

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

Скупштина града Крагујевца
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет Крагујевац
ИП Кораци

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
Зборник радова са научног скупа одржаног на
Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 31. октобра и 1. новембра 2006.

Књига I
СРПСКИ ЈЕЗИК И ДРУШТВЕНА КРЕТАЊА

Уређивачки одбор
проф. др Радоје Симић
проф. др Душан Иванић
проф. др Милош Ковачевић

Одговорни уредник
проф. др Радоје Симић

Секретари
мр Маја Анђелковић
мр Владимир Поломац

Превод резимеа
Дејан Каравесовић
Јасмина Теодоровић

Коректура
мр Владимир Поломац

За издавача
проф. Слободан Штетић
декан ФИЛУМ-а

Технички уредник
Ненад Захар

Тираж
300 примерака

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

Зборник радова са научног скупа одржаног на
Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(31. X–01. XI 2006)

Књига I

СРПСКИ ЈЕЗИК И ДРУШТВЕНА КРЕТАЊА

Крагујевац, 2007.

О ОВОМ ЗБОРНИКУ

Српски језик, књижевности и уметности у два тома презентује радове прочитане на научном скупу поводом тридесетогодишњице оснивања Универзитета у Крагујевцу и десетогодишњице студија филологије на Универзитету, а у оквиру Октобарских свечаности у Крагујевцу.

Обележавајући на овај начин десет година постојања, крагујевачка филологија показује своју научну зрелост и амбиције да буде активан судеоник не само регионалних истраживања у области науке о језику, књижевности и уметности, већ и општих, српских и светских. Када је основано одељење београдског Филолошког факултета у Крагујевцу, није се много мислило на ову страну његова постојања, јер је било најважније организовати наставу за уписане студенте. У томе је искључиву улогу имао матични факултет, а Одељење је од сопственог особља имало само неколико административних и техничких службеника. Библиотека је била тако сиромашна, а средства за њено попуњавање тако безначајна, да су наставници били принуђени сами доносити књиге из Београда да би како-тако олакшали студентима. Иако је у историји света десет година ништавно време, у историји ова младе установе то је био 'корак од седам миља'. Данас су све катедре добро попуњене сопственим наставним кадром, настава се одвија нормално, а библиотечки фонд углавном задовољава основне потребе студената (не свакако и наставника, јер је разгранат научни процес увек устремљен на оно што треба досећи, што је слабо доступно и са чим се ваља упознати да би студенти могли чути свежу појединост и нову интерпретацију; али то је проблем за себе и решава се на друге начине).

Стасавање младих научника и њихово произвођење у наставна звања, као и долазак угледних професора са других универзитета, учинили су крагујевачки ФИЛУМ способном и погодном установом, ето, и за организацију научних скупова. Пре тога, и у оквиру припрема за то, на Факултету су отворене постдипломске студије и омогућена израда докторских дисертација. На тај начин је успешно прескочен онај праг који дели наставу од науке, што је улило самопоуздање свима запосленима, а поспешило и интензивирало научно ангажовање наставника и асистената. Заснован је и истраживачки пројекат *Српски језик и друштвена кретања*. Око њега су окупљени наставници и сарадници са ФИЛУМА који су могли наћи своје место под кишобраном овако насловљене тематике, али и са других факултета у Србији. Од тога тренутка ФИЛУМ је постао у ствари не само једна од научно-наставних установа, него једна од оних која исказује жељу и способност за деловање на ширем плану универзитетских студија и научног рада. Научни скуп *Српски језик, књижевности и уметности* својерсна је потврда те жеље и способности.

Скupu су присуствовали научници из Србије, Црне Горе и Републике Српске, дакле из свих земаља у којима раздробљена нам нација представља главнину становништва, али и из иностранства. Према ономе што су показали учесници, и што представља зборник, мирно се може рећи да је научни скуп успешно организован и да су његови резултати вредни сваког поштовања. Скоро сва излагања била су на завидној висини, многа су представљала новину у својој научној сфери, а нека ће свакако остати у сећању учесника као специфичан и вредан допринос науци уопште.

Радујемо се чињеници да је научни скуп позитивно оцењен на ФИЛУМУ, на што је уследила одлука његовог Наставно-научног већа да ова манифестација постане стална годишња активност Факултета. Сигурно ће бити праћена и појачаним ангажовањем уметничких одсека како у манифестацији уметничких достигнућа, тако и у научном презентовању њиховом.

О ПРВОЈ СВЕСЦИ ЗБОРНИКА

Наслов ове свеске *Српски језик и друштвена кретања* – наслов је и пројекта на којем је, под руководством проф. др Милоша Ковачевића, ангажована већина учесника скупа и писаца реферата. Пројекат је подељен у две секције: *Стање и процеси у српском језику током векова* и *Српски језик у контексту*.

У првом делу књиге штампани су радови посвећени функционалним, структурним и другим карактеристикама српског језика од средњег века до наших дана. Иако је у центру пажње савремени српски књижевни језик, јер је он најзначајнија и најпроученија појавна форма нашег језика, ипак нису занемарени ни други његови видови постојања: старије формације књижевног језика, дијалекатске формације, итд. У домену пажње судеоника скупа наша су се разна лингвистичка питања: фонетско-фонолошка, морфолошка, лексичка, семантичка, стилистичка итд., а демонстрирана су на грађи из језика појединих књижевника (Л. К. Лазаревић, С. Ранковић, М. Лалић, М. Булатовић и др.), појединих региона, или на општој грађи.

У другом делу штампани су радови који се тичу 'вањских' услова егзистенције и развоја српског језика: разноврсних утицаја, појавних форми изазваних утицајима, личних и колективних животних прилика које се тичу језика, те функција језика у књижевној и општој комуникацији, настави у школама итд.

САДРЖАЈ

I Стање и процеси у српском језику током векова

Стијейан Филеки – Посртање ћирилице / 13

Милица Грковић – Формирање првог књижевног језика код Срба / 19

Живојин Станојчић – Језик Л. К. Лазаревића као константа језика модерне српске прозе / 25

Андреј Н. Соболев – Инструментал в сербском языке на славянском и балканском фоне / 31

Радоје Симић – Правци развоја српскога књижевног језика у другој половини XIX века / 37

Недељко Бољдановић – Српски дијалекти и књижевнојезичка норма / 47

Милош Ковачевић – Однос српског и српскохрватског књижевног језика / 51

Видан Николић – Народна етимологија – од деструктивног до креативног у српском језику / 63

Миодраг Јовановић – Вокалске групе на крају ријечи у говорима Црногорског приморја / 81

Радовоје Младеновић – Семантика и граматичка стабилност именица *pluralia tantum* у српским (словенским) говорима на југозападу Косова и Метохије / 97

Никола Рамић – О јатовској проблематици у западнијим српским говорима / 119

Јелена Јовановић – О проблему преурањеног детерминатора (на грађи из језика Светолика Ранковића) / 129

Јелица Стојановић – Српски књижевни и стандардни језик на просторима данашње Црне Горе (историјска перспектива и савремено стање) / 143

Тијана Ашић и Веран Станојевић – О употреби глаголских времена у разговорном српском језику – зашто аорист ипак опстаје? / 155

Бобан Арсенијевић – Значење српског именичког суфикса *-je* / 171

Ана Јањушевић – Структурно-семантичке одлике конструкција са ријечцом *немој* у језику Михаила Лалића и Миодрага Булатовића / 177

Илијана Чуштура – О декомпоновању прилога у научном функционалном стилу / 193

Сања Ђуровић – О неким спорним примерима за модел комбиноване творбе речи у савременом српском језику / 205

Владимир Поломац – Термини за феудална давања у старосрпском језику / 215

II Српски језик у контексту

Милорад Дешић – Мотивисаност и креативност
наставника српског језика / 235

Јордана Марковић – Српска дијалектологија данас / 241

Михај Н. Раџан – Утицај страних и савременог српског/
хрватског језика на карашевске говоре / 251

Јулијана Вучо – Језици у формалном образовању у Србији / 263

Павел Крејчи – Изучавање српскохрватског, односно српског језика
на Масариковом универзитету у Брну у последњих 15 година / 279

Весна Лојичић – Нарацијом до идентитета:
аутобиографија Драгана Тодоровића / 285

Миланка Бабић – Језик и национализам у
босанско-херцеговачким релацијама / 299

Драгана Керкез – Концепт „грех“ као део језичке
слике света код Срба и Руса / 309

Таијана Пауновић – Језик у процепу – између
традиције и глобализације / 317

Дејан Каравесовић – Лажни пријатељи у српском и
енглеском језику у регистру визуелних медија / 359

Славко Ж. Шианојчић – Презентација рецепције
нематерњег језика у дискурсу романа / 369

I

СТАЊЕ И ПРОЦЕСИ У СРПСКОМ
ЈЕЗИКУ ТОКОМ ВЕКОВА

Стјебан ФИЛЕКИ
Београд

ПОСРТАЊЕ ЋИРИЛИЦЕ

Стање у коме се данас налази српска варијанта ћирилица је више него забрињавајући. И то како у јавној тако и у приватној употреби (што је посебно забрињавајуће). Из дана у дан све је уочљивије уступање пред латиницом чија евидентна супремација све више угрожава један од стубова националног идентитета српску варијанту словенске ћирилице. Ћирилица лагано умире као у Шекспировој трагедији и ова драма ни на који начин није узбудила оне од којих се то најпре могло очекиват. Да је друкчије неби било овако како јесте. Шта више, неки од њих чак активно чини се несвесно учествује у злој работи занемаривања ћирилице и њеној сахрани.

Овакво стање које добија забрињавајуће размере и разноврсне облике постаје вапијуће изазвало је спонтану реакцију, незадовољство је временом прерасло у енергију коју нико није на организован начин усмерио неби ли се ћирилице обезбедио положај који је некада имала и које јој по свему и сваки начин припада.

Власт и наука се према оваквом стању односе као у причи у којој читамо да док село гори баба се чешља. Данас не би требало да постоје никакве сметње да се ћирилица промовише у законски обавезно писмо и да јој се обезбеди приоритет. Али то тако изгледа само на први поглед. Нешто што би могло да нам послужи као путоказ је начин на који је решен сличан проблем је озакоњена пракса у франкофонском делу Канаде. Тамо у Квебеку постоји законске одредбе које говоре да француско писмо има првенство, па је посао градских инспектора који иду да контролишу какво је стање у јавним комуникацијама, чак са сантиметром у рукама мерећи висину слова.

Ономад сам на ову тему говорио на ову нашу тему на једном скупу у Чачку и десило, се не може бити у бољи час, да су млади истраживач чачанске гимназије на том скупу претставили резултате својих испитивања о заступљености ћирилице на фирмама. Резултати су поражавајући: ћирилицом је изведено једва 0% фирми, 5% је исписано на страним језицима и 55% је исписано латиницом. Тако је то исто или врло слично а негде је и гора ситуација у читавој Србији.

У јавној употреби је то тако како је, али ништа боље стање није ни приватној употреби. Томе смо сви сведоци, погледајте којим се писмом ко потписује. Право избора је природно сасвим слободно и откуд то да се већина, нарочито младих, потписује латиницом. Могућа објашњења налазе се у наступајућој глобализацији, пенетрирајућем енглеском језику,

и, ја бих рекао, да су разлози пре свега нашем менталитету који је подложен, некритичан према страним утицајима, што је природно позитивно али не и у стварима које су усмерене на нагрзање националног идентитета. По нашем већ познатом, увреженом осећању да нам стално неко ради о глави, да нас разне силе угрожавју као народ, те да нам се спрема уништење и потирање наше традиције и културе. Да ли се тога сетите када се потписујете или наручујете натпис за своју или друштвену установу. Оно што је парадоксално многи од тих који се потписују латиницом јавно плачу над судбином ћирилице чији су они сами несвесни гробари. У првим послератним годинама ново друштвено уређење земље подељено по републикама довело је до првих знакова регресије у којој се нашла ћирилица. Реформом школства којом је све почињало из почетка, јер све што је пре новог поретка постојало по новом владајућем мишљењу није ваљало.

Револуција је насилно прекинула природне токове нашег културног развоја.

У новонасталим републикама у изведеним реформама школства ћирилца долази у други план. Током времена Срби који су живели (60 година) ван републике Србије временом усвајају латиницу као своје прво писмо. Последице се данас виде у податку да већина, по мом сазнању, избеглица из Босне и Хрватске и данас живећи у Србији пишу и махом се потписују латиницом.

Говори се, и ту има доста истине, да је претходни комунистички режим институционално запостављао ћирилично писмо. О томе се у то време није могло говорити јавно, нити су постојале уредбе које говоре о јавној употреби писма, осим када су у питању националне мањине. Мора се још овом приликом речи да се на бављење ћирилицом гледало као на националистичку работу.

Процес запостављања ћирилице, иако је дошло до многих обећавајућих културних и политичких промена после промене политичко режима, (.000-те) није се зауставио, настављен је, инерцијом, истом силазном путањом. Данас је тај процес убрзан и изгледа незаустављив. Изгледа да је најлакше је за наше недаће у овом погледу окривити друге не помишљајући притом и на нашу одговорност за стање у коме се налази наше национално писмо. За то има доказа на претек. Наводим само један од многих примера из личног искуства. Догодило ми се то у Сарајеву где сам до овог последњег рата предавао историју писма и калиграфију.

Видевши да се у настави писма на Уметничкој академији се не спомиње рад на вежбању ћирилице предложио сам неформално неколицини професора да се уведе вежбање ћирилице.

Формалан предлог нисам упутио јер су ме прве реакције у том погледу обесхрабриле.

Све недаће које су сколиле нашу ћирилицу, говорим нашу јер она има другачију судбину од руске и бугарске, имају и своју предисторију. Усту-

пање ћирилице пред латиницом је процес који траје још од почетка осамнаестог века. Оно је почело реформом коју је извео Петар Велики (1700). Један од три велика владара који су мењали историју. Двојица од њих су судбински утицали на даљи развој два главна европска писма. Карло велики који је реформисао у сваком погледу недефинисану средњовековну латиницу у писмо које основа модерне латинице. И Петар Велики који запечатио судбину ћирилице везујући је за судбину латинице. Вековна старословенска ћирилица преобликована је имитирањем конструкција латинских слова холандске типографије. У жељи да тврдо традиционалистичку Русију што више приближи култури и економији Европе Петар Велики је извршио низ реформи, цех је платила ћирилица. Овим је ћирилица изгубила своју стилску оригиналност и прекинут је њен даљи самостални стилски развој. Император је довео на руски двор холандске гравере и типографе. Радећи заједно са њима утврдио цртајући својеручно облике сваког појединачног слова. Једанаест слова нове руске азбуке а остала слова су, може се слободно речи скрпљена из елемената латиничних слова. Није згорег овом приликом се сетити принципа који је поштовао Гутенберг креирајући своје прво типографско писмо, наиме његов мото је био: штампај онако како је написано. Занемаривањем овог једино исправног принципа ћирилица је, да поновим, изгубила аутентичну стилску особеност. Богата рукописна традиција остала је у историји. Овде треба речи да су по Гутенберговом принципу направљена слова за прву нашу штампану књигу у штампарији Црнојевића на Ободу.

Поучно је да се у овом тренутку подсетимо да су Грци доследно се држећи своје писмовне традиције сачували оригиналност свог писма, које се данас налази на европском новцу. Сада су као што знате на реду Бугари са својом ћирилицом.

Да ли ће и наша ћирилица наћи ту своје место Реформом којом је уведено ново такозвано грађанско писмо начињена је још једна крупна и непоправљива грешка. Двадесет великих слова само су механички смањена, и то су сада такозвана мала слова а тек преосталих десет има особени облик малих слова. У латинском писму свега пет великих и малих слова имају идентичне облике слова, а у грчком писму, да га опет споменем, разлика између великих и малих слова је потпуна. Овакве разлике између великих и малих слова које просечан читалац не примећује врло су важне јер се писма у којима је уочљива разлика у облицима малих и великих слова лакше и брже читају и имају разноврснију и богатију естетску слику. По свој прилици с обзиром на вртоглави развој комуникационих технологија готово је сигурно да се ту тешко шта сада може учинити. Све што смо претходно говорили спада сада већ у историју. Актуелни проблеми наше ћирилице су бременити новијег су датума и оно што се догађа је врло опасно. Ћирилица какву нам је Вук оставио лоше се пише ако се не стане пут разарајућем, неуком, неодговорном и безобзирном прекрајању Вукове ћирилице.

У овој штетној работи ти разни новатори имају пуну подршку многих редакција, штампарија и просветних власти, верујем да сви заједно не знају шта раде, и какве ће последице изазвати њихова работа. (Опрости им господе јер не знају шта раде).

Објашњење за ово што се догађа данас са нашим писмом није тешко дефинисати ту се једноставно ради о стању наше графичке и писмовне културе која је на веома ниском нивоу. А богами, неће бити претешка квалификација ако кажем да су ту ради и о помањкању националне свести. Једна од тих штетних работа изискује посебну пажњу с обзиром на њену безобзирност. Поводом промоције календара за двехиљадедругу годину. О томе сам писао сам у НИНу. Мој упозоравајући коментар је био да се непромишљено ради о неодговорном прекрајању и бесловесном скрнављењу ћириличног писма и указао на опасност од даљег ширења ове инфекције што је касније и у пракси потврђено. Тај коментар, на моје чуђење није изазвао никакав одјек, осим некаквог одбранашког дописа у НИНовој рубрици писма читалаца, у коме се, укратко да кажем, говори о томе да је то мишљење старих конзервативних професори који, ето, једноставно не разумеју те њихове прогресивне иновације. Барјак непочинства су безрезервно прихватили дизајнери који једва шта знају, ако уопште и нешто знају о Вуку и значају његовог дела и писму као значајном атрибуту националног идентитета. Нећу да кажем да игноришу националну баштину, јер би то било претешка оптужујућа квалификација. Треба се свим силама супротставити овој опасности.

Зашто о томе треба треба мислити Историјска је неминовност да ћемо једном нестати као народ, пашће у заборав наш језик али ће за вечност остати наше писмо, зар ћемо отићи у историју са бастардизованом ћирилицом оскрнављену уметнутим латиничним словима.

О П Е Р А Ц И Ј А К А Л Е Н Д А Р

Обликовање реченог календара поверено је познатом америчком дизајнеру. И тај Месија, који је најављен на велика звона, у Политици на насловној страни, сензационално насловљен: *Мирко је дошао*, направи, у реченом календару, једну наказну, бастардну мешавину ћирилице и латинице. Та неартикулисана творевина је стилски недефинисана и извештачена, она тобоже опонаша наиву у писму. Ово његово ново писмо требало би наводно да нас приближи свету који се служи латиницом, или што

је још бесмисленије како то неки претпостављају да омогући странцима да некако лакше протумаче текстове писане ћирилицом. На дну насловне стране споменутог календара аутори износе своја програмска дизајнерска начела у којима се између осталог каже: Свако има право да креативно изражава своје емоције. Наравно ником не пада на памет да то оспорава. Али има ли ко право да неодговорно прекраја национално писмо, то ауторима дизајнерског веровања није пало на памет. Мислим да је ово начело и неинтелигентно сročено, јер прва

ДОДИРНИ М

Svako ima pravo da
kreativno izražava svoje emocije

одлика интелигентног човека је способност да предвиди у свакој ситуацији могуће последице својих поступака.

БОРБА

Дали сте видели лого дневног листа Борба. У све ово петљање бесловесно се и укључило, нико други него министарство културе. Видела жаба где се коњ поткива. Поведено за листом политика ангажује већ споменутог дизајнера из Њујорка да им направи амблем министарства и човек направи шта направи. Министарство колико знам у заглављу треба обавезно да има државни грб. Тој установи

М
И
С

министарство културе
републике србије

то ваља да није довољно атрактивно или репрезентативно.

Шта нам ваља чинити код оваквог стања ствари

КОЛИКО ЈЕ САТИ

Када је ситуација оваква каква јесте требало би што пре утврдити на институционалном нивоу одређења којим ће се од сада па убудуће заштити облик ћириличног писма и, што је још важније, законски прописати њено обавезно првенство. Закон треба да обезбеди и пропише обавезну употребу ћирилице у свим установама које чине државну структуру. У том закону мора стајати да непридржавање његових одредби повлачи законску одговорност којом ће за непоштовање закона бити предвиђене казнене мере. Оно што морамо заштити мора бити чисто као облик заснован на националном наслеђу. Све нас у овом тренутку упућује на Вукову варијанту ћирилице која је фонетски перфектна и графички ваљано обликована. Око овога можда не треба много распредати. Но истини за вољу јер још и данас попут Хаџића у Вуково време постоје међу културним посленицима појединци који и данас загрижено оспоравају Вукову реформу.

Данас иако живимо у условима евроимперијалног диктата који нам се одређује какви треба да будемо, нико нам не може говорити какав однос треба да имамо према нашем писму, нити то било коме пада на памет.

Милица ГРКОВИЋ
Нови Сад

ФОРМИРАЊЕ ПРВОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА КОД СРБА

У раду се анализира питање формирања првог књижевног језика код Словена и посебно код Срба.

Кључне речи: књижевни језик, старословенски језик, српска редакција старословенског језика, XII век.

У српској науци о језику и култури постоје мишљења да су Словени имали писменост пре Ћирила и Методија. О томе су писане књиге и чланци. Има чак покушаја да се докаже да су Словени неколико векова пре почетка нове ере писали својом азбуком. То би значило да су Срби имали своју писменост и пре доласка на Балкан. Ишло се у расправама тако далеко па су чак водећи српски научници оптуживани да су под утицајем германске науке заобилазили истину о писмености Словена у прошлости. Идеје о постојању словенског писма још у старом веку многи су лако прихватили. То је потпуно разумљиво јер прича о словенској писмености која је постојала у исто време када су на својим језицима писали Римљани, Грци и неки други народи, била је лако прихватљива и брзо се ширила. Ко не би волео да су му преци били на историјској позорници заједно са Грцима и Римљанима још пре Христовог рођења.

Сви покушаји да се докаже хипотеза о писмености код Словена још у прасловенској заједници остали су изван могућности да постану теорија из једног простог разлога – није било поузданог доказног материјала који би поткрепио претпоставке.

Најбољи одговор на све ове хипотезе о словенској писмености пре деветога века налази се у познатом спису **О писменима** Црнорисца Храбра. Тај спис је много пута преписиван, што би могло значити да је био прихваћен као тачан у свим срединама одмах по његовом настанку, а и много векова касније. Тај спис је највероватније настао у десетом веку, када је још било свеже сећање на браћу просветитеље. О томе Црноризац Храбар овако каже: „Ако ли упиташ словенске књижевнике говорећи ко вам је писмена сачинио или Библију превео – то сви знају и одговоривши кажу: свети Константин Филозоф, назван Ћирило, он нам слова сачини и Библију преведе и Методије брат његов, јер су још живи који су их видели“.¹

1 Петар Ђорђевић, Историја српске ћирилице, Београд, 1971, 16.

Још више података о раду Ђирила и Методија и о почецима словенске писмености налази се у списима који су познати као Великоморавска житија. Добро је позната прича о замисли моравског кнеза Растислава да у помоћ позове учене људе из Византије како би свете књиге превели на словенски језик, да би његови поданици на свом језику слушали реч божју. Такође је познато да је византијски цар ангажовао учене људе своје царевине Ђирила и Методија да сачине азбуку за Словене и да преведу са грчког на словенски језик богослужбене књиге. Они су то брзо учинили и отишли у земљу кнеза Растислава већ 863. године.

У Моравској их је кнез Растислав срдечно дочекао и словенска писменост је почела да цвета. Нажалост, Ђирило је умро у Риму 869. године, а Методије је остао сам да се бори за њихове заједничке циљеве. После смрти кнеза Растислава на власт је дошао његов рођак Светопук, који није имао разумевања за словенску књигу, па су они које је кнез Растислав подизао морали побећи из Моравске кнежевине. Методије је наставио борбу за богослужење на словенском језику и за књиге писане словенским писмом и језиком. Ученици браће просветитеља отишли су на различите стране где је живео словенски свет и са собом су понели ватру и наду да ће наићи на боље разумевање у некој другој словенској средини. Једна група је отишла у Чешку где је владао кнез Боривој, друга група је отишла, носећи књиге писане глагољицом и словенским језиком, на Јадранско приморје и ту наставила борбу за богослужење на словенском језику.

Најбоље су прошли они који су кренули на југ, у Бугарску у којој је владао кнез Борис. Београд је тада припадао Бугарској, па су ученици прво дошли у Београд где их је прихватио намесник кнеза Бориса и послао даље у Преслав и Охрид. Нема сумње, бугарски кнез је имао исте жеље као и кнез Растислав. Око нове идеје, а то је стварање словенске писмености, окупило се много људи. Нарочито су се истицали Климент Охридски, Наум и Константин Преславски.

За словенску књижевност и писменост много заслуга има бугарски цар Симеон. Он је подизан у Цариграду па је веома добро познавао византијску културу. Силно је желео да његов народ на свом језику има све оно што је у Византији створено. Сакупио је на своме двору следбенике Ђирила и Методија и помагао им на све могуће начине да развијају словенску писменост по угледу на Византију. Врло брзо после доласка ученика Ђирила и Методија који су донели глагољицу у Бугарској је створено ново писмо ћирилица које је после неког времена постало главно писмо православних Словена. На том писму како у Преславу тако и у Охриду и у другим бугарским центрима писале су се словенске књиге. У науци је време цара Симеона означено као златни век бугарске књижевности.

Нема сумње, остали словенски народи такође су жарко желели словенску реч у богослужењу и словенски језик који би у свему заменио латински или грчки. Познато је да је кнез Коцељ још у деветом веку тражио од папе Хадријана другог да му пошаље Методија, јер је Методије остао до-

следан у борби за употребу словенског језика у цркви словенских народа. Познато је колико је Методије имао проблема у свом раду, али после много упорне борбе папа га је поставио да као архиепископ столује у данашњој Сремској Митровици и да буде учитељ свим словенским земљама.

О Србима у време Тирила и Методија не зна се много. У деветом веку централном српском облашћу, Рашком, владао је Мутимир, најстарији син српског владара Властимира. Познато је писмо које му је 873. године упутио папа Јован Осми у коме му саопштава да треба да призна Методија за свог верског поглавара. Највероватније да су већ у то време у Рашку Србима стизале из Методијеве епископије књиге писане словенским језиком и глагољицом. У прилог овом мишљењу иде чињеница да је захумски кнез Михаило Вишевић био на Сплитском сабору 925. године где се решавало питање словенске литургије и словенског писма. Чувено Маријино јеванђеље, рукопис старословенског канона, писано је глагољицом највероватније још у једанаестом веку. Јеванђеље је писао Србин штокавац, а то се зна на основу грешака које је учинио током преписивања. Уместо старословенске речи *кѡпѣль* (купатило, бања) писар је написао *коѡпѣль*. Потпуно је јасно да је у српском језику за разлику од других јужнословенских језика назал *ѡ дао у. То исто показује Гршковићев одломак а такође и Михановићев одломак. Дакле, у српске крајеве књиге писане глагољицом и старословенским језиком могле су стизати и са Приморја и из данашњег Срема.

Везе међу балканским Словенима у то време биле су доста јаке. То се може видети на основу пријатељстава или сукоба њихових владара. Још у време Мутимировог оца Властимира три године Бугари су нападали младу српску државу, али Срби су успели да сачувају земљу. За време Мутимира бугарски напади су настављени, али су увек били одбијани. Када је бугарска опасност прошла, Мутимир је вероватно уз помоћ Бугара збацио са власти своју браћу и предао их Бугарима. После Мутимира власт у Рашкој преузео је Петар. У Бугарској је тада владао Симеон који је послао војску на Србију. Том приликом заробио је Петра. Када су Петра ставили у тамницу Бугари су довели на власт свог рођака Павла Брановића. У десетом веку на власт је дошао Часлав, рођен у Бугарској, син Србина Клонимира и мајке Бугарке. Ово казивање о српским владарима и њиховим пријатељским и непријатељским везама има за циљ да покаже колико су Бугарска и Србија биле упућене једна на другу. Нема сумње, такав однос две државе морао се одразити и на културу. Потпуно је разумљиво да је одмах по стварању ћирилице и писању првих књига тим писмом у Србију стизала из Бугарске старословенска литература.

Као и у другим српским земљама и у српским крајевима још пре десетог века хришћанство је било владајућа религија. Подизали су се манастири и цркве и преписивале су се словенске књиге. Нажалост, о томе је остало мало података. Крај дванаестог века даје поуздане податке о српском књижевном језику. На основу сачуваних писаних споменика истра-

живачи су могли донети закључке о томе како је формиран први српски књижевни језик. Приликом преписивања књига које су писане старословенским језиком у свим словенским земљама преписивачи су уносили неке особине свог матерњег језика и тако кршили старословенску језичку норму. Маријино јеванђеље о коме је већ раније речено најбоља је потврда за то. Нажалост, нису сачувани српски рукописи из једанаестог и прве половине дванаестог века да би се могло пратити у потпуности формирање српске редакције старословенског језика.

Познато је да су се из српске редакције старословенског језика развили најстарији књижевни језици словенских народа, односно редакције старословенског језика. Познато је да су већ у дванаестом веку постојале руска, бугарска, македонска, хрватска и српска редакција старословенског језика.

Најстарији српски текстови писани крајем дванаестог века, а сачувани до данас у издањима или оригиналу, сведоче о раној српској писмености. Владарске исправе као Кулинова и Немањина повеља сведоче да се у владарским канцеларијама употребљавао народни језик у коме се огледају све промене које су захватиле српски језик од његовог издвајања из јужнословенске заједнице. Из истог времена су сачуване и богослужбене књиге у којима се види да је доста црта из народног језика прихваћено и у црквеним списима. Међутим, може се јасно видети да језик којим су писане богослужбене књиге и језик којим су писане исправе у владарским канцеларијама није истоветан. То се најбоље може видети када се упореди гласовни систем старословенског језика и старосрпског језика како оног којим су писане богослужбене књиге тако и оног којим су писане владарске исправе. Ако се анализира језик Повеље Кулина бана, Хиландарске повеље Стефана Немање и Мирослављевог и Вукановог јеванђеља, јасно се види да је у дванаестом веку у српским земљама владала диглосија. Богослужбене књиге су писане вишим стилем, српском редакцијом старословенског језика, односно српкословенским језиком, а разне исправе писане су нижим стилем, народним језиком.

Судећи према језику којим је писана повеља Кулина бана, већ крајем дванаестог века у српском народном језику није више било назала. Назал **ɔ* је дао *у*, а од назала *ɕ* је постало *е*. Тврди и меки полуглас су се изједначили. Прасловенске групе **tj* и **dj* дале су *ћ* и *џ*. Меко и тврдо вокално *л* и *р* су се изједначили. Предлог *вѣ* дао је предлог *у*.

Када се погледа језик Мирослављевог и Вукановог јеванђеља, одмах се може видети да је у основи богослужбени старословенски језик у који су унете само неке промене које су се догодиле у народном језику, а то је деназализација назала, изједначавање полугласника, изједначавање меког и тврдог вокалног *р* и *л*.

Српска редакција старословенског језика остала је вековима литерарни језик којим су писали наши најзначајнији књижевници. То је језик којим су нека своја дела написали Свети Сава, Стефан Првовенчани,

Доментијан, Теодосије, монахиња Јефимија, деспот Стефан Лазаревић и многи други.

Може се поставити једно важно питање. Да ли су најстарији књижевни језици код православних Словена настали спонтано или је ту било договора високих црквених великодостојника. Петар Ђорђевић каже: „Одређене нове локалне гласовне особине које се у једанаестом веку јављају у споменицима само спорадично сасвим ће преовладати у току дванаестог века и постати и остати одлика српске редакције старословенског језика“.

Старословенски језик када се почео користити у различитим срединама није могао остати јединствен. Писари су уносили гласовне особине свога матерњег говора, али то се сматрало огрешењем о норму старословенског језика. О језику богослужбених књига морало се водити много рачуна да се преписивањем не би отишло у јерес. Највероватније је да се редакције старословенског језика нису развијале спонтано. У том далеком времену највиши црквени великодостојници били су образовани и међусобно су сарађивали. На неком заједничком скупу они су свакако донели одлуку о томе шта је норма појединих редакција, а шта огрешење о норму, шта се може мењати у старословенском језику, а шта остаје као заједничка црта која ће повезивати све редакције како се не би направили посебни књижевни језици. Морало се водити рачуна да књиге писане редакцијама старословенског језика буду разумљиве у свим словенским православним земљама. Морало је бити тако урађено, како би књиге које су писане у Србији могле бити читане и у Русији или да књига која је започета у Бугарској може бити завршена у неком српском манастиру. Једна од жеља словенских црквених великодостојника била је очување православног заједништва словенских народа.

И на крају, из свега што је речено јасно се види да Словени нису имали ни писмо ни књижевни језик пре деветог века. Старословенски је први забележен литерарни језик свих Словена, а српскословенски или српска редакција старословенског језика први књижевни језик код Срба, који је трајао од дванаестог до осамнаестог века. Ови књижевни језици настали су захваљујући труду многих, а највише Ђирила и Методија и њихових ученика који су знали шта значе језик и писмо у историји сваког народа.

CRAEATION OF THE FIRST LITERARY LANGUAGE IN SERBS

Summary

The paper analyses the issue concerning the creation of the first literary language of Slavs, particularly in Serbs.

Milica Grković

Живојин СТАНОЈЧИЋ
Београд

ЈЕЗИК Л. К. ЛАЗАРЕВИЋА КАО КОНСТАНТА ЈЕЗИКА МОДЕРНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ

Полазећи од чињенице да Л. К. Лазаревић (1851–1891) и његово књижевно дело представљају и једну од творачких епоха у развоју српског књижевног језика, као и од чињенице да је Лазаревић и писац са својим језичким изразом у преломној фази историје нашег модерног језика, оној када су за еволуцију језика подједнако важна два наизглед противуречна принципа – и фиксирање тога језика и слобода изражавања, аутор на неколико конкретних категорија уопштава главне црте физиономије језичког израза овог писца.

Кључне речи: Л. К. Лазаревић, српски књижевни језик, београдски стил, проза, лексика, синтакса, константе.

1. Последње деценије XIX и почетак XX века, до Првог светског рата, несумњив су период „брзог и углавном неометаног развоја српског књижевног језика“¹, оног који је формирао касније солидне основе за стварање такозване школе „београдског стила“, стила који је А. Белић изједначавао са „београдским књижевним језиком“, и који се, управо по Белићевој оцени, развијао у смислу најбољих традиција Вуковог језика, уједначајући се и постајући комуникативно средство књижевних и културних кругова, чувајући углавном свој лик и примајући црте које су се из народног језика у њега уносиле на бази поменутих традиција².

Својевремено сам указао на динамичку природу дијалекатског, одн. архаичног слоја у наративном језику три значајна српска писца – Л. К. Лазаревића, И. Андрића и М. Настасијевића³, при чему сам те слојеве издвајао инструментом анализе која се заснивала на овако датом теоријском ставу:

– Први став граматичара према језику писца уметничког књижевног дела, основни у комплексу свих осталих ставова, може се обележити као *сагледавање* тога језика на фону књижевнојезичке норме (стандарда) датог језика. О томе сведоче ставови наших лингвиста који се могу свести на следећи, типичан, став: „Стил и језик не смеју бити у сукобу са оним што писац хоће да каже“⁴. То је, дакле, приступ који покрива односе *садржине и форме* („означеног“ и „знака“).

1 П. Ивић, Целокупна дела, VIII, Преглед историје српског језика, Сремски Карловци – Нови Сад, 1998, стр. 256 и д.

2 В.: А. Белић, „Београдски стил“, Наш језик, II, св. 7, Београд, 1934, стр. 193–200.

3 В.: Ж. Станојчић, Граматика и језик, „Универзитетска ријеч“, Титоград, 1987, 160–165.

4 А. Белић, Насиље над језиком, Наш језик, I, св. 9, Београд, 1933, 257–262.

– Други став граматичара је онај који је формулисан, већ давно, у Прашкој школи, на конкретној грађи, као приступ да се „у кодификованој норми морају разграничити и тачно означити форме које се као архаичне (или какве друге, нпр., супстандардне и сл. – да у духу дате формулације додамо – Ж. Ст.) сретају у књижевном језику“⁵. То је, дакле, приступ који покрива – како сам онда протумачио – *језик као сисџем*, језик у целини и – по себи (eo ipso).

Јасно је да и један, и други став имплицирају, међутим, однос појединачног језичког остварења и нормираног језика. С напоменом да је моја тадашња анализа узела два од више могућих слојева – архаични и дијалекатски, изједначујући их без обзира на чињеницу да дијалекат и стандард егзистирају једновремено, а архаизам и стандард – само *по вољи* говорниковој. Наравно, у случају писца уметничког књижевног дела – по „вољи“ *наратор*а као уметничког средства поруке („vehicle of the message“), које подразумева апсолутну слободу избора (нпр. „алтернативност у конструкцијама“ и сл.⁶).

2. У домену лексике, језик Лазе К. Лазаревића изванредно је приказала Наташа Вуловић у свом магистарском раду под насловом „Лексика у приповеткама Лазе К. Лазаревића“ (Београд, 2004, стр. 1–207). То је урадила – рекао бих – управо са идејне платформе горе дата два става оне лингвистике чији је предмет и књижевни језик у целини, и језик књижевног уметничког дела као део те целине. Притом, она је од та два основна става, за попуњавање свога сагледавања Лазаревићевог језика, у другом од њих апстраховала критеријуме и по њима дефинисала лексичку материју.

Њена дефиниција је врло успешна, тако да сваки историчар српског књижевног језика сасвим прецизно може оценити да ли је лексема ХУ у тексту Лазаревићеве и прозе, и писама – већ и у његово време била архаизам, или дијалектизам, одн. нека од јединица која се може категорисати и друкчије а не као актуална у датој временској комуникацији. Утолико је то сагледљивије у дијахронијској перспективи – када се таква лексичка јединица ставља у данашњи (појмовни) контекст и показује да су, на пример, наше данашње лексеме *васељена*, *зайварац* у Лазаревићевом језику егзистирале у форми *васелена*, *зайворач*, те да су то са *нашега* гледишта архаизми, док су у *времену нашега писца* биле актуалне јединице комуникације. И то, оне су за нас потпунији архаизми него, на пример, именице (турцизми) *берићеш*, *севдах*, какве Н. Вуловић наводи у Лазаревићевим примерима:

Дао бог *берићеша!* Муштерија навалио, посла на све стране! Пада пара као плева (ОЗС, 329). – Столе пао у *севдах*, води коло, грациозно корача, подиграва (СИ, 441),

5 V. Matezius, Opšti principi jezičke kulture, Spisovná čeština a jazykova kultura, Praha, 1932, 245-258.

6 R. Ohmann, Generative Grammar and the Concept of Literary Style, D. C. Freeman: Linguistics and Literary Style, New York, 1970, 264 (258-278).

које ће се наћи у одређеном данашњем контексту и – осећати као актуалне, иако ће се у језичким приручницима, бар у већини њих, па и у посебним студијама посвећеним језику писаца – маркирати неком цртом која их издваја из круга актуалних лексема.

3. У домену синтаксе сигурно је сложеније дефинисати сличан однос *актуалног* и *неактуалног*, да овако – сасвим схематски, екстремним одредницама – обележимо феномен који разматрамо, узимајући га, наравно, само са теоријско-методолошког аспекта, а не и у конкретним језичким датостима, које су ствар дескрипције, па и статистичке обраде.

Дакле, сасвим апстрактном схемом овде могу дефинисати да се Лазаревићева употреба синтаксичких структура изражених као *verbum + deverbativni substantiv / apstrakni substantiv* јавља у три форме: (а) као тип *настаде ћушање*, (б) као тип *почеше разговор* и (в) као тип *при чишању је муцао, у причању видеше*, те да је сасвим уобичајен у његовом језику, и то у оба типа дискурса – прозе и кореспонденције (свакодневне комуникације, или – како је то дефинисано терминима традиционалне лингвистичке стилистике – у *пишчевом разговорном језику*). Својевремено сам и описао детаљно ту употребу⁷, уопштавајући је констатацијом да управо таква употреба датих јединица указује на реализовану могућност развоја датог *конкретног* језичког израза у правцу апсолутно *аистрактног* израза.

4. Када се овакав статус тих језичких јединица у Лазаревићевом језику стави у дијахронијску перспективу, јасно ће бити да његов језик заиста иде у константе и модерног нашег књижевног језика. Јер се већ уклапа у стање које сам констатовао и на бази језичких чињеница много каснијег периода у домену употребе таквих синтаксичких структура. Рецимо, онда када сам закључио (наравно, не ни први, ни сам!) да ће *изглед реченице* морфосинтаксички, вероватно, највише мењати језичка средства која, у најширем значењу појма, припадају сфери процеса њене *кондензације*. „Већ средином века, у првој половини посматраног периода 1945–1995 – констатовао сам тада – српска лингвистика указивала је на потребу да граматичари измене оне догматске приступе реченици који су структуру клаузе, на пример, типа: *делићи мишљење*, дакле – ону у којој је девербативна глаголска именица носилац семантичког дела предикације – дефинисали као туђе, готово неграматичке за српски језик..., и захтевали да се таква реченица „вербализује“, тј. да се изрази само предикатом, нпр. „*мислићи исто*“ или сл. Заснована на констатацији да је таква структура и *историјски* потврђена као одавно уобичајена у српском језику, поменута указивања констатовала су припадност датих структура језичким универзалијама европских језика и аутохтону оправданост њихову и у модерном српском књижевном језику“⁸.

7 Ж. Станојчић, Синтакса језика Лазе К. Лазаревића, I. Синтагматски односи, Београд, 1973, стр. 87-96.

8 Ж. Станојчић, Морфологија, синтакса и фразеологија, у: Српски језик на крају века (ред. М. Радовановић), Београд, 1996, стр. 136-138.

5. Језик Л. К. Лазаревића, у оба поменута два типа дискурса, својом конкретном грађом потврђује његово присуство у транзиционој фази развита српског књижевног језика у целини. При томе, тај језик има, значи, и све транзиционе квалитете језика који се развијао релативно рано после непосредне поствуковске фазе, дакле, већ у периоду 1860–1880, и као такав био обележен јачом интеграцијом српске књижевности са европском, укључујући и интеграцију и стваралачких проседа и медија, природно – и оних који су у домену језичког стваралаштва.

Посебно је Лазаревићев језик, и у његовој прози, чак, био богат у кондензацији реченичног значења помоћу *именице у функцији кондензатора*, као карактеристичном феномену везаном и за процесе *номинализације* у „интелектуализованим доменима језичке употребе“⁹ – дакле, у књижевном језику најважнијих ванбелетристичких функционалних стилова који улазе у грађу на основу које се пишу граматике стандардног језика. Дакле, и у морфосинтаксичким јединицама са глаголском именицом као семантичким језгром структуре разних значења и функција у односу на глаголску реч у предикату – оних које сам наводио из писаца друге половине XX века, као што су, на пример, за **темпорална значења** примери типа: *Пре поласка окренуо се своме сабеседнику (// Пре него што је пошао...), Пред спавање је читао (// Непосредно пре него што је заспао, читао је), И остаће до смрти (//... док не умре), После сусрета са капетан Мишом, открио је Саву (// Након што се сусрео са капетан Мишом...), при пењању узбрдо (// кад се пењу узбрдо), у причању (// док су причали)* и многи други. Или за вредности **узрочних реченица**: *одбио је то из мржње (//... зашто што мрзи), у жељи // са жељом да се сјаје (// зашто што желе...), огорчен је због губијка (... зашто што је изгубио), услед недостига финансијских средстава (// зашто што недостијају финансијска средства), одн. за конструкције са вредношћу зависних **намерних клауза**: *ради превазилажења тешкоћа (//... да би се превазишле теškoће), у циљу измене (//... да би изменио), или за конструкције са семантичком вредношћу **условних реченица**: *жртва је била гоштова незнајна у поређењу са добитком (//... ако се пореди са добитком),* као и многе сличне, које наводе савремени проучаваоци реченичне форме у српском језику друге половине XX века¹⁰.**

И тиме је – дакле, у номинализацији као процесу, Л. К. Лазаревић дао свој допринос српском књижевном језику, укључујући га потпуно у контекст „европског културног, односно цивилизацијског типа“.¹¹

Наравно, све је то код Лазаревића било, једновремено, и у духу и оквирима његове граматичарске мисли која је и у оваквим процесима, кад је у питању књижевни језик, и у посматраном периоду, и у каснијим фазама – чврсто стајала на вуковском *првом принципу*, оном који говори о заснованости књижевног језика на народном језику. Отуда се у Лазаревићевом

9 М. Радовановић, Именица у функцији кондензатора, Нови Сад, 1978, стр. 27–28.

10 М. Радовановић, Именица у функцији кондензатора, Нови Сад, 1978, стр. 83–109.

11 М. Радовановић, Списи из синтаксе и семантике, Нови Сад, 1990, стр. 44.

језику ове синтагме налазе заједно са типом синтаксичких структура с глаголским именицама какве су, на пример, структуре са глаголском именицом у функцији граматичког субјекта:

– *Стоји нас вриска*, а мој бабо ништа (Пј. 71),

– као типичне за фолклорни језички израз, у којима се стање означено апстрактном / глаголском именицом, која је субјекат глаголу *стојајати*, *стајати*, приписује појму с именом у облику *акузајатива*, и какве управо из народног језика наводи и Ђ. Даничић¹². На њиховом фону – сигурно је – номинализована форма реченице, узета у дијахронијској перспективи, константа је и модерног српског књижевног језика.

Разуме се, ја никако не тврдим да се номинализована форма реченице налази у нашем језику тек са појавом језика Л. К. Лазаревића. Циљ мога реферата је да на тим категоријама укаже, сасвим уопштено, на један од метода лингвистичког дефинисања језичких црта као црта са атрибутима „актуално“: „неактуално“; „архаично“: „савремено“; „традиционално“: „модерно“ у датом језику. А ово уопштавање базирао сам на резултатима мога истраживања синтаксичких система у језику овог значајног српског писца, објављеним давно у две књиге с насловом *Синтакса језика Лазе К. Лазаревића, I. Синтагматски односи и II. Реченички односи* (Београд, 1973 и 1980).

L. K. LAZAREVIĆ'S LANGUAGE AS A CONSTANT OF THE MODERN SERBIAN PROSE

Summary

Author is departing from the long ago stated fact that L. K. Lazarević (1851–1891) and his literary work represent one among several creative periods in the development of the Serbian literary language, as well as from the fact that Lazarević is, equally, a writer with his own language expression in a decisive phase in history of our contemporary (and modern) language, in the phase in which for the further evolution of language two seemingly opposed principles – language stabilization and the freedom of expression – are equally important. In the paper, the features of these facts are demonstrated on several syntactic units containing the forms of verbal or/and abstract nouns, all compared with the same categories in language of a few selected Belgrade writers, who wrote from the middle of 20th Century till its end.

Živojin Stanojčić (Belgrade)

12 В.: Ђ. Даничић, Србска синтакса, Београд, 1858, стр. 407.

Андрей Н. СОБОЛЕВ
С.-Петербург, Россия / Марбург, Германия

ИНСТРУМЕНТАЛ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ НА СЛАВЯНСКОМ И БАЛКАНСКОМ ФОНЕ

У раду се доказује да се, попут других граматичких категорија, и функционално-семантичка сфера словенског инструментала структурно мења под утицајем процеса балканизације дела јужнословенских језика. У раду се даје реконструкција основних принципа те промене у поређењу с одговарајућим категоријама у несловенским балканским језицима: грчком, балканороманским и албанском.

Кључне речи: категорија падежа, инструментал, значења инструментала, балканизација, центар и периферија функционално-семантичког поља

Как и другие грамматические категории, функционально-семантическая сфера славянского инструментала (для сербского языка см. классическую работу Милки Ивич [Ивић 1954]) подверглась в процессе балканизации части южнославянских языков существенной структурной перестройке. Реконструкция основных принципов этой перестройки на фоне соответствующих категорий в неславянских балканских языках – греческом, балканороманских и албанском – будет основной целью настоящего доклада. Здесь будет использован материал и карты первого тома грамматической серии „Малого диалектологического атласа балканских языков“ [МДАБЯ 2005],¹ посвященного, в частности, категории падежа. Основные значения приглагольного непредикативного беспредложного инструментала славянских языков можно проиллюстрировать сербскими стандартными, архаичными и диалектными примерами:

1. Собственно инструментал
 - 1.1. в подзначении орудия
 - 1.1.1. при переходных глаголах: *сече ножем*
 - 1.1.2. при непереходных глаголах: *одмахне руком*²
 - 1.2. в подзначении средства: *долази колима*
 - 1.3. в подзначении материала, содержания: *маже буџером*
2. Социатив: диал. *долази Иваном*
3. Агенс в пассивной конструкции: арх. *љубим божом*

1 Список обследованных языков и диалектов см. в этом издании.

2 Это т. наз. творительный объекта, ср. рус. бросить камень ~ бросить камнем, рус. махать руками ~ болг. диал. маха раките.

4. Причина: арх. *умире глаћу*³
5. Совокупность: *сузе пошощима шеку*
6. Ограничение (при непереходных глаголах): *умире шелом*
7. Место: *иде пољем*
8. Время: *иде ноћу*

Собственно инструментальное, орудийное значение является, несомненно, центром функционально-семантического поля инструментальности, на ближайшей периферии которого можно поместить социатив, на ближней – творительный причины, совокупности и ограничения, а на дальней – локальный и темпоральный инструментал. Для балканославянских языков в первую очередь характерна нейтрализация инструментала и социатива (обычно в форме социативной конструкции *с + инструментал* или *с + casus obliquus generalis*) по общебалканской модели [МДАБЯ 2005: Карты № 75, 77]. Сербские диалекты на северо-западной периферии балканского лингвистического ареала демонстрируют очень показательные переходные ступени развития [Соболев 1990; Милорадовић 2003 и др.], одну из которых иллюстрирует материал по черногорскому говору племени Пипери (село Завала):

инструментальное значение: *zašečeno je šekirom. i ono drvo dugečko, to se s tim se melo.*

социативное значение: *ranije su svatovi nevjestom odili sa koñima. dolazio je ž ževojkom.*

Как видно из примеров, в этом говоре социативная конструкция может употребляться в орудийном значении лишь с местоимениями; добавим, кроме того, что она не встретилась в инструментальном подзначении материала и содержания. Последнее указывает прежде всего на два наиболее стабильных участка грамматической системы, дольше всего сохраняющих архаический способ маркирования перед наплывом инноваций. Можно сделать также вывод о том, что инновационность именно местоимений (личных и относительных) в области распространения социативной конструкции на сферу орудийного инструментала связана с аналогическим воздействием на них имен существительных одушевленных, естественным образом употребляющихся в социативных конструкциях, но исключенных из инструментальных (ясно, что дистрибуция имен разных типов в этих конструкциях будет стремиться к дополнительности). Действие аналогии можно представить следующим образом: *иду с сыном* = *иду с ним* > *режу с ним* (при невозможности **режу сыном* и обязательности *режу ножом*).

Вторая особенность балканских языков состоит в генерализации аблативной по происхождению конструкции с предлогом „от“ в значении агенса при пассиве [МДАБЯ 2005: Карта № 67], ср. восточносерб. *tako jeosužen od ĩudi*. Это разительно отличает балканский языковой

3 Ср. русские примеры вроде разболеться глазами.

тип от севернославянского, где и далее агенс в пассивной конструкции продолжает выражаться формой инструментала, ср. рус. *дом построен рабочими*.

И все же центральной „балканской“ тенденцией в развитии категории падежа южнославянских языков вообще является смена синтетического языкового типа на аналитический, переход от маркирования синтаксической функции посредством именной флексии к маркированию ее преимущественно посредством служебных слов (предлогов). Различные ступени реализации этого процесса отражают многие восточносербские диалекты [Соболев 1991; Miloradović, Greenberg 2001 и др.]: *режем ножем* > *режем с ножом* > *режем с нож* „я режу ножом“. Смена типа маркирования и нейтрализация оппозиции инструментал-социатив, тем не менее, не приводит к обязательному кардинальному перераспределению дистрибуции инструментально-социативной конструкции, а спектр ее значений может и далее практически полностью или частично (обычно за исключением агентивного, локального и темпорального значений) совпадать со спектром значений исконного славянского инструментала, как это, например, происходит с конструкцией *s + casus obliquus generalis* в восточносербском тимокском говоре (с. Каменица):

1. Собственно инструментал

1.1. в подзначении орудия

1.1.1. при переходных глаголах: *k'opam p'óle səs mat'iku*

1.1.2. при непереходных глаголах: *vřl'il se səs dŕv'o*

1.3. в подзначении материала, содержания: *posej'ali smo ň'ivu s pčen'icu*

2. Социатив

2.1. собственно социатив: *išl'i smo səs 'ivana na ň'ivu*

2.2. объектный социатив: *on me pit'al, št'a səm rabot'ila səs p'are*

6. Ограничение (при непереходных глаголах): *očorav'ela səm səs 'oči*

Некоторые сферы, которые соответствуют периферии славянского инструментала (т. е. значения агенса, причины и ограничения), обслуживаются в балканских языках конструкциями с аблативно-агентивным предлогом „от“ (ср. с аграмматичностью построений типа **облил рубашку от молока*, **облился от молока*, **заболеет от болезни*, **ослепнет от глаз*, **жить от грабежа* в русском языке). Под воздействием таких систем балканославянские языки перестраивают периферию инструментальных значений, также обобщая в ней аблативно-агентивную конструкцию; разные этапы этого развития см. на картах [МДАБЯ 2005: Карты № 70, 76, 79, 80]. Например, очевидно, именно под арумьским влиянием эта конструкция возникла в подзначении материала и в западномакедонском говоре села Пештани в районе г. Охрида: *se 'iskapif od ml'ekoto, ot k'afeto*.

Более существенна перестройка функционально-семантического поля славянского инструментала под воздействием греческой системы с расширенным полем пациентивности (т. наз. *accusativus graecus*; см. [МДАБЯ 2005: Карты 46, 52, 53, 69, 78, 81, 82]). Следует особо отметить, что нас интересует лишь сам факт грамматичности или аграмматичности конкретных конструкций в конкретных диалектах (ср. невозможность русских, сербских, македонских или болгарских стандартноязыковых построений типа **шорговатиць овциь*, **засеятиць поле пшенициь*, **облийтиць рубашку молоко*, **напоитиць сѣакан воду*, **напоитиць кони воду*, **чио шиь сделал денъзи?*, **заболетиць (шѣжелую) болезнь*), а не потенциальные семантические, прагматические и др. различия между синонимичными или дублетными конструкциями (ср. рус. *броситиць камнем в шишицу* ~ *броситиць камень в шишицу*). *Accusativus graecus* помимо собственно греческих диалектов отмечен в диалектах арумынских, албанских, южноболгарских и македонских [МДАБЯ 2005: Карты 46, 52, 53, 69, 78, 81, 82]. Далее приведем соответствующий славянский материал:

Тип конструкции	Языки и диалекты		
	западномакедонский говор	восточномакедонский говор	родопский говор
„засеять поле пшеницей“	<i>go p'osejav z'agonot č'ejnca.</i>	<i>t'aл n'ivл л p'osej'ax čen'icл ѝas.</i>	<i>нл krəz gu strəž'e p'opл kus'ičkлтлm'iru gu m'ažə.</i>
„наполнить сумку деньгами“	<i>mu n'apotnaf 'edend'isakp'ari.</i>	<i>нлрлн'it е c'eli dis'agi p'ari нл t'ijл d'ecл.</i>	<i>tə v'ərzəš edn'ə kuf'ə səs vəž'e...i нлр'əlnəš vud'ə.</i>
„напоить коней водой“	<i>i n'apiv g'oјdata v'oda.</i>	<i>[d-'i] нлр'oi t'ijл k'on'e v'odл, c'arskite k'on'e v'odл.</i>	
„сделать что-л. с деньгами“	<i>me 'opitvit, š'o i st'orif p'arite.</i>		
„облиться молоком“	<i>sek'apnaf ml'eko.</i>		

Из приведенной таблицы становится очевидным неравномерное географическое распределение аккузативных конструкций по славянским диалектам с запада на восток, которое полностью отражает их удаленность от центра наиболее интенсивного взаимодействия балканских языков в южной Албании, северной Греции и Македонии и, соответственно, различия в степени их балканизированности (т. е. перестройке их систем от славянского к балканскому типу).

Таким образом, перестройка сферы славянского инструментала в балканском контексте происходит в соответствии с правилами иерархии значений падежа, затрагивает как части ядра, так и периферию соответствующего функционально-семантического поля, приводя к расчленению ранее нерасчлененных значений, к созданию новых структурных оппозиций, ранее неизвестных славянской языковой системе, под одновременным воздействием поля пациентивности (аккузативности)⁴ по греческой модели и поля агентивности (аблативности) по модели балканороманской. В сферу притяжения первого поля попадают преимущественно ядерные значения (а воздействием его охвачены македонские и южноболгарские диалекты), в сферу притяжения второго – преимущественно периферийные значения (в западномакедонских диалектах). Роль славянских языков в оформлении этого участка балканской грамматической системы очевидно была пассивной.

Литература:

Бернштейн 1958 – Бернштейн С. Б. (Ред.) Творительный падеж в славянских языках. М., 1958.

Ивић 1954 – Ивић М. Значења српскохрватског инструментала и њихов развој. Београд, 1954.

Бауэрова 1963 – Бауэрова М. Беспредложный творительный падеж в старославянском языке. In: Курц Й. (Ред.) Исследования по синтаксису старославянского языка. Прага, 1963. С. 287–311.

МДАБЯ 2005 – Соболев А. Н. (Ред.) Малый диалектологический атлас балканских языков. Серия грамматическая. Том I. Категории имени существительного. München, 2005.

Милорадовић 2003 – Милорадовић С. Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља: балканистички и етномиграциони аспект. Београд, 2003.

Потебня 1888 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Харьков, 1888.

Соболев 1990 – Соболев А. Н. Заметки о падежном синтаксисе сербохорватских говоров контактных зон. In: Južnoslovenski filolog. Knj. XLVI. Beograd, 1990. S.13–28.

Соболев 1991 – Соболев А. Н. Категория падежа на периферии балканославянского ареала. In: Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku. Knj. XXXIV/1. Novi Sad, 1991. S. 93–139.

Тополињска 1995–1997 – Тополињска З. Македонските дијалекти во Егејска Македонија. Кн. 1. Синтакса. Том 1. Скопје, 1995; Том 2. Скопје, 1997.

Ходова 1960 – Ходова К. И. Значения творительного беспредложного в старославянском языке. В кн.: Ученые записки Института славяноведения. Т. 19. Москва, 1960. С. 101–158.

4 Называть эти поля посредством терминов, обозначающих центральные семантические роли (агенса, пациенса, инструмента) кажется нам наиболее удобным.

Birnbaum 1965 – Birnbaum H. Balkanslavisch und Südslavisch. In: Zeitschrift für Balkanologie. Jg. III. Wiesbaden, 1965. S. 12–63.

Buchholz, Fiedler 1987 – Buchholz O., Fiedler W. Albanische Grammatik. Leipzig, 1987.

Malchukov 2005 – Malchukov A. Case Pattern Splits, Verb Types and Construction Competition. In: Competition and Variation in Natural Languages. The Case for Case. Ed. by M. Amberber and H. de Hoop. Amsterdam, Boston, etc., 2005. P. 73–117.

Miloradović, Greenberg 2001 – Miloradović S., Greenberg R. The Transition from South Slavic to Balkan Slavic: Key Morphological Features in Serbian Transitional Dialects. In: Of All the Slavs my Favorites. In Honor of Howard I. Aronson. Edited by V. A. Friedman, D. L. Dyer. Indiana Slavic Studies. Vol. 12 (2001). P. 311–322.

Sandfeld 1930 – Sandfeld K. Linguistique balkanique. Paris, 1930.

Sobolev 2004 – Sobolev A. N. Analytische Tendenzen in den balkanslavischen Dialekten vor dem allgemeinbalkanischen Hintergrund. In: Hinrichs U. (Hg.) Die europäischen Sprachen auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp. Wiesbaden, 2004. S. 243–262.

Stojkov 1968 – Stojkov St. Nominale Kasusformen in der bulgarischen Sprache. In: Die Welt der Slaven. Jhg. XIII. Wiesbaden, 1968. S. 28–46.

ИНСТРУМЕНТАЛ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ НА СЛАВЯНСКОМ И БАЛКАНСКОМ ФОНЕ

Резюме

Как и другие грамматические категории, функционально-семантическая сфера славянского инструментала (для сербского языка см. классическую работу Милки Ивич [Ивић 1954]) подверглась в процессе балканизации части южнославянских языков существенной структурной перестройке. Реконструкция основных принципов этой перестройки на фоне соответствующих категорий в неславянских балканских языках – греческом, балканороманских и албанском – будет основной целью настоящего доклада. Здесь будет использован материал и карты первого тома грамматической серии „Малого диалектологического атласа балканских языков“ [МДАБЯ 2005], 1 посвященного, в частности, категории падежа. Основные значения приглагольного непредикативного беспредложного инструментала славянских языков можно проиллюстрировать сербскими стандартными, архаичными и диалектными примерами: 1. Собственно инструментал 1.1. в подзначении орудия 1.1.1. при переходных глаголах: *сече ножом* 1.1.2. при непереходных глаголах: *одмахне руком* 1.2. в подзначении средства: *долази колима* 1.3. в подзначении материала, содержания: *маже буџером* 2. Социатив: диал. *долази Иваном* 3. Агенс в пассивной конструкции: арх. *љубим боџом* 4. Причина: арх. *умире злаћу* 5. Совокупность: *сузе пошоцима теку* 6. Ограничение (при непереходных глаголах): *умире шелом* 7. Место: *иде њољем* 8. Время: *иде ноћу*. Собственно инструментальное, орудийное значение является, несомненно, центром функционально-семантического поля инструментальности, на ближайшей периферии которого можно поместить социатив, на ближней – творительный причины, совокупности и ограничения, а на дальней – локальный и темпоральный инструментал. Для балканославянских языков в первую очередь характерна нейтрализация инструментала и социатива.

Андрей Н. Соболев (С.-Петербург, Россия / Марбург, Германия)

Радоје СИМИЋ
Београд

ПРАВЦИ РАЗВОЈА СРПСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Аутор се осврће на српски књижевни језик друге половине XIX века, дакле на доба реализма у српској књижевности, и посматра га са лингвистичкога, културолошкога и функционално-стилистичкога гледишта. Са првога гледишта разматра особености екавске замене јата, а са другог и трећег поменутог гледишта указује на стилистички успон српске реалистичке књижевности.

Кључне речи: српски књижевни језик XIX века, реализам у српској књижевности, екавска замена јата, нормативистички узус, стилски успон српског књижевног језика

1. Неколике напомене унапред

1. Књижевни језик схватљив је и схвата се као сложена лингвистичка и социо-културна појава коју је могуће проучавати у више праваца, а најмања у два: (а) у правцу који се тиче његове унутрашње структуре, њеног настанка и развоја, и (б) у правцу који је усмерен ка његовим функцијама у цивилизацијској надградњи колектива у чијим се оквирима тај феномен јавља. Наравно, ови се аспекти не могу строго одвојити, јер се, најпре оно што бисмо могли назвати цивилизацијским хабитусом језика више-струко укршта и преплиће са његовим елементарним комуникацијским функцијама; и даље све што се дешава на функционалном, тј. прагматичком плану, пројектује се на његове структурне карактеристике, као што су те карактеристике са своје стране израз и симптом свега што се дешава у животу колектива.

2. Српски књижевни језик новог доба настао је, као што је одвећ познато, у доба ослободилачких ратова с почетка XIX века, и носи снажан печат времена и прилика које су га породиле.

а) Вук је у својим почетним реформаторским продорима имао за циљ да на пиједестал националнога културног гласила уздигне народни говор као такав, дакле рурални дијалекат у најконкретнијем смислу ове речи, па је „што се чистоте језика тиче, и својства његова“ (Вук 1968: 126) препоручивао да се људи од пера држе „говора просто-народњег, тј. говора они(х) Србаља, који живе по селима далеко од градова“ (Вук 1968: 31).

б) Али током времена постало му је јасно да појам 'народни говор' није јединствен, па ако свако пише 'за свој кут', како су му касније пребацивали Хрвати, онда је осујећена важна ствар од које зависи национално јединство, а то је јединство књижевног језика (томе ваља додати оно чега су филолози ускоро постали свесни, тј. да је народни језик недовољ-

но развијен да би у виду у којем је затечен у дијалекатској речи могао обављати цивилизацијске функције у култури једнога народа). Вук се стога одрекао начела о сировом народном говору у књижевности, дакле начела о чистоти језика како ју је на почетку схватао, и задржао само минимални захтев о 'својству' језика, тј. вероватно о његовој индивидуалности, или идиоматичности, ако се држимо Де Сосирове терминологије.

3. Поменути размишљања наметнула су се Вуку највероватније под дејством лектире немачких трактата о језику, у којима је могао прочитати и пасаже о стилском усавршавању и савршенству језика. На почетку идеалом савршеног језика Вук сматра народни говор, на који „они кои пишу морају пазити..., и неотступајући от онога треба свој језик да углађавају и да поправљају“. Али 1845. Вукова схватања су далеко изоштренија, и он сада препоручује сваком ко узима перо у руке „нека се држи опћене правилности“. „Сад списатељ – напомиње Вук – треба да се труди распознати чисти народни језик од онога, што се говори покварено“. Вук је дакле сматрао да је савршенство ипак својствено народној речи, али не у целој ширини, већ неким њеним идиомима. Претпоставивши у том правцу 'југозападње', одн. херцеговачко 'нарјечије' источном, он је препоручио, и сам употребљавао ијекавицу, најпре рустичну, а затим 'господску', али је извесно време употребљавао и екавицу. Под дејством прилика он је дошао у ситуацију да на источној страни да предност чистијем 'ресавском', тј. косовско-браничевском над војвођанским, који му се учинио мешовит, па се домишља да је по „источном нарјечију... правилније и приличније *несам* него *нисам*“, и поред тога што се „у Биограду и Крагујевцу подсмјевају онима, који тако говоре“¹.

4. У овом прилогу укратко ћемо се осврнути на српски књижевни језик друге половине XIX века, дакле доба реализма у српској књижевности, и посматраћемо га са оба на почетку назначена становишта – са лингвистичкога и културолошкога, дакле функционално-стилистичкога. Са првога гледишта предмет наших интерпретација биће један детаљ, невелик али симптоматичан за стање и развојне тенденције српскога књижевног језика тога времена: то су особености екавске замене јата. Посматрајући феномен српскога књижевног језика са другог поменутог гледишта указаћемо на један моменат у стилстичком успону српске реалистичке књижевности.

2. Српски књижевни језик друге половине XIX века као лингвистички феномен

2.1. Екавица у српском књижевном језику

1. Вук је реформисани књижевни језик замишљао као пренос херцеговачке ијекавице у књижевну комуникацију, па ју је срдечно препоручивао, и претежно употребљавао. Али је извесно време писао и екавским изго-

1 Исп. подробније о томе: Симић 1991: 359.

вором², и заправо је увео екавицу у српски књижевни језик, поред своје ијекавице. За разлику од ијекавице, која се у великој мери слагала са говорним узусом на терену како га је Вук познавао, екавица је настала тако што је Вук у свом херцеговачки конципираном тексту ијекавске рефлексе јата заменио екавским. При томе је имао да бира између два варијетета екавице – ’ресавског’ и ’сремског’, како би гласили његови термини.

2. Наиме, давно је утврђено да екавица на терену Србије није јединствена. О томе се најпрецизније изјашњавао П. Ивић (1956: 107–108), указујући на разлику између ’северног’ и ’јужног’ екавизма. Јужни се одликује у начелу доследном заменом јата вокалом *e*, а северни је у томе недоследан. Ивић је утврдио три класе икавизама, фонолошке, аналошке и лексичке.

а) Међу прве спадају облици Д-Л једн. им. а-основа типа *жени*, *глави* (према *души*, *свећи*), И једн. заменичко-придевске деклинације *добрим*, *лејим* (према *врућим*, *бољим*, *лејшим*), Д-И-Л множине исте промене *добрим(а)*, *лејим(а)*, код неких глагола са презентом на *-им*, *-иш* итд. ово *-и-* пренесено је и у инфинитивну основу *волићи*–*волио*, *желићи*–*желила* и сл.

б) Други се јављају у компаративу на *-ији* (*иунији*, *милији*), имперфекту на *-ијаш* (*ијецијаш*, *кунијаше*), у презенту *није* (па даље аналогијом и *нисам*, *нис* и др.), код глаголских основа типа *сијати*, *вијати*, *џријати* и сл. Трећа група икавизама заступљена је код речи *колиба*, *сикира*, *видрица* итд. Да би дошли до јединственога типа екавице, филолози и људи од пера имали су се одлучити шта да чине са овим одступањима.

3. Вук се, рекосмо, приклонио чистијем екавском варијетету, и држао га се колико је могао.

а) Тако нпр. у књизи ’Милош Обреновић’, налазимо следеће форме: *сејало се*, *оџрејало*, *развејати*, *развеје*, а затим и *видели*, *видео*, *видети*, *волео*, *желели*, *желео*, *живели*, *живети*, *изнео*, *најволео*, *разумео*, *смели*, *смео*, *(х)тели*, *(х)тео*, *умео*, па *колебу*, *лане* итд. Где-где се ипак осећа извесно колебање у односу на екавске екстреме: *мислио*, *ослејио* (кос.-браничевски је *мислео*, *ослејео*), а каткада и у односу на данас стабилне екавске форме: *мрзио*, *седили*, *седио*, поред *седео* итд.

б) Наведена одступања угавном иду у правцу шумадијско-војвођанске говорне ситуације, али има и примера инфилтрирања ијекавизма, што је вероватно резултат омашки: *од овије(х)*, *оније(х)*, *шије(х)*, *даљњије(х)* *села*, *ирвије(х)* *година* и др.

2.2. Српски књижевни језик у другој половини XIX века гледан очима филолога

1. Вука је у српској филологији наследио Ђ. Даничић, који се доследно држао става о структурном уједначавању српског књижевног језика. Даничић је својим радом и својим погледима обележио другу половину

2 В. о томе подробније: Симић 1994: 80 и д.

XIX века. Његов ауторитет и његови нормативистички назови врло су погодовали остварењу идеје о унификацији и структурној стабилизацији књижевног језика. Али он је заговарао ијекавицу, и писао ијекавски, те није могао у већој мери практично, тј. сопственим примером утицати и на уобличење екавског изговора српског књижевног језика.

2. Даничићев ученик Стојан Новаковић (1983) може се рећи да је кључна личност која је, после извесних колебања на српској политичкој сцени, допринела етаблирању екавице у Србији и Војводини. Он је у својим граматицима управо поступио према Вуковим инструкцијама и нормирао екавицу по узору на 'ресавску'. Њу је и сам употребљавао, што показује између осталог и текст његовог романа 'Калуђер и хајдук'.

а) Код глагола типа *сејати* екавизам је код Новаковића доследан:

–... ту су се људи *грејали*, или себи што уз ватру спремали 36; – Ако *веје* снег с Јастрепа или с Копаоника студених зимских јутара, ваљало се госпођи постарати да свуда по огњиштима горе дрва 41; – Ложила се ватра, да *се* људи могу *огрејати* 42; – Кад је настало време *сејања*, и пет је било доста што је падало на госпођу Круну 42; ... тако и на другим местима где су *сејани* купус, краставци, диње и лубенице, роткве и остало 42; – Пастирче коме се обратио само *се насмеја* на то његово питање 53; –... поче се плазити и *смејати* на путника 53.

б) Слично је и код глаголских основа типа *желети*:

–... како јој се као леп, бистар и отворен дечко веома *видео*, одмах га је *заволела* 13; –... али бих *желела* да се хришћанство нема шта жалити на султана 14; – Он је добро знао да му ваља с турским султаном у слози и покорности *живети* 14; – И много ме интересовало Црно море, које сам сад први пут видео 15; Јеси ли скоро *видела* Мехмеда? 15; – Султан је *волео* вино и забаву с пријатељима уз пиће 23; – Јесте ли се већ *видели* с великим везиром Халилпашом...? 24; – Ја сам једанпут *видела* новог султана... 24; –... и показаше султани, који је *седео* на своме узвишеном престољу 28; –... и уведе га на галерију на којој је султан *седео* 25; –... Јанко Плетикосић, који је стално *живео* недалеко одатле, у селу Точанима 40; –... који је у двору *живео* и слушао 43; – Њихово пријатељство и њихове многобројне везе нису тога ради ништа *претрпеле* 49; – Свакоме је у глави било како се спрема нека велика промена, и сваки је *желео* да се она што пре сврши 51; – Потом је деспот, зналачким оком, прегледао рачуне које му је управник *подолио* 52; –... *волео* је бујан живот, лов и бесне хајке на дивље зверје 65; – Шта би *најволео*, Којадине? 65; –... пред њима су се *белеле* шуме манастира Светог Николе 67; – Око његове седињама украшене главе *лебдело* је узвишено опште поштовање 67; – Читања ради *жудео* је да поживи коју годину у свима великим манастирима у Србији 68; – *Нисам* вас одавно *видео* 71; – И тамо сам видео једнога трговца из Угарске 72.

Но код ових основа екавизам није доследан, па је забележено и: – Она лагано *порумени* и пружаше му руку 97; – Стога га се свак клонио и *мрзио* га 121; – Тај се данак наплаћивао од свакога без разлике и никаква изузећа *нису* за њ *вредила* 135.

в) Забележено је:

– На једној се ватри црвенела једна *секирица* 124.

г) Код Новаковића нема симптома о прекорачењу граница данас утврђене норме, нема тј. примера хиперекавизма.

га) Тако код глагола типа *мислићи* доследно бележимо *-и-*:

–... него је *смислио* да и према царици Мари и према деспоту Ђурђу покаже, за први мах, умиљато лице 25; – Милостима је хтео да почне, где је, кроз врло кратко време, *мислио* такође да изврши већ изречену самртну пресуду 25.

гб) У распореду префикса *пре-* и *при-*:– И то ме *пријишка*, то ме мучи 45; – Ми Срби не можемо *прићи* на страну Сибињанинову 74; –... госпођа Круна уђе унутра с једним старцем, који је био вешт око рана, да их прегледа, опере и *превије* 169.

Уз наведени скуп чињеница иду наравно и други конститутивни елементи из којих је саздан српски књижевни језик. Тако се формирао нормативни модел који није у целини одговарао стању на терену, није дакле био идентичан неком народном говору, него је филолозима лебдео пред очима као идеал 'народнога књижевног језика'. Али тај се модел формирао постепено, углавном у другој половини XIX века.

2.3. Језик српских реалиста и нормативистички узус

1. Језик српских реалиста који пишу екавским изговором управо се креће у луку између граматичарских нормативних препорука и онога што се могло чути на терену северне Србије и Војводине.

1.1. Значајан пример таквог стања ствари представља нпр. језик у делима Јакова Игњатовића како га је у својој књизи представио Ј. Јерковић (1972: 57–61): „Замена јата у Игњатовићевим делима – према Јерковићевом запажању, – нешто је друкчија него у екавском делу књижевног језика. Најбројнија одступања су она која су карактеристична за шумадијско-војвођански дијалекат“: поред и на супрот *где*, *свугде*, *дегод*, *овде*, *погде*–*који* Игњатовић пише и *гди*, *нигди*, *дигод*, *гдикоји* итд., редовно је *смејати се*, *посејао*, *грејати*; затим *волела*, *живео*, *видела*, *пирео*, *оладнео*, *корети* и *живићи-живио*, *видила*, *волила*, *желио*, *засици се*, *седо* итд.; и на крају *а секиром* и *сикирица*.

1.2. Другим примером нека нам буде језик Љубомира Ненадовића (у: Јерковић 1981: 31–35). У његову корпусу исти аутор (Јерковић 1981: 32) налази „одступања од књижевне норме екавског изговора, али и случајеве неслагања са говором Ненадовићевог родног краја, односно са стањем у језику Ненадовићевих савременика из Војводине“. Ради се о делимичном померању од дијалекатске основице ка књижевно-језичкој норми: *где/гди*, *негди*, *колиба/колеба*; доследно *сејати*, *грејало*, *смејао се* итд., затим колебљиво *видети*, *видићи*, *видео/видио*, *желео/желио*, али чешће *остарео*, *полудео*, *белеле се*, према ређем *оладнили*, *полеићи*, *оиријићи*.

1.3. Трећи и последњи наш пример јесте језик Светолика Ранковића. Ту ћемо грађу³ разгледати нешто подробније.

а) Код глагола типа *сејати*, *вејати*, *смејати се* и сл. доследан је екавизам:

–... где се поприлично пило и уз пиће *загрејало* 13; – *Опет се сви насмејаше* 247.

б) Глаголи *лејшећи*, *желећи*, *црнећи (се)* и др. понашају се двојако.

ба) И ту такође преовлађују екавске форме:

–... као што бих ја *пирјео* да ме што снађе 12; – Он није *мрзео* ни себе ни свет 12; – И баш сам је *хшео* припитати би ли *волела* да јој неко други прилепи уз сукњу 90; – *Полетшео* сам кући као без душе 90; –... али то не може учинити онда кад би он сам *желео* 130; – *Најволео* је кад око десет часова дотера напашену стоку 131; – А он је тако *волео* да је гледа 131; – Очи му *засветилеше* 171; – Мира *пребледела*, раширила зенице 172; – Ја бих тада *полетшео* 244; –... господин прота *изволео* (је) сврнути пажњу на њега 246; – Он је *није* на почетку *разумео* 251; – Осетио је и *разумео* је шта му је тако близу срца 251; – *Видео* је јасно пут којим му ваља поћи, *видео* је све оно што је истина 251; – *Живео!*... *загрмеше* снажно гласови око стола 337.

бб) Ипак, ни одступања нису ретка појава:

– Ех, децо, како су сад ове воћке *остарила* 66; –... све сам помало *стиреио*;... да стока не *ојустии* стричеву њиву, ја не бих оставио Маљен 171; – А оне крвне жиле на слепим очима набрекоше, *набубрише* необично 216; –... кад изиђем на онај челопек горе, па погледам долину моје лепе Груже, како се њоме на све стране *размилио* свет 244; –... кад *се забелише* зграде и дограде 331.

бв) У неким примерима напореда стоје облици са екавским и икавским саставом:

–... лице му се мењало и *бледило*, али *се видело* да му се у души велики догађај спрема 8; –... нос *поцрнео* и *помогрио* од зиме 60; – Што нисам ишао на чесму, него натоочио из *видрице*, *насмеја се* Никола 227.

ва) Навешћемо и случајеве у којих би према 'ресавској' регулативи ваљало очекивати екавски облик, али у књижевном језику и шумадијско-војвођанском говорном узусу стоји икавска замена:

– Ђед је ваљда одавно *иструлио* 78; – *Мислио* сам да ћу затећи лом и окршај 90.

вб) Зачудо није реткост ни обрнуто – екавска замена где би се према шумадијском изговору очекивао икавизам, својствен и књижевно-језичкој норми:

–... викну ова очајно, као да су је зликовци *ојколелели* 72; – Жалио се како не мари за живот, и све му се *онемилело* 78.

г) Речи из породице глагола *лићи* имају опет двојаке облике:

3 Ранковић 1952. Овде наведене податке љубазно ми је уступила колегиница Јелена Јовановић, на чему сам јој посебно захвалан.

–... оно широко вијугаво чудо, што се беласа, *прелива* и одсјајује на сунцу 130; –... за њим сетно жуборе поточићи што се *слевају* с Маљенових извора 118; –... подигоше лица навише, гледајући у таван, *слевајући* у уста мирисно манастирско вино 280.

д) Глагол *зайлийаиши* забележен је у једном примеру, и са екавским обликом:

– Господин поче лагано, најпре *зайлећући се*, застајујући да смисли израз 283.

2.4. Закључак о нормативним карактеристикама српскога књижевног језика друге половине XIX века

1. На први поглед рекло би се да се писци радије држе свог говорног узуса него што се труде да се приближе начелу Вукове 'опћене правилности', или Новаковићевог 'идеала о правилном књижевном језику'. Ипак није тако.

а) Одступања од норме заиста најчешће иду у правцу теренског стања на подручју где је писац рођен и одрастао, што ће рећи у правцу шумадијско-војвођанске говорне стварности.

б) Али доста су честа и она која премашују књижевно-језичку норму и крећу се у правцу 'ресавске' дијалекатске равни.

2. Ближе је истини, према томе, да су писци били мање-више свесни разлике која постоји између њиховог личног говора, тј. локалног идиома у којем су рођени и језички формирани, и књижевног језика. При томе су се трудили да те разлике превазиђу, али је сваки од њих поступао према сопственом знању и умењу. Резултат је извесно колебање језика српске књижевне продукције у другој половини XIX века, и постепено њено приближавање норми – кретање од језичког плурализма ка једниству у стабилном књижевном језику прве половине XX столећа.

3. Кратак поглед на стилски успон српскога књижевног језика XIX века

1. Иако полази од лексике и синтаксе, каткада и метафорике народне књижевности, уметнички стваралац овога времена обликује свој израз по законима индивидуалног уметничког надахнућа (евентуално се у томе процесу и у томе тексту рефлектују раније језичко искуство домаће уметничке књижевности, као и одсјаји стране лектире итд.). Синтеза се догађа на другом плану, ако и не увек на вишем нивоу него у народној књижевности. Ствараоци ширег образовања и финијег уметничког укуса не задовољавају се реквизитаријем народног приповедача: у круг грађе из које врше одбир за језичко – и не само језичко – обликовање својих дела, они укључују далеко шири круг текстова него што су Вукове збирке народних умотворина, *Српски рјечник*, остали Вукови списи или сл. Српски песници овога времена, као Ј. Ј. Змај, Ђ. Јакшић, Ј. Илић, Л. Костић и др., могу

се сматрати достојним наследницима Филипа Вишњића, Тешана Подруговића и плејаде безимених народних певача, твораца нежне фолклорне лирике и херојског епског десетерца – али никако не и њиховим имитаторима. У гласовном саставу, морфологији, синтакси, па делом и у лексци – на овим линијама влада висока подударност. Али у фактури, у стиху, фразеологији и стилу – уметник песник друге половине XIX века развија народну поетику даље, ослањајући се и на друге узоре, и уграђујући у свој израз такође наслеђе грађанске поезије Лукијана Мушицког, Јована Суботића, Симе Милутиновића Сарајлије, а пре свега П. П. Његоша.

2. Тим специфичним рафинманом одликује се, у успелим остварењима, и прозно стваралаштво овог времена. Стил и ритам народне приповетке били су у извесном смислу узор уметничком приповедачу доба реализма. Али уметник је обично у моделирању текста кретао даље од узора: трудио се да обликује и обради, уметнички преради грађу која му је нуђена, тако да је његово дело у крајњој линији резултат инспиративне сублимације и оригиналног стваралаштва. Како по унутрашњим димензијама, тако и по спољашњим карактеристикама, проза наших књижевних уметника XIX века лежи у другој равни и мора се мерити другим мерилима него народна приповетка.

2.1. Нека за пример нашим тврдњама послужи само један кратак исечак из приповетке *У добри час хајдуци* Л. К. Лазаревића:

Јахао сам с пандуром.

Био је један од оних летњих дана кад си готов да тражиш, па да се свађаш са оним, што је зимус говорио, како му је увек милије лето, него и најблажа зима. – Пече звезда – мозак да проври. Са жита трепери нешто провидно и диже се у зрак. Дрва опустила лишће и изгледају као болесник у врућици кад иште чашу воде. Стока издише на ливади под каквом осамљеном јабуком. Тице нигде једне за лека. Управо ми изгледа цела природа клонула, обезнанила се, исплазила језик па дакће.

Тако позната и тако устаљена стилистика народне приповетке – у Лазаревићевом тексту готово се не примећује. Из његовог приповедања избија дух и дах разговорне речи, као и из фолклорног, али у посебној обради (по томе ова приповетка донекле подсећа на анегдоту, од које се ипак у многим детаљима разликује). Још једном се овде потврђује стара истина да је обнова уметности повезана са продором обичног живота у свет уметничког стваралаштва. Наравно – не у сировом виду.

2.2. Све ово тиче се како реалних манифестација народног живота, тако и духа – и језика. Језик уметничког текста понаша се по сопственим законитостима, и кад је споља гледан, по опреми својој, идентичан са народним језиком. Од тренутка када је послужио као средство и грађа уметничком ствараоцу, народни језик је осамостаљен у односу на своју базу не само функционално већ и по томе што се почео владати по другим механизмима, друкчија је логика његовог понашања и деловања на примаоца.

3. Погледајмо Лазаревићев текст још једном у овом светлу.

3.1. Нема у њему ни једне речи, ни једног облика нити синтаксичког обрта – за који се не би могло рећи да представља део народног језичког корпуса. И стил је, заклели бисмо се, потпуно изграђен према народном узору.

3.2. Па ипак...

а) Тематски круг описаних детаља углавном одсликава сеоски амбијент, сличан ономе који описује народна приповетка. Али рекосмо само сличан, а не и идентичан. Појава групе јахача с пандуром нпр. није ни онаква ни онако конципирана како би била у народној причи. Лазаревић главну тему представља кратко и овлашно: 'Јахао сам с пандуром'. За овим не долази наставак излагања о јахачима, већ сликовита представа летње оморине, са детаљима који је карактеришу као један од оних жарких дана када се човеку чини да цео свет гори у сунчаној јари.

б) И по тону се Лазаревићев приповедни дискурс разликује од народског казивања. Прва реченица ('Јахао сам с пандуром') сасвим је мирна, и сасвим је свакодневна, иако не описује призор на сличан начин као народна приповетка. Слична је и друга. Али онај протест против похвале лету, када промотримо изблиза, био би 'свакидашњији' када би служио карактеризацији стања у којем су се нашли приповедач и његов сапутник. Као опис летњег дана – он делује необично. Изостављањем везних мотивских елеманата постигнута је већа 'густина' приче, и висок тон излагања, који овде заправо кулминира ('да тражиш па да се свађаш').

в) Даље, у анегдоти поента по правилу долази на крају, а овде, међутим, као да је померена далеко према почетку, и налази се у трећем исказу по реду ('Пече звезда – мозак да проври').

г) Следећа реченица по реду привидно смирује, али нас у ствари као неки рукавац одводи другом узбурканом жаришту, ефектном иако можда донекле извештаченом поређењу ('дрва ... као болесник у врућици'), а онда даље савршено изведеном сплету реалног описа и фино уобличене персонификације. На почетку тога одсечка стоји опис дрвећа са опуштеним лишћем, а на крају права персонификација ('цела природа клонула, обезнанила се, исплазила језик па дакће').

д) Све су речи овде сасвим народске, али њиховом комбинацијом добија се несвакидашња и уметнички неодољива слика. Персонификација се прво овлаш оцртава, а затим се развија и нараста, подигнута градацијским успоном до слике природе која 'дакће'. У овом 'дакће' баш се скрива и расплет загонетке 'народског' казивања према народном. Друкчије би Лазаревићев опис звучао у устима Матије Ђенадића, а друкчије звучи под пишчевим пером. Оно прво доживљавамо као план народног казивања, а ово друго је план уметничке речи, која се овде представља као уметнички транспонована стварност, и уметнички изграђен текст.

Недељко БОГДАНОВИЋ

Ниш

СРПСКИ ДИЈАЛЕКТИ И КЊИЖЕВНОЈЕЗИЧКА НОРМА

Рад представља скицу за могуће разматрање односа дијалектологије и норме књижевног српског језика у условима политичких подела српскохрватског језичког подручја на нове државе и језике крајем 20. и почетком 21. века.

Кључне речи: српски језик, дијалекти, књижевнојезичка норма

Не једном истицана је велика блискост српског народног и српског књижевног језика, оличена и у премиси да *ничеџ у књижевном језику нема шћо није дошло из народних џовора, и да се све шћо има књижевни језик џовори макар неџде у народу*. Данас знамо да има више момената једног или другог идиома који немају подједнаку заступљеност у обема базама, и да су удаљавања природна ствар, тј. да се нека чињеница књижевног језика држи у граматици, али се напушта у народу, или пак да ступа у књижевнојезичку употребу, али јој порекло није у народном говору. Удаљавања постоје и на дијахроној равни, што је такође разумљиво.

Српска дијалектологија и српска нормативистика данас су једна од друге прилично удаљене: дијалектологија из описа народних говора испушта или заобилази све што би се могло сматрати књижевним, а нормативистика се скоро и не позива на резултате дијалектолошке науке.

Спаја их давно констатована чињеница да је савремени књижевни језик заснован на народним говорима источнохерцеговачког и шумадијско-војвођанског типа. У времену снажног утемељења српског књижевног језика, прилике у народним говорима мало су биле познате, и то изворно, а не и на основу дијалектолошке науке, која се, као наука, конституише тек почетком двадесетог века.

Данас српска дијалектологија располаже великим бројем монографских описа, истина неједнако распоређених, и то више описа говора који не улазе у основицу књижевног језика него оних који као такви слове.

Увећава се број дијалекатских речника, опет у корист говора изван основице књижевног језика, који су атрактивнији управо по својој дивергенцији од просечног стања створеног стандардизацијом.

Ономастичка обрада појединих подручја такође бележи значајне резултате (од теренских пописа до монографија и докторских дисертација), некад нажалост изнуђених расељавањем српског живља.

Дијалекатска географија утемељила се у међународне пројекте, иако још није финалисан њен резултат на домаћем терену.

Српски дијалектолошки зборник ушао је у друго столеће своје историје. Засновани су Ономастолошки прилози. Издају се и засебне монографије о појединим говорима.

Иако је књижевни језик заснован на народним говорима, поодавно се, већ можда читав век, његова норма не изграђује више на народном говору дијалекта и дијалеката, но на језику градске средине и литерарном језику писаца за узор. „Само језик модерних писаца треба да оправда данашње граматичке норме“, писала је још пре пола века М. Ивић.¹ У најбољем случају то може значити да народни говор може стићи у књижевни само преко писаца. Истина, веза с народним говорима се не раскида, али се и не оснажује.

За то што се у стандардизацији српског језика све мање користе резултати дијалектологије, можда је крива и сама њена методологија. Идући за регистровањем оног особеног, у односу на књижевни језик дивергентног, дијалектолошки описи, чак и оних говора који слове као подручја стандардног језика, испуштају све тзв. „књижевно“, па се ми и са новоштокавских (ијекавских као и екавских) говора снабдевамо оним што не би припало норми. На тај начин поуздано утврђујемо разлике, али слабо потврђујемо заједничко.

И у дијалекатској лексикографији преовладава принцип дивергенције, односно селективности, тј. обраћа се пажња лексици која одступа од нечега узетога као еталон (или оно што нема код Вука, или оно што није једнако као и у књижевном језику!).²

Како се повремено обавештавамо, у говорима узетим за основицу књижевног језика већ постоје промене које их удаљавају од норме: напуштање глаголског прилога прошлог, имперфекта и све више аориста; промене у нагласном систему, понајвише у градовима какав је Београд, употреба предлога *код* с генитивом (идем код лекара), употреба предлога *мимо* с генитивом (мимо свега), *ило* ум. тле, променљивост именице *доба*; надирање конструкције *да + презенциј* у функцији футура итд.

Напуштање дијалекта у конституисању савременог књижевног језика уклапа се у сепарацију српско(хрватско)г језичког простора. Некада није била важна републичка граница, али сада дијалекте сече јача, државна граница, а то је граница будућих књижевних језика, који су засад само друго име, али ће временом, силом административних прилика, вероватно постати и други норматив.

Ни стварање, ни распад Југославије нису остали без утицаја на српски књижевни језик, скоро без обзира на дијалекатско стање. У првом случају дошло је до обједињавања државне и културне праксе, и до норме тзв. српскохрватског језика, а у другом до разбијања политичке, државне

1 М. Ивић: Једно поређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком; Зборник за филологију и лингвистику, I, МС, Нови Сад 1957, стр. 126.

2 Другачији пример је Речник војвођанских говора, где опсег „одређује стање картотеке“, где се, дакле, доносе и речи које су већ захваћене нормативношћу.

и културне заједнице, па и до растакања нормe на више токова, од којих је норма српског језика највише на трагу оног стања које је словило као заједничко.

Политика, очигледно, у нашем случају није била велики савезник наци. Са стварањем нових држава, или са рестаурацијом старих, за језичку политику, нужно, у свакој држави и државици постоје одговарајућа министарства, која морају прописати садржај појма матерњи језик у основним и средњим школама, и донети законе о службеној употреби језика и писама. Не може се очекивати да ће макар два министарства у свему бити сагласна, чак и тамо где ће уместо српскохрватског бити само српски језик (рецимо: у Србији и Републици Српској), а камоли у државама које убрзано, и на свим плановима настоје да конституишу своју, нову државност, по правилу на дивергенцијама од свега што је српско, па и од српског језика.

Мислимо да праћење политичких планова не може бити основа познавању система српског језика посматраног лингвистички, као система у целини. Али, распала се држава, расточила се привреда, формирају се засебне спортске лиге, сепарира се култура, институционализују се разлике. Књижевни језик као институционализована форма комуникације тешко да може избећи таквој сепарацији. На делу су кроатистика, бошњакистика и србистика, која је оптерећена и темама сербокroatистике.

Некадашњи пројекат српскохрватског дијалектолошког атласа изоставља хрватске говоре, мора изоставити бошњачке пунктове, сачекати одлуке црногорских власти о смешном али очекиваном разлучивању црногорских и српских пунктова истог језика, а Белић је веровао да ће управо атлас донети „грађу на основу које би се могле донети одлуке о заједничким облицима“, како бисмо били „добро и солидно обавештени“.³

Ако би се, што лично не желимо да се догоди, поставило питање да језичка наука у Србији треба да се бави (превасходно) говорима, језичком праксом, језичком политиком у Србији, нужно ће се наћи пред питањем шта чини основицу књижевног српског језика у Србији. Оно што је имало смисла стварањем нормe за целину српског језичког простора, може се јавити као неупутно за праксу у новоконституисаном ентитету на ограниченом делу тога простора, за који смо веровали да је јединствен. Наводимо пример, који нас на часак одваја од србијанског терена. Ако се некад могло рећи (наводимо произвољно): „норму чине новоштокавски говори српског језика, екавског и јекавског изговора, писани ћириличким и латиничким писмом“, данас ће та норма у Србији и Српској бити заснована на истом писму, али већ у Српској екавски изговор, показало се, не може бити прописан, јер је Српска ијекавска. Искључиво ијекавска ће бити и норма бошњачког језика, као и књижевног језика у Црној Гори, ма како се тај језик звао. У погледу писма, видимо да се на јед-

3 А. Белић (Једна научна и практична потреба, НЈ нс VIII, св. 7-10, Београд 1957, стр. 201-204) *Изабрана дела*, књ. 13, Београд 2000, стр. 682-

ном подручју, у Србији, укида двоазбучност, у користи ћирилице, која је, разуме се, ту била пре званичне двоазбучности, али је зато код Бошњака само латиница, а можда ће још негде бити.

Да ли онда инсистирати на особеностима које нису обележја стварне језичке праксе у Србији.

Има још питања, али ћемо изрећи само једно: морамо ли баш све, па и књижевнојезичку норму, разорити да бисмо показали да смо како смо нешто друго, своји, и (од кога ли и од чега ли!?) слободни и самосвојни. Чак и у односу на оно што смо досад били. Имамо ли уопште право да се одричемо особина дојакошње књижевнојезичке норме која нас држи у јединству са осталим делом српског народа, који још признаје да нам је језик заједнички, иако на својим подручјима, видели смо уређује норму према сопственим приликама, у условима, дакле, када се та база одваја новом политичком поделом.

Залагање, пак, за јединство по сваку цену, показало се непродуктивним, неисторијским. Бојим се да ћемо остати на раскршћу између нећемо и не можемо, а то је демонско поље безизлаза, одакле се може на све стране, као у маглу! Показују то и два најкрупнија пројекта: *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика*, с именом који обухвата целину, и *Атлас* који се, истина још у пројекту, заснива на торзу без ампутираних делова.

И на крају, иако научна дијалектологија и савремена нормативистика српског језика иду својим путевима, добро би било да се сасвим не раздвоје. Дијалектологија не би требало да избегава и опис оних појава које се у дијалектима дешавају под очигледним утицајем књижевног језика, док би нормативистици добро послужило познавање унутрашњих законитости језичких промена које се остварују у народном говору.

SERBIAN DIALECTS AND LITERARY-LINGUISTIC NORM

Summary

The paper investigates various aspects of the relations between the dialectology and norm of the literary Serbian language under the conditions of political divisions of the Serbo-Croatian linguistic area into new states at the end of 20th and the beginning of 21st century.

Nedeljko Bogdanović

Милош КОВАЧЕВИЋ
Крагујевац

ОДНОС СРПСКОГ И СРПСКОХРВАТСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА¹

У раду се, примјеном строго лингвистичких критеријума, доказује да је српскохрватски језик само преименовани Вуков(ски) српски књижевни језик, тако да, сљедствено томе, данашњи српски књижевни језик обимом и садржајем мора подразумевати управо оно што је подразумевао Вуков(ски) српски језик преименован у српскохрватски.

Кључне ријечи: српски књижевни језик, српскохрватски језик, хрватски језик, босански/бошњачки језик, системска лингвистика, социолингвистика.

Од српског до српскохрватског

У времену васпостављања књижевног језика у Срба, дакле у времену инаугурације књижевног (стандардног) језика, а то је друга деценија XIX вијека када и почиње Вукова борба за увођење народног за књижевни језик – код Срба је у употреби искључиво термин *српски књижевни језик*. И не само код Срба и Вука, него и у цијелој Европи, у којој су он и на њему заснована српска народна књижевност, првенствено захваљујући Вуку, и доживјели пуну афирмацију. Тек формиран, или боље речено: још у процесу формирања, српски књижевни језик доживио је незапамћену промоцију благодарећи европској литерарној и музичкој рецепцији српских народних пјесама. (О тој рецепцији в. опширно у Ковачевић 2001: 33–80 и 119–167). У читавом XIX вијеку, а посебно за живота Вука Карацића, и народне пјесме и њихов језик – и код Срба и у цијелој Европи именоване су по правилу само српским именом (уп. Костић 1999; Грчевић 1997; 1997а). Ограда „по правилу“ подразумејева дакле постојање и изузетака. И заиста по изузетку, од времена Гајевог илирског покрета, који је у основи, а посебно по својим резултатима, био покрет за прихватање Вуковог српског књижевног језика за књижевни језик Хрвата, почиње се погдјегдје намјесто термина српски језик употребљавати и термин *српскохрватски језик*. Најприје је, највјероватније, тај термин употребио Јернеј Копитар у свом дјелу *Glagolita Clozianus* 1836. године, сма-

¹ Овај рад написан је у оквиру научног пројекта 148024Д Српски језик и друштвена кретања, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

трајући да је у питању језик који се може одредити и као „*dialecto Illyrica, rectus Serbochrovatica, sive Chrovatoserbica*“ (Окука 2006: 15–16). Увријежено је – а погрешно – мишљење да је знаменити Бечки књижевни договор из 1850. године био управо српско-хрватски филолошки договор о српскохрватском књижевном језику, посебно и стога што се у њему ни на једном мјесту језик не именује. Зато је као основни проблем *Бечког књижевног договора* и навођена његова прва, уводна – мада, како ћемо видјети, научно неспорна – реченица: „Доље потписани знајући да *један* народ треба *једну* књижевност да има..., састали смо се ових дана, да се разговоримо, како бисмо се, што се за сад више може у књижевности сложили и ујединили“ (Књижевни договор 1969:229). Камен спотицања у тумачењима текста споразума представља у тој првој реченици истакнута синтагма „*један* народ“. Јасно је да та реченица говори о књижевној, или боље речено: књижевнојезичкој разједињености унутар *једнога* (језички) истога народа. То потврђује и завршна реченица договора: „Зато молимо све књижевнике, који управо желе срећу и напредак *народу својему* [а не каже се: својим народима – МК], да би на ове мисли наше пристали, и по њима дјела своја писали“ (Књижевни договор 1969:231). Није тешко одгонетнути због кога су се то народа сакупили бечки договарачи, и на који народ мисле кад п(р)о(т)писују пет договорених правила. Наиме, годину дана прије Књижевног договора у Бечу Вук Караџић је у „Ковчежићу“ објавио свој знаменити текст „Срби сви и свуда“, за који у преамбули каже да је „писан још 1836. године да се штампа пред *Црном Гором* и *Боком Кошорском*, као што ће се видјети на много мјеста, па кад се досад онако не наштампа, ево га сад [1849] само овако“ (Караџић 2003:29). У томе тексту он јасно језички разграничава јужнословенске народе: на Бугаре, Србе, које чине сви штокавци и „закона грчкога и закона римскога и закона мухамеданскога“, Хрвате, који су чакавци, и Словенце, који су кајкавци. А Бечки књижевни договор односи се само на штокавце. Дакле, само на оне који говоре српски језик. Поставља се онда питање зашто у првој реченици Књижевног договора умјесто неидентификованог уопштеног „један народ“ није експлицитно наглашено „српски народ“, чиме би биле избјегнуте многе двовјековне чегрсти и недоумице. То није урађено из најмање два разлога. Први разлог јесте начин научног структурисања текста Књижевног договора. Договарачи су жељели да текст Договора структуришу према дедуктивном принципу, тако да првом реченицом текста изразе општеважеће правило под које се супсумирају сви појединачни случајеви, па сљедствено томе и случај књижевности српскога језика. Стога је у тој реченици према законитостима логичко-дедуктивног структурисања текста могло и морало – пошто та реченица треба да изрази и повод и разлог и врховни аргумент Договора – стајати само како је и написано: „*један* народ треба *једну* књижевност“ (у значењу: „*сваки* народ треба *јединствену* књижевност да има“) јер се у тачкама Договора које слиједе – будући да оне говоре искључиво о штокавском

као недвојбено српском нарјечју, односно језику – то опште „један народ“ везује конкретно за „српски народ“ и примјењује на њега. Други разлог неконкретизације општег у првој реченици (тј. непомињања српског имена у називу народа) јесте статус договарача. Међу њима има и оних који чак ни језички нису Срби, какав је Фрањо Миклошић, Словенац а један од тадашњих водећих европских филолога, чији је научни ауторитет био својеврсна гаранција научне заснованости овог договора, која и јесте најексплицитније наглашена у првој готово аксиоматски недискутабилној реченици текста да „један народ треба да има једну књижевност“.

Но, наредна покољења као да нису хтјела видјети ту научно самоочигледну истину Књижевног договора. Та прва реченица, вјештим дописивањем непримјерених јој смислова, добила је статус аргумента за уједињење Срба и Хрвата, али, на жалост, с основним циљем разједињења српскога језика. Да би се јединствено могло разјединити, морао се најприје створити привид уједињења бар у нечему битном а нејединственом. До тих искривљених интерпретација које су усмјеравале и предодређивале готово стопедесетогодишњи развој, или боље речено разградњу српскога књижевног језика дошло је одмах након Вукове смрти. За њих је свакако најзаслужнији Ватрослав Јагић, кога су због научног утицаја и угледа (про) звали „патријархом славистике“. Наиме, Јагић је сматрао да су Срби и Хрвати по свему сем по вјери исти народ па их је зато најбоље звати их „Србо-Хрвати“, а њихов језик *српско-хрватски* (в. о томе: Милосављевић 2000: 228; Ковачевић 2003:97–98). Како би најлакше оправдао хрватско преузимање српског књижевног језика за свој књижевни језик, Јагић је Србе и Хрвате прогласио једним народом, јер је језик и био основни критеријум националне идентификације. Та једнакост Срба и Хрвата требало је да се, по Јагићу, огледа и у имену језика, тако да би, по њему, било логично да се Вуков српски књижевни језик преименује у *српско-хрватски*. На фактичку побједу те своје идеје Јагић није дуго чекао. Искористио је прилику да – стајући иза Калајевог покушаја наметања „босанског“ назива српском језику у БиХ (Јагић 1896) – његов „српско-хрватски“ буде прихваћен као спасоносно компромисно рјешење (Ковачевић 2003:147–148)

Иако је Јагићева филолошка сербокроатистичка парадигма (схваћена у куновском смислу: Кун 1974) већ пред Први свјетски рат, а да о међуратном периоду и не говоримо, готово потпуно истисла и код самих Срба Вуков(ск)у србистичку филолошку парадигму, та је побједа Јагићев(ск)е парадигме институционално верификована тек Новосадским договором 1954. године. У закључцима Новосадског договора експлицитно се, у првој тачки, наглашава да је „народни језик Срба, Хрвата и Црногораца један језик. Стога је и књижевни језик који се развио на његовој основи око два главна средишта, Београда и Загреба, јединствен, са два изговора, ијекавским и екавским“. Пошто све то треба и именом потврдити, у другој тачки Закључака, каже се да је „у називу нужно увијек у службеној употреби истаћи оба његова саставна дела“, тј. језик именовати као

српскохрватски или/ односно хрватскосрпски језик (Новосадски договор 1954: 7).

Тако је у закључцима Новосадског договора готово „преписано“ Копитарово термилошко рјешење из 1836 године: *serbochrovatica sive chrovatoserbica* (уп. Окука 2006: 16). Новосадским договором Вуков(ски) српски књижевни језик и званично је дакле преименован у српскохрватски, односно хрватскосрпски књижевни језик. А да су Вуков(ски) српски и новосадски српскохрватски заправо само различити термини за исти језик, односно да је српскохрватски само преименовани српски књижевни језик – најбоље се види по томе а) што су најистакнутији Хрвати, међу којима и Људевит Гај као творац илирског покрета, признавали да су Хрвати „пригрлили“ српски језик (в. шире у: Ковачевић 2003), б) што су се борбе за српскохрватско име језика водиле мимо Србије и Црне Горе (гдје је у употреби било само српско име језика), углавном у Хрватској, и в) што су прва значајна нормативна дјела вуковског језика (правопис, граматика и рјечник), с избјегавањем српског имена у називу језика, настала у Хрватској (Маретићева граматика, Брозов правопис и Броз-Ивековићев рјечник).

Од српскохрватског до хрватског, босанског...

Након што је и званично српско име Вуков(ск)ог књижевног језика замијењено српскохрватским, сва даља дешавања била су усмјерена ка томе да се заборави на исходиште српскохрватског у српском, и да се намјесто српског устоличи српскохрватски као исходиште. Сложенички назив језика био је одличан алиби Хрватима да у форми пронађу и непостојећу садржину: да у српскохрватском не виде више преименовани српски него некакав сједињени српски и „хрватски“. И од Срба прихваћена форма послужила је као основ за трагање за непостојећим садржајем: равноправним учешћем „хрватског“ и српског језика у „српскохрватском“ језику. Јер, циљ је био наметнути логику: све што је уједињено (с тим да је за критеријум уједињености узиман првенствено исфорсирани и ни на каквим стварним критеријумима незасновани сложенички назив) може се и разјединити. Требало је, наиме, стално подупирати, све новим и новим домишљањима, свијест о суштинској (материјалној) равноправности саставница у сложеничком називу језика, е да би се за вјеки вјеков заборавило да је у подлози српскохрватског само српски (штокавски), али не и хрватски (чакавски) језик. У периоду од Новосадског договора до посљедње деценије XX вијека Хрватима је једини циљ био да пронађу „подлогу“ за хрватски удио што га је подразумијевао сложенички назив српскога језика: српскохрватски језик. И као што су уз помоћ српских филолога (првенствено Ђуре Даничића) успјешно одрадили фазу преименовања српског у српскохрватски, српска им помоћ није изостала ни у изналагању подршке за хрватски приљепак у називу српског језика првенствено кроз наметање теорије варијаната (што ју је у

сербокroatистици инаугурисала Милка Ивић), која је Хрватима послужила као спасоносни критеријум за захтјев за осамостаљење хрватског дијела „српскохрватског“ језика. Инсистирањем на издвајању хрватског из српскохрватског језика, прављењем све већег броја приручника само са хрватским именом језика, Хрвати су припремали терен да у погодном друштвено-политичком тренутку хрватски дио у називу језика званично прогласе посебним језиком, заборављајући да је тај дио у назив језика ушао без икакве стварносне подлоге.

А тај тренутак наступио је у посљедњој деценији XX вијека. Измијењене друштвено-политичке прилике још једном су форми дале примат над суштином. Баш као што је стварање заједничке државе погодновало домаћу и од српске стране прихватању хрватског имена у називу српскога језика, управо тако је и распад заједничке државе (СФРЈ) погодновао осамостаљењу тог дометнутог имена. Јер, ако се „сложена“ држава распада, зар није логично да се и њен „сложени језик“ (а његову сложеност тобож најбоље потврђује управо сложенички назив његов) распадне?!

Хрвати су још и прије распада и осамостаљења хрватског дијела српскохрватског језика, још 1967. године у познатој *Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика* изашли с тврдњом да је „неотуђиво право свакога народа да свој језик назива властитим именом, без обзира ради ли се о филолошком феномену који у облику засебне језичне варијанте или чак у цијелости припада и неком другом народу“ (Декларација 1967: 164). А чим се у грађанском рату СФР Југославија распала, они су то „право“ и примијенили: прогласили су хрватски књижевни језик, тврдећи како је то у односу на српски посебан језик², па чак штампали и велики број разликовних рјечника којима су показивали и доказивали „посебност“ новопрокламованог хрватског књижевног језика. (О тим хрватским „лингвоалхемичарским“ поступцима в. врло аргументовано у Ђорић 1998; 2003). За Хрватима су се повели и Муслимани (који су у вријеме грађанског рата себе чак национално преименовали у Бошњаци) издвајајући из српскохрватског језика свој „босански језик“, за који устврдише да „није настао ни у окриљу српскога ни у окриљу хрватскога језика, није њихова изведеница, већ једна од објективних напоредности“ (Исаковић 1992: 6), а изабрано босанско име за тај „језик“ аргументоваше већ развиканим хрватским „неотуђивим правом“, претварајући га у *Прогласу о босанском језику* из 1992. године у „елементарно право на слободно именовање свога језика“ (Шипка 2006:147). Исто то „право“ сад у Црној Гори потежу као аргумент неки политичари и дукљански „линг-

2 Чак је и „Предсједништво ХАЗУ-а прихватило у сриједу [23. 2. 2005] Изјаву о положају хрватскога језика у којој се истиче да је хрватски књижевни или стандардни језик посебан и неовисан од српскога и других сродних стандардних језика“ (Изјава ХАЗУ 2005). О научној неутемељености те Изјаве в. у Ковачевић 2005: 46-50.

висти“, тражећи да се у Устав уведе црногорско име језика³ (о невољама српског језика у Црној Гори в. исцрпно у: Стојановић, Бојовић 2006)

И српски (институционализовани) филолози су – сагласни себи да се по правилу саглашавају са свим што долази са стране (а нарочито из Хрватске), посебно ако је то још и у корист српске штете – пожурили не само да прихвате него и да примијене наведено „хрватско право“. Тако су чланови Одбора за стандардизацију српског језика у вези с „називом трећег језика у Босни и Херцеговини, признатог и Дејтонским споразумом“⁴ донијели одлуку да се „у српскоме језичком стандарду, за именовање тог идиома, може препоручити само атрибут *бошњачки*“, а никако *босански*, како су муслимани одабрали, мада они – наглашавају чланови Одбора – могу (ваљда сагласно поменутом хрватском „праву) да „свој језик, у своје језику, зову како хоће, дакле (и) *босански*“. (Одлука 1998).

А дато „право“ на које се, без провјере, сви разјединитељи Вуков(ск) ог српског језика позивају заправо је фиктивно право, јер га не прописује ниједан правни документ ОУН-а или УНЕСКО-а, као ни документи

3 Тако нпр. високи функционер владајуће ДПС у Црној Гори, а уз то још и правник, Миодраг Вуковић тврди да „именовање језика није лингвистичко већ искључиво политичко питање и службени језик се мора утврдити по доминантној нацији. Логично је – каже он – да службени језик буде црногорски“ – Извориште будућих сукоба, НИН, 2923, 4. 1. 2007, 56.

4 „Дејтонски споразум је кудикамо друкчији од бечког и новосадског. Претходни су били књижевнојезички договори. Договори филолога о филолошким, књижевнојезичким питањима. Дејтонски је нефилолошки споразум. То је споразум о прекиду грађанског рата, споразум за мир у Босни и Херцеговини. Он је донесен након мировних преговора о прекиду рата и ентитетској подјели Босне и Херцеговине, што су вођени од 1. до 21. новембра 1995. године у Ваздухопловној бази Рајт Патерсон у Дејтону, држави Охајо у САД. Том приликом усаглашен је Општи оквирни споразум за мир у Босни и Херцеговини, а његово дефинитивно прихватање и потписивање обављено је 14. децембра 1995. године у Паризу. У том „Општем оквирном споразуму за мир у Босни и Херцеговини“ у посљедњем XI члану стоји: „Овај споразум ступа на снагу по потписивању. ПОТПИСАНО у Паризу, на дан 14. 12. 1995, на босанском, хрватском, енглеском и српском језику, с тиме што је сваки текст подједнако аутентичан“ (Документи Дејтон-Париз 2002: 20), па слиједи девет потписа: а) три потписника 1. за Републику Босну и Херцеговину, 2. за Републику Хрватску, 3. за Савезну Републику Југославију; и б) шест свједока: 1. Специјални преговарач Европске Уније, 2. За Републику Француску, 3. За Савезну Републику Немачку, 4. За Руску Федерацију, 5. За Уједињено Краљевство Велике Британије и Северне Ирске, и 6. За Сједињене Америчке Државе.

Дејтонски споразум, дакле, српски, хрватски и босански ставља у исти ранг с енглеским, јер је као ето потписан на четири различита језика. А заправо је потписан само на два језика: на српском и на енглеском. Јер, ако је, уз енглески, потписан на још три језика, поставља се питање: ко је потписник на ком језику, јер потписници нису национални него државни (републички) представници, они не потписују у име Хрвата, Срба и муслимана, него у име Републике Хрватске, Републике Босне и Херцеговине и Савезне Републике Југославије. Значи ли то да је сваки од језика омеђен границама државе његовог потписника? Значи ли то да потпис Алије Изетбеговића на „босанском језику“, будући да је он једини потписник за Босну и Херцеговину, подразумева да је БиХ република само „босанског“ језика?“ (Ковачевић 2005: 39-40)

Савјета Европе или ОЕБС-а; њега су – доказао је то њемачки социолингвиста Б. Грешел – 1967. године измислили творци поменуте хрватске декларације.⁵ Тим је открићем заправо отпао крунски аргумент за стварање лингвистички фантомских језика преименовањем српскохрватскога, а заправо српскога, јер је српскохрватски, како смо видјели, само преименовани српски. Томе се мора додати и чињеница да нема ниједнога лингвистичког критеријума (ни структурног, ни генетског, ни комуникативног) који би оправдавао постојање „хрватског“, „босанског/бошњачког“ или пак „црногорског“ језика, што су на крају морали признати и неки од заговорника „посебности“ тих језика. Тако нпр. И. Прањковић каже да су „на стандардолшкој разини, хрватски, српски, босански, па и црногорски језик различити варијетети, али истога језика. Дакле, на чисто лингвистичкој разини, односно на генетској разини, на типолошкој разини, ради се о једноме језику, и то треба коначно јасно рећи. Ако се нетко с тим не слаже, нека изложи аргументе“ (Прањковић 2006).

Српски као српскохрватски као српски

И док се на хрватској страни они што се баве системском лингвистиком враћају лингвистици и њеним критеријумима, дотле код Срба царују социолингвисти, по правилу несрбисти, који – изумимајући у овом питању критеријално им сагласног М. Радовановића – заобилазе у широком луку лингвистичке критеријуме у готово цјелокупном свом раду, а не само у овом питању (од којих су свакако најпознатији Р. Бугарски, Љ. Рајић и Б. Брборић). И на српској страни се, сагласно хрватском учењу, прелазило (свјесно?) преко чињенице да је српскохрватски преименовани српски, па су се множили радови у којима се тврдило да су се у српскохрватском објединила „два језичка стандарда, призната и именована као српски и хрватски“ (Бугарски 2002:138), па је ваљда логично да се, како су се ујединила, тако и разједине. Уз то, пут „од српскохрватског до српског“, али не оног Вуков(ск)ог предсрпскохрватског српског, него овог новог „српског“ аргументован је на сљедећи начин: „глотополитичком промоцијом од једнога стандарднога језика са неколико стандарднојезичких варијаната – добили смо три стандардна језика (српски, хрватски, бошњачки/босански, са могућношћу помаљања и четвртог („црногорског“)). (Радовановић 2004: 103). Тако је „српски“ стрпан у исти кош с „хрватским“, „босанским“, „црногорским“, иако су наведени „језици“ као изведенице из српскохрватског – будући да је српскохрватски преименовани

5 „Nach dem Zerfall Jugoslawiens ist das o. a. „unverzicht Recht“ (auf Herstellung einer Parallelität von Glottonym und Ethnonym) unter sprechsezessionistisch Gesinnten auch in anderen Regionen zum Topos geworden. Umso schärfer gilt es herauszustellen, daß es sich hierbei schon zu Zeiten der Deklaration von 1967 um ein ad hoc erfundenes „Recht“ handelte. Keine Rechtsdeklaration der UNO oder UNESCO, keine regionale Konvention zum Schutz von Menschen- oder Minderheitenrechten (etwa der KSZE/OSZE oder Europarats) kennen ein solches Recht auf glottonymenbezogene Selbstbestimmung“ (B. Gröchel 2003:164).

српски – само именом језици, јер подлогу своје „посебности“ заснивају на друкчијим – и нужно несрпским – лингвистички неутемељеним именима српскога језика, односно његових варијаната (Слово 1998). Истина, српски социолингвисти између тих несрпски именованих „језика“ и садашњег српског језика виде једну битну разлику, јер тај њиховски „нови српски“ такође је, попут српскохрватског, из кога га изводе, варијантски раслојен, и то на: „србијански (=србијанско-војвођански) *српски*“, „црногорски (=црногорско-источнохерцеговачки) *српски*“, „босански (=крајишко-босанско-херцеговачки) *српски*“ (Радовановић 2001: 174). Будући да се распад српскохрватског образлаже „глотополитичком промоцијом варијаната стандарднога језика у оделите стандардне језике“, наговјештава ли се то скоро прерастање новооткривених варијаната садашњег српског језика у „оделите стандардне језике“: *србијански*, *црногорски*, *босански*?! Но, чини се да ту с логиком нешто није у реду, пошто је већ мимо српског констатовано постојање једног „босанског стандардног језика“? Или пак јесте, само је на дјелу „глобална свјетска (глото)политичка логика“ примјенљива само на Балкан, а коју најбоље разоткрива слједеће реторичко питање: кад се на Балкану могу промовисати двије албанске државе, зашто се не би могла промовисати и два босанска језика?! Или пак три: два (онај од „босанскохерцеговачког стандарднојезичког израза“ из бившег српскохрватског и овај „крајишко-босанско-херцеговачки“ који је промовисан у варијанту данашњег српског) и онај „бошњачки“ што га препоручи српски Одбор за стандардизацију за употребу када „у српскоме језичком стандарду“ треба именовати „тај идиом“? А шта стварно онда јесте или треба да буде српски књижевни језик данас?

Према српским несоциолингвистима, односно онима који се баве системском лингвистиком, данас је „за Србе најпробитачније решење да прихвате српскохрватски књижевни језик у оном опсегу и облику како су га употребљавали пре разлаза са Хрватима“, нормално под именом „српски (књижевни) језик, како и у уставу стоји“ (Симић 2005:46). А то је лингвистички једино и оправдано с обзиром на чињеницу да код Срба – како је то констатовао и П. Ивић – „замена назива ’српскохрватски језик’ називом ’српски језик’ није повукла никакве измене у особинама тога језика“ (Ивић 1999:6).

Из тога јасно проистиче да је данашњи српски уистину само преименовани српскохрватски, као што је дојучерашњи српскохрватски био преименовани Вуков(ски) српски књижевни језик. Или боље речено данашњи српски је остао српски и у опсегу и у облику у којем је он то био и прије српскохрватског. Због тога само за научно замајавање службе покушаји да се дојучерашњем „српскохрватском“ одрекне статус стандардног језика, тврдњом како он тобоже представља термин за дијасистем, односно као конкурентно а лошије терминологско рјешење за тзв. *средњојужнославенски језик*. „Наиме, назив *средњојужнославенски* – рећи ће творац те „теорије“ – најбоље одговара дијасистему који обухваћа сва

четири нарјечја (тј. групе дијалеката) којима говоре Бошњаци, Црногорци, Хрвати и Срби, то јест кајкавско, чакавско, штокавско и торлачко нарјечје (с укупно више од двадесет дијалеката). За тај појам *средњојужнославенски* употребљава се већ дуже времена а и данас цио низ назива састављених на овај или онај начин од двају елемената: српскохрватски, хрватско-српски, српско-хрватски, хрватско-српски, хрватски или српски, српски или хрватски, српски/хрватски, хрватски/српски језик дијасистем. Ти двојни називи не задовољавају због бар три разлога: прво, зато што укључују имена само два народа, друго зато што су вишезначни, и треће што су „компромитирани су језичном политиком у обама некадашњим југославенским раздобљима“ (Брозовић 2001: 26). Без обзира што се дата теорија и не може односити на српски језик – а самим тим ни на српскохрватски као преименовани српски – већ самим тим што српски језик захвата само штокавско нарјечје, и што он нема никакве везе ни са кајкавским, ни са чакавским нарјечјем (јер Срба никада није било ни чакаваца, ни кајкаваца), одмах се међу српским социолингвистима нађоше њени поклоници и пропагатори, чему је најбоља потврда књига М. Шипке (2006) у којој се дата „теорија“ нашироко анализира (стр. 106–143) а у којој аутор као свој „емпиријски“ научни допринос нуди и посебно поглавље насловљено „Социолингвистички фактори националног раслојавања стандардне новоштокавштине“, одређујући се између Брзовићевих конкурентних термина „стандардна новоштокавштина“ и „средњејужнославенски језик“ за онај који му се учинио „звучнијим“. Однос између данашњег српског и српскохрватског, будући да се данашњи као ни јучерашњи српски никако не може изједначавати са бившом „источном варијантом српскохрватског језика“, него са српскохрватском језиком у цјелини, никако се не може посматрати ни као однос хипонима и хиперонима (како то нпр. чини Пипер 2003:67–68). Због несхватања – или пак жеље да се буде сагласан са „знанственијим“ хрватским учењем – да је данашњи српски и обимом и суштином јучерашњи српскохрватски (а како и не би био кад је тај српскохрватски био само преименовани вуковски српски), могуће је као научне износити чак и нонсенсне а „крупне“ дилеме попут слједеће у вези с Речником САНУ: „Србистика – вели запитани и брижни аутор – ипак стоји пред једном крупном дилемом: наставаљање реализације сербокroatистичких пројеката (сербокroatистичких по садржају, а не по удруживању лингвистичких капацитета), или пак окретање властитим србистичким потребама које нису мале. Еклатантан је примјер те дилеме наставаљање великог лексикографског пројекта израде *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ“, тако да се „поставља, наиме, принципијелно питање треба ли српска лингвистика на својим плећима, сама, да извршава задатке сербокroatистике, утолико прије што су се други окренули себи и својим проблемима“ (Шипка 2006:73–74). Треба, нормално, јер су то приоритетни задаци србистике и једино србистике, само што тај рјечник мора промијенити српскохр-

ватско у српско име на корицама, и ништа више: јер – како то констатова и П. Ивић – „замена назива 'српскохрватски језик' називом 'српски језик' није повукла никакве измене у особинама тога језика“ код Срба. Тај рјечник је дакле искључиво рјечник српскога језика, али под српскохрватским именом. Јер, што се прије схвати да је бивши српскохрватски био преименовани српски, а да данашњи српски не може и да хоће прекинути континуитет са Вуков(ск)им српским и у његовој српскохрватској „одежди“, то ће мање бити нонсенсних дилема попут претходно наведене, али и нелогичних и национално непробитачних политичких поступака (које упориште пронађоше у таквим „учењима“ и „дилемама“) попут оног о проглашењу десет мањинских језика у Србији, међу којима су и „босански“ и „хрватски“⁶, и то наводно због усклађивања с „Повељом Савета Европе о регионалним и мањинским језицима“ а да нико не преконтролиса шта се уистину у тој Повељи сматра мањинским и/или регионалним језиком. А у европској „Повељи о регионалним језицима и језицима мањина“ (Стразбур, 1992) дословце се каже: „Регионални језици или језици мањина значе језике... који су различити од званичног језика те државе; ово не укључује дијалекте званичног језика државе, нити језике миграната. (Део I, Опште одредбе, члан 1, Дефиниција). По ком су то онда критеријуму „босански“ и „хрватски“ као варијанте српскохрватског, а заправо српског књижевног језика, посебни мањински језици у Србији? По лингвистичким сигурно нису? Као што се лингвистички никако посебним језицима не могу сматрати „хрватски“, или „босански/бошњачки“, или пак некакав „црногорски језик“, јер они, примјеном било ког лингвистичког критеријума, могу бити само варијанте српскохрватског језика, а будући да је српскохрватски преименовани српски, онда нужно само варијанте српског књижевног језика.

6 О чему је читаоце у тексту Десет језика за мањине обавијестила Политика, у броју 33195 од 5. 3. 2006, на стр. 9: „Министар СЦГ за људска и мањинска права Расим Љајић потврдио је јуче да ће од 1. јуна албански, бугарски, босански (sic!), мађарски, ромски, румунски, русински, словачки, украјински и хрватски језик (sic!) бити проглашени за регионалне и мањинске језике у Србији, док ће у Црној Гори такав статус добити албански и ромски“; а све у складу с „Повељом Савета Европе о регионалним и мањинским језицима, коју је СЦГ потписала прошлог децембра“.

Литература:

- Брозовић 2001: Dalibor Brozović, Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području, u zb. *Jezik i demokratizacija*, Sarajevo: Institut za jezik, 25–32.
- Бугарски 2002: Ranko Bugarski, *Nova lica jezika (sociolingvističke teme)*, Beograd: Čigoja štampa, XX vek.
- Грешел 2003: Bernard Gröschel, Postjugoslavische Amtssprachenregelungen - Soziolinguistische Argumente gegen die Einheitlichkeit des Serbokroatischen, *Српски језик*, VIII/1–2 (Београд) 135–196.
- Грчевић 1997: Mario Grčević, Zašto slavistika 19. stoljeća nije priznavala postojanje hrvatskoga jezika, *Jezik*, XLV/1 (Zagreb) 3–28.
- Грчевић 1997а: Mario Grčević, Karadžićeva gledišta o hrvatskome jeziku u slavističkome okružju, *Jezik*, XLV/2 (Zagreb) 41–58.
- Декларација 1967: Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, u: Slavko Vukomanović, *Jezik, društvo, nacija*, Beograd: Jugoslovenska revija, 1987, 164–165.
- Документи Дејтон-Париз 2002: Др Витомир Поповић, Др Владимир Лукић, *Документи Дејтон – Париз*, Бања Лука: Институт за међународно право и међународну пословну сарадњу.
- Ивић 1999: Павле Ивић, Језичко планирање у Србији данас, *Језик данас*, III/9 (Нови Сад) 5–10.
- Изјава ХАЗУ 2005: ХАЗУ, *Изјава о положају хрватског језика*, 23. 2. 2005; <http://www.hina.hr/nws-bin/gnews.cgi?TOP=kultura&NID=kultura/H2239330.4yk>
- Исаковић 1992: Alija Isaković, *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.
- Јагић 1896: Vatroslav Jagić, Naziv „bosanski“, *Вошњак*, VI, Sarajevo, 16. jula 1896, 1.
- Караџић 2003: Вук Стеф. Караџић, Срби сви и свуда, у: *Српски писци о српском језику*, избор и предговор Милош Ковачевић, Београд: Источник, 29–47.
- Књижевни договор 1969: Књижевни договор, у: Вук Стеф. Караџић, *О језику и књижевности (изабрани списи)*, Београд: Просвета, 229–231.
- Ковачевић 2001: Милош Ковачевић, *Предавања проф. др Милоша Ковачевића одржана у Лондону 2000. и 2001. з. поводом славе Фонда (Лазо Костић) на дан Света Три Јерарха / Lectures by Professor Miloš Kovačević Ph. D. delivered in London in the years 2000 and 2001 on the occasion of the Feast of the Three Great Hierarchs*, London, Birmingham: The Laza Kostić Fund, Lazarica Press.
- Ковачевић 2003: Милош Ковачевић, *Српски језик и српски језици*, Београд: СКЗ, БИГЗ.
- Ковачевић 2005: Милош Ковачевић, *Против неистина о српском језику*, Источно Сарајево: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, Просвјетино књижевно коло 6, књ. 16.
- Костић 1999: Лазо М. Костић, *Крађа српскога језика*, Нови Сад: Добрица књига.
- Кун 1974: Tomas Kun, *Struktura naučnih revolucija*, Beograd: Nolit.
- Милосављевић 2000: Петар Милосављевић, Српски филолошки програм, Београд: Требник.
- Новосадски договор 1954: Закључци Новосадског договора, у: *Правопис српскохрватског књижевног језика са правописним речником*, Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1960, 7–8.
- Одлука 1988: Први кораци Одбора за стандардизацију: Одлука бр. 1, *Језик данас*, бр. 5 (Нови Сад) 1–8.

Окука 2006: Miloš Okuka, *Srpski na kriznom putu*, Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Пипер 2003: Предраг Пипер, *Српски између великих и малих језика*, Београд: Београдска књига.

Прањковић 2006: Ivo Pranjković, Hrvatski i srpski su jedan jezik, *Slobodna Dalmacija*, Split, 7. 2. 2006.

Радовановић 2001: Милорад Радовановић, *Стандардни језик, његове варијанте, субваријанте, и урбано-регионалне реализације*, у зб. *Jezik i demokratizacija*, Sarajevo: Institut za jezik, 169–178.

Радовановић 2004: Milorad Radovanović, *Planiranje jezika i drugi spisi*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Симић 2005: Радоје Симић, Српски књижевни језик према хрватском, у зб. *Српски језик данас: округли стило*, приредио Славко Зорић, Београд: Синдикат образовања, науке и културе, 46–53.

Слово 1998: *Слово о српском језику*, Београд: Фонд истине о Србима.

Стојановић, Бојовић 2006: Јелица Стојановић, Драга Бојовић, *Српски језик између истине и обмане у Црној Гори*, Београд: Јасен.

Ђорић 1998: Божо Ђорић, Анатомија наопаке хрватске језичке политике, *Српски језик* III/1–2 (Београд) 551–559.

Ђорић 2003: Божо Ђорић, Лингвоалхемичари, *Српски језик* VIII/1–2 (Београд) 209–220.

Шипка 2006: Милан Шипка, *Језик и политика*, Београд: Београдска књига.

THE RELATION BETWEEN THE SERBIAN AND SERBO-CROATIAN LITERARY LANGUAGE

Summary

The paper elucidates the relation between the Serbian and Serbo-Croatian literary language, in particular the relation between the Serbo-Croatian and Serbian Vukovian language, which preceded it, and Serbo-Croatian and the contemporary Serbian literary language, which succeeded it. It has been shown by using strictly linguistic criteria that the Serbo-Croatian language merely represents a renamed Vukovian Serbian literary language. Furthermore, it has been elaborated why there must be an overlap in scope and content between the contemporary Serbian literary language and the prior Serbo-Croatian language. Consequently, a co-relation is established between the contemporary Serbian literary language and „Croatian“, „Bosnian/Bosniac“ and potential „Montenigrin standard language“ as its variants.

Miloš Kovačević (Kragujevac)

НАРОДНА ЕТИМОЛОГИЈА – ОД ДЕСТРУКТИВНОГ ДО КРЕАТИВНОГ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ¹

У овом раду се говори о народној етимологији, тј. тумачењу речи по гласовној сличности из синхроне перспективе. За полазиште је узет корпус из разговорног језика, али се користе и други примарни и секундарни извори. Примери из домена народне етимологије условно се групишу у две опречне категорије: (1) примери у којима се на основу формалне (привидне) етимолошке сличности потири нијансирање значења речи (што представља осиромашење и деструкцију у језику) и (2) примери настали у процесу етимологизирања који представљају креативно у језику са наглашеном тенденцијом подстицаја стваралачког у поетском функционалном стилу.

Кључне речи: народна лингвистика, етимологија, народна етимологија, српски језик, разговорни језик, креативно у језику, деструктивно у језику.

1. Појам. – У науци о језику узима се обазриво термин *народна лингвистика*,² а у свакодневном саобраћају као да је природна употреба сродних термина *народна медицина* или *народна ђедагођија* са атрибутом *народна* (иако и ту постоје адекватнији термини *алтернативна медицина* и *домаће васпићање*). За појам *народна лингвистика* Ранко Бугарски каже: „Terminom *narodna lingvistika* označićemo reakcije na jezičke pojave – to jest, različita verovanja, vrednosti, stavove i sudove koji se u jezičkim zajednicama po tradiciji vezuju za pojedine jezike ili jezičke varijetete i za govornu komunikaciju uopšte“ (Бугарски 1996: 83). Реакције на језичке појаве су субјективне, али су једнообразне и брзо се шире у друштвеном саобраћају унутар и између говорних заједница. Подразумева се да термин *народна етимологија* по својој природи има уже значење од термина *народна лингвистика*.

2. Дефиниција. – Да би се лакше дефинисала народна етимологија, за нашу тему потребно је разграничити шта је *етимологија*.

1 Овај рад је израђен у оквиру пројекта 14802Д, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

2 Термин народна лингвистика показао се као најфункционалнији и зато је прихваћен. Пошто поменути обележја чине народну лингвистику неком врстом фолклора, „алтернативни називи које сугерише оваква њена природа двосмислени су или су из других разлога неадекватни“ (Бугарски 1996: 83). Тако је са терминима језички фолклор, лингвистички фолклор, популарна лингвистика, етнолингвистика (овај термин је заузет другим значењем).

„**Etimologija** (grč. *etimos* – pravi, istiniti i *logos* – pojam, nauka), 1. nauka o poreklu reči i morfema; ispituje fonetske i semantičke uslove pod kojima je neka reč ili morfema dobila određeni oblik i značenje u toku jezičkog razvoja. Upoređivanjem sličnih reči različitih jezika u datom momentu (sinhronija) utvrđuju se pravilni glasovni odnosi među srodnim jezicima, a na osnovu jezičkih spomenika iz raznih vremena konstatuju se sve promene reči odnosno morfema (dijahronija). Iz ovih sinhroničnih i dijahroničnih ispitivanja izvode se zaključci o prvobitnom jezičkom stanju tzv. „prajezika“ (hipotetičkog zajedničkog jezika raznih jezičkih grupa). 2. poreklo; objašnjavanje porekla i značenja neke reči ili morfeme, obično svođenjem na njen koren (*vrat < vrteti*) (Mozaik znanja, *Srpskohrvatski jezik*, 1972: 86).

2.1. Ако је у науци о језику јасно дефинисано шта је етимологија, шта се подразумева под термином *народна етимологија*?

2.1.1. „**Narodna etimologija**, nestručno tumačenje porekla i značenja neke reči (obično strane) na osnovu formalne sličnosti ili podudaranja sa nekom drugom reči ne vodeći računa o suštinskoj srodnosti; tako je npr. po narodnoj etimologiji moralno – ono što se mora; grad je *satiričan* jer sve *satire*. Veliki majstor narodne etimologije kod nas bio je [pesnik Sima Milutinović] Sarajlija, koji *Muhamed* izvodi od „muha“ i „med“, *Marko* – čovek koji *mari* i sl.“ (Mozaik znanja, *Srpskohrvatski jezik*, 1972: 86–87).

2.1.2. „**Narodna etimologija** javlja se kada se pretpostavlja da neka reč potiče od određenog etimona, zbog neke asocijacije oblika ili značenja, dok ta reč zapravo ima drukčiju derivaciju, npr. tursko *zerrin kadeh* dalo je u srpskohrvatskom *zerenkada*, a zatim *zelenkada*“ (Kristal 1988: 64).

2.2. За термин *народна етимологија* у стручној литератури сусрећу се још неки синонимски термини: *пучка етимологија* и *паретимологија*.

2.2.1. **Пучка етимологија.** – „За naziv mjeseca *rujna* općenito se smatra da je nastao od pridjeva *rujan* (*rujno vino*), a on je postao od praslovenske riječi **ṛjujъ** ṛrika, parenje, po rici jelena koja se čuje u tom mjesecu. Tumačenje takvih riječi po glasovnoj sličnosti samo iz suvremene perspektive naziva se *pučka etimologija*“ (Babić 1986: 19).

2.2.2. „**Paretimologija** f < para- + etimologija (/просто/народная этимология || Paretymologie, Volksetimologie || folk etymology || étymologie populaire, attraction paronymique || paretimologia || paretimologia, etimologia popular) – lažna etimologija, lažno podrijetlo riječi, pučka etimologija; etimologija koja, premda se čini pravilna, nema nikakova pravog temelja. Obično se sastoji od etimološkoga povezivanja dviju riječi koje stvarno imaju različito podrijetlo. Budući da takvo pogrešno izvođenje podrijetla čitava jedna zajednica smatra pravilnim, češće se naziva pučka etimologija“ (Simeon 1969, knj. II: 22–23).

3. Предмет овога рада јесте да се са два аспекта систематизују примери који су у домену народне етимологије. Неко је рекао да свака класификација која има више од два подскупа није ваљана. Држећи се тог принципа, изгледало је најједноставније да се у приступу народној ети-

мологији узме полазиште од два критеријума: (а) деструктивно и (б) креативно у језику. Дакле, тежиште теме је на деструктивном и креативном у народној етимологији у српском језику. Да би се лакше пратио рад, треба укратко дефинисати шта се подразумева под појмовима деструктивно и креативно у језику с обзиром на народну етимологију.

3.1. Деструктивно у језику – то је слој који у потирању нијансирања значења речи представља осиромашења и банализацију језика:

а) тип: *мити* у значењу *митио* [= подмитити];

б) тип: *неморално* је оно што се *не мора*; *морално* је оно што се *мора*.

3.2. Креативно у језику – етимологизирања код којих етимолошка сличност (права и привидна) чини да се две различите речи гласовима подударају (нпр. *Бечу* граде не *бечи* се на ме!; Ој, *Јаворе, јадан* ли си, а ој *Мучњу, мучан* ли си) и стварају низ ефектних етимолошких фигура (на гласовном и семантичком плану).

3.3. Говорник једног језика не мора да зна да дефинише поједине сегменте граматике свога језика, али у језичком осећању носи (сосировски речено) савршени систем система који функционише у комуникацији. Овде се поставља питање: да ли онај ко не уме да дефинише или редефинише неки од граматичких система у свом језичком осећању може да буде креативан, да делује стваралачки у језику? Не треба занемарити да се под термином *народна књижевност* подразумева богата књижевност код свих народа света (чак и оних најпримитивнијих), а учена Европа у време романтизма посебно је истицала високе домете српске усмене књижевности. О народу као колективном аутору у стваралачком чину у усменој књижевности постоје два опречна мишљења.

3.3.1. С једне стране, мисли се да народна маса не може бити креативна. Истргнути из другог контекста то могу потврдити стихови великог песника романтизма Петра Петровића Његоша:

„Пучина је једна стока грдна / добре душе кад јој ребра пучу“ (*Горски вијенац*, 1119–1120).

Исто тако, када говори о духу народног стваралаштва, Исидора Секулић цитира једног Француза: „Убрани нас, Боже, од нечастивог и сликовитог говора“.

Међутим, не треба погрешно разумети, и Петар Петровић Његош и Исидора Секулић су изнад свега ценили снагу и висprenост народног духа (Исидора Секулић посебно кад је у питању стваралачки чин, а Његош кад је у питању епско осећање за очување националног и верског идентитета).

3.3.2. С друге стране, Димарсе (Dumarsias), француски граматичар 18. века, пише: „Više figura se iskaže jednog pijačnog dana na pijaci nego za mnogo više dana na akademskim skupovima“ (Jean Bonclare, „Retorika“, u: *Opšta enciklopedija*, Larousse, Vuk Karadžić, Beograd 1971, 468).

3.3.3. У савременом поимању народне књижевности функционише оплемењена дефиниција са новом синтагмом: да је народну књижевност

створио „даровити појединац“ и да се касније преносила с колена на колена итд. Према томе, и у народној етимологији, као једном од подлога народног стваралаштва, један од кључева стваралаштва јесте смисао за „виртуозни обрт“. Иако се виртуозни обрт не мора увек остварити, у том почетном стваралачком тренутку њему се тежи. Милош Илић каже: „Samo vrhunski stvaralac ume da izvrši 'majstorsku pozajmicu' nekog elementa ili neku njegovu kombinaciju iz prethodne tvorevine, te da ih udruži na nov i neočekivan način sa novim elementima ili situacijama, u kojima će blesnuti na originalan način“ (Илић 1979: 93). Смисао за обрт сматра се највећим видом интелектуалности, или боље рећи проицљивости.

4. У разговорном језику постоји одређена динамика. Зато је корпус народне етимологије, условно речено, готово неограничен, није статичан, свакодневно се увећава, актуелизује. Међутим, ту понешто застарева, као на пример „бајати“ вицеди којима се више нико не смеје (више се смеју оне које их прича), превазиђене „форе и фазони“ који бледи из генерације у генерацију, ТВ рекламе које су излизане, а њихове пародије их често надмашују у стваралачком духу и надживе као креативније. За нашу тему потребну грађу је тешко систематски скупљати, тј. не може се направити поуздан иницијални квестинар са ваљаним упутствима, који би био довољан да се прикупе ваљани примери из више извора. Грађа се може скупити простим опажањем и узгредним бележењем примера у одређеним говорним ситуацијама у разговорном језику, пабирчењем грађе из белетристике, из филмова, ТВ серија итд.

5. Разматрање феномена народне етимологије у оквиру народне лингвистике је још увек широка тема која се може посматрати са више аспеката. За ову прилику издвајамо следеће аспекте: (1) социолошки (социолингвистички), (2) етнолошки (етнолингвистички) и (3) „чисто“ лингвистички.

5.1. Социолошким аспектом бави се социолингвистика, гранична наука о језику која се заснива на утврђивању односа између језичких и друштвених појава.

У домену социолингвистике може се чак говорити у оквирима народне етимологије о тзв. **мушкој** и **женској лингвистици**. Иако су то условно нови термини, диференцијација језика по полу је традиционално била изражена у овом домену. Дакле, то није само тековина савремених разматрања језика као социјалне категорије. У етнолошким истраживањима је забележено да су се у прошлости нашега народа мушкарци „радо разговарали о женама“ и то посебним табуираним језиком, који је обиловао тзв. експресивном лексиком и опсценим обртима. И добри стари Вук (поред тога што је скупљао „брезобразителне речи“ и опсцене песме – о чему ће бити касније речи), волео је да прича „ласцивне шале у мушком друштву“ (Ј. Шаулић, *Вук и породица*, Београд 1978, стр. 117) или да пева опсцене песме свом унуку, али је добро што га његова супруга Ана није могла да разуме (јер је по пореклу била Немица и слабо је говорила српски).

5.1.1. Разлика између тзв. мушке и женске лингвистике је најочљивија на плану лексике: у неформалним разговорима код мушкараца је тежња да се основно, примарно значење речи помери према пренесеном, у овом случају опсценом значењу речи; а код жена да се свака двосмисленост на том плану избегне метонимијом, перифразом или неком другом стилском „техником“. У традицији српскога народа имена предмета или појава који су имали асоцијације на мушке (фалусоидне) и женске полне органе, на мушко–женске односе (нарочито полне), дакле за све речи које су „имале реп“ или којима се могао „закачити реп“, ограђивало се узречицама: „да простиш“ (за ружну реч) и „не било речено“ или „не било примењено“ (за непријатан догађај или неку радњу).

Основна разлика између мушке и женске лингвистике је у употреби синонимних јединица, тј. с једне стране, у женској лингвистици еуфемистичке и, с друге стране, у мушкој лингвистици дисфемистичке јединице. „Еуфемизми се по правилу одређују као емоционално неутралне ријечи или изрази којима се супституишу непристојне, грубе или 'нетактичне' синонимне ријечи или изрази, док дисфемизми представљају употребу грубих, увредљивих и табуизираних ријечи и израза намјесто синонимних емоционално неутралних ријечи и израза. Тако еуфемизми статус еуфемизма добијају тек из међуодноса с дисфемизмима, и обрнуто: дисфемизми свој статус захваљују (наспрамности) супротстављености еуфемизмима. Због тога се и еуфемизми и дисфемизми могу сматрати стилски маркираним језичким јединицама, с тим да је 'подлога' њихове стилске маркираности битно различита“ (Ковачевић 2006: 126–127).

У овом раду се не инсистира на слоју дисфемизама који се употребљавају у публицистичком или књижевноуметничком функционалном стилу који открива огољене табуиране речи. Бавићемо се оним примерима који су у домену народне етимологије, тј. где се сусрећу гласовне сличности речи са опсценим асоцијацијама.

5.1.2. У мушко–мушким разговорима о женама (у којима је једна врста вербалног „надгорњавања“) и шаљивим мушко–женским разговорима (у којима је једна врста „вербалног секса“ – „у шали па привали“) стварају се различите говорне играрије или табуиране речи када у дијалошким обртима настају нова етимологисања. Ако у мушкој лингвистици у говорним ситуацијама постоји тежња да се речима „прикачи реп“ са нијансом опсценом значења, тада најчешће долази до деструкције и потирања синонимности речи. На пример, да би се избегла двозначност речи *јаје* (која је добила конотације опсценог значења), која је имала два значења: (1) „расплодна станица, ћелија у птица...“ и (2) „део мушког полног органа“, у нашој традицији васпостављене су две лексеме: (а) *јаје* (део мушког полног органа) и (б) *љуска* (расплодна ћелија у птица). Међутим, у мушкој лингвистици та се разлика потиरे у привидној еуфемизацији када се чује: „Боле ме *љуске*“. Значи, у новом контексту и раније немаркирано значење поприма конотације опсценог.

5.1.3. Издвојићемо још неколико примера који се тичу деривације речи или случајне подударности облича речи као илустрацију из домена тзв. мушке лингвистике где се тежи дисфемизацији:

а) хипокористик/деминутив за *сују* – *сушчкка* (да би се створио опсцени ефекат);

б) уместо деминутивног *зимкашћо* чује се *зимкурашћо* (да би се створио опсцени ефекат);

в) пити *чај* – *очајавашћи*, а пити чај од *нане* – *онанисашћи*;

г) привидним непостојаним „а“ добија се: он је велики *мударац* (= мудрац);

д) – Колико их има? – *Сегам.* – Пази како *сегаш!* (подударност основног броја и 1. лица презента глагола *сегашћи*);

5.2. У женској лингвистици да би се нашао подесан термин којим се обележава менструација (савремено „они дани“) чује се и еуфемизирани фразеологизам: „Дошла ми *шешка* из *Русије*“ (асоцијација на „црвену Русију“ сасвим је провидна). Међутим, у нашој традицији се знало када су се жене могле понашати распусно и чак говорити опсцене речи и певати „мрсне“ песме у појединим обредима или обичајима (на пример, свекрва на свадби). Исто тако, у годишњем календару постојало је неколико „женских“ празника када су жене играле коло без учешћа мушкараца, подражавале опсцене радње и певале изазовне еротске песме.³

5.3. У социолектима народна етимологија је присутна у стварању појединих лексема, обрта или фраза. Издвајамо неколико примера из различитих жаргона:

а) *дикшашор* – професор који много *дикшира* предавања;

б) *физичар* – *физички* радник;

в) *композишор* – железничар који слаже *композицију* воза.

г) *фашалист* – чистач који „*фаша*“ *лишове*.

д) Једна анегдота у шатровачком жаргону показује двозначност термина *ојерисашћи*: (а) *вршишћи хируршку ојерацију* на *пацијенту* и (б) жаргонски: *красћи*:

– Шта он ради?

– Хирург.

– Где *ојерише*?

– У Италији! [Асоцијација на наше лопове који краду у Италији].

5.4. Сукоби унутар социјалних група и између социјалних група често се реализују у народној лингвистици. Ако се дефинише диференцијација између два говора, дијалекта, наречја и сл., праве се многе „теорије“

3 У нашој етнологији је познато да у годишњем календару после Стевањдана постоји празник тзв. Женски дан. „Жене, углавном које нису презаузете подизањем деце и немају кћери стасалих за удају, међусобно се посећују и госте у добром расположењу, уз пријатне разговоре, али и пошалицу, која поприма и црте распусности, јер је ово дан њиховог предаха и опуштања...“ (Миле Недељковић, Календар српских народних обичаја и веровања, Ваљево 1994).

у коме се крају правилније говори. У тим „сукобима“ издвајају се неке особине и дају се чак и надимци: за Врањанце се каже да *зучу* (због заменичког енклитичког облика *гу*). У покушају нивелације говора руралне и урбане средине постоје отпори. Једна дисфемистичка анегдота (испричана у селу) о сусрету сељака и госпође на пијацу гласи:

Пита госпођа сељака: „*Је бели грах?*“ [= Је ли бели грах].

„Не јебе, само се од њега много прди!“ – одговара сељак.

5.4.1. Постоји и „сукоб“ између језика који су различите природе, на пример, однос према неиндоевропском мађарском (уп. лик служавке Ерже у роману *Пош Тира и пош Сири* Стевана Сремца). Ево неколико примера из домена народне етимологије, који су дати у форми питалице:

а) – Како се на мађарском каже: „Иво Лола Рибар?“ – *Ишшван Бећар Пецарош*.

б) – Како се на мађарском каже: „Пчела?“ – *Серемег*

5.4.2. И језици који су сродни по природи често имају хомографску подударност са нашим опсценим речима (и не само опсценим). Готово је невероватно како се десила подударност руског *Давај шибичку да закурим* (= Дај ми шибицу да запалим) са српским опсценим речима. Руско *курица* за српско *кокош*, а нарочито Гмн. *кур* исте именице имају асоцијацију на опсцене речи.

Једна анегдота каже: када су две девојке из Србије у Пољској у ресторану виделе у јеловнику да пише *печени курици* (= *печени пилићи*), лаконски су рекле свом пратиоцу да то неће јести јер „нису канибалисти“.

6. Етнолошки аспект (етнолингвистички) подразумева узајамне утицаје лингвистичких и етничких фактора у развоју језика.

6.1. У нашој традицији у васпитању практично је све сведено у две опречне крајности, на корективно „ваља се“ и „не ваља се“, најчешће без објашњења за једно или друго. У многим обредима и обичајима постојао је у говору и обредним радњама само стереотипни приступ који је водио свештеник, кмет, домаћин куће или неки виђенији гост. Међутим, било је и обичаја са паганским остацима у којима је ваљало да се стварају нове импровизоване говорне ситуације са одређеном тенденцијом. У таквим случајевима биле су посебне улоге (1) „чауша“ на свадби (у почетку то је био ујак младожењин, а после се та улога на свадби готово професионализовала и то је радио највећи оратор и забављач чак и ако није у сродству са младожењиним родитељима) и (2) зета у кући код пунца и пунице у шали са женином родбином (пуницом, шурњавама и свастикама).

6.1.1. Дакле, „ваља се“ да чауш на свадби задиркује пуницу будућег младожење и остале сватове, а – по веровању – основни циљ је срећан брак и пород младенаца. За чауша се бира највиспредији младожењин сват, онај који је спреман за језичке обрте који изазивају хумор и стварају веселу атмосферу. Познати су чауши који су водили по хиљаду свадби, који говоре у стиху итд. Пошто се чаушу све дозвољено, његово облачење са необичним често нонсенсним детаљима (који треба да одвуку зле по-

гледе), а стереотипне опscene шале на рачун пунице или других свадбара могу да пређу меру укуса ако не буду креативне код народног оратора. Ти искази су најчешће са изостављеним објектом или двосмисленим асоцијацијама:

а) Хајде, пунице, пожури, хоћеш ли *давати*?

б) Пунице, како ти је *мала*?

6.1.2. Исто тако, како је речено, „ваља се“ да зет задиркује пуницу и шурњаве на свадби или слави, а то су вероватно пагански трагови гостинске обљубе у нашем народу. Зет има право да „изводи бесне глисте“: да натера свираче да се пењу на шљиву, да скида цреп са куће док му се не удовољи нека његова жеља, да задиркује несланим шалама женску чељад итд.

6.2. У етнографији су регистровани неки обичаји који се жигошу пошто су застарели по својој природи, али су их неки подређени чланови породице или шире друштвене заједнице дужни да и даље поштују. Ради илустрације, издвајамо један етнолошки запис.

„У селу жена свога човека не зове именом, него га, према прилици у којој је, опише тако да се зна ко је. Деци својој она ће рећи: тата вам је то и то казао, или: отац вам је купио то и то. Најчешће га обележава заменицом **он**. И кућани то одмах знају. Овај стари обичај понеком се не свиђа, па га исмејава и гледа уништити га.

Зато има овака прича.

Сео свекар пред својом кућом и чека да руча, а снаха његова у кући пржи нешто у тигању, њему за ручак. Опанци пак мужа њенога били су обешени о диванану близу свекра. Псето дође, шчепа опанке и побегне у воће.

– Куку, тајо! – викне снаха из куће, не могући оставити тигања, који је држала над ватром – однесе псето **његове** опанке.

– А јесу ли његови? (тобоже псећи) – упита подругљиво свекар.

– Јесу да како; нови новцати – одговори снаха.

(Милан Ђ. Милићевић: *Животи Срба сељака*, Просвета, Београд 1984, стр. 20–21).

7. У различитим сферама живота, као и у различитим књижевним родовима и врстама у којима су заступљене теме и мотиви из свакодневног живота функционише народна етимологија.

7.1. Већ је напоменуто да се у разговорном језику најчешће јавља народна етимологија која се може пренети у све друге сфере и живота и књижевности. Многе од следећих примера су „створили“ интелектуалци:

а) **животињарити** (*животињарити* и *живејти* као *животињња*);

б) **викајти** – *говоријти* некоме „*ви*“ *место* **џи** (РСАНУ, 2: 617) и **џикајти** – *говоријти* некоме „*џи*“ *место* **ви**);

в) Ја јесам **мали**, али нисам **малац** (узречица);

г) Није добро што је *Мучибабих* управник старачког дома у Лукавици (где има и *баба*).

7.2. У уметничкој књижевности, штампи и електронским медијима фреквентни су мотиви који се базирају на примерима или принципима народне етимологије. У савременој књижевности ту је успостављен кружни ток: из живота улази у књижевна дела, а и из књижевних дела или са других медија „силази“ у живот и тај крвоток је тако успостављен да функционише као било који сегмент природе који није праволинијски.

7.2.1. У драмама се хумор постиже и различитим језичким обртима. Један од типова тих обрта у позоришту се зове „шпрахе фелер“ (*језичка грешка*, од немачког *Sprache – језик, Fehler – грешка*) иако то често може да буде „јефтин“ хумор. То се постиже на различите начине, а један од уобичајених је увођење странца који лоше говори наш језик. На пример, у домаћој хумористичкој серији „Жикина династија“ уведен је лик Немце Елзе, коју је супруг Жика, „наше горе лист“, научио да фонетским поремећајима ствара дисфемизме: уместо **бркам њојмове**, она каже: **дркам њојмове**. И у помодном говору јунака дешавају су необични обрти из домена народне етимологије, на пример: ликови Феме и филозофа Ружичича у „Покондиреној тикви“ Јована Стерије Поповића.

7.2.2. Да би се створио заплет, у драмама се користи двосмисленост ситуација и речи. У Нушићевој драми „Сумњиво лице“ у полицијском истраживању код једног од јунака налазе цедуљицу с насловом „Против затвора“ (забуна настаје кад полиција мисли да је то против затвора као државне институције, а не рецепт против затвора стомака).

7.2.3. Из домаће серије „Шовинистичка фарса“ издвајамо једну „питалицу“ у којој хомограф *пийџа* (исти дугосилазни акценат и неакцентована дужина) (Гмн. заједничке именице *пийџа* и 3. л. јд. презента глагола „питати“):

– *Пийџа* ли неко за мене? – Има *пийџа* са сиром, са месом...

У хумористичкој ТВ серији „Бела лађа“ Синише Павића укрштају се две основе у примеру: **безболна палица** (*безбол палица* и *безболна*)

8. У радио и ТВ рекламама – чија је основна карактеристика језгровитост, ефектни језички обрт да се лакше упамти, укрштање корена речи или афикса ради милозвучности – некад се постиже ефекат са минималним бројем језичких средстава, у толикој мери да се све каже а да се избегне кодни шум у једносмерној комуникацији медија према публици:

а) **жестивал** – *фесџивал жесџоких* (пића);

б) **прима** (врста кекса) – *џримамљиво*.

в) **лав њиво** и „**џлави**“ (за *рејрезенџацију Србије и Црне Горе*) – *Наџред џлави!*

г) туристички позив: **Палиџе** на **Палић!**

9. Модерне басне у форми вицева постижу своју актуелност обртом који се постиже на ефектним актуелним примерима:

Зец и видра. – Пошто је зец имао интимне односе са **видром**, рекао јој је да ће надаље звати **тидра**, јер неће да ословљава са **ви** онога с ким је имао интимне односе.

10. Пучка етимологија у ономастици. – Ако би се сабрале све легенде о настанку имена појединим топонима, лако би се уочило да се већина примера тумачи пучком етимологијом.

10.1. Етимолог Александар Лома у веома интересантном раду *Топономастика као изазов* на врло добро одабраним примерима показује како функционише народна етимологија у српском језику. У овој студији, готово литерарно надахнуто, аутор је успео да на популаран начин приближи једну лингвистички комплексну област. У стручним етимолошким тумачењима која даје аутор види се колико је народна етимологија наивна. Према народној етимологији река *Орање* у Јужној Африци настала је према српској речи *орање* („да ли је могуће да су наши преци некада стигли чак до Африке“) (Лома 2001: 9). Тако се у народу тумачи назив државе *Чад* од *почадићи*, *Бијафра* од *Биј Афра*, град *Најроби* од *најбољи робови*, река *Пошомак* од српске речи *пошомак*, Сијера Невада од „снежна планина“ итд. На крају А. Лома закључује да се није лако бавити топономастиком. „На ту дисциплину може се у потпуности применити метафора **роњење узводно**, испод видљиве површине појава и тока времена. У тим дубинама вребају нас многи вртлози и опасни гребени, али успркос свему успемо да из њих изронимо неки драгоцен бисер“ (Лома 2001: 20).

10.2. Ако се пажљиво прелистају легенде о настанку назива места у српском језику, видеће се колико је народна етимологија више забавна него збиљска етимолошка анализа у ономастици. Већина места управо имају мале етимолошке теорије о настанку неког места. Гласовна подударност намерна и ненамерна доводи до развоја парономазије:

Ао, Мучњу, мучан ли си!
О, Голијо, гола ли си!
О, Јаворе, јадан ли си!
Тешко нама, међу вама.

10.3. Подразумева се да таква етимологизирања не треба увек одбацивати, јер могу сама од себи бити извор за неке друге аспекте у разматрању у ономастици, а вредна су и као народне умотворине. Међутим, понекад су толико наивна да немају ни зрно лингвистичке или књижене вредности. На пример, у тумачењу назива села *Расна* у народној етимологији је било лакше поћи од „готовог“ етимона *расна* („животиња која припада правој пасмини“) него трагати за фонетским променама које су деформисале изворни етимон *храси* (*Quercus*) (а то су: губљење иницијалног сугласника **х**- и упрошћавање финалне групе **-си**, што је дало **рас** + **-на**).

10.4. У топономастици народна етимологија често полази од еротизованих етимона, а подлога су стереотипне анегдоте, које су настале у судским прескакивањима и домишљањима. Такав је пример дисфемизи-

раних имена села на планини Тари (*Заовине*, *Расџишића*, *Алуџа*, *Пожар*), у којима је почетни мотив исти. Дакле, отприлике овако: наишао је неки човека (странац), „ухватио“ једну жену и: (1) кад јој је поцепао гаће, она је узвикнула да су *заовине* (*заова* – мужевљева сестра) – тако је настало име села *Заовине*; (2) она је узвикнула *расџишиће ме* – настало је *Расџишиће*; (3) она је узвикнула „а луга“ – настало је име села *Алуџа* и (4) кад је у мраку странац запалио шибицу да види..., она је узвикнула: „Пожар!“ – тако је настало име села *Пожар*.⁴

10.5. О етимонима у ономастици, као и о етницима и ктетицима траже се „лажне“ подударности:

а) мушки етник од ојконима *Љиџ* – *Љиџавац* (према зајед. именици *љиџавац*);

б) Ојконим *Варварин* је настао од зајед. именице *варварин* (= „освајач, насилник“);

в) за жену која је пореклом из села *Каран*, каже се да је из *Карана*, па у сантхију и једначењем сугласника по звучности добије се опсцено: *искарана*.

г) *Азбуковица*. – Срески капетан је погрешно протумачио назив *Хас Буковица* и дао име селу *Азбуковица* (после испадање *х* и једначења сугласника по звучности, мислећи да је то од: **аз, буки** – слова азбуке).

д) *Срећко* – Ти си **несрећко**;

е) *Риста* – трактор**иста** у песмама за децу;

ж) презиме **Марш**(ић) „преведено је“ у Приједору као **Ожујан**(ић) према имену месеца *марш* као *ожујак* у Хрвата.

10.6. Од неких етронима постају именице са значењем неке изражене особине која се не може довести у праву везу са етронимом од кога потиче, осим по гласовној подударности:

а) *Финац*: **финац** – човек који је *фин*;

б) *Лајонац*: **лапонац** – човек који је *излајео*.

11. Литерарна ономастика и етимологија. – У уметничкој књижевности писци често воде рачуна да њихови јунаци имају етимолошки мотивисана имена. Иво Андрић је исецао умрлице са мотивисаним народним именима и стварао базу за имена својих литерарних јунака.

11.1. Андрићев јунак из *Проклеће авлије* млади монах *Расџислав* према доминантној карактерној црти добија мотивисани надимак *Расџислав*. Једна анегдота каже да су се студенти на једном од страних универзитета дуго мучили да са лектором управо преведу ово мотивисано име у Андрићевом делу.

11.2. Мотивисано име *Раскољников*, главни јунак романа Достојевског *Злочин и казна*, више није „обично име“, већ је попримило много шире конотације које се базирају на етимолошком пореклу имена и, кас-

⁴ Ближе би било да је етимон *заова* фитонимског порекла него *заова* (мужевљева сестра), *Растиште* од етимона *храст*, *Алуџа* од *халуџа* и сл.

није, на карактеру јунака, а због природе руског језика као словенског не губе се те нијансе ни у српском језику.

11.3. У домаћој серији *Сџижу долари* Синише Павића, један од женских ликова *Живана* има хипокористик *Жица* (добијен према имену), али по карактеру тог лика овде се постиже још један ефекат: **жица** се каже за брзоплету жену.

12. Са различитим укрштањем корена у лексици пучка етимологија је доста продуктивна. Тако су настале многе мотивисане речи, а посебно је велики инвентар биљака са таквом мотивацијом (в.: Туцаков 1965; Чајкановић 1985). Ево неколико примера:

а) *инџелектуалац* – више *џеле* него *инџелекџуалац*;

б) *бабар* – момак који иде са старијим женама (*бабама*).

в) *субоџа* – ђачка *бубоџа* (в.: Вуков „Српски рјечник“)

г) модерне кованице: **џроезија** – *џоезија* у *џрози*; **џлокално** (и *џлобално* и *локално*);

д) табуирана биљка *недирак* (*Impatiens noli tangere*) – не ваља да *дирају* девојке и невесте јер ће лако побацили дете (Чајкановић 1985: 305);

ђ) табуирано народно име за **багрем** (*Robinia pseudacacia*) – који „не треба држати близу куће, јер ће у кућу гром ударити“ – јесте мотивисано *нерод*;

е) мотивисано народно име за биљку *незаборавак* везано је за народну легенду: „Нека девојка пожелела је да јој момак донесе некакав леп цвет више неке провалије. Момак пође, али се сруши у провалију и погине. Последње речи које је упутио девојци биле су: 'Не заборави ме!' и отуда остаде цветице име *незаборавак*“ (*Myosotis palustris*) (Чајкановић 1985: 221).

13. У народном календару имена светаца фонетски су деформисана да би се етимолошки повезала са неком другом домаћом речју и добила мотивација одређене забране или предохране шта се на тај празник не ваља радити или које су последице ако се празник не поштује. Тиме се добија лакша параномазијска подударност па се празник са новим народним именом лакше памти у годишњем циклусу и табуирају се радње које се етимолошки повезују с именом празника (а не смеју се вршити на тај дан):

а) Бартоломеј > Вртоломије > *Вратиоломије* (не ваља радити: *сломиће се врати*)

б) *Прокој* (< Прокопијевдан) – деци **џокој**.

14. У народним пословицама, питалицама и загонеткама присутна је народна етимологија. Пошто је Вук у својим збиркама изостављао ове опцене народне кратке умотворине, у данашњем разговорном језику су претежно оне које су створене у савременим говорним ситуацијама или су ауторизоване у „жутој штампи“.

14.1. Ево једног „школског“ примера пословице у којој имамо девербативну творбу нових именица (*нећа* и *хоћа*):

Ако *неће нећа* – *хоће хоћа*.

14.2. Због своје језгровитости и дијалашке форме, питалице су фреквентне у говорним играма народне етимологије:

а) – Јесу ли *били*? – *Били су, били*, него шта! (тукли су).

б) – Ко је измислио гаће? – Рус *Гологузенко*.

в) – Хоћеш ли *јаје на око*? – Нећу на око, хоћу *јаје на шањир*!

г) – Шта значи скраћеница *ДОЦ*? – *Домаћа обична цукела*.

д) Кад су се вратили наши туристи из Италије, неко је питао: „Која је *џица* најбоља?“ – *Шумадијска*!

14.3. Модерна загонетка тежи опсценом парадоксу. Ево једног примера:

Шта је то: *мало, црно, округло, у средини шуљбо; кад се набије, осећаш се пријатно? (Грамофонска плоча)*. Међутим, асоцијативност је опсцена – што и јесте намера загонетача.

15. У једном нашем војном ваздухопловном центру, где су се обучавали млади пилоти из Африке, професор српскога језика дао је задатак да промене један глагол у презенту. Примењујући дословно правило да су наставци презента **-м, -ш**, итд., итд., један од питомаца је мењао речцу **међутим**: *међуштим, међушшиш, међушши, међушшимо* итд., јер је имала „наставак“ **-м** на крају, који је асоцирао на прво лице једнине презента.

15. О техници амфиболијског „мијењања значења ријечи“ у вицу, анегдоти и афозиму, постоји више радова (уп. Ковачевић 1998: 159–182).

15.1. Једна популарна анегдота показује како је настала „нова реч“ **Милошати** (**милошати**) (творбени образац према речима *викашати* – говорити некоме „ви“ место **ти** и *шикашати* – говорити некоме „ти“ место **ви**) (в. т. 6.1.):

Кнез Милош је лепо примио Младена Миловановића, бившег војводу из Карађорђевог доба, и увек га је ословљавао речима: „Господар Младене!“

Младен, напротив, никад није хтео рећи кнезу „господару“, него увек само: „Милошу!“ или: „Е, Милошу!“

Милош плане: „Нисам ја твој Е–Милошу (...) ти мене увек Милошаш. (према: *Кнез Милош у причама*, Светлост, Крагујевац 1989, стр. 293–294).

15.2. О популарном комедиографу Браниславу Нушићу постоји низ анегдота.

Једном су питале жене Б. Нушића зашто се не жени. Он им је одговорио: „Недостаје ми: *к + у + р + а...*!“ И када су даме у страху да Нушић „не погреш“ грунеле у смех, он је допунио своју реч: **кураЖ**.

15.3. Графити „позајмљују“ од афоризма, а често је и обрнуто. Понекад се ту показује и језички парадокс. Овај графит сам прочитао у тоалету Филолошког факултета у Београду (то је афоризам који је познат):

„Око за око, *паста за зубе*.“ (Вероватно је настао као парадокс у односу на стару хебрејску узречицу: „Око за око, зуб за зуб“).

15.4. Различитим распоредом пауза добија се опсцени карактер у некој познатој песми или узречици у неколико узастопних изговора:

- а) На Морави чува *сџоку Раца* (= *сџо кураца*);
- б) *Пои ишо* по селу (= *поишио*).
- в) На вашару цуре *се румене* (= *серу мене*).

15.5. Афоризам у народној етимологији је кратка форма која изазива асоцијације на основу формалне сличности или подударности са неком другом речју где се наизглед не води рачуна о суштинској сродности, али она се постиже скривеним парадоксом где се два појма доводе у чврсту везу:

- а) Дођем у Београд сви седе,
дођем у Загреб сви **усташе** [= *устџа(до)ше*].
- б) Када ће код нас почети **пољски радови**?

[Примарна асоцијација на *пољске радове* (= радове у пољу) добија смисао када се повеже са демократским променама најављеним појавом синдиката Солидарност у Пољској седамдесетих година 20. века у праскорје укидања комунизма у источноевропским земљама].

16. У разговорном функционалном стилу се не тежи увек економији у свакодневном саобраћају, понекад се реч „развија“ на своје мање целине (слогове или морфеме), а фраза се проширује другим „паразитским“ сегментима:

- а) Имаш ли **соле** мио? [тј. имаш ли **со**].
- б) Где је овде: **та** „пута“ **и** (тј. **та** + **х** (као „кс“) + **и** (= *џакси*).
- в) Човек који покушава да се изјутра отрезни од мамурлука каже келнеру: „Дај ми **дан њосле!**“ (= *чашу воде*).

17. Брзалице су говорне игре у којима се често „заплете језик“ и у неочекивано очекиваним метатезама, променом блиских гласова или спојевима речи добија се опсцена конструкција или реч:

а) *Sedi jegib na kladi, jegibići pod kladom. Veli jegib jegibi: „O jegiba, jegiba. kamo naši jegibići!“* (Vasko Popa, *Od zlata jabuka*, Nolit, Beograd 1979, str. 121).

б) Како ће се изговорити име светилишта Инка у Перуу: **Мачу Пикчу**.

в) Или име једног од зачетника драме у античкој Грчкој: **Теспис**.

18. Посебна врста парадокса је апросдокетон. О тој стилској фигури пише Милош Ковачевић у раду *Апросдокејџон у еројским изневерицама*. Ова стилска фигура је грчког порекла и значи „изненадан, неочекиван, изненађујући, који је дошао уместо очекиваног, уобичајеног“ (*Речник књижевних џермина*, 1992: 48). Еротске изневерице из уметничкој поезији имају своје корене у усменом стваралаштву (нарочито бећарцу и поскочици). Ево једног примера апросдокетона у народном стваралаштву:

Куварица пиле пече
из пилета вода тече.
Пиле ћемо да *једемо*,

куварицу да *љубимо*.

По узору на народне песме, еротске изневерице је посебно афирмирао песник Љубивоје Ршумовић. Ево два примера из његове поезије (према: Ковачевић 1998: 131):

1. Ко светици после *мисе*
Висе твоје
Лепе *косе*
2. Сваком срце лудо *куца*
Свак би хтео
Да те *љуби*.

18.1. Вук Стеф. Караџић је скупљао и еротске песме у нашем народу. Сматрао је да су велико богатство народног стваралаштва. Пошто је наишао на велики отпор после објављивања опсцених речи у *Српском рјечнику* (1818), које се нису појавиле у другом издању *Рјечника* (1852), Вук није објавио ове песме. Из Вукове оставштине САНУ је објавила за „интерну употребу“ Вукове *Особитије ијесме и поскочице* са почетним словом опсцене речи и тачкама за преостале испуштене гласове (делимична еуфемизација се постиже графостилистичком синкопом или апокопом). После су те песме објављиване у различитим популарним издањима, а опсцене речи су обележаване у оригиналу без синкопе или апокопе.

18.2. Еротске песме су омиљене у нашем усменом стваралаштву. Узећемо један пример у коме је парадокс провидан, а дисфемизам огољен:

- Гологуза козе музла
Па помузла јарца
Па се чуди откуд кози *јајца*.

Међутим, ти исти стихови се чују у форми апросдокетона, тако што се од опсцене речи изговара први слог и дужом паузом и понављањем слога као дела неке друге речи на почетку следећег стиха. Дакле, делимична еуфемизација постиже се стилском фигуром апокопом, али се реч довршава слогом који најчешће има подударност риме и асоцијације на опсцену реч:

- Гологуза козе музла
Па помузла јарца
Па се чуди откуд кози *ја* [са отегнутим „а“]
ја би' теби нешто рек'о...

18.2.1. Апросдокетон се јавља и у бритком дијалогу када се привидним парадоксом не избегава дисфемизам („ружна реч“), али се ублажује привидном заменом објекта:

- Дошао сам за потврду!
- Имаш ли сестру?
- Имам!
- 'Бем ти потврду!

19. Народна етимологија је врло плодна у стварању нових лексема. Етимологија тих речи може бити провидна. На пример, пучком етимологијом су настале врсте јабука или крушака: *пејировача*, *илињача*, *михољача* – према времену када сазревају, тј. према имену великих празника: *Петровдан*, *Илиндан*, *Михољдан*.

19.1. С друге стране, тамног етимолошког порекла је лексема *ђуровача* – „велика чаша за ракију“. Питање је да ли је етимолошка база лично име или хипокористик *Ђуро/Ђура*, човек који је пио ракију из велике чаше, па се лично име заборавило, али име за „његову“ чашу остало.

19.2. Исто тако, питање је како ће се некад тумачити популарно име аутомобила „Црвене заставе“ из Крагујевца фијат „сто један“, као *стиојадин*, према домаћем мушком имену, или само *кеи*, ако се не повеже етимолошка база и мотивисано популарно име аутомобила. Народном етимологијом добијено је име популарног немачког аутомобила мерцедес – *мечка*; поред подударности првог слога *ме-*, овде је још једна асоцијација: *црни мерцедес* (престижни ауто управо са тим епитетом) оличење снаге као *црна мечка*.

20. На крају, било би интересантно са стилистичког аспекта видети колико примери из пучке етимологије могу да буду ваљани када се тумаче етимолошке стилске фигуре, као на пример: парегмем, антанаклаза, парехеза, алузија и друге (уп. Ковачевић 1998) (а то превазилази оквире наше теме).

Литература:

Babić, Stjepan (1986): *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, JAZU, Globus, Zagreb.

Богдановић, Недељко (ред.) (1998): *Опсцена лексика. Зборник радова*, приредио Недељко Богдановић, Просвета, Ниш.

Bugarski, Ranko (1996): „Narodna lingvistika“, u knj.: *Jezik u društvu*, Beograd.

Ilić, Miloš (1979): *Teorija i filozofija stvaralaštva*, Gradina, Niš.

Ковачевић, Милош (2006): *Сјисци о стиљу и језику*, Књижевна задруга, Бања Лука.

Ковачевић, Милош (2000): *Стилистика и драматика стилских фигура*, Кантакузин, Београд.

Ковачевић, Милош (1998): *Стилске фигуре и књижевни текстови*, Требник, Београд.

Kristal, Devid (1988): *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd.

Лома, Александар (2001): „Топонимија као изазов“, *Књижевност и језик*, год. XLVIII, бр. 1–2, Београд, стр. 9–20.

Мозаик знања, *Srpskohrvatski jezik*, Interpees, Beograd 1972.

Ристић, Стана (2004): *Експресивна лексика у српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.

Sikimić, Biljana (1996): *Etimologija i male folklorne forme*, Institut za srspski jezik SANU, Beograd.

Simeon, Rikard (1969): *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, knj. I–II, Matica hrvatska, Zagreb.

Skok, Petar (1971): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srspkoga jezika*, knj. I–IV, JAZU, Zagreb.

Туцаков, Јован (1965): *Психосуѓестивни елементи у народној медицини Сврљинског Тимока*, САНУ, Посебна издања, књ. CCCLXXX, Одељење медицинских наука, књ. 18, Београд.

Чајкановић, Веселин (1985): *Речник српских народних веровања о биљкама*, СКЗ, Београд.

FOLK ETYMOLOGY – FROM THE DESTRUCTIVE TO THE CREATIVE IN MODERN SERBIAN LANGUAGE

Summary

Folk etymology (false etymology, paretyymology) is a nonprofessional interpretation of the word meaning and their origin made on the basis of formal similarities or coincidences with some other word and without paying attention to the essential word relationship. Since in the language diversification the wrong derivation of the word origin is often accepted as the right one by a whole community (which belongs to the domain of folk etymology), it can not be neglected in the development of the communicative functional style of the modern Serbian language.

In this work we tried to classify the examples from folk etymology in two opposite categories: (1) the examples in which the nuances of the word meaning are annulled by the formal (apparent) etymological similarity – which leads to a linguistic poverty and destruction and (2) the examples made in the process of popular speech etymology which often present what is creative in a language and which have a tendency of becoming a poetic functional style.

Vidan Nikolić

Миодраг ЈОВАНОВИЋ
Никшић

ВОКАЛСКЕ ГРУПЕ НА КРАЈУ РИЈЕЧИ У ГОВОРИМА ЦРНОГОРСКОГ ПРИМОРЈА

У првом реду прате се асимилациони процеси, и други начини укидања хијата, у рефлексима старих вокалских група *-ал* и *-џл*, који често зависе од поријекла првог члана секвенце. Црногорске приморске говоре тзв. полугласничке зоне карактерише посебна изговорна вриједност некадашњег полугласника (глас између *a* и *e*) што је довело и до посебног фонетског лика вокалске групе *-џл*. Зато се резултати прогресивне и регресивне асимилације (*џасџ/гоџџ*) налазе и у истом говору.

Склоност промјени (у мањој мјери) показују и финалне секвенце *-ео*, *-уо* и *-ио*. Чешће него асимилацијом до елиминисања ових вокалских група долази развитком секундарног *j* у интервокалном положају. За додире истих вокала *-иш*, *-аа* и *-оо*, послје губљења гласова *x* и *j*, везују се одређени процеси, који у овој говорној зони немају карактер обавезности.

Кључне ријечи: прогресивна асимилација, регресивна асимилација, лабијализација, полугласник, несажета скупина, назализација, хијат, акценат, секундарни сугласник, монографија

1. У народним говорима на југу територије штокавског дијалекта, заправо на простору много ширем од зоне Црногорског приморја, коју у овом раду првенствено посматрамо, асимилација вокала је веома жив процес, самим тим и врло интересантна појава у језику. Наиме, у тим је говорима јако изражена тенденција избјегавања изговора вокалских група, односно њиховог уклањања, при чему се одржавању више вокала у групи стаје на пут на различите начине: елизијом, редукцијом, контракцијом, асимилацијом, развијањем прелазних гласова између вокала и сл. Могућност за одвијање таквих процеса, сматра проф. Радоје Симић, лежи „у одсуству артикулационе границе међу вокалима, тј. у избегавању или укидању хијата“¹ – уколико се два самогласника, усљед гласовних промјена, творбених процеса и морфолошких појава, у говорима овога подручја нађу на крају ријечи један поред другог да би се избјегао хијат често долази до уједначавања артикулације: у правцу првог гласа – *џошџ* (прогресивна асимилација) или у правцу другог члана вокалске скупине – *џошџ* (регресивна асимилација). „Пошто је архифонема идентична са једним вокалом у групи, за други се може рећи да је ишчезао, па ове појаве немају карактер супституција“².

1 Радоје Симић, Левачки говор, СДЗб XIX, Београд 1972, 147.

2 Исто, 148.

2. Како је секвенца *-ao* на крају ријечи, у народним говорима и српском језику уопште, најфреквентнија вокалска група то је њена судбина на подручју Црногорског приморја једна од најупадљивијих говорних црта. И у овим је говорима, као уосталом и у свим дијалектима нашим, присутна јака тенденција избјегавања изговора сљедова ових вокала. Ипак, ова се говорна зона интересантношћу појава, степеном њихове учесталости и многим другим појединостима умногоме разликује не само од књижевне норме него често и од ситуације у сусједним говорима. Зато је сагледавање судбине вокалских група *-ao*, *-ь^аo* на крају ријечи у говорима Црногорског приморја значајно и из општецрногорске перспективе, па и у још ширим дијалекатским оквирима – из перспективе говора штокавског дијалекта у цјелини. Питање је, међутим, да ли се на основу до сада описаних говора ове области може до краја остварити постављени циљ. Од говора зетско-јужносанџачког дијалекта имамо опсежне монографије само о говорима Мрковића и Паштровића³, док са говорима Грбља, Мина и Спича нијесмо довољно упознати – постоји само краћи „извештаји“ Радомира Алексића⁴, који се, у складу са циљем и обимом својих радова, кратко осврће и на судбину неких вокалских група у овим говорима. Ситуација није ништа боља ни са приморским говорима херцеговачког типа – област од Пераста до замишљене граничне линије између зетско-јужносанџачких и новоштокавских говора до границе са Хрватском такође је неиспитана. Да бисмо вршили одређена поређења приближно са овог простора имали смо грађу која је дата у раду Васа Томановића *Акценациј у говору села Лейейана (Бока Кошорска)* у четвртој деценији двадесетог вијека (говор Лепетана, и територијално и структурно, ипак припада старијим црногорским говорима). Без темељнијег увида у већину говора Црногорског приморја тешко да је могуће учинити нека прецизнија уопштавања – па ни када је дистрибуција вокала у неким секвенцама у питању. А сигурни смо у једну чињеницу: бољим познавањем приморских говора била би јаснија слика о међусобној узајамности говора Приморја коју, било да се ради о зетско-јужносанџачким или говорима херцеговачког типа, никако не треба потцијенити. С друге стране, и међу приморским говорима истога типа примјетне су и велике разлике због којих се ови говори често и не могу сматрати истом дијалекатском јединицом. И судбина вокалских група *-ao*, *-ь^аo*, а и других група, на крају ријечи потврдиће наше оцјене.

3 Лука Вујовић, Мрковићи дијалекат, СД36 XVIII, Београд 1969, 73–398; Миодраг Јовановић, Говор Паштровића, Универзитет Црне Горе, Библиотека филозофско-филолошке науке, Подгорица 2005, 1–529.

4 Радомир Алексић, Извештај о маинском и спичанском говору у Црногорском приморју, Годишњак Задужбине Саре и Васа Стојановића VII, Београд 1940, 36–37; Извештај о говорима Паштровића, ГЗСВС VI, Београд 1939, 17–20; Извештај о испитивању спичанског говора, ГЗСВС VIII, Београд 1941, 15–22; Извештај о испитивању говора кртолског, муљанског и грбљског, Гласник САН V/2, Београд 1953, 333–337.

Најинтересантнију слику свакако пружају приморски говори на периферији зетско-јужносанџачког дијалекта, географска област на крајњем југу простора овога дијалекта, у којој се својим карактеристикама издвајају говори некадашњих црногорских племена Мрковића, Спича и Паштровића гдје асимилациони процеси у рефлексима старих вокалских група *-ал*, *-џл* на крају ријечи у првом реду зависе од поријекла првог члана секвенце. Но, иако у овом правцу заиста показују многе заједничке тенденције, ипак се и међу овим говорима лако препознају и одређене разлике, у неким појединостима чак и значајне. Специфичним особеностима нарочито се одликује најархаичнији говор области Мрковића, говор који се у задња два-три вијека углавном самостално развијао, без виднијег утицаја чак и сусједних говора – како приморских, као што је говор Спича, тако и континенталних, као што је говор мрковићког сусједа Црмнице. За ближу представу о мјесту и структури овог говора јесте важан и податак да се један дио подручја Мрковића граничи са Албанијом, и у једној је мрковићкој црти, на коју ћемо се касније осврнути, испитивач овога говора Лука Вујовић, не остављајући никакву резерву, препознао баш албански утицај.

2.1. Ипак, сва три поменута приморска говора: Мрковића, Паштровића и Спича, уколико слијед вокала *a + o* потиче од старије групе *-ал*⁵ врше сажимање претежно у корист првога вокала: *чуја̄, креӣа̄, зна̄ва̄, њр̄о̄ да̄, скаиула̄, за̄кл̄а̄, ње̄ња̄, бе̄генӣса̄, њӣса̄, офлекса̄, њо̄јављ̄ӣва̄, наручова̄, њаса̄, кре̄ћа̄, ш̄ӣља̄, обрива̄, нај̄ӯња̄, с̄ӣјӯја̄, њӯшова̄, рӣба̄, р̄искӣра̄, г̄л̄е̄да̄, ме̄ћа̄, г̄ӯсла̄, њр̄сӣе̄ња̄ва̄, за̄ӣа̄, да̄рӣва̄, њре̄ӣљ̄ӣва̄, њр̄о̄ва̄, обидова̄...*⁶

Из ових примјера са дугим *a* – акцентованим и неакцентованим (*ā / â*) – као резултатом извршеног процеса прогресивне асимилације у вокалској групи *-ao* у финалном положају могу се уочити и неке важније структурне особине говора овога подручја, прије свега акценатске: то су у ствари говори који познају само два акцента силазне интонације чија је дистрибуција, посебно дугосилазног акцента, потпуно слободна: дугосилазни акценат налази се и на отвореној ултими ријечи – као што је, како се из наведених примјера види, у резултату сажимања вокалске групе *-ao* – док су за краткосилазни акценат везана нека ограничења, односно може се рећи да се ријетко налази на крају ријечи. Занимљивости прозодијског лика асимиловане варијанте додатно доприноси необавезност пре акценатске дужине и широка употреба дублетних ликова – као главном посљедицом таквих тенденција: *зна̄ва̄ / знава̄, њӣса̄ / њиса̄, чӯја̄ / чуја̄, нај̄ӯња̄ / најӯња̄, ка̄за̄ / каза̄* и сл.

5 Вокалска група *-ao* у највећем броју случајева је настала као резултат промјене сонанта *l* у *o* на крају слога.

6 Наведени примјери налазе се у монографијама: Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, 130; Миодраг Јовановић, Говор Паштровића, 118; и у раду Радомира Алексића, Извештај о испитивању спичанског говора, 17.

Сажимањем групе *-ao < -ал > -а* Мрковићи одступају од сусједног приморског говора области Зубаца, који ову групу чува несажету⁷, а у потпуности се слаже са другим сусједом, у залеђу Приморја, говором Црмнице, и тамо забиљеженим примјерима: *бљѣжѣ, вѣкѣ, гласѣ, прѣдѣ, прѣдѣ, држѣ, имѣ, поклѣдѣ, чѣкѣ, рѣчѣ...*⁸

2.1.1. Доста просту ситуацију у вези са судбином вокалске групе *-ao < -ал* у црногорским приморским говорима зетско-јужносанџачког типа нешто усложњава изговор дугог *a*, које у Мрковићима, Спичу и Паштровићима, са мањим или већим разликама у степену очекиваности појаве, може бити и лабијализовано. Наиме, у овом је говорном појасу лабијализација дугог *a*, какво је *a* без изузетка у радном глаголском придјеву 1. л. једн. м. рода, развијена фонетска појава: *знѣ^oвѣ^o, имѣ^o, изосѣѣ^o, пасѣ^o, љкрѣ^o, пѣнѣ^o, кѣзѣ^o, прѣдѣ^o, с'ѣ^o, пѣѣѣ^o, чѣкѣ^o, креѣѣ^o, пѣдѣ^o, скаѣѣ^o, зѣклѣ^o*. Свако дуго *a*, настало од *-ал* у паштровском говору – сматрао је Радомир Алексић у једном краћем извјештају о основним говорним особинама области која се налази између Будве и Спича – лабијализовано⁹ је. Међутим, наша опсежнија испитивања овога говора, изнијета у монографији *Говор Паштровића*, донекле су релативизовала ово доста радикално Алексићево мишљење и показала да се свако дуго *a*, као ни у Мрковићима¹⁰ и Спичу, ни у Паштровићима не мора изговорити са појачаним учешћем усана¹¹. Овакав изговор вокала *a* констатован је и у једном приморском говору херцеговачког типа ван граница Црне Горе, говору сусједних Конавала, у којима је данас „код представника младе генерације свако дуго *a* затворено, чак лабијализовано“¹². Нема сумње, изговор лабијализованог *a* јесте заједничка особина углавном приморских говора (да ли можда романски утицај?) и сигурни смо да се на простору Црногорског приморја, у недовољно испитаним говорима од границе са Хрватском до Паштровића, налази много грађе са лабијално изговореним вокалом *a*. У Црмници, у непосредној околини Приморја, од испитивача овог говора Бранка Милетића није забиљежен ниједан примјер лабијализованог *a*.

2.2. Много разноликију слику од ове са секвенцом *-ao < -ал* на крају ријечи у говорима Паштровића, Мрковића и Спича налазимо у рефлексима некадашње секвенце *-ѣл*. Ова област Црногорског приморја заправо је дио територије црногорских говора тзв. полугласничке зоне у који-

7 Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, 134.

8 Бранко Милетић, Црмнички говор, СДЗб IX, Београд 1940, 64.

9 Радомир Алексић, Извештај о говорима Паштровића, 18.

10 Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, 122–126, 128: – иако се везује за разне позиције дугог *a* лабијализовано чешће изговарају „старији људи, који се мало крећу ван племена, и жене, које су везане за кућу, изговарају *ao*, а млађи свијет, који се више и даље креће, слабије чува лабијализацију” (стр. 128).

11 Миодраг Јовановић, Говор Паштровића, 18.

12 Зорка Кашић, Говор Конавала, СДЗб XLI, Београд 1995, 260.

ма се стари полугласник није изједначио ни са вокалом *a* – попут већине говора штокавског дијалекта – ни са иједном другом фонемом. Наиме, овдје је потврђена посебна вриједност некадашњег полугласника – као гласа неодређене вриједности, необичне артикулационе лабилности, који се по изговору и вокалској боји приближава другим вокалима, обично вокалу *a*, али такође и вокалу *e*. Конкретно у Мрковићима рефлекс полугласника је, по мишљењу Луке Вујовића, нешто ближи вокалу *e*¹³, док смо за говор Паштровића, у нашој монографији, утврдили да се својом основном бојом овај глас осјетније приближава особинама вокала *a*¹⁴. У сваком случају, цијели низ гласовних вриједности – од *a* до *e* – умјесто некадашњег полугласника потврђени су на терену од испитивача црногорских приморских говора зетско-јужносанџачког типа у којима један овакав глас неодређене боје представља равноправног члана њихових вокалских система.

А управо је судбина полугласника довела и до другачијег фонетског лика некадашње групе *-ьл*: у говору Паштровића и источног сусједа Спича континуант ове секвенце јесте претежно вокал *-o* – а) радни глаголски придјев: *пoдйгѡ, oтййшѡ, прѣшѡ, уьгѡ, зйшѡ, исйѣкѡ, зашѣкѡ, стййгѡ, пoбјѣгѡ, извршѡ, лѣгѡ, нашѡ, ѡбйшѡ, ушѣкѡ, црѡкѡ, пoшѣгѡ, дoсѣгѡ, навйкѡ; именице: пѡсѡ, пoсѡ, пйкѡ, мйсѡ, кошѡ, ѡбѡ*¹⁵; *пѡсѡ, врѣгѡ, oвршѡ, уьгѡ, обйшѡ*¹⁶. Маински говор, западније од Паштровића, сажимањем групе *-ao* < *-ьл* на крају ријечи не иде заједно са сусједним паштровским говором – наиме, у маинском говору вокалска група *-e^ao* сажимањем даје *-e^a*: *пѡсе^a, мѡге^a, шѣк^aе^a, кѡше^a*¹⁷. Судбином групе *-e^ao* из ове се говорне зоне издваја говор Мрковића у којем се асимилациони процеси врше двојачко: прогресивном асимилацијом у корист *-e^a* и регресивном асимилацијом у корист вокала *-o*. И ту је однос: 2 примјера прогресивна асимилација / 1 примјер регресивна асимилација: *пoше^a / пoшѡ, излѣге^a / излѣгѡ, мѡге^a / мѡгѡ, рѣке^a / рѣкѡ, пѡсѡ / пѡсѡ, пoс^aѣке^a / пoс^aѣкѡ, нашѡ / нашѡ, пoбјѣге^a / пoбјѣгѡ, лѣге^a / лѣгѡ, врѣге^a / врѣгѡ, ѡзебе^a / ѡзебо, шйске^a / шйско, oшѣке^a / oшѣкѡ, цѣке^a / цѣкѡ*¹⁸ – али, наглашавамо, са два пута већом очекиваношћу првога лика из дублета.

Чешћом варијантом *-e^ao* > *-e^a* мрковићки говор одступа од општих тенденција у овом говору, одступа заправо од основног правила по којему се при додиру два вокала у Мрковићима сажимање углавном врши у правцу вокала јаче сонорности – то би у случају финалне вокалске секвен-

13 Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, 88–99.

14 Миодраг Јовановић, Говор Паштровића, 93–103.

15 Миодраг Јовановић, Говор Паштровића, 119; Радомир Алексић, Извештај о говорима Паштровића, 18.

16 Радомир Алексић, Извештај о испитивању спичанског говора, 17.

17 Радомир Алексић, Извештај о маинском и спичанском говору у Црногорском приморју, 36; *-ea* је у текстовима овог истраживача ознака за рефлекс полугласника.

18 Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, 121.

це $-ь^a o$ морао бити вокал $-o$. Одступање од основног правила, тј. уједначавање артикулације у правцу вокала слабије сонорности, Лука Вујовић објашњава претпоставком да је у говору Мрковића у некој ранијој фази вршено сажимање у корист првога вокала, дакле рефлекса полугласника $-e^a$, али прије него што је такво сажимање уопштено, почео је напоредо дјеловати и закон о сажимању у корист вокала јаче сонорности – у овом случају вокала $-o$. На тај начин је у савременом мрковићком говору успостављено двојство: $\bar{i}o\bar{ш}e^a / \bar{i}o\bar{ш}o$, $\bar{r}e^ka / \bar{r}e^ko$ итд.¹⁹

2.2.1. У сажимању вокалских група $-ao$, $-ь^a o$ ²⁰ на крају ријечи у црногорским приморским говорима примијећена је још једна веома важна појава: у савременим говорима Мрковића и Паштровића све чешће долази и до ремећења идеалних односа $-ao < -ал > -\bar{a}$, $-e^a o < -ьл > -e^a$ или $-o$ – како је у Мрковићима; односно $-ao < -ал > -\bar{a}$, $-ь^a o < -ьл > -\bar{o}$ – како је у Паштровићима; и до мијешања резултата процеса асимилације до којег је дошло аналошким уопштавањем једног или другог вокала. У мрковићком говору уопштавање резултата асимилације може ићи само у правцу вокала o , дакле, $-ao < -ал > o$: $\bar{h}e^ro$, $\bar{m}i^co$, $\bar{p}r\bar{i}^go$, $\bar{c}e^ko$, $\bar{p}r\bar{o}^do$, $\bar{o}i^c\bar{d}o$; док обрнути процеси $-e^a o < -ьл > -a$ у Мрковићима нијесу могући²¹.

Говор Паштровића, међутим, познаје обје могућности: $-ao > -o$ (умјесто у $-a$): $\bar{m}o^r\bar{o}$, $\bar{z}\bar{n}\bar{a}^v\bar{o}$, $\bar{i}m\bar{o}$, $\bar{z}\bar{a}i\bar{i}c\bar{o}$, $\bar{k}\bar{a}z\bar{o}$, $\bar{p}r\bar{i}c\bar{o}$, $\bar{o}b\bar{r}\bar{a}^h\bar{i}v\bar{o}$, $\bar{i}p\bar{r}\bar{e}b\bar{o}$, $\bar{i}o^s\bar{l}\bar{o}$, $\bar{c}e^k\bar{o}$, $\bar{i}p\bar{r}\bar{i}m\bar{o}$, $\bar{v}j\bar{e}^j\bar{b}\bar{o}$, $\bar{n}\bar{a}c\bar{i}r\bar{a}d\bar{o}$, $\bar{p}r\bar{i}c\bar{i}o$, $\bar{s}v\bar{a}^h\bar{o}$, $\bar{o}b\bar{e}^h\bar{o}$, $\bar{s}i\bar{o}m\bar{i}n\bar{o}$; $-ь^a o < -ьл > -a$ (умјесто у $-o$): $\bar{d}o\bar{i}a$, $\bar{o}i\bar{i}c\bar{i}a$, $\bar{i}o^s\bar{a}$, $\bar{i}i\bar{a}$, $\bar{m}\bar{o}g\bar{a}$. Колебање $-ao > -a$, $-ao > -o$, у једној реченици, потврђује чак исти говорник: $o(n)$ је $\bar{d}o\bar{k}\bar{i}o\bar{r}\bar{i}r\bar{o}$, $\bar{d}o\bar{k}\bar{i}o\bar{r}\bar{i}r\bar{a}$ је историју; у реченици коју смо чули у паштровском селу Пржно²². Ипак, мијешања у резултатима асимилационих процеса у групама $-ь^a o$ и $-ao$, у којима је тешко пронаћи неки систем, нијесу попримила толике размјере да бисмо их сматрали израженом карактеристиком паштровског говора, а посебно не мрковићког. И типични Паштровић и типични Мркојевић још увијек најчешће правилно врши избор између двије варијанте. Да покажемо то и са неколико примјера из паштровског говора у којима се скоро један за другим изговарају радни глаголски придјев или именица са различитим резултатима процеса сажимања финалних вокалских група (у таквом говорном току најприје би се могла очекивати мијешања): $\bar{z}\bar{a}c\bar{i}\bar{a}$ или $\bar{u}i\bar{e}^k\bar{o}$; $\bar{d}\bar{a}$ је $o(n)$ $\bar{z}\bar{n}\bar{a}$ $o(n)$ је $\bar{m}\bar{o}g\bar{o}$ $\bar{u}i\bar{e}^h$; $\bar{i}o^s\bar{o}$ је $\bar{i}p\bar{r}\bar{a}^j\bar{a}$ $\bar{ш}e\bar{c}(\bar{i}i)$ $\bar{g}\bar{d}\bar{g}\bar{i}n\bar{a}$; $\bar{i}ш\bar{o}$, али $\bar{n}\bar{i}^e\bar{c}e\bar{i}$ $\bar{r}\bar{a}b\bar{o}ш\bar{i}\bar{a}$; $\bar{g}\bar{i}g\bar{o}$ се и $\bar{i}u\bar{c}\bar{a}$; али је $\bar{i}o\bar{s}\bar{o}$ $\bar{j}\bar{d}\bar{i}e(\bar{i}i)$ $\bar{c}e^k\bar{a}$ ²³.

Различити резултати детерминисани поријеклом групе карактеристика су и неких других црногорских говора тзв. полугласничке зоне, који

19 Исто, 121.

20 Рефлекс полугласника на овај начин обиљежавамо у монографији Говор Паштровића.

21 Лука Вујовић, Мрковићи дијалекат, 131.

22 Миодраг Јовановић, Говор Паштровића, 120.

23 Исто, 120.

се иначе налазе у југоисточном дијелу Црне Горе и припадају говорима зетско-јужносанџачког типа. У области Црмнице, говору залеђа територије приморских говора Мрковића, Паштровића и Спича, стара група *-ал* дала је, како смо већ рекли, вокал *-ā* (*бљѣжā, чииā, ѿисā, исиробѿијā*) док је у резултату прогресивне асимилације, као континуант некадашње групе *-ѿл*, један средњи глас, по вокалској боји, зависно од говорника до говорника, некад даљи, а некад ближи вокалима *а* и *е* (*ижљѣгā, ѿдсā, кошā, измāкā, ѿба*). Мијешања резултата асимилације у говору Црмнице могу ићи само у правцу уопштавања рефлекса полугласника – *ǰ* уместо *ā* и у групама *-ао* < *-ал*, али само – како Бранко Милетић каже – у партиципу перфекта VI Белићеве врсте: *боло[в]ǰā-сам, ѿобркǰā-сан се, кōме си то гǰā, ѿзва-сан се*²⁴.

2.3. На судбину вокалских група *-ал*, *-ѿл* занимљиво се осврнути и из општецрногорске перспективе. Наиме, неки говори сјеверозападне Црне Горе – новоштокавски говори са асимилацијом типа *-ао* > *-о*, без обзира на поријекло првога вокала из секвенце – све више показују знаке доста јаког утицаја зетско-јужносанџачког дијалекта, из којег се у новоштокавске говоре, противно општим тенденцијама, шире и резултати прогресивне асимилације. Отуда у појединим говорима области Ускока, Пиве, Дробњака, околине Колашина и околине Никшића у резултату сажимања ових вокалских група имамо двојност: *гōшō / гōшā, ѿкрō / ѿкрā, бјѣжō / бјѣжā* и сл.²⁵ О разлозима продирања црте *-ао* > *-ā* у најисточније црногорске новоштокавске говоре има, међу познатим дијалектолозима, и спорења – па и око утврђивања прецизне изоглосе простирања ове појаве. На примјер, у говорима околине Бијелог Поља непосредни додири резултата прогресивне и регресивне асимилације *гōшā / гōшō*, дешавају се у близини обала ријеке Лима²⁶.

2.4. Но, да се поново вратимо судбини секвенце *-ао* у приморским говорима. Редовно *-ао* > *-о* – без обзира на поријекло вокала *а* – биљежи се у сјеверозападној Боки – дакле, у црногорским приморским говорима херцеговачког типа²⁷–, а уклањање зијева који настаје при изговору ове вокалске скупине на крају ријечи у корист другог вокала налази се, идући даље, у приморским говорима Хрватске²⁸. У грађи из говора Ле-

24 Бранко Милетић, Црмнички говор, 28.

25 Милија Станић, Ускочки говор, СД36 XX, Београд 1974, 39; Јован Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, ЈФ XVII, Београд 1938–1939, 20–21; Маго Пижурца, Говор околине Колашина, ЦАНУ Титоград, Пос. издања, књ. 12, Одј. умјетности, књ. 2 (1981), 73; Данило Вушовић, Дијалект источне Херцеговине, СД36 III, Београд 1927, 13.

26 Момир Секулић, Неке особености говора Бијелог Поља, часопис Токови, Иванград 1971, 167.

27 Срђан Мусић, Романизми у северо-западној Боки Которској, Филолошки факултет Београдског универзитета, књ. XLI, Београд 1972, 33.

28 Перо Будмани, Дубровачки дијалекат, како се сада говори, Рад ЈАЗУ, LXV, Загреб 1883, 156; Милан Решетар, Der štokavische Dialekt, Keiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission VIII, Wien 1907, 108; Далибор Брововић, Цавтат, Фо-

петана имамо такође потврде само за регресивну асимилацију, и то само у секвенцама гдје је *a* резултат вокализације полугласника: *йошџ*, *живџ* *дошџ*, *дошџ*, *миџ*, ја би *йошџ* у Котџ²⁹. Међутим, и ово је сажимање недоследно извршено – штавише, у грађи је пуно више примјера са несажетом скупином *-ао*, а налазе се и врло интересантни дублети, као што је *миџ* / *миџао* и сл.³⁰

С обзиром на укупну ситуацију у црногорским приморским говорима доста необичну судбину некадашњих вокалских група *-ал* и *-џл* издвојио је у говору Спича Радомир Алексић: аналогично према облицима као *видијо* и сл., имамо у овом говору и: *йошџо* 'е, *йоред дошџ* 'е, *имџо* 'е, *чиџџо*, *йасџо* 'е³¹.

2.5. Процес асимилације вокалских група *-ао* / *-е^ао* у периферном говору на крајњем југу Црногорског приморја, каква је област Мрковића, може пратити и још једна необична појава, а то је назални изговор крајњег вокала – независно од тога да ли је крајњи вокал *-а*, *-е^а* или *-о* самогласник у радном глаголском придјеву је назализован до те мјере да се *n* на крају ријечи чује: *чујџ^н*, *крейџ^н*, *знавџ^н*, *кџџ^н*, *йрџџ^н* / *йошџ^{ан}*, *мџџ^{ан}*, *рџџ^{ан}*, *дџџ^{ан}*, *ушџџ^{ан}*, *лџџ^{ан}* / *рџџ^н*, *мџџ^н*, *лџџ^н*, *йобџџ^н*³². Чак се назализовано може изговорити и лабијализовано *a*: *крейџ^{он}*, *чујџ^{он}*, *исџџ^{он}*, *знавџ^{он}*, *кџџ^{он}*³³. Карактеристично је да исто лице употребљава: *рџџ^{ан}* и *рџџ^н*, *рџџ^а* и *рџџ^{ан}* и *рџџ^н*.³⁴ Мада се, како видимо, назализовано може изговорити сваки крајњи вокал, чини се ипак да је у Мрковићима вокал *о* мање подложен назализацији него вокали *а* и *е^а* (рефлекс полугласника). Уз то, по мишљењу Луке Вујовића јасно је и поријекло назализације у мрковићком говору: то је, по њему, сигурно албански утицај – довољно је рећи да се мрковићко село Лескџџ^ац, у коме знатно претежу назализоване варијанте, налази у непосредној близини албанских села (нпр. Вели Калиман) и да је од 1878. год. до 1912. био на албанској територији³⁵. Међутим, сличан процес потврђен и у једном новоштокавском говору – дакле, далеко од утицаја албанског језика – у ускочком говору, гдје, по мишљењу његовог испитивача Милије Станића, сваки од пет вокала, па

нолошки описи *сх/хс*, словеначких и македонских говора обухваћених Општесловенским лингвистичким атласом, Посебна издања АНУБиХ, књ. XV, Одјелјење друштвених наука, књ. 9, Сарајево 1981, 499; Павле Ивић, Дијалектологија српскохрватског језика, Увод и штокавско наречје, Матица српска, Нови Сад 1985, 138–139; Зорка Кашић, Говор Коначала, 265; Јосип Лисац, Хрватска дијалектологија, Golden marketing / Tehnička knjiga, Загреб 2003, 107.

29 Васо Томановић, Акцент у говору села Лепетана (Бока Которска), ЈФ XIV, Београд 1935, 60, 61, 68, 99.

30 Исто, 68.

31 Радомир Алексић, Извештај о испитивању спичанског говора, 20.

32 Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, 130–132.

33 Исто, 130.

34 Исто, 132.

35 Исто, 131.

и онај који се налази у резултату асимилације финалне групе *-ao* – а то је у ускочком говору дуго *-ō* – може бити назализован до те мјере да се чује потпун назални вокал, тј. чисти назал³⁶.

2.6. Цијелој територији простирања црногорских приморских говора – без разлике којем типу припадају (зетско-јужносанџачком или источно-херцеговачком) – заједничка је једна карактеристика: контракција вокала на крају ријечи може каткада и изостати и секвенца *-ao* остати непромијењена. Ова појава је претежно везана за вокалску групу *-ao* која потиче од старије групе *-ал*: *им̃ао*, *џрич̃ао*, *крей̃ао*, *џрд̃ао*, *џиш̃ао*, *џис̃ао*, *чиш̃ао*, *руч̃ао*, *држ̃ао*, *шеш̃ао*, *нале^аг̃ао*, *ојц̃д̃вао*, *забл̃ејао*, *ус̃јао* (Мрковићи, 130); *с̃ирем̃ао*, *б^аџ̃ао* (у говору Спича); *наџис̃ао*, *с̃иој̃ао*, *зас̃и̃ао*, *џр̃а̃гао* (Пашићровићи, 120). Уз то, крајњи вокал несажете скупине у Мрковићима може бити и назализован: *им̃а^н*, *џрич̃а^н*, *држ̃а^н*, *џиш̃а^н* (стр. 130). Примјери које смо навели су у несажетим формама нетипични (код вишесложних ријечи ова појава је заиста необична), а за њено чување чини се да су пресудни прозодијски, семантички, а понекад и неки други разлози. У групи *-e^аo* (< *-ъл*) врло су ријетки примјери без сажимања: *џош̃џ^аo* (Мрковићи, 130). У сусједној Црмници, односно у неким селима Крајине: Сеоце, Крињице и Драче[в]ица, иако ријетке неконтраховане облике – како у акцентованом тако и у неакцентованом положају – карактерише и нешто краћи изговор крајњег *-o*: *им̃а^о*, *ч̃џка^о*, *ч̃џја^о*³⁷. У грађи из Лепетана, коју даје Васо Томановић, помало се неочекивано налази пуно примјера са несажетом скупином³⁸, док се, на примјер, у Конавлима – у Хрватском приморју – код типичних представника конаовског говора не појављују примјери са групом *-ao*, гдје није извршена асимилација³⁹.

2.6.1. Вокали *a* и *o* израженије се налазе реализовани један поред другог у двосложним ријечима. Те кратке форме: *бр̃ао*, *зн̃ао*, *џао*, *ж̃ао*, *з̃ао*, *сл̃ао*, *кл̃ао*, *д̃ао*, *кр̃ао*, *с̃и̃ао*, *џр̃ао* као да се опирају свођењу на још краће, нарочито због тога што је вокал *a* у групи *-ao* увијек под краткосилазним акцентом који је довољно јак да се у високом степену супротстави контракцији. Међутим, ово супротстављање општој гласовној појави асимилације – у правцу првог или другог вокала – није толико чврсто како можда изгледа на први поглед. Заправо, у свим су приморским говорима, поред несажетих, присутне и асимиловане форме: *д̃ао*, *ж̃ао*, *зв̃ао*, *зн̃ао*, *кл̃ао* / *џр̃а*, *с̃^ао*, *џ^ао^н* (Мрковићи, 130–131); *д̃ао*, *ж̃ао* (Пашићровићи, 120) / *зв̃а*, *џр̃а*, *зн̃а*, *ж̃а*, *д̃а* (Пашићровићи, 118) – стиче се утисак да се у правом смислу може говорити о равноправној употреби сажетих и несажетих форми. Необично у Спичу и Мрковићима изгледа фонетски лик *ж̃а^к* (да ли је у питању аналогија према у овим крајевима веома фреквентном *џа^к?*), а појединачним одступањем од основних тенденција у паштров-

36 Милија Станић, Ускочки говор, 53.

37 Бранко Милетић, Црмнички говор, 64.

38 Васо Томановић, Акценат у говору села Лепетана (Бока Которска), 1–138.

39 Зорка Кашић, Говор Конавала, 265.

ском говору сматрамо развитак секундарног *j* у примјеру *сл̑ајо*: он *сл̑ајо* *п̑ар̑а*; који је у тој форми забиљежен у паштровском селу Пржно (*Паштровићи*, 141). Нема сумње, повећавање броја слогова у ријечи помаже асимилацију, а нешто учесталију употребу несажетих форми у овим говорима типа: *з̑а̑ао*, *й̑з̑ао*, *д̑џ̑ао*, *џ̑брао*... лако је објаснити подршком основних несажетих ликова: *д̑а̑о*, *з̑н̑а̑о*, *й̑а̑о* итд. У говорима Хрватског приморја, иако се могу изговорити оба вокала, много су и код двосложних ријечи обичнија – у складу са општим тенденцијама – упрошћавања: *бр̑б̑*, *д̑б̑*, *зв̑б̑*, *ж̑б̑*⁴⁰.

2.7. Као резултат извршених или неизвршених асимилација, или различитих путева укидања хијата у скупини *-ао*, налази се велика шароликост фонетских ликова (и прозодијских) поредбеног везника, односно прилога, као у приморским говорима. Ликови: *као*, *к̑б̑/ко*, *к̑а̑/ка*⁴¹, *к̑и̑/ки* јесу различите варијанте које се могу чути на територији од Паштровића до албанске границе, тј. саме периферије простирања говора зетско-јужносанџачког дијалекта. Међутим, њихов је степен учесталости, идући од говора до говора, толико неједнак да ова ријеч високе фреквенције, као што је поредбени везник *као*, поједине сусједне говоре битно раздваја – неке се форме у одређеном говору неће уопште ни употријевити. У говору Паштровића као и *к̑б̑/ко* сматрамо најчешћим, и варијанте *к̑и̑/ки* веома су блиске осјећању типичног представника паштровског говора – притом, бројни примјери које имамо показују да *ки* није резултат сажимања које се наслања на везник *и* (*као и*). А најнеобичнија је форма *к̑а̑/ка*, која се, чини нам се, у Паштровићима повлачи пред овим другима⁴². Не могу се одредити правила, нити позиције, у којима један изворни Паштровић употребљава неку од ових варијанти – и исти ће говорник, ако смо створили ситуацију за природни говорни ток, употријевити све ове варијанте. У сусједном спичанском говору стање је много другачије: лик настао прогресивном асимилацијом *ка* је најобичнији – могу се чути и *као* и *ко*, док је *ки*, иако се, мада као необична могућност, употребљава и у доста удаљеним средњокатунско-љешанским говорима⁴³, па и у сусједном говору Црмнице: *л̑а̑ж̑е к̑и̑ п̑а̑с* – у брзом говору⁴⁴ говору Спича непознато. Ипак, у црмничком говору је, као и у Спичу, сажимање у корист првога вокала (*ка*) најобичније. У приморском говору Мрковића ситуација је још јаснија: поредбени везник *као* јавља се искључиво у лику *к̑а̑⁰* – са, дакле, лабијализованим изговором вокала *а*: учињ̑ек-се *к̑а̑⁰* куч̑ић̑. Уз то,

40 Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 265; Далибор Брозовић, *Цавтат*, 499.

41 Неки дијалектолози лик *ка*, пошто је *а* овдје кратко, и не сматрају асимилацијом него елизијом – Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*, СДЗб XXXI, Београд 1985, 123; Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 265. За лик *ко* Реметић (стр. 123) сматра да је добијено контракцијом, уз накнадно скраћивање вокала *о*.

42 Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, 121–122.

43 Митар Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗб XV, Београд 1965, 125.

44 Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 68.

овај поредбени везник у мрковићком говору одговара у једним примјерима својој употреби у књижевном језику, у другим примјерима стоји мјесто *како*, а у трећим мјесто *као што*. Није дошло до успостављања лика *ки* – у додирима са вокалом *и* у Мрковићима и не долази до потпуног сажимања: Те^ад^ар н^е-беше *каи* с^ет школа^а⁴⁵.

О стању у црногорским приморским говорима новоштокавског типа – од Пераста до границе са Хрватском – немамо релевантних података. Но, можда нам због тога може бити интересантан један новоштокавски говор на Хрватском приморју: поредбена ријеч *као* у Конавлима никад се не јавља у пуном облику. Хијат се, према одређеним правилима, отклања на два начина: а) када сљедећа ријеч почиње консонантом секвенца *-ао* сажима се у дуго *о*; б) када је сљедећа ријеч у говорном низу везник *и* појављује се другачији гласовни лик: њ^{ма} ж^{ен}а *ка* и м^ушк^ар^ац^а, *ка* и св^а к^и, *ка* и *о*на... „У овим примјерима поредбена реч, везник и акценатогена реч чине акценатску целину. Пошто је то изговорна целина, у говорном низу би се појавила три вокала један за другим. Та скупина се, вероватно, упрошћава губљењем вокала у средини“⁴⁶.

3. Друге самогласничке групе на крају ријечи, које се састоје од два различита вокала (*-ео*, *-уо* и *-ио*), у црногорским приморским говорима показују много већу стабилност од група *-ао* и *-џо*. Ипак, и појаве уједначавања артикулације ових вокалских група, или неких других начина укидања хијата, нијесу заобишле област Црногорског приморја, у чијим се говорима, и у вези са овом проблематиком, може пронаћи доста занимљивог материјала.

3.1. Вокалска група *-ео*

До елиминисања финалне секвенце *-ео* долази једино у говору Мрковића, и то на два начина – а) асимилацијом у корист другог члана из вокалске групе: *џо*, *идчо*, *сидо*, *виђо*⁴⁷; б) развитком секундарног *ј* (*и*) у интервокалном положају: *дебџио*, *идџио*, *дебџио*⁴⁸. Поред тога, у првој варијанти, крајње *-о* – последице извршеног процеса сажимања, а у складу са општим тенденцијама у мрковићком говору – може бити и назализовано: *џо^н*, *идчо^н*, *виђо^н* (Мрковићи, 133). Једном смо интервокално *ј* између *е* и *о* чули и у Паштровићима: *џејо* *џ* р^уке^а⁴⁹. У мањим размјерама аналошко *ј* се јавља и у сусједном црмничком говору: *довџо*, *оидџо*, *зидџо*, *џејо*, *сидџо*⁵⁰, док су асимилване варијанте (*-ел* > *-ео* > *-о*) овом говору непознате. Примјери из Лепетана, иако их немамо много, потврђују постојаност секвенце: *зидџо* (63, 91), *идџо*, *дбуџо* (92). У судбини секвенце *-ео* на крају ријечи одређене додирне тачке са Мрковићима показује го-

45 Лука Вујовић, Мрковићи дијалекат, 192–193.

46 Зорка Кашић, Говор Конавала, 266.

47 Лука Вујовић, Мрковићи дијалекат, 130.

48 Исто, 133.

49 Миодраг Јовановић, Говор Паштровића, 141.

50 Бранко Милетић, Црмнички говор, 123.

вор Конавала – али само првом варијантом: *ѵрòвò*⁵¹. Додуше, у Конавлима ни ови ликови нијесу досљедни, као што су у Мрковићима – напоредо са асимилованим у употреби су и несажети: *ѵрòвео*, *ѵзео*, *дèбео*, *ѵдчео*, *вèсео* – а стање у конаовском говору не разликује се много од прилика у Дубровнику, Цавтату, Боки, па ни од судбине секвенце *-ео* у источној Херцеговини⁵². Јасно је да се ни у једном говору кратке форме као што су: *мèо*, *свèо*, *ѵлèо*, *клèо* асимилацијом не могу сводити на још краће форме – очигледно, слично ликовима са вокалском скупином *-ао*: *ѵаò*, *крàò*, *дàò*... – само код секвенце *-ео* досљедније – акценат је довољно јак да се супротстави контракцији. Нема код оваквих кратких форми ни развитка хијатског гласа *ј*.

3.2. Вокалска група *-уо*

Никада се не уклања асимилацијом, а нешто израженије вокалска група *-уо* разбија се секундарним сугласником *ј* једино у говору Спича: *ѵревр̀н̀у̀јо*, *ч̀у̀јо*, *меш̀н̀у̀јо*, *изнемòг̀н̀у̀јо*⁵³ – аналогијом према *б̀ѝјо*, *в̀ид̀ѝјо* глас *ј* је уопштен и у позиције између два вокал задњег реда *у* и *о*, гдје се иначе гласовним путем никако није могао развити. Иако малобројни, наведени примјери ипак показују да се формирање сугласничког елемента испред вокала *о* дешава без обзира на то да ли је први члан групе вокал у акценатован или није (*меш̀н̀у̀јо*: *изнемòд̀г̀ну̀јо*). Иста појава, али потврђена само са по једним примјером: *ч̀у̀јо*, забиљежена је и у Мрковићима – село Куња са Комином⁵⁴, и у Паштровићима, у селу Буљарица: *о(н) је т̀у̀ ѵ̀д̀г̀ѝну̀јо*⁵⁵. Слична Спичу јесте и судбина ове финалне секвенце у сусједној Црмници – поред регуларних форми: *ѵòг̀ѵ̀нуò*, *св̀ан̀уò*, *ч̀уò*... употребљавају се и форме са аналошким *ј* у наставку парт. перфекта на *-уо*: *вр̀н̀у̀јо*, *ѵòг̀ѵ̀ну̀јо*, *ч̀у̀јо*, *св̀г̀н̀у̀јо*, *кр̀г̀н̀у̀јо*, *зам̀ѵ̀н̀у̀јо*, *разм̀ѵ̀н̀у̀јо*, *ѵ̀н̀ну̀јо*, *осв̀ан̀у̀јо*⁵⁶. У новоштокавским хрватским приморским говорима, уз границу Црне Горе, другачији су путеви укидања хијата – у Конавлима као хијатски глас појављује се секундарно *в*: *ѵ̀н̀нуò*, *св̀р̀нуò*, *ч̀у̀во*⁵⁷; и „изнимно“ у Цавтату: *ѵ̀зуò*⁵⁸.

3.3. Вокалска група *-ио*

Развитак секундарног *ј* између вокала *и* и *о* спријечило је процесе асимилације ове вокалске групе, при чему степен артикулације гласа *ј*,

51 Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 266.

52 Перо Будмани, *Дубровачки дијалекат*, како се сада говори, 156; Милан Решетар, *Der štokavische Dialekt*, 109; Далибор Брозовић, *Цавтат*, 499; Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 13; Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, СДЗБ XIV, Београд 1964, 43.

53 Радомир Алексић, *Извештај о испитивању спичанског говора*, 20.

54 Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, 190.

55 Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, 141.

56 Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 64, 123.

57 Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 285.

58 Далибор Брозовић, *Цавтат*, 499.

чујност карактеристичног консонанског шума, може варирати и код истог говорника и зависити од његових индивидуалних особина, прецизности и брзине говора и неких других чинилаца – зато испитивачи црногорских приморских говора прелазни глас који раздваја финалну секвенцу *-ио* обиљежавају на разне начине: *і, и, і̇, ј̇, j, џ*. Ова појава није у свим говорима Црногорског приморја радикално спроведена. На примјер, напореда са формама: *би̇іо, уби̇јо, жњи̇јо, кџи̇јо, оди̇іо, мџчи̇іо, одлџчи̇јо, ишчаши̇јо, збори̇іо...* употребљавају се и неизмијењене: *д̇днио, би̇іо, ми̇іо, моли̇іо, носи̇іо, оди̇іо, пи̇іо* у говору Спича⁵⁹ (слично стање нађено је и у залеђу, у црмничком говору⁶⁰). Мада су и неизмијењене секвенце забиљежене, ипак финална секвенца *-ио* скоро увијек прелази у *-и̇о* у говору Паштровића – са гласом *ј* нешто пасивније артикулације⁶¹. С друге стране, у говору Мрковића секундарно *ј* је веома ријетко, а његов испитивач Лука Вујовић у овој чињеници, која га разликује од већине говора, не види ништа загонетно: „то за мене значи да мрковићки говор овдје рефлектује старо стање боље од ма ког другог црногорског говора⁶². У грађи коју даје Васо Томановић у раду *Акцентаи̇ говора села Лейешане (Бока Кошорска)* налазе се потврде за обје варијанте: *сџа̇вио (62), подр̇а̇нио (63), р̇дио (76, 93), н̇дио (95), ли̇јо (137)*.

4. Услед губљења сугласника *x* и неизговарања сонанта *ј* (каткада и неких других сугласника) у непосредан додир могу доћи два иста вокала који се онда сажимају у један дуги вокал. Међутим, ове појаве немају карактер обавезности, а уједначавање артикулације двају идентичних вокала која ћемо овдје поменути дешавају се, са приближно истим степеном вјероватноће, и много даље од територије црногорских приморских говора.

4.1. Склоност промјени показује претежно финална секвенца *-ии* < *-ији*, а углавном је везана за одређене категорије – компаратив и суперлатив придјева: *бога̇и̇и̇, сџар̇и̇, нај̇срет̇и̇ни̇, нај̇сџар̇и̇, нај̇јнов̇и̇, уред̇ни̇, прав̇и̇*; и поједине облике замјеница: неодређена присвојна замјеница често гласи *н̇чи̇*, општа присвојна замјеница *св̇а̇чи̇*, допусна присвојна замјеница *и̇чи̇*, односно-упитна замјеница *чи̇ји* у облицима једнине мушког рода обично гласи *чи̇*⁶³ итд. Ни ова сажимања немају изглед стабилизације појаве: нијесу необичне ни друге варијанте – понекад се чини да асимилација није потпуна и да се чује нешто продужен изговор вокала *и* па и није увијек јасно да ли имамо континуиран изговор једнога или изговор два посебна гласа, а подједнако су у употреби и ликови са гласом *ј* – изговореним са мањим или већим експираторним ударом. У поједи-

59 Радомир Алексић, Извештај о испитивању спичанског говора, 20.

60 Бранко Милетић, Црмнички говор, 63–64.

61 Миодраг Јовановић, Говор Паштровића, 140–141.

62 Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, 190–191, 266.

63 За лик *чи* А. Белић сматра да није резултат сажимања (< *чији*) – Александар Белић, Основи историје српскохрватског језика I, Фонетика, Београд 1960, 69.

ним приморским говорима дистрибуцију секвенце *-ији* у компаративу и суперлативу ограничава једна важна чињеница: у Спичу се компаратив од придјева типа *сѣѣр* обично гради наставком *-ји*: *сѣѣрљѣи, здрављѣи*⁶⁴, па и у Маинама: *зелењѣи, црвењѣи*⁶⁵; у Мрковићима је компаратив на *-ији* досљедно замијењен компаративом на *ли*: *сѣѣр-ли, богајш-ли, мѣр-ли* (< *мирн-ли*)⁶⁶; док се у говору Паштровића чује и један за укупне прилике необичан облик компаратива придјева *сѣар*: *сѣарѣви*⁶⁷.

4.2. Уколико два вокала *а* (обично од *-аха*) дођу у непосредни додир ријетко у црногорским приморским говорима долази до асимилације: *ѣра̄, сѣра̄, сиром̄а* – ген. једнине, а много чешће вокалска група *-аа* која је пресјечена морфемском границом остаје и неасимилована: *ѣра̄а, мѣло ми је сѣром̄аа, кѣ(д) њѣга сиром̄аа фѣно* (*Пашировићи*, 167). У примјерима из Лепетана исти вокали, због стабилног изговора гласа *х*, и нијесу у непосредном додиру: *ѣра̄ха* (74), *сѣра̄ха* (75). У говору Црмнице појава је много ширих размјера – до додира два вокала *а*, а касније сажимања у један дуги вокал долази послѣ губљења интервокалног *х*: *ѣ[т]-сѣра̄*, *нѣма̄ ѣра̄, ма̄, с онѣга̄ ѣра̄, ма̄нк̄ало е ѣра̄, од онѣга̄ сиром̄а̄; в: кра̄* (крава), *спѣала ме нѣкаква̄ ѣга̄* (удава), *из рѣка̄* (рукава); и гласа *ј*: *с-онѣга̄ кра̄* (краја). Притом, судбина ове групе у црмничком говору у одређеној мјери зависи и од њеног положаја у реченици: *болѣ-ме ѣла̄а: ѣла̄-ме болѣ; уг̄азила-ме-е кра̄а: кра̄-ни е слаба*⁶⁸.

4.3. Редовно се сажима финална секвенца *-оо* < *-ол*: *сѣ, вѣ, гѣ, сѣкѣ/сокѣ, ѣѣ*, док се у понеком приморском говору у радном глаголском придјеву између два вокала *о* може јавити и аналошко *ј* – у говору Мрковића поред несажете форме *убѣо*, при чему крајње *о* може бити и назализовано – *убѣо^н*, чује се и *убѣ^но*⁶⁹. Вокалска група *-оо* у радном глаголском придјеву у већем је степену раздвојена сонантом *ј* у говору сусједне Црмнице: *забѣјо, убѣјо-се*⁷⁰.

5. Асимилациони процеси финалних вокалских група *-ао*, *-ѣ^ао* на испитиваном подручју немају изглед стабилизације појаве и неки ликови – и сажети и несажети – су неједнаког степена употребе и обично зависе од поријекла секвенце. И на тако релативно малом простору, каква је област црногорских приморских говора који припадају зетско-јужносанџачком дијалекту, међу доста сродним говорима, понекад су и зачудиле велике и свакако у толикој мјери неочекиване разлике. Досад у дијалектолошким радовима – ни у оним старијим, ни у монографијама које приказују са-

64 Радомир Алексић, Извештај о испитивању спичанског говора, 22.

65 Радомир Алексић, Извештај о маинском и спичанском говору у Црногорском приморју, 37.

66 Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, 230.

67 Миодраг Јовановић, Говор Паштровића, 114–115.

68 Бранко Милетић, Црмнички говор, 65–66.

69 Лука Вујовић, Мрковићки дијалекат, 134.

70 Бранко Милетић, Црмнички говор, 123.

времено стање – нијесу уцртане прецизне изоглосе простирања одређених појава које се тичу судбине секвенци *-ao*, *-b^ho* на крају ријечи. То смо овим начим радом – међу старијим црногорским приморским говорима, у првом реду – били поставили као задатак. И судбина других вокалских група на крају ријечи, које чине додири или истих вокала (*-ии*, *-aa*, *-oo*) или различитих (*-eo*, *-uo*, *-uo*) у говорној зони Црногорског приморја, и неких сусједних говора, прати се анализом богате и занимљиве дијалекатске грађе.

VOWEL GROUPS ON THE END OF THE WORDS IN SPEECHES OF MONTENEGRIN SEASIDE

Summary

If we have two vowels in vicinity to annual difficulty of its pronunciation in the speeches of the Montenegrin Seaside very often become counterbalanced by articulation (leveling articulation) in the direction either first or second vowel.

A lot of interesting phenomenon's with some vocal groups on the end of the words (*-ao*, *-b^ho*, *-eo*, *-uo*, *io*, *-ii*, *-aa* and *-oo*) are distinctive of Montenegrin Seaside speeches. Especially, such as appear vocal groups *-ao*, *-b^ho* which destiny depend of a certain speeches, is different, even in some speeches its destiny depend of descent: *-ao* < *-al* > *-a*, *-ao* < *-л* > *-o*.

Miodrag Jovanović

Радивоје МЛАДЕНОВИЋ
Крагујевац

СЕМАНТИКА И ГРАМАТИЧКА СТАБИЛНОСТ ИМЕНИЦА *PLURALIA TANTUM* У СРПСКИМ (СЛОВЕНСКИМ) ГОВОРИМА НА ЈУГОЗАПАДУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ¹

У прилогу се разматра судбина именица *pluralia tantum* у српским (словенским) говорима у јужној Метохији, јужном Косову и северном делу Шарпланине.

Степен граматичке реинтеграције именица *pluralia tantum* у сингуларну множину у говорима на југозападу Косова и Метохије приближно је исти, независно од њихове генетске и типолошке припадности. Радикалног разарања наслеђеног система ових именица нема ни у једном говору на југозападу Косова и Метохије

Стабилност наслеђених морфолошко-синтаксичких односа именица *pluralia tantum* највећа је када су семантички маркери за двојност у јединству јасно уочљиви, а то значи да је концептуализација заснована на биполарној структури предмета најстабилнија.

Кључне речи: *pluralia tantum*, секундарни сингулатив, концептуализација, семантички маркери, семантичке субкласе, динамичност морфолошко-синтаксичких односа.

0. Територија обухваћена истраживањем налази се на југозападној периферији српскога језика. Говори који су предмет овога прилога део су српско-македонског пограничја, са језичким контактима чији се трагови уочавају у различитом обиму у практично свим говорима. На овом простору, такође, оствариван је и вишевековни словенско-несловенски контакт (словенско-арумунски, словенско-албански, словенско-турски). Сама област нашла се у оквиру динамичних етнојезичких промена које захватају северношарпланински масив, али и околне територије – јужну Метохију, јужно Косово, Полог. Овакав контакт оставио је у словенским говорима различите резултате.

Природа ивичне области са различитим еволуцијама у оквиру словенских језика и говора на овој територији, али и ширем ареалу у који улази територија која се разматра, затим миксоглотија словенских и несловенских језичких система, учинили су да еволуција и дијахроном и

1 Рад *Семантика и граматичка стабилност именица pluralia tantum у српским (словенским) говорима на југозападу Косова и Метохије* израђен је у оквиру пројекта 148024 Д („Српски језик и друштвена кретања”), који финансира Министарство науке и животне средине Републике Србије

синхроном аспекту показује знатну динамичност, која за последицу има настајак неколико различитих српских (словенских) говора и говорних типова. Разлике међу говорима су некада изразите не само у појединос-тима него и у укупној структури, која се тиче типолошког лика појединих говора. Може се казати да нема много примера у оквиру српског језика у којима би се уочило такво богатство у варијантности и таква различитост еволуције каква се уочава на овој територији. Поредићи ситуацију у говорима који се проучавају са ситуацијом у југоисточном делу Балканског полуострва (пре свега у анализи међусловенских односа говора српског, македонског или бугарског типа), намера нам је била да проверимо ареал појединих изолекса у оквиру стабилности дефектне парадигме именица *pluralia tantum*.

На територији која се проучава формирана су два дијалекатска комплекса са више говора – један захвата говоре призренско-јужноморавског типа, други северношарпланинске говоре у Гори (ГГ) и Средској (СрГ), којима се прикључује и говор Прекокамаца (ПрекГ), који захвата три словенска муслиманска насеља на ободу јужне Метохије. Помену-та три говора претрпела су утицај различитог обима из западномакедонског правца.

Говори призренско-јужноморавског типа формиран су у јужној Метохији: ђаковачки говор (ЂГ), подримски говор (ПодрГ), призренски градски говор (ПрГ), подгорски говор (ПодГ). У јужном Косову настао је говор призренско-јужноморавског типа (ЈКГ). У источном делу Шарпланине, у Сиринићу, створен је говор призренско-јужноморавског типа (СиГ), који је највећим делом – иако у зони миграција из полошко-кичевског правца – остао изван македонизације.

Језичка ситуација описана је према стању до јуна 1999. године, када је већина Срба прогнана из јужне Метохије и јужног Косова. На Шарпланини опстало је више од десет хиљада Срба у Сиринићу. У Сретечкој жупи је број Срба сведен на неколико десетина, док је муслиманско словенско становништво истог српског говора, иако проређено, већим делом остало и после 1999. године. Из Горе је знатан део Горана исељен. Прекокамско словенско муслиманско становништво једним делом је у својим селима, другим делом је исељено.

1. С обзиром на дивергентност у језичкој еволуцији на територији која се проучава, али и на ширем словенском ареалу око српских (словенских) говора на југозападу Косова и Метохије, с обзиром на њихову различиту типолошку припадност, у прилогу је постављен задатак да се одговори на питање о судбини именица *pluralia tantum*, како у инвентару тако и у морфолошким средствима.

Семантички именице *pluralia tantum* представљају свеукупност више ентитета. Пошто су семантичка правила различита у различитим језицима, инвентар именица ове семантике различит је. То за последицу има да се лексички еквиваленти – не само у генетски различитим већ и у генетски

сродним језицима, али и у оквиру истога језика, понашају по различитим граматичким правилима. Миксоглогија доприноси промени наслеђених граматичких правила, са општим правцем развоја који води поједностављењу граматичког система. Последица таквог поједностављења је и настанак нових односа у морфосинтаксичкој припадности појединих скупина именица у којима веза морфосинтаксичког облика и семантике није најјаснија. Део тих односа су и именице *pluralia tantum*.

Семантика збира остварена је у два наслеђених граматичких категоријама у којима нема потпуне сагласности између семантике и граматичких обележја: у семантици збира оствареној у збирним именицама и семантици збира оствареној у именицама *pluralia tantum*. Отклањање овог несагласја присутно је у различитим словенским језицима, посебно у онима у којима је у процесу еволуције долазило до знатнијег контакта са другачијим језичким структурама. Сам контакт, али не само он, доводио је до нове концептуализације чији је резултат појава нових односа између семантике и граматике. Судбина неких именица *pluralia tantum* не може се посматрати изван судбине збирних именица: морфолошко и синтаксичко слабљење збирне множине корелативно је са морфолошким преобликовањем именица *pluralia tantum*.

У говорима који су предмет овог истраживања несагласје се отклања и код једних и код других именица: збирне именице се морфосинтаксички интегришу у сингуларну множину; именице *pluralia tantum* – ако семантика збира, углавном изван предмета биполарне структуре, није изразита – интегришу се у систем једнинско-множинске парадигме развијањем секундарних сингулатива. Процес усклађивања семантике и граматичких обележја је започет у свим српским (словенским) говорима на југозападу Косова и Метохије, али не и довршен.

Измењено језичко осећање после губљења двојине утицало је на промену унутрашњег значења појединих именица. На тај начин долази до свођења семантичке двојине и семантичке множине на једну, формалну множину. Некадашњи семантички дуал подразумева јединство у двојству [Белић 1932 : 281]. Ако је двојство предмета у функционалном јединству – без обзира на то да ли је именица *pluralia tantum* по пореклу из некадашње двојине или из плурала сингуларне множине – семантички јасно препознатљиво, именице *pluralia tantum* отпорније су на развијање секундарног сингулатива. Неутрализација семантичке компоненте доводи до неутрализације морфолошког и синтаксичког својства (двојина / сингуларна множина > *pluralia tantum* > једнина).

2. Именице *pluralia tantum* чија семантика није заснована на лако уочљивој биполарности у резултату нове концептуализације подложне су развијању секундарних сингулатива. Сложени предмети са више делова од два такође су подложни развијању секундарног сингулатива. Механизми настанка једнинско-множинске парадигме различити су.

Форме секундарних сингулатива у говорима на југозападу
Косова и Метохије

а) Облик множине трансформисан у облик јединице. Секундарни облик множине.

Ј е д н и н а	М н о ж и н а
недра	недре
уста	усте
врата	врате

б) Секундарни облик јединице. Остаје облик множине

Ј е д н и н а	М н о ж и н а
гребуља	гребуље
вила	виле
Задушница	Задушнице

Именице *pluralia tantum* су примарно именице са дефектном парадигмом у којој се не реализују јединински облици. Сваки случај парадигматске дефектности у појединачном језику не може се, међутим, увек објаснити семантичким разлозима, па је отуд инвентар различит у различитим језицима, а има језика у којима и нема именица *pluralia tantum* [Соболев 2005 : 101].

Именице *pluralia tantum* имају граматичко множинско значење, док семантика није увек децидирано множинска. Ово за последицу има различит инвентар оваквих именица у језицима који знају за ову категорију, а јављају се и колебања унутар појединачних језичких система са променом броја јединица.

Један од разлога за елиминацију *pluralia tantum* избегавање је хомонимије ових именица: *враћа* означавају и један предмет (ушао је кроз ова врата, реално једининско значење) али и више истих предмета (много врата, реално множинско значење).²

Сингуларизација *pluralia tantum* присутна је у различитим словенским језицима, а у неким, какав је на пример бугарски, ове именице су практично елиминисане из граматичког система. Инвентар са секундарним сингулативима који А. Соболев наводи из историјских речника руског језика и савремених руских дијалеката [Соболев 2005 : 108–110] има паралела са ситуацијом у говорима на југозападу Косова и Метохије:

Руски		Српски (призренско-тимочки) говори	
Ј е д н и н а	М н о ж и н а	Ј е д н и н а	М н о ж и н а
гусли	гусли	гусли	гусли

² Више о овој идеји в. у Зализњак 2003 : 6.

вила	вилы	вила	виле
грабля	грабли	грабуља	грабуље
ворот		врата	врате

3. Именице *pluralia tantum* групишу се у одређене семантичке субкласе.³ На опстанак *pluralia tantum* у српским (словенским) говорима на југозападу Косова и Метохије не утиче пресудно семантичка субкласа именице већ структурна композиција предмета.

Субкласа одећа

4. Предмети бипартитне структуре од два идентична спојена дела која имају јединствену заједничку функцију (одећа) у говорима проучаване области припадају именицама *pluralia tantum*. Дводелни карактер именованих предмета је врло јасан, па је отуд ово најотпорнија субкласа *pluralia tantum* на развијање секундарног сингулатива:

палтиóлоне СрГ, Вујинове *панићóле* ЈКГ, у дибел'е *палтиолóне* ПодгГ, помóчане *џаће*, вунене *џаћке*, од ицéпане *чашире*, нóве *чакишире*, нéса твóе *клáшње* СрГ, тéј *ч'акшире* ПрГ, ицéпане *клáшн'е* (и: пéт клáшна, трé клáшна) [Младеновић 2001 : 320] ГГ, *џаће* (у свим говорима), стáре *чашире* Муш, тíја *пáнишули*, *дíмције*, *шáлваре*, *бенéвреке* ГГ [уп. Младеновић 2001 : 320].

Наставком *-и* у ГГ именица *пáнишули* наслања на македонске именице на *-и*, али и оне које у ГГ имају овај множински наставак (*џрђи*, *пјрси*, *нóћви*, *ил'éћи*).

У ПрекГ је развијен секундарни сингулатив *пáнишул*, наслањањем на горанску именицу *пáнишули*.

У ГГ је и *назојке* („део одеће који се назува испод опанака”).

О стабилности ове субкласе именица *pluralia tantum* говори низ новијих именица у говорима анализиране области: *хулакóйке*, *хéланке*, *боксéрице*, *фáрмерке*, *свóнаре* се пáнтули ГГ. Оваквих позајмљеница има и у осталим говорима на југозападу Косова и Метохије. Све су оне адаптиране према моделу *џаће*, субкласи именица *pluralia tantum* које означавају одевне предмете који раздвајају ноге [уп. Суботић 1999 : 88].

Субкласе *напáрава*, *алатка*; *пéвозно средстóво*; *музички инстóрументí*

5. У бројној скупини именица *pluralia tantum* које се односе на вишеделне предмете, са спојеним деловима са јединственом структуром (напáрава, алатка; пéвозно средстóво; музички инструмент) део именица је интегрисан у једининско-множински однос.

³ У овом прилогу прихваћена је већим делом подела именица *pluralia tantum* на семантичке субкласе Љ. Суботић [Суботић 1999].

а) Оне именице чија је бипартитна структура јасно уочљива опстају као *pluralia tantum*. Именице код којих вишеделност није изразита подложне су развијању секундарног сингулатива. Код дела именица у свим говорима реконструисана је сингулативна множина, код дела именица процес није довршен па се на нивоу различитих говора, а некада и у самим говорима, јавља колебање.⁴

Стабилне су као *pluralia tantum*:

набчаре ГГ, СрГ, СиГ, *ц'озлуци* ПрГ, *окале* му су *нóве* ПодрГ, *брáтове* *наóкале* ЈКГ; *ножйце* за *стриг* СиГ, *на́ше нóжице* ГГ; *дрвене но́гаре*⁵ (за сечење дрва; ПодрГ, ПодгГ, ЂГ). У ЈКГ у овом значењу као *pluralia tantum* употребљава се новија именица *чеши́лке* (< тур. *çatal*).

б) Осим у бродском говору у Гори, у коме је именица **klestia* пришла јединици ж. р. (наша *кл'ештиа*), у осталом делу говора на југозападу Косова и Метохије, именица припада *pluralia tantum*:

оз *гóлеме клéштие* СрГ, с ове *клéштие* ЈКГ, *жељезне клéштие*, сзз *гол'еме кл'ештиа* ПодрГ, *Мил'этове кл'ештие*, *скршене кл'ештие*, *кл'ештие* за *жицу* ПодгГ, со зарђане *кл'ештие* ГГ.

У свим говорима именица припада мн. ж. р., осим ретких потврда у ПодрГ, у коме је с. р. мн.

в) Целине разбоја које имају два функционално повезана дела припадају именицама *pluralia tantum*.

па га увéдеш у *ни́ши*, п'рво у *ни́ши* па у б'рдо, сзс *на́ше ни́ши* ПодгГ, *вéј ни́ши*, *ни́ши* од разбој ПрГ, овеј *ни́ши* су *ја́ке* ПодрГ.

Када се именује издвојени део из функционалне целине користи се: два *ни́та* ПодгГ, *узнеш ни́т* ПрГ;

па у *б'рдíла*, на *тéј брдíла* ПодгГ, *убаве б'рдила* ГГ;

а *пóсл'ен узнем з'ребéне*, с *з'ребéне* се *влáч'и* ПодгГ.

г) Неке именица са значењем алатке имају по правилу новије сингулативе:

сзс ви́лу ПодрГ, *ви́ла* Ср, ЈКГ, *узи ви́лу*, прéј *ви́ла* била дрвена ПодгГ, *јéну ви́лу* ПрГ, овај *ви́ла* ПодрГ, ни *јéна ви́ла* ГГ; у Сиринићу, у Јажинцу, са значењем им „виле” употребљава се *виљу́шка* (јд.);

на *з'ребу́љу* ПодрГ, *з'рабу́ља* ЈКГ, *з'ребу́ља* СрГ, *жељезна з'ребу́ља*, са *з'ребу́љу*, дај *з'рабу́љу*, на *з'ребу́љу* ПодгГ, сзз *з'рабу́љу* *огрéби* ПрГ, овај *з'рабу́ља* ЂГ, со *з'ребу́ља* ГГ;

4 У говорима на југозападу Косова и Метохије за опстанак *pluralia tantum* није од пресудног значаја да је семантика „алатка са спојеним деловима са јединственом функцијом”, како је оним говорима у којима су *вери́ге*, *виле*, *з'рабу́ље* итд. опстале у множини [уп. Суботић 1999 : 89].

5 У неким говорима са овим значењем у употреби је и *ма́гаре* СрГ, ГГ, ПрекГ, *ма́гаре* ПодгГ.

железна *вѣриџа*⁶ СрГ, *вѣриџу* да обѣсим ЈКГ, котл'иче *на вѣриџу*, имала си *вѣриџу*, стаиш *вѣриџу* ПодргГ, *вѣриџа* прѣ ПодргГ, *на вѣриџу* обѣсиш ПрГ, *ка вѣриџа* си, *на вѣриџу* СиГ;

дај ми тѹј *машу* („жарач од два дела за подстицање ватре” ПодргГ⁷), *с машу* у ђгањ, скршија *машу* ПодргГ, *маша* МК

Ове именице развијају секундарне сингулативе на ширем призренско-тимочком терену [уп. Ђирић 1999 : 127; Богдановић 1979 : 56, 61; Богдановић 1987 : 160; У Карашеву је такође развијен секундарни сингулатив *вила*, *џребло* (мој материјал); *вила*, *џрабуља* је у многим смедеревско-вршачким и косовско-ресавским говорима (Ивић – Бошњаковић – Драгин 1997 : 67)].

д) У говорима проучаване области именица „наћве” јавља се у облицима који су и иначе присутни на различитим тачкама ближих и даљих српских говора, а представљају траг различитих еволуција: *нџва*⁸ / *наћва*, *нџви*⁹ / *наћви* / *нџве* / *наћве*.

Именица је опстала као *pluralia tantum* зато што је јасно уочљива биполарна структура од два функционално повезана ковчега: део за мешење хлеба и део за брашно¹⁰:

гол'еме *нџва*, прѣ *нџ'ва* да имаш, *кѹч'а* је *нџ'ва*, овѣј *нџ'ва*, тамо ни бил'е *нџ'ва*, стаимо га на *нџ'ви*, *на нџ'ва* каме'н'е ПодргГ, *старе нџ'ве* / *наћ'ве* / *наћ'ви* [уп. Павловић 1939 : 27, 53, 62, 63, 147, итд.], *нџ'ви* са отворене СрГ, у *наше нџ'ва*, *на нџ'ва*, *вѣј нџ'ва*, у *нџ'ва*, *јакѣ нџ'ва*, *три дрвѣне нџ'ва* ПодргГ, *нџ'ви* ПрекГ, *нове нџ'ви*, *паднѹле нџ'ви* СиГ, *гољеме нџ'ви* ГГ, *нџ'ве* / *нџ'ви*, ретко и *нџ'ва*, у дрвѣне *наћ'ве* ЈКГ.

У ПрГ јављају се различити облици ове именице, што је траг прилива околног становништва шарпланинског порекла (где је основни облик *наћ'ви*¹¹) или из метохијског дела, у коме је *наћ'ва* / *нџ'ва*¹².

ђ) Обликом именице „јасле” говори на југозападу Косова и Метохије припадају ширем ареалу говора који граде плурал од старе изведенице

6 У мом материјалу није потврђен облик *pluralia tantum вѣриџе*, који М. Павловић наводи за СрГ [Павловић 1939 : 166]

7 У ПодргГ, ПодргГ и СиГ присутна је и именица *ожаџ* / *ожек* „жарач од једног дела за подстицање ватре, за хватање, подизање црепуље, сача”.

8 О могућем наслањању облика са *-а* на суфикс *-тва* уп. Skok 2 : 496 (наћве). Уп. са обликом на *-а* и у другим говорима [Симић 1972 : 280].

9 О могућем наслањању на Нмн. старог плурала именица *ѱ*-основа уп. Skok 2 : 496 (наћве). *Нџ'ви* / *нџ'ви* у Богдановић 1979 : 127.

10 Уп. и објашњење да је именица добила множинска обележја пошто *наћ'ве* чине не само корито него и ноге на којима стоји [Skok 2 : 496].

11 Облик ове именице на *-и*, који захвата већи ареал јужно и источно од Шар-планине али и шире од овога простора у словенском свету (уп. *ноч'ви* у руском језику) остатак је старог плурала ж. р. (уп. стссл. *нџ'ш'ви*).

12 Уп. са Реметић 1996 : 475 (наводи *нџ'ва*, јд. ж. р.; дѳгѳчке *нџ'ви*, *ка нџ'ве*).

сингулара на *-lo* (: *јасла*).¹³ Овим обликом именица *pluralia tantum* *јасла* чување је старине (уп. *јасла* у бугарском, украјинском и пољском [Skok 1 : 776–777 *jěsti*]). Није убедљива претпоставка да је *јасла* развијање секундарног плурала с. р. према секундарном сингулару *јасле*¹⁴, иначе присутном у СрГ и ГГ говору. Јединско *јасле* у овим говорима могло је настати и морфолошким наслањањем на деминутиве с. р. јд. типа *кóшл'е*, *пéшл'е*, *óрл'е* ГГ, мада семантика ових именица не подупире ову претпоставку.

У ПрекГ је именица творбено преобразована, па гласи *јасл'ик* (м. р. јд.).

У говорима проучаване области призренско-јужноморавског типа именица је највећим делом стабилна као *pluralia tantum* Осим у СиГ, у коме је посведочен множински облик на *-е* (големе *јасле*, пúне *јасле*, поред пúна *јасла*), у осталом делу је *јасла*: за овéј *јасла*, у празне *јасла*, у пúне *јасла* ПодгГ, сéно у празне *јасла*, до пúне *јасла*, за у *јасла* ПрГ, овéј *јасла* ПодрГ, на овé големе *јасла* ЈКГ. Ретко је бележен и секундарни сингулатив према плуралу ове именице: *јасла* је пúна ПодрГ. У ПрГ С. Реметић бележи редак једински облик *јасло* [Реметић 1996 : 475], чије се порекло може наћи у развијању секундарног сингулатива према *pluralia tantum* *јасла* у овом говору.

е) Балкански романизам са значењем „двострука торба која се обично пребацује преко седла”, јавља се у говорима области у неколико облика. Нема потврда облика на /к/ (**бисак* / **бисаке*), пошто се по правилу јавља /г/ или његов морфосинтаксички алтернант /з/:

јéдан *бисаг* : *бисáзи* / *бисáзе* (Нмн.) ЈКГ, *бисаг* : *бисáзе* / *бисáзи* ПрГ;

бисаге СрГ, у вéј *бисáге* ПодрГ, *бисáге* ПрГ, ицéпане *бисаге*, úзи јене-*бисађе* ГГ.

Именица *бисаг* не представља секундарни сингулатив развијен из именице *бисáзи* / *бисáге* нити је једнина множине *бисáзи* / *бисáге*, пошто *бисаг* ПрГ, *бисáг* у ЈКГ не означава предмет биполарне структуре него аутономну целину која се налази у функционалној вези са другом аутономном целином.

На аутономност упућује и могућност употребе облика *бисаг* уз основни број у партитивним синтагмама, па је тако: *обéдва бисáга*, *напúни три бисáга* ПрГ. У говорима у којима се јавља *бисаге* у партитивним синтагмама је: *пéт бисáге* СиГ, *сéдом бисаге* СрГ, *млóго пúне бисáге* ПодгГ. У ПрГ је потврђено, даље, и *бисáга* са значењем једног, аутономног дела предмета биполарне структуре: у јéну *бисáгу* *жéто*, у дрúгу *брашн'о*.

Присуство два множинска облика у говорима који знају за *бисаг* упућује на два морфолошка типа: према *бисаг* развијен је регуларни об-

13 Именица *јасла* као *pluralia tantum* потврђена је и на ширем простору призренско-тимочких и косовско-ресавских говора [Елезовић 1 : 55, Букумирић 2003 : 206, Јовановић 2004 : 435, Богдановић 1979 : 56, Ђирић 1999 : 127, Симић 1972 : 280].

14 Уп. са објашњењем да је *pluralia tantum* именице с овим значењем настао из множине јединског облика **jasľ* [Соболев 2005 : 106].

лик *bisázi* / *bisáze*, док је *biságe* облик – који због тога што је без упо­ришта у јединском облику са основом на /г/ – не зна за облик са резул­татама сибиларизације.

Облик *bíсађе* у ГГ не одражава присуство јединског облика – он је резултат општег палатализовања велара у вези са /е/ и /и/ у делу ГГ [Мла­деновић 2001 : 223–225].

ж) У броју се колеба именица *враџа*¹⁵. У говорима призренско-јуж­номоравског типа именица је знатне стабилности као *pluralia tantum*, док се у говорима у којима се уочава западномакедонски утицај имени­ца факултативно јавља и као секундарни сингулатив: дрвена *враџа*¹⁶ (јд.) : дрвене *враџе* (мн.), Буцова-*враџа* (јд.), ни се скршила *враџа* СрГ, ни на наша *враџа*¹⁷ ПрекГ. И изван ових говора потврђени су ретки примери са секундарним сингулативом: на обórњу *враџу* ПодрГ, на нашу *враџу* СиГ, да доц'ем на твоју *враџу*, има све жељезне *враџе* ПодгГ.

Отвори обórње *враџа*, затвори теј-*враџа* ПодрГ, те *враџа*, обórње *враџа* ЈКГ, овeј *враџа*, дрвене *враџа*, на вај голeма *враџа*¹⁸, наше *враџа* от жељeзо СиГ, на овeј *враџа*, веј *враџа* ПодгГ.

з) У источнијем делу Сиринића капија на уласку у двориште је *враџи­ница* (јд.), у западнијим селима *враџиница* (јд.) је надстрешница над оборњим вратима. У осталим говорима именица није потврђена.

и) Именице са значењем „направа за пењање и спуштање, саставље­на од две напоредне греде са прочвршћеним пречагама, мердевине, лест­ве; степенице” у говорима проучаване области граде се од двеју основа *стлб-* и *слб-*.

У северношарпланинским говорима јављају се облици с основом *слб-*, без обзира на генетску припадност говора: *слубе*, *слубице* СиГ; *слуби­це* СрГ, ГГ, ПрекГ; *сáбице* (< сáвбице < сáлбице < слбнице) ГГ.

У јужнометохијским, ЈКГ и СиГ јавља се основа *стлб-*. Као траг миг­рација са Шар-планине према јужној Метохији у ПодрГ и ПодгГ бележе­ни су и ретки облици с основом *слб-*.

У говорима на југозападу Косова и Метохије ова се именица јавља или као именица *pluralia tantum* или као именица са сингулативном мно­жином. Ова нестабилност не јавља се само у односу између различитих говора, већ и у оквиру појединачних говора. Нестабилност упућује на

15 О двојинском пореклу именице и њеној трансформацији у *pluralia tantum* в. Белић 1932 : 287.

16 Овде нема дилеме да је именица у јд., пошто се у овим говорима у мн. с. р. не јављају облици с наставком *-а* у мн. с. р., већ су то редовно облици са множинским наставком *-е*.

17 На развијање секундарног сингулатива из *pluralia tantum* с. р. врата (староруско *ворота*) упућују и чешко дијалекатско *vrato*, и белоруско *ворото* [уп. Маројевић 1984 : 52].

18 У СиГ се у мн. с. р. у придевским и заменичким речима јавља поред наставка *-е* и на­ставка *-а*.

промену у концептуализацији предмета, у којој биполарност није више јасна.

У СиГ у источнијим селима потврђено је јединско *слуба*, у западнијим се јавља *pluralia tantum* дрвене *слубице*, у централним сиринићким насељима је множинско *слубе*. У друга два северношاپланинска говора присутни су множински облици: *сџбице / слубице* у ГГ, ме води *нис слубице* СрГ. Док је у ГГ ова именица *pluralia tantum*, у СрГ се јавља и сингулатив: *џи ош слубица*, *наша слубица*, *поголема слубица*. Није јасно да ли је садашња доминација секундарног сингулатива *слубица* у овом говору – судећи по материјалу М. Павловића, који за овај говор наводи облик *слубице* [Павловић 1939 : 73, 74, 75, 166] – новија иновација. Множински облик јавља се претежно у вишим селима СрГ, у којима је евидентан контакт са ГГ, у коме именица припада категорији *pluralia tantum*.

Спорадични секундарни сингулатив јавља се и ПодгГ, и то у насељима у којима је било досељавања из Сретечке жупе: *у слубицу* ги дотѐров, *на нашу слубицу*. Иначе је у овом говору: *на високе стиубице*, *пош слубице*.

У ЈКГ именица припада категорији *pluralia tantum* (високе *стиубе*).

У ПодрГ доминира *pluralia tantum* (идем у[з] *стиубице*, *сам се скотѐрљала ош стиубице*), али нису ретки ни једински облици *стиубица*, *стиуба*, *на једну стиубу*, *ој јене стиубице* на другу, од + Гјд., *слубица*).

6. Две именице са значењем превозног средства код којег се учава вишеделна структура опстају у *pluralia tantum*: *кола* и *сајњице / сање / сањке*.

а) Дрвене бил'е *кола* ПодгГ, големе *кола* СиГ, овџ *кола*, *на дрвене кола*, *жел'езне кола*, *војза се на наше кола* ПодрГ.

Секундарно значење именица *кола* („аутомобил“) не утиче на морфолошко-синтаксички статус ове именице. Новија именица истога значења *аушо / авшо* није укључена у систем именица *pluralia tantum*, већ је под утицајем књижевног језика опстала у јд. факултативно се прилагођавајући с. р. јд. (овој *авшо*, поред вај *аушо* ПодгГ).

б) У свим говорима обухваћеним овим истраживањем потврђена је само старија основа **сањ*. Осим у ЈКГ, у коме је основни облик са секундарним сингулативом (дрвена *сајна*), али је потврђено и ретко *сајне*, у осталим говорима на југозападу Косова и Метохије именица припада категорији *pluralia tantum*: *сајњице*, *носимо ваше сањ'е* ПодрГ, дрвене *сање* СрГ, *неса мује сањ'е* ПрекГ, да се пузамо *на теј сајњице* ПрГ, *на скршене сањ'е*, *немало жељезне сање* ПодгГ, *наше сањице*, *во сџфске сањице*, *нашинске сањке*, *сајњице* ГГ.

Опстанак *pluralia tantum* именице *сањ'е*, *сајњице*, *сањке* објашњава се структуром и функцијом овога предмета, који умногоме подсећа на кола: он има функцију превозног средства у брдовитим пределима у току целе године, два саоника који клизе по снегу чине овај предмет са препознатљивом биполарном структуром.

в) Именица *чѐзе* у већем делу области пришла је именицама с. р. јд.: *нашо чѐзе*, *газдино чѐзе* СрГ, у *вој чѐзе*, *гољемо ч'ѐзе* (у мн. пуно ч'ѐза) ПодгГ, *ново чѐзе* ПрГ, *чѐзе големо* ЈКГ.

Употреба *чѐзе* у једнини није неочекивана с обзиром на то да је то новија позајмљеница у говорима проучаване области, да је у исто време у контактним говорима – призренском турском и албанском – ова именица у једнини (према мом материјалу).

У ПодрГ и ПрГ, у мањем броју примера, именица је потврђена и као *pluralia tantum*: *на дрвѐне ђѐзе*, па и *наше ђѐзе* ПодрГ, у *Бранетове ч'ѐзе* ПрГ.

Именица *колица* / *колиџа* („грађевинско средство за транспорт терета са једним точком”), ушла у говоре проучаване области у новије време, пришла је именицама ж. р. јд.

Непознате су именице *двоколице*, *каруце*, *кочије*.

7. а) Именица *ѓусле*¹⁹ у југоисточном делу српских говора гласи *ѓусла* (јд.) [Вукадиновић 1996 : 141, Богдановић 1979 : 56, Јовановић 2004 : 435]. Створен је нови однос *ѓусла* (јд.) : *ѓусле* (мн.).²⁰ Промена у структури музичког инструмента – који је у прасловенско време имао више жица и представљао врсту харфе – у гудачки инструмент имао је за последицу у промењену концептуализацију па се сада инструмент види као предмет просте структуре.²¹ Ни у једном говору на југозападу Косова и Метохије нема ни старијег плурала по деклинацији *i*, ни новијег облика, својственог српским говорима, по експанзивној деклинацији *a*.

У говорима на југозападу Косова и Метохије на гуслама се *ѓуди*, а гудало је *ѓусло* СрГ [уп. Павловић 1939 : 159].

Н'ѐгуа *ѓусла* ГГ, *тај стара ђусла*, *с туј ђуслу* ПодрГ, *поје у ђуслу*, *то је наша ђусла*, *тој била нај стара ђусла* у село ПодгГ. Поред *ѓуслу ђудаја*, у ПодгГ је потврђено и *ѓусл'е ђудаја*.

б) Именице за инструменте који су у другим говорима потврђени као *pluralia tantum* у овим говорима су у једнини, пошто је присутна концептуализација као јединственог предмета: *сурла* ж. р. јд. (< тур. *zurna* „зурла”), *даире* с. р. јд. (< тур. *daire* „деф са металним плочицама”). Стабилизацији једнинског облика доприноси свакако и порекло ових именица, које су у турском језику у једнини.

У овим говорима су непознате *џајде*, *двојнице*, *џиље*, *дромбуље* и сл.

19 Уп. са објашњењем о настанку ове именице из множинског облика прасловенске именице **goslъ* [Соболев 2005 : 106].

20 Секундарни сингулатив *ѓусла* у српским говорима јавља се и изван овог ареала [уп. Вујовић 1969 : 223].

21 Уп. „Главни разлог за промјену облика и броја ових именица лежи, свакако, у томе што они представљају јединствене предмете, па често бива потреба да се од њих узме права множина” [Вујовић 1969 : 223]. Мисли на секундарне сингулативе (*вила*, *ѓусла*, *јасло*).

Субкласа делови тела

8. Субкласа делови тела бипартидне структуре показује различиту еволуцију.

а) Именица *уста* у говорима области има пре свега значење *усна дупља*, а са значењем *усна, усница* користи се у свим говорима *рило*, док је *буза* спорадично потврђено пре свега у говорима призренско-јужноморавског типа. Ипак је у свим говорима: *удри га по уста*, са интегрисаним значењем усне дупље и усана, тј. са концептуализациојм да су и усне део усне дупље. Пошто је врло рано (уп. са старословенским језиком) у овој именици дошло до промене унутрашњег значења, њен даљи еволутивни пут ишао је ка везивању значења за усну дупљу или за усну дупљу и усне заједно и прекидом везе са примарним значењем „две усне заједно” [Белић 1932 : 287]. Развијање посебних именица за *усне* захватило је и друге словенске језике, не само балканске (уп. руско *губа*).

Твоје *уста* СиГ, затвори теј *уста*, дететове *уста* ПодрГ, збори ка смрт на *уста*, у веј *уста* ПодгГ, у твоја *уста* / твоје *уста* ЈКГ (твоја / твоје мн. с. р.).

У Ср, ГГ и ПрекГ развијен је секундарни сингулатив: твоа *голема уста*, напуњи и твоа *уста*, ђаволова *уста*, у гладне *усте* СрГ, во н’егуа *уста*, празна *уста* ГГ, и у своа *уста*, ни празна ни пуна *уста* ПрекГ.

Рано потврђени сингулатив српскога језика *оусто* у Вукановом јеванђељу различито се тумачи. Развијање секундарних сингулатива у различитим словенским језицима и говорима као последица промене концептуализације и потребе за елиминацијом дефектне парадигме, али и усамљен пример са сингулативом *оусто*, чини се да даје право онима који сматрају да је облик *оусто* у Вукановом јеванђељу (*језикъ оусто њестъ имъ*) секундарни сингулатив пошто је још у прасловенском језику дуалски облик **oustā* плурализован [Белић 1932 : 13–14, Маројевић 1984 : 51]. Има, међутим, оних, пре свега међу руским лингвистима, који се не слажу са Белићевим објашњењем о двојинском пореклу неких именица *pluralia tantum*, сматрајући да су оне настале као множинске у односу на јединске облике [Дегтярев 1982 : 73, Соболев 2005 : 106–107].

б) У свим говорима области у којима се јавља „*прса*” именица је у множини, иако је захваћена морфолошким иновацијама. У СрГ потврђена је као *прсије* (му са *бóвне прсије*) и као *прсја* (ме *бóлет прсја*) [уп. Павловић 1939 : 689, 113, 117 итд.]. У мом материјалу је основни облик *прсије*.

Присутност у СрГ говору: у лева *прса* (јд. ж. р.), десна *прса* не оспорава припадност именице *прсије* / *прсје* именицама *pluralia tantum*, пошто *прса* именује само део биполарне структуре али не и функционалну целину од два равноправна дела.

У ПодгГ је поред *ѵрси*²² у неким насељима присутно и: у твоје *ѵрсје*, на *ѵрсје*, у ПрГ *ѵрсје* и *ѵрсја* [уп. Реметић 1996 : 394, 476, 518]. Облик *ѵрсја*²³ у СрГ и ПрГ може имати упориште у облицима збирне множине на -ја у македонским севернополошким и дебарским говорима (уп. крилја, перја, дрвја) [Видоески 1999 : 186].

У ГГ је потврђен само старији облик: мује *ѵрси*, на боѷне *ѵрси*, ѷдри у *ѵрси*.

У ГГ се поред именице *ѵрси* јавља и *pluralia tantum ѷрђи* (са секундарним /р/ вокалним), али не као синоним, пошто у овом говору *ѷрђи* значе „дојке у жене”: жѷнине *ѷрђи*, на дѷјкине *ѷрђи*.

У говорима призренско-јужноморавског типа на југозападу Косова и Метохије са значењем именица *ѷруди*, *ѵрса*, јавља се позајмљеница из албанског језика *ђѷкс* / *ђѷкс* (< алб. *gji* -ri, т. „недра; груди, сиса, дојка”) [Ndreca 1980 : 105]: на његов *ђѷкс* ПодрГ, у браћов *ђѷкс* ЈКГ, мѷдар му бија *ѷѷкс* ПодгГ, да га убѷде у *ђѷкс* СиГ.

в) У говорима области има више именица за означавање задњег дела, задње стране човечјег трупа, односно горњег задњег дела људског тела: на моје *ѵлѷћи* (мн.), *ѵреко моје ѵлѷћи*, на веј *ѵлѷћи* СиГ, ширѷке *ѵлѷчи*, на н’егове *ѵлѷчи* ка врата ПодгГ, на овѷј *ѵлѷчи* сѷм га нѷсија ПодрГ, детѷтове *ѵлѷчи* ПрекГ, шѷроке *ѵлѷћи*, шѷроће *ѵлѷћи* ГГ, на његове *ѵлѷчи* ПрГ [уп. и Реметић 1996 : 474].

У СрГ је потврђено *ѵлѷћи*, ѷдри у *ѵлѷћи*, док је *ѵлѷћа* – чини се – новији нанос из других говора [*ѵлѷћа* наводи и Павловић 1939 : 225]. У СрГ је у овом значењу присутна и именица *ѷрбѷти* / *ѷрбѷти* (м. р. јд.), како је и у ПрекГ (мѷне ме бѷл’и мој *ѷрбѷти*).

Ретко *ѵлѷча*, које С. Реметић [Реметић 1996 : 474] наводи за ПрГ, највероватније је позајмљен готов облик из неког другог дијалекатског система. У ЈКГ у овом значењу јавља се *ѷрби*на (на моју *ѷрбину*).

Како је и у неким другим именицама са јасном биполараном структуром од два равноправна дела, и издвојени делови појма *ѵлѷћи* именују се посебном именицом. У ПрГ према *pluralia tantum ѵлѷчи* / *ѵлѷча* потврђено је *ѵлѷчо* (дѷсно *ѵлѷчо*, на л’ѷво *ѵлѷчо*, у обѷдва *ѵлѷча*, са партитивним обликом који упућује на *ѵлѷчо*) [уп. овакве облике ПрГ у Реметић 1996 : 474]. Исто се ово односи и на *ѵлѷћка* / *ѵлѷшка* у СрГ [уп. Павловић 1939 : 28, 31], затим на *ѵлѷћка* у ПодрГ.

Чини се да је именица *леђа*, која се јавља као синоним за *ѵлѷћи*, тек у новије време интегрисана у лексички систем. У јужнометохијским говорима потврђена је претежно као именица у множини: пѷл’е му л’ѷча, овѷј л’ѷча ПодрГ, на твоје л’ѷча ПодгГ. Примери сѷ[с] своја л’ѷча, свѷ паднало на твоја л’ѷча ПодгГ показују да су преузети као готове граматичке конструкције, пошто је позајмљен и облик придевске речи с. р. који у

22 О двојинском пореклу именице *ѵрси* в. Белић 1932 : 282.

23 Уп. са именицом *pluralia tantum ѷробља* истога морфолошког типа (в. т. 96).

овом говору не гласи тако већ је морфолошки изједначен са ж. р. мн., па би било *твоје л'ец'а.

У СрГ и ГГ ова именица је у јд. ж. р.: боли ме *леђа* СрГ, туђа на туђа *леђа*, све на наше *леђе* (мн. према јд. *леђа*) ГГ. У примеру *л'еђа* ме бол'ет ГГ вероватно је синтаксички калк према књижевном језику.

г) Са значењем унутрашњости изнад предњег дела грудног коша, груди (у унутрашњости, испод кошуље, до срца) *недра* се јавља као *pluralia tantum*: у материне *недра* ГГ, сакри га у своје *недра*, тури га у своје *недра* ПодгГ, ни у његове *недра*, сакри га у твоје *недра* ЈКГ, стаи у своје *недра* ПрекГ, пољај у њојне *недра* СрГ. Само је у горанском говору Брода и Глобочице са овим значењем у употреби секундарни сингулатив *недро*.

У делу говора из облика *pluralia tantum недра* развијен је нов однос *недра* (јд.) : *недре* (мн.)²⁴, али са значењем „дојка”²⁵: не да ги види *недру*, баба нема девојач'ке *недре*, *недра* је исто ка сиса, жена нема три *недре* ПодгГ, јена *недра*, ги исекле бовна *недра* СрГ. У свим говорима у којима је развијен јединско-множински однос *недра* – *недре* јавља се и синоним *сиса*. У овим говорима са значењем „подојити дете” јавља се само израз „да даде детету сису”, што може упућивати на новину употребе *недра* као синонима именице *сиса*.

У говорима области *недра* се не користи са значењем „виме краве, овце, козе”, како је у мрковићком говору [Вујовић 1969 : 215].

Настанак нове именице *недра* (јд.) – *недре* (мн.) са значењем „дојка, сиса” може се довести у везу са албанским језиком, у коме иста именица у једнини значи и „недра” и „дојку” (< алб. gjë -гј, m. „недра; груди, сиса, дојка”) [Ndreca 1980 : 105].

Пошто припадају различитим деклинационим обрасцима, у поменутих употребама *недра* (мн.) : *недра* (јд.) функционишу као две лексеме,

д) Именица *мошнице* („део мушког полног органа код човека и других сисара, кеса са семеним жлездама”) у оваквом облику јавља се као *pluralia tantum* у свим говорима:

па ти га удри у његове *мошнице* ПодгГ, му отекле *мошнице*, у твоје *мошнице* ПодрГ, да му поцрнет *мошнице* СрГ, у његове *мошнице* СиГ, ч'е му исеч'еф *мошнице* ПрекГ.²⁶

ђ) Именица *мусџаће* СрГ, *мусџаће* / *мусџаћи* / *мусџаће* ГГ, *мусџач'е* / *мусџач'и* ПодгГ, гол'еме *мусџач'е* ПодрГ, *мусџаће* / *мусџаћи* ЈКГ – при-

24 Облик именице *недре* у банатским говорима [Ивић – Бошњаковић – Драгин 1997 : 66] вероватно је преобликован према другим именицама *pluralia tantum* на -е.

25 Уп. са мрковићким говором у коме је такође развијен однос *недро* (јд.) : *недра* (мн.) са значењем новог сингулатива „виме краве, овце, козе” [Вујовић 1969 : 215], са очигледном везом са оним значењем које се јавља и у говорима области која се проучава. С обзиром на контакт мрковићког говора са албанским језиком, може се претпоставити и за овај говор калкирање према албанском моделу.

26 Ни у једном говору на југозападу Косова и Метохије није сачувана примарна прасловенска именица *моџна („кеса”) из које је изведен деминутив *мошнице*, већ је старија именица истиснута турцизмом *кеса* / *хеса*.

пада именицама *pluralia tantum* у свим говорима. Само је у ГГ потврђена именица *мустак* којом се идентификује део из целине.

е) Именица *мишке* („лево и десно пазухо заједно”) припада именицама *plutralia tantum* када има прилошко значење места или начина (уп. са *недра*, в. т. 8г): *Нóси њод мишке*, *има њод мишке*, *у његове мишке* ПодгГ, *држи испод мишке*, *крије њод мишке* ЈКГ, се знóим *њод мишке* СиГ.

Иначе се идентификују чланови биполарног предмета: *десна мишка*, *л’ева мишка* ПодгГ, *сакрија њод мишку* (једну, леву или десну), *њод мишку* донéла ПодрГ.

ж) У свим говорима на југозападу Косова и Метохије „плућа” су *бела циѓерица*, и то са претежном употребом за плућа у животиња. Потврђени су и примери са *pluralia tantum* *џлућа*, али са препознатљивим наслањањем на новију лексику (*Имáл’е запалéње џлуч’а* ПрГ).

з) Са значењем именице „крста” (анатомски) у СрГ се користи *џрџи-ница* (јд.), у ЈКГ *pluralia tantum* *крстџиџиџа*.

и) Именица „слепочница” јавља се или као једнина (*слéџо óко* ПодгГ, *слéџо óко* ЈКГ) или као *pluralia tantum* (*слéџоóчи* СиГ, *слéџе óч’и*, *слéџе óч-нице* ПодгГ).

ј) Иако концептуализација именице *коса* („људске власи”) није заснована на биполарној структури, ова се именица разматра овде због припадности семантичкој класи дела људског тела.

У свим говорима на југозападу Косова и Метохије именица је потврђена као *pluralia tantum*. У делу говора она се јавља и као сингулативна множина: *кóса* му обéбела СрГ, *детéтова кóса* ПрекГ, *исéкла кóсу* ПодрГ; у ГГ именица је од праслов. **kosmъ* поименичена у ж. р. јд. – *гол’ема кóсма*.

Појављивање ове именице као *pluralia tantum* подстакнуто је избегавањем хомонимије са именицом *кóса* (пољопривредни термин).²⁷

Кад га дофáти за *кóсе*, да исéћев^Ф *кóсе* дéтету ПодрГ, да ми *úзе’у кóсе*, узíма се *кóсе* ПодгГ, имáла *ру’се кóсе* ПрГ, óн има голéме *кóсе*, на његове *кóсе* ЈКГ, *кóсе* ће му пáднет СрГ; *кóсме* гим пáнаље ГГ.

Субкласа географских назива

9. а) Имена места насталих од назива који су најпре означавали људске групе – на југозападу Косова и Метохије таквих топонима има у већем броју: *Грнчаре*, *Боѓóшовце*, *Стáјковце*, *Дрáјчићи*, *Милáчки*, *Дрáјковце* итд. – сада су по правилу у једнини, иако су, с обзиром на значење, провобитни називи представљали семантичку, морфолошку и синтаксичку множину.

Наводи се још неколико имена места с обележјем *-е*: *Плáњане*, *Рéчане*, *Нóваке*, *Делóвце*, *Врбíч’ање*, *Дóјнице*, *Дóвњо Љубиње*, *Гóрњо Љубиње*, *Скорóбиџиџе*, *Живíњане* итд.

²⁷ Тог порекла је и *кóсма* у ГГ.

Настали из примарне множине мешањем наставака *-и* и *-е*, ови топоними су пришли једнини средњега рода, свакако онда када је прекинута веза имена насеља и скупине људи према којој је насеље добило име. На тај начин некада мотивисана имена са синхронијског аспекта остала су без мотивације.

Развијање секундарног сингулатива код ове семантичке субкласе захватило је и оне топониме који су остали изван морфолошког преобликовања у именице на *-е*, које су због оваквог морфолошког обележја погодне за интегрисање у систем именица с. р. јд. Тако су у СрГ у с. р. јд. и именице на *-и* (тј. *-ћи* / *-ки*): *Крајћи*, *Ружићи* (махала у Локвици), *Ушинóјћи*, *Паличојћи* / *Паличојки*, *Милачићи* / *Милачки*, *Рачојћи* / *Рачојки*.²⁸ Оваква интеграција лексике нетипичног морфолошког типа у систем потврђује продуктивност сингуларизације имена места у овим говорима: *Крајћи* је поголемо од *Милачки*, *Паличојћи* је помицоо од *Мушњикоо*, *Ружићи* три-пут горело.

Развијање секундарног сингулатива из *pluralia tantum* семантичке подкласе географских назива у овим говорима, иначе, део је једног ширег српско-македонског ареала. „Може се, дакле, говорити о српској (као и македонској морфолошкој и синтаксичкој необичној појави која се заснива на присуству топонимског маркера у односу на одређену категорију насталу од етника и патронима, и која представља специфичност тог региона” [Lubas 1999 : 47].

Микротопними на *-ица* у СрГ са значењем места на којима су њиве и / или ливаде опстали су у множини: *Морáвице* (њиве и ливаде у Средској) А бешоше ва́ше *Морáвице*, *По́лице* (њиве поред Богошевца).

б) За грађење именица са значењем садашњег или некадашњег места грађевине, биљке, радње у говорима анализиране области продуктиван је прасловенски суфикс *-ишти* (< **-isko* и колетивног **-je*). Ове именице припадају једнини с. р.²⁹, осим у ГГ, у коме се претежно јављају у множини с. р.: *Стáре Љубошíта*, *наше Со́љишти*, *дóвње Гра́шишти*, *Пу́ишти*, *на Ра́вњишти* [уп. Младеновић 2001 : 306]. У ГГ значење множине развило се из значења локације које укључује и колективно значење. Из ових топонима *pluralia tantum* у ГГ ретко се развија секундарни сингулатив: *дóвња Вра́ништи*, *во на́ша Гра́шишти*.³⁰

в) Именице са значењем „омеђено место на коме се налазе гробови” у говорима области, осим у ПрГ, припадају категорији *pluralia tantum*: *врбештичка зрóбља* СиГ, *на делова́чке зрóбља*, *љубишке зрóбља* ПодгГ, *овеј зрóбља*, *у зрóбл’а* викају, *на раова́чке зрóбља* ПодрГ;

зрóбишти се урнале СрГ, *наше зрóбишти*, *Јуручке зрóбишти* ГГ, *зрóбишти* селáчке СиГ.

28 У савременом материјалу није потврђен ни један пример који потврђује тврдњу М. Павловића да су ове именице у СрГ у множини [уп. Павловић 1939 : 36].

29 *Кошáршти*, *Ра́вњишти*, *Гра́шишти* СрГ.

30 Ово је јд. с. р., пошто у мн. придевске речи знају за родовски синкретичну форму на *-е*.

М. Павловић за СрГ, поред *џрѳбишѳа* [Павловић 1939 : 109, 168], наводи и облик *џрѳбље* [Павловић 1939 : 109, 110, 159]. У мом материјалу потврђено је само *џрѳбишѳа*.

У СиГ је развијен и секундарни хибридни облик *pluralia tantum џрѳбљѳишѳа*, од елемената који већ постоје у овом говору (грѳбљ- + -ишѳа).

У ПрГ именица је у претежно у једнини: *ѳша на џрѳбље*, *стѳро џрѳбље*. Једнина ове именице у ПрГ подупрта је статусом овога града као административног и културног центра, што опет може сугерисати – с обзиром на то да је у свим говорима око овога града именица плурализована – да је облик *џрѳбље* у овом говору новији. У ПрГ и: *на катаљач'ке џрѳбља*, *ка турске џрѳбља*, ни *рушиф наше џрѳбља*.

До плурализацији збирне именице *џрѳбље* у овим говорима дошло је због неподударности граматичког сингулара и семантичког плурала – у овој именици превладава значење множине, што значи да се колективно значење трансформише у множинско (јединица са више небројивих јединки > целина са више предмета). Ово је и основ за морфосинтаксичку неутрализацију збирних именица у говорима на југозападу Косова и Метохије.³¹

У ПодрГ су, иначе, поред *pluralia tantum џрѳбља*, бележени и ретки облици у јд.: *к'рв наша на џрѳбље*, *џрѳбље де је*.

Плурализација именице *џрѳбишѳа* извршена је из истих разлога као и плурализација именице *џрѳбља*. О плурализацији именица на *-ишѳе* в. т. 96.

Иначе је је у свим говорима: *џрѳб – џрѳбови / џрѳбови*.

Субкласа мношѳива у видљивој форми; остѳаци нечеџа ишѳо је храна, остѳаци од хране; остѳаци

9. а) Прихватљиво је објашњење Љ. Суботић о концептуализацији и настанку именица ове семантичке субкласе. Она сматра да су честице *мекиња* веће, *уочљиве* као делови целине, док су честице *брашна* *ситне*, *неуочљиве*. Отуд се за *мекиње* на различитим тачкама српског језика јављају синоними који су такође у множини: *пасије*, *трице*, *осјевине*, *паље* [Суботић 1999 : 91]. *Мекиње* имају, дакле, концептуализацију типа „мноштво” [Суботић 1999 : 92].

У говорима на југозападу Косова и Метохије именица „*мекиње*” непозната је, а уместо ње користи се еквивалент *ѳрице*. Множина од изведенице на *-ица ѳрице* доживела је сингуларизацију у делу проучаваних говора (суво *ѳрице* ЈКГ, уторнало *стѳро ѳрице* СрГ, *скупо је ѳрице* ПрекГ), док је у некимачачуван множински облик (што си донѳла те^ј-*ѳрице* ПодгГ, *наше ѳрице* ГГ [уп. Младеновић 2001 : 320]).³²

31 Више о плурализацији збирних именица у говорима на југозападу Косова и Метохије в. у Младеновић 2005 : 169–173.

32 Уп. са сличним стањем у Богдановић 1987 : 159 (обично је им. *pluralia tantum*, али је и *врѳно ѳрице*).

Иначе је *Прóчка / Прóћка* („последњи дан Беле недеље уочи Поклада”) увек у јд.: за *Прóћку* СиГ, на дѣн *Прóч’ке* (Дјд.) Подрг, на дѣн *Прóчку* СиГ.

Благовести су *Блáгоец* у ГГ, *Благóвес* у ПодрГ, Подрг, СиГ.

в) Овој субкласи припадају и *бабине* (увек у мн.) („виђење, обилазак новорођенчета”): *Їдем на бабине* ЈКГ, *бабине* ПодрГ, *била на бабине* СрГ. Именица истог значења у ГГ гласи *виђи* у вишим селима Горе, док је у нижим у једнини: да *їдем на виђ*.

Одлазак родбине после свадбе код младе, познат под именом *Првиче*, јавља се увек у јд.: *првићари їдев у Првиће* ПодрГ, *дошле у Првиче* ЈКГ.

*Субкласа болестѝ са видљивим манифестѝацијама
од више делова сѝоља*

11. У говорима на југозападу Косова и Метохије потврђене су три именице ове семантичке субкласе.

У свима опстаје *pluralia tantum*:

тѝшке *сиїанице* („ситне богиње, мале богиње”) СрГ, *од јѝне сиїанице* ПодрГ, *му прóшле сиїанице* СиГ, и *да прóђију сиїанице* ЈКГ;

нѝма ка овѝ *боѓиње* („крупније богиње, овчје богиње”) ПодрГ, *маѝи ми їмр од боѓиње* СиГ, *боѓиње* бїло страшњо СрГ;

да се блечи *од зѝушке* СрГ, *млóго бóл’иф зѝушке* ПодрГ, *за овѝ зѝушнице* ЈКГ.

Закључне наїомене

12. Оно што карактерише већи ареал око говора разматране зоне је динамичност и променљивост концептуализације, често подстакнуте миксоглоотијом, што за последицу има смањење обима лексике изван регуларне парадигме, чиме се исправљају неравнине у систему.

Именице *pluralia tantum* и збирне именице подложне су морфосинтаксичким променама у свим говорима на југозападу Косова и Метохије. Неутрализација једних и / или других почива на механизму интеграције дефектних образовања у систем. У оба случаја настаје нова концептуализација, са којом долази до превладавања семантике над формалним обељјима.

О значају концептуализације за избор граматичког облика говори то што је на ширем околном ареалу словенских и несловенских говора инвентар именица *pluralia tantum*, под условом да ови језици знају за овакве именице, различит.

За хијерархију стабилности именица *pluralia tantum* није од примарне важности порекло појединих именица *pluralia tantum* у словенским језицима, тј. да ли је већина именица *pluralia tantum* по пореклу плурализација дуалских облика [Белић 1932 : 13–14] или је већина савремених именица *pluralia tantum* дериват регуларних облика једнине у прасловенском језику (**gōslъ*, **grablja*, **jaslъ*, **kolo*, **tъlo*, **vidla* итд.) [Соболев 2005 : 106]. Анализа материјала упућује на закључак да је стабилност именица

pluralia tantum у непосредној вези са структуром предмета, а то значи са актуелном концептуализацијом.

13. Степен граматичке реинтеграције именица pluralia tantum у сингуларну множину у говорима на југозападу Косова и Метохије приближно је исти, независно од њихове генетске и типолошке припадности. Радикалног разарања наслеђеног система именица pluralia tantum нема ни у једном говору на југозападу Косова и Метохије.

Нешто већи број именица са секундарном сингуларизацијом забележен је у ГГ, СрГ и ПрекГ – говорима који су били у ближем контакту са западномакедонским залеђем. Именице pluralia tantum стабилније су у говорима призренско-јужноморавског типа, посебно у онима који се низом особина приближавају севернометохијским или централнокосовским говорима косовско-ресавског типа – ПодрГ и ЈКГ.

Отпорност на промену наслеђених морфолошко-синтаксичких односа именица pluralia tantum највећа је када су семантички маркери за двојност у јединству уочљиви, а то значи да је концептуализација заснована на биполарној структури најстабилнија.

14. Елиминација именице pluralia tantum подразумева развијање секундарног сингулатива који својом семантиком у потпуности замењује претходни множински облик, какви су у говорима на југозападу Косова и Метохије, на пример, *вила*, *гребуља*, *слубица*, *џула*, *вериџа*, *маша*, *Задубица*, *Милачићи*, *Грнчаре* итд. Уколико ове именице нису постале singularia tantum (каква је бројна скупина имена места на -е и -и, в. т. 8а), оне не припадају више дефектној парадигми пошто по правилу развијају сингулативну множину (*гребуља* : *гребуље*, *вериџа* : *вериџе* итд.).

Другачијег су статуса именице које имају једину (јено *илећо*, два *илећа*) а налазе се у семантичком односу према именицама pluralia tantum тиме што се именицама у једнини именује само појединачни део јасно издвојен из функционалне целине биполарне структуре коју представља именица pluralia tantum. Оваквом семантиком именице у јд. *бисаџ* (в. т. 5е), *џрса* (в. т. 8б), *илећо* / *илећка* / *илећка* (в. т. 8в), *мустиак* (в. т. 8ђ), *мишка* (в. т. 8е) нису секундарни сингулативи именица pluralia tantum, већ посебне јединице лексичког и граматичког система ових говора – оне својом семантиком не замењују семантику именица *бисаџе*, *џрси* / *џрсе* / *џрсије* / *џрсја*, *илећи*, *мустиаће* / *мустиаћи*, *мустиаће* / *мустиаћи*, *мишке*.

Скраћенице цитиране литературе:

- Белић 1932 Белић, Александар. *О двојини у словенским језицима*, у: Изабрана дела Александра Белића, Други том: Упоредна словенска лингвистика / 1. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
- Богдановић 1979 Богдановић, Недељко. *Говори Бучума и Белоџ Поштока*. Српски дијалектолошки зборник XXV. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд

- Богдановић 1987 Богдановић, Недељко. *Говор Алексиначког Поморавља*. Српски дијалектолошки зборник XXXVIII, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд
- Букумирић 2003 Букумирић, Милета. *Говори северне Метохије*. Српски дијалектолошки зборник L. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд
- Видоески 1962 Видоески, Божидар. *Кумановскиот говор*. Институт за македонски јазик. Скопје
- Вујовић 1969 Вујовић, Лука. *Мрковићки дијалект*. Српски дијалектолошки зборник XVIII. Институт за српскохрватски језик САНУ, Београд
- Вукадиновић 1996 Вукадиновић, Вилотије. *Говор Црне Траве и Власине*. Српски дијалектолошки зборник XLVII. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд
- Дегтярев 1982 Дегтярев, В. И. *Происхождение имен pluralia tantum в славянских языках, (К определению семантических механизмов лексикализации мн. ч.)*. Вопросы языкознания № 1, Москва
- Елезовић 1 Елезовић, Глиша. *Речник косовско-метохијског дијалекта*. Свеска прва. Српски дијалектолошки зборник IV. Српска краљевска академија. Београд 1932
- Зализняк 2003 Зализняк, А., А. *Грамматический словарь русского языка. Словоизменение*. Москва
- Ивић–Бошњаковић–Драгин 1997 Ивић, П., Бошњаковић, Ж., Драгин Г. *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта*. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови. Српски дијалектолошки зборник XLIII. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд
- Јовановић 2004 Јовановић, Властимир. *Речник села Каменице код Ниша*. Српски дијалектолошки зборник LI. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд
- Lubas 1999 Lubas, Wladislaw. *Грамашичке категорије у ономастици*, у: Научни састанак слависта у Вукове дане 28 / 2, Међународни славистички центар, Београд.
- Маројевић 1984 Маројевић, Радмило. *Плурализација дуалских форми у српскохрватском језику*. Научни састанак слависта у Вукове дане, Међународни славистички центар
- Младеновић 2001 Младеновић, Радивоје. *Говор шарџанске жупе Гора*. Српски дијалектолошки зборник XLVIII, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд
- Младеновић 2005 Младеновић, Радивоје. *Грамашичка основа именица са номинативом множине на -и (мужи, синови, дедови, ђрући, јарићи) у јужнометохијским и северношарџанским говорима*, Јужнословенски филолог LXI, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд
- Ndrecsa 1980 Ndrecsa, Mikel. *Albansko-srpskohrvatski rečnik – Fjalor shqip-serbokroatisht*, Rilindja, Priština – Prishtinë 1980
- Павловић 1939 Павловић, Миливој. *Говор Срепачке жупе*. Српски дијалектолошки зборник VIII, Српска Краљевска академија, Београд

- Реметић 1996 Реметић, Слободан. *Српски призренски говор I. Српски дијалектолошки зборник XLVII*. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд
- Симић 1972 Симић, Радоје. *Левачки говор*. Српски дијалектолошки зборник XIX. Институт за српскохрватски језик САНУ, Београд
- Skok 1–4 Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb 1971–1974.
- Соболев 2005 Соболев, Н. Андрей. *Славянские pluralia tantum. Проблема дефектной парадигмы*. Јужнословенски филолог ХЛI, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд
- Суботић 1999 Суботић, Љиљана. *О категорији броја код именица (pluralia tantum)*. у: *Научни саставанак славистија у Вукове дане 28 / 2, Међународни славистички центар, Београд*
- Ђирић 1999 Ђирић, Љубисав. *Говори Понишавља*. Српски дијалектолошки зборник XLVI.. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд

SEMANTICS AND GRAMMATICAL CONSISTENCY OF THE PLURALIA TANTUM NOUNS IN SERBIAN (SLAVIC) VERNACULARS IN THE SOUTH WEST OF KOSOVO AND METOHİJA

Summary

The paper looks into the fate of pluralia tantum nouns in Serbian (Slavic) speeches in southern Metohija, southern Kosovo and northern part of Šar Mountain.

The level of grammatical reintegration of pluralia tantum nouns into a singular form of plural in the vernaculars of the south-western Kosovo and Metohija is approximately the same, regardless of the genetic and typological classification of those speeches. A larger number of nouns exhibiting the singularization of pluralia tantum nouns was registered in vernaculars which have been in closer contact with the west-Macedonian hinterland, having the greatest stability in the vernaculars of Prizren-South Morava type which are getting closer by a number of features to the north-Metohian or central Kosovian speeches of the Kosovo-Resava type.

Reintegration is based on the mechanism of integration of defective formations into the language system. Radical dissolution of the inherited system of pluralia tantum nouns has not been found in any of the speeches in the south-west of the Kosovo and Metohija. The range of pluralia tantum nouns which have moved toward the singular plurality is mostly similar to the one registered for the Serbian Prizren-Timok vernaculars and nearby Macedonian vernaculars.

The stability of the inherited pluralia tantum nouns is the greatest when the conceptualization is based on the bipolar structure (paltolone, nožice, naokale, pleći, mošnice). When the conceptualization of the unity in duality and/or multitude is weakened, these nouns form secondary singulatives (gusla, vila, grebulja, veriga, maša)

Toponymic pluralia tantum nouns formed from the names which previously denoted groups of people (*Grnčare, Bogošovce, Stajkovce, Drajčići, Milačiki, Drajkovce*) and which originally belonged to the plural, today have singular form. Formed from the primary plural by blending the endings *-i* and *-e*, these nouns moved toward the singular nouns of the neuter gender, undoubtedly when the link between the name of the settlement and the group of people by which it had been named was broken.

Radivoje Mladenović

Никола РАМИЋ
Крагујевац

О ЈАТОВСКОЈ ПРОБЛЕМАТИЦИ У ЗАПАДНИЈИМ СРПСКИМ ГОВОРИМА

У овом прилогу се настоји указати на могућности које би могле придонијети разјашњењу проблема у вези са природом ијекавских континуаната дугога јата. Јатовска проблематика се показује сложенијом и због чињенице да се међу западним српским говорима издвајају говори са великим бројем икавизама и потпуно икавски у којима је поријекло икавизма могуће различито тумачити. До сада је поријекло таквога рефлекса објашњавано међудијалекатским контактима, мада стварно стање говора даје аргументе којима се такав икавизам може сматрати резултатом генетскога развоја.

Кључне ријечи: јат, континуанти јата, (и)јекавизам, инструментална анализа, аудитивна перцепција, функционални аспект, икавизам, међудијалекатски контакти, икавско-ијекавски говор, икавски говор.

0. У описима западних српских говора централно мјесто у вокализму, по правилу, припада представљању стања континуаната јата. Томе је више разлога. А опет, сви базирају на чињеници да се, иако изговорна вриједност јата није сасвим позната, углавном полази од тога да је основна вриједност његова био дифтонг непотпуног образовања. И његове измјене су вршене у различита времена у разним крајевима. Континуанти су разнолики, по природи својој, али и по томе што се често различито перципирају – па тако и различито представљају од стране различитих истраживача. Ипак, ма колико разноликих континуаната да је описивано, изговорна вриједност свакога од њих проистиче из претпостављене дифтоншке вриједности тога старога гласа, затворенога првог и отвореног другога дијела.

1.1. Ако је мноштво разноликих континуаната у словенским језицима и њиховим дијалектима пружило могућности за претпоставке о природи тога старога гласа и за утврђивање његовога мјеста у прасловенском вокализму, онда је за реконструкцију његове праштокавске вриједности и за еволуцију те вриједности од драгоцене важности утврђивање резултата те еволуције у ијекавским говорима. У тим говорима огледају се, прије свега, резултати који се обично означавају као изузетни у односу на све остале словенске језике и њихове дијалекте, а то због развитка дугога јата у правцу пунога дифтонга и формирања двосложне замјене *ије*, али и због специфичног развоја краткога јата чији је рефлекс у начелу *је*, те примјера монофтонгизације, односно икавске и екавске замјене. Тзв. за-

паднији српски говори, највећим својим дијелом, у кругу су те групе штокавских говора.

1.2. О ијекавским континуантима јата у народним говорима доста је писано – у оквиру монографских описа појединих говора и у радовима који су се бавили само том проблематиком, а све више је и прегледних радова у којима се досадашња истраживања сумирају, резултати пореде и изводе закључци. Па ипак, коначних закључака нема. И томе је више разлога.

Објективно, проблематика је изузетно комплексна. Познато је да је пред истраживачима задатак да истраже правила замјене с обзиром на односе рефлекса краткога и дугог јата, да утврде разлоге различитостима рефлекса с обзиром на позицију, да узимају у обзир различите примјере адаптација, па уједначавања због морфолошких разлога, интерференције система и др. У том смислу ваљало би и разумјети у основи тачну опаску Милорада Дешића да „Сваки говор, тако рећи, има своја правила замјене старог вокала *Ђ*”.¹ А то је само једна страна приступа овој проблематици.

Јер, у дијалектологији се, између осталог, настоји дати и детаљан опис фонетских вриједности појединих гласова, па тако и гласова који се налазе на мјесту јата. Ако за једносложне рефлексе није проблематично утврдити да је *e* из *je* (<*Ђ*) новоштокавскога изговорног просјека, а тако и *e* (<*Ђ*) и *и* (<*Ђ*), двосложни рефлекс је често предмет неслагања. И латимична упоређивања графичких представљања двосложних (и/или једносложних) секвенци које су на мјесту дугог јата изазивају недоумице. Графичко представљање обично прате и описи изговорних вриједности свакога од дијелова сложених континуаната. Описи су, по правилу, засновани на аудитивном утиску истраживача.² Иако графичко представљање сугерише мноштво различитих рефлекса, из описа тих секвенци може се закључити да се те фонетске вриједности, ипак, могу груписати.

Другим ријечима, приступ проблематици би ваљало унеколико измијенити,³ или га, барем, употпуњавањем метода модификовати.

1.3. Прије свега, укључивањем експерименталних метода и у испитивања народних говора. Инструменталном анализом гласова доћи ће се до података о акустичкој структури сваког од саставних дијелова континуаната – о спектралном саставу и спектралном облику њиховом. Могуће ће бити утврдити њихове међусобне односе, а тиме и стање континуаната. Досадашња сазнања нам говоре да квантитет првога слога може бити изложен редукацијама различитог степена (па и да се читав слог изгуби). Спектри вокала *и* и сонанта *ј* који непосредно слиједи могли би показати

1 Дешић 1976, 99.

2 Риједак изузетак је напор З. Кашић која је, „колико је то било могуће” (268), материјал забиљежен у Конавлима провјеравала експериментално (Кашић 1995, 268-269).

3 Да се не би догодило да сваки истраживач налази различите рефлексе.

какав је њихов међусобни однос,⁴ а тако и изговорну вриједност секвенци које су континуант дугога јата у односу на сваку другу секвенцу $u+j+e$ у којој ти гласови не потичу од јата. Разријешити се квалитативни односи између континуаната који су основне вриједности и оних који се јављају у флексивним наставцима (што, опет, пружа податке о релативној хронологији замјена у различитим позицијама), као и стање континуаната и иницијалној у односу на стање у финалној позицији. Посебно је значајно утврдити квантитет другог дијела континуанта,⁵ а ако је под акцентом узлазне интонације, онда ваља утврдити и све вриједности вокала у слогу који непосредно слиједи. У сваком случају, не смије се занемарити репрезентативност узорка, и у квалитативном и у квантитативном погледу.⁶

1.4. Ипак, ма какви инструментални методи били примјењивани, поздан слух и аудитивна импресија остају незамјењиви, макар при усмјеравању поступка истраживања. Ма какве бројчане и графичке показатеље имао пред собом, истраживач ће се увијек морати ослањати и на разна теоријска сазнања, првенствено из области дијалектологије. Стање континуаната јата је значајан критеријум при класификацији штокавскога нарјечја, а посебно је битан за сагледавање стања на штокавском западу. Према описима јатовскога стања на том говорном подручју било је могуће идентификовати низ говорних типова.⁷

Фонетске вриједности континуаната дугога јата су веома различите, а крећу се од оних које су карактеристичне за један слог, преко оних које сугеришу описивање дифтонга, до двосложног рефлекса. Само у ријетким случајевима, а често и у посебним позицијама, секвенца је акустич-

4 Експериментална истраживања Р. Ђуровића на узорцима „чији култивисан говор поздано презентује (и)јекавски стандард“ (178) нису дала релевантне податке „јер се j тешко диференцира од u “ (183) (Ђуровић 2004). У том случају се поставља питање какав је спектрални облик таквога j , и нарочито какав је његов статус. Артикулациона блискост j и u условљава акустичку структуру која се тешко диференцира на спектру, али се односи та два гласа у континуанту морају утврдити. Ако се манифестује само полувокалска структура (у сред трајања нешто размакнутија прва два форманта у односу на u , и њихово приближавање положају карактеристичном за e), онда је то изговорна секвенца исте артикулационе вриједности као и свака друга коју чини слијед $u+j+e$ – што је значајан податак (као што је значајан податак када се утврди да ли су изговорена два или три гласа на мјесту континуанта – нпр. према паду енергије у међувокалској позицији). Али, ако се j изразитује реализује, а u бива редуковано или се потпуно губи, онда се то са снимка може „прочитати“ – што је, опет, релевантан податак.

5 Према Ђуровићевим истраживањима, „На ово питање не може се дати прецизан одговор“, опет због тога што се, „ j фонетски тешко диференцира од u “ (183) (Ђуровић 2004).

6 Слично поступку избора информатора на терену и поступку избора грађе која се наводи у раду.

7 Новоштокавски ијекавски говори су јединствена цјелина, цјеловита дијалекатска формација у оквиру штокавскога нарјечја чији се говорни типове и диференцирају и групишу унутар те цјелине, без обзира на њихову територијалну повезаност и размјештај у разним државним заједницама.

ких карактеристика какву има и секвенца $u+j+e$ која не потиче од јата. А све то имајући у виду само фонетска својства (акустичка првенствено, јер се ради о аудитивном утиску).

1.5. Функционалном аспекту, барем теоријски, није посвећивана потребна пажња. Из теоријских сазнања произлази да континуант има статус фонеме.⁸ То сугерише потребу да приступ у рјешавању јатовске проблематике у (и)јекавским говорима треба употпунити и методама које подразумевају знатније укључивања фонолошког аспекта проучавања гласова.

1.6. Само ослањањем на теоријска сазнања из историјске граматике могуће је, између осталог, објаснити квантитативне односе унутар двосложнога континуанта у флексивним наставцима. Употреба истог облика различитих форми, са наставцима тврдых и са наставцима меких основа, у замјеничко-придјевској промјени омогућава укрштања. И у промјени именица у говорима које обиљежава дистрибуција морфема *ије*: *ами* дужина првога дијела континуанта објашњива је некадашњим стањем наставака локатива плурала – због двојнога Ћ и *их*. Измјене Ѕ са *и*, које је морало бити дуго, утицале су на форме са измјеном *ије*, што омогућава постојање форми са *ије*. Такође троморни квантитет у континуанта *ије*, у истој позицији, широко је посвједочен у западним говорима, и посљедица је компензационог дуђења.

А то је само један од случајева када је стање континуанта могуће јасно представити само према акустичкој представи његовој, и теоријски га објаснити. Експерименталним методом, у оваквим случајевима, могуће је обавијестити се само о акустичкој структури (као и у другим примјерима спектрографског представљања гласова), а за објашњење чињенице да је двоморни квантитет замијењен троморним квантитетом опет је неопходно обратити се историјској граматичкој.

1.7. Често оперисање тзв. „полудужинама“, па макар се оне и показивале на снимцима и биле доказиве односима бројчаних вриједности – јер су могуће као објективна чињеница, остаје у кругу фонетских карактеристика које су редувантне, које немају лингвистичког значаја. Успостављање опозиција у сфери квантитативности односи се на лингвистички квантитет који функционише супротстављањем дугога краткоме, и обрнуто. То су релативни квантитетски односи у којима „полудужина“ не може функционисати (јер се односи на објективно трајање гласа и остаје у сфери периферног фонетског обиљежја које ваља констатовати као такво, али и занемаривати га у језичкој анализи). Слично је и са праксом да се квантитет доводи у везу са „бржим“ или „споријим темпом говора“. Разне модулације говорног звука могуће су због посебног стања говорника, али томе треба претпоставити нормалан начин говорења (при експерименталним истраживањима то је просјечан облик спектра) у којем је говорна брзина редувантна.

8 Брозовић – Ивић 1988, 106-107.

Ипак, несумњиво је да би увођење експерименталних метода допри- нијело разјашњењу проблема о природи континуаната дугога јата. Тако би коначно могла бити „завршена“ расправа Т. Маретића и М. Решетара о томе да ли је рефлекс двосложен или је једносложен, од које се, по ми- шљењу Р. Ђуровића, „није даље макло.“⁹

2. Испитивању стања континуанта који нису резултат посебног раз- воја карактеристичног за ијекавске говоре, тј. еволуције у правцу разви- јања обију компоненти старог дифтонга истовремено, него је развој те- као у правцу развијања прве или у правцу развијања друге компонен- те његове, експериментална истраживања нису нужно потребна. Екавски рефлекс *e* и икавски рефлекс *i* не разликују се артикулационо-акустички од свакога другог *e* односно *i*.

3. Екавски рефлeksi јата у западнијим српским говорима обично се групишу тако да се говори о онима који су настали регуларно, фонетским путем, при чему се настоје објаснити фонетске законитости за сваку по- зицију, затим о онима који су производ аналошког уједначавања (и једно и друго с посебним освртом на квантитет и везу са сонантом *p*), те о ека- визмима који су везани за поједине ријечи (о такозваним сталним ека- визмима). Екавизми који су резултат интерференције система обично су разноврсни и битно не обиљежавају западније ијекавске говоре (за раз- лику од стања у источнијим ијекавским говорима у којима се међудијале- катски контакти интензивни).

4.1. Оно што у дијалектолошкој науци није сасвим разјашњено, или је на извјестан начин презентовано – али му је могуће приговорити, је- сте статус икавизма у западнијим српским говорима. Обично се полази од давно изреченог, начелног става А. Белића¹⁰ и М. Решетара¹¹ да су пра- вославци који су западно од Босне, и јужније, западно од Неретве, сви ијекавци, а католици и муслимани икавци. Таква тврдња, заснована на оскудним подацима којима се тада у дијалектолошкој науци располагало, опредјељивала је, скоро по правилу, касније истраживаче да народне го- воре тако и сврставају. Због тога су икавски рефлeksi јата у западнијим српским говорима који су цјелином својом несумњиво ијекавски развр- ставани у тзв. фонетске, морфолошке и контактне, а ако је говор потпуно икавски – опет је то тумачено као резултат међудијалектских контаката. Стварно стање на терену даје аргументе да се такав икавизам може и дру- гачије тумачити.

4.2. Познато је да је у ијекавским говорима констатовано неколико типова икавизама. Фонетским процесима условљени рефлекс у познатим позицијама *Ђј*, *Ђо(<л)*, *Љљ*, *ЂгЂ* неједнаке је досљедности и с обзиром на позиције, и с обзиром на територијалну заступљеност, а у науци, нарочи- то у дијалектологији, подробно је образлаган. Пописани су и објашњени

9 Ђуровић 2004, 175.

10 Белић 1905.

11 Решетар 1907.

и морфолошки икавизми, тј. оне икавске форме који су посљедица аналошких уопштавања, тачније укрштања гласовног и аналошког изговора. Утврђене су категорије у којима се такав рефлекс јавља, као и распрострањеност икавских форми. И једној и другој врсти икавизма утврђен је статус у стандардној ијекавштини, с обзиром на позиције и с обзиром на категорије.

4.3. У западним ијекавским говорима нарочито је изражен икавизам контактнoг типа. Он је посљедица међудијалекатских додира, односно резултат је утицаја икавских говора на ијекавске. Обично је лексичке природе. Неки од ијекавских говора може бити икавизиран у мањем или већем обиму. Устаљени икавизми, везани за поједине лексеме, намећу се као посебна категорија и битно не обиљежавају поједине говоре (нема ијекавског говора у којем нема таквих икавизама, мада лексеме могу бити различите).

4.4. Икавизација на лексичкој основи може бити изражена у знатнијем обиму, али је тада обично праћена напоредном употребом и икавских и ијекавских форми (из чега се може закључити да је међудијалекатски контакт интензиван и да је процес у току). Тада се обично говори о степу икавизације првобитно ијекавског говора. У таквом говору је неопходно идентификовати и друге посљедице које су резултат таквог утицаја, а које се манифестују на свим нивоима језичке структуре. Оно што је спорно јесте квалификовање таквих говора.

Таквих примјера међудијалекатских адаптација на подручјима непосредног додира налазимо на многим странама¹², а најчешће нема других закључака изузев да се ради о механичкој мјешавини. Али, такве говоре није оправдано сматрати икавско-ијекавским, како се обично називају – они су напросто механичка мјешавина у којима преовлађује један или други тип континуанта, и то је процес икавизације на лексичкој основи. Логично је да такви говори задржавају низ особености по којима се може закључити да су ијекавски (ако то стварно јесу), а њихово изучавање захтијева, између осталог, и социолингвистички приступ.

5. Икавско-ијекавским се могу називати мјешовити говори у којима се може утврдити правилност замјене јата с обзиром на квантитет слогова, чему су придружене и друге заједничке црте које их на својерестан начин обиљежавају. Они су посебан тип, а стање континуаната гласа јат је предмет и историјске дијалектологије. У њима је могуће констатовати систем, јасна правила замјена с обзиром на квантитет слогова. Управо због те правилности у дистрибуцији континуаната логично се намеће закључак да то није икавизам контактнoг типа, него да се ту ради о органском развоју мјешовитог говора. У кругу западних српских говора такав је

12 То су механичке икавско-ијекавске мјешавине какве су биљежили нпр.: М. Павловић у околини Јајца (Павловић 1927); Ј. Вуковић у Имљанима (Вуковић 1962); Б. Ђорић у говору Доње Рике и Биоковине (Ђорић 1972); С. Мрђен у околини Гламоча (Мрђен 1987) и др.

могао бити говор Срба у југоисточној половини Гламачког поља, мада данашње стање говора даје повода да се говори о механичкој икавско-ијекавској мјешавини, а то просто због великог броја ијекавизама, без правила о њиховој расподјели, или пак честог смјењивања форми са различитим рефлексима јата. Други нивои језичке структуре упућују управо на прави мјешовити говор.¹³

6.1. Органски, природан развој икавизма, односно еволуција артикулационе вриједности старога гласа јат у *и*, без обзира на квантитет, у западнијим српским говорима потврђена је на подручју Вуковског поља, на Купрешкој висоравни.¹⁴ Такав закључак сугерише општа слика говора становника тога крашког поља у југозападној Босни. Ријетки примјери са ијекавским замјенама, као и екавизми који се ту јављају, очекивани су и објашњиви – попут истих или сличних форми у другим млађим икавским говорима. Ту има и доста архаизама, посебно у деклинацији, што се мора узимати у обзир при одређивању карактера говора. Његови носиоци су Срби, аутохтони становници овога подручја на којем су већинско становништво, а у многим насељима и једино. Припадност дијалекту чији су носиоци данас већим дијелом Хрвати и Бошњаци, и непосредни контакт са Хрватима и Бошњацима икавцима, одређивали су истраживаче да закључе да се ради о икавизму контактнаог типа.¹⁵

6.2. Основни приговор закључку о икавизму контактнаог типа, односно о икавизацији без икаквих правила, на лексичкој основи, проистиче из општег стања говора. Он је потпуно икавски и по свим својим битним карактеристикама спада у круг новијих икавских говора, односно припада млађем икавском дијалекту штокавскога нарјечја.¹⁶ Икавизација на лексичкој основи свакако би дала другачије резултате када је општа слика говора у питању. Уравнавање само по једном сегменту резултирало би лако уочљивим разликама у саставу система, прије свега у инвентару морфолошких средстава.

7.1. Неспорно је да ће у дијалектолошкој науци стању континуаната јата и даље бити посвећивана нарочита пажња. Иако је доста чињеница већ спознато, неке дилеме још нису разријешене. Употпуњавање метода, прије свега укључивањем *експерименталних носилака* којима ће бити могуће сагледати стварно стање спектра континуанта дугог јата у ијекавским говорима, и већим посвећивањем *пожње функционалном аспекти*

13 Треба имати у виду да је из Гламачког поља босански фрањевац Павле Посиловић за чији је језик показано да је икавско-ијекавски. М. Решетар је, изучавајући језик Павла Посиловића (Цвијет од крипости), констатовао да Посиловић „мијеша икавски и јекавски говор, и то баш како каже натпис тога његова дјела – с јекавским облицима у дугим слоговима (цвијет), а с икавским у кратким (крипости а не крипости)“ (стр.84) (Решетар 1928-1929).

14 Вујичић – Баотић 1989, 163-169.

15 Исто; Пецо 1996.

16 Рамић 2006.

проучавања гласа, неминовно ће довести до помака. Неопходно је уједначити и графичко представљање секвенци које су рефлекс таквога јата.

7.2. Када је стање икавских рефлекса у питању, поред тзв. фонетских, морфолошких и икавизама контактнoг типа у ијекавским говорима, којима су неки говори, мање или више икавизирани, треба имати у виду да некадашње стање говора једнога дијела гламочких Срба сугерише *мјешовити икавско-ијекавски говор*, и да је народни говор Срба на већем дијелу Купрешке висоравни потпуно *икавски*. Ту се икавизам могао *органски* развити, а то што спада у дијалекатску формацију чији су носиоци данас углавном Хрвати и Бошњаци – друго је питање.

Икавски говор Срба, који је у групи новоштокавских говора, логична је развојна посљедица. Сви Срби су штокавци, а дијалекти којима они говоре подијељени су, прије свега, према цртама које сежу дубље у прошлост. Њихова главнина (они који нису балканизирани) предвојена је прозодијским карактеристикама. Новоштокавске говоре обједињава новија акцентуација – првенствено, а и развојне тенденције. Разлике по замјени јата нуде се као практичан и лако примјењив класификациони критеријум, али мањег значаја – и када је критеријум старине у питању, и када су у питању структурална мјерила. У новоштокавском комплексу обједињеном низом језичких чињеница, и са варијацијама које се манифестују у дијалектима и у локалним говорима чији су носиоци Срби, развој јата и у *правцу остваривања икавске замјене* само је потврда његове цјеловитости, одлика која се појављује као дијалекатска чињеница карактеристична за једно говорно подручје.

Литература:

- А. Белић, *Дијалектолошка карта српског језика*, на руском.... 1905 (Белић 1905).
D. Brozović – P. Ivić, *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb 1988 (Брозовић-Ивић 1988).
D. Vujičić i J. Baotić, *O dosad nepoznatom ikavskom govoru Srba u jugozapadnoj Bosni*, (Вујичић - Баотић 1989).
Ј. Вуковић, *Говорне особине Имљана*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологија, Сарајево 1962 (Вуковић 1962).
М. Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*, Српски дијалектолошки зборник XXI, Београд 1976 (Дешић 1976).
Р. Ђуровић, *О природи српских узлазних акцената, посебно у јатшовим континуантима*, Српски језик IX, Београд 2004 (Ђуровић 2004).
Z. Kašić, *Govor Kopavala*, Српски дијалектолошки зборник XLI, Београд 1995 (Кашић 1995).
С. Мрђен, *Ономастика села Хасанбежовци (Брајићи) код Гламоча*, Ономастолошки прилози VIII, Београд 1987 (Мрђен 1987).
М. Павловић, *О стјановништву и говору Јајца и околине*, Српски дијалектолошки зборник III, Београд 1927 (Павловић 1927).

- A. Peco, *Kontaktни ikavizmi u ije-šta govorima jugozapadne Bosne*, МАНУ, Скопје 1996 (Пецо 1996).
- Н. Рамић, *О икавском говору Срба у југозападној Босни*, Српски језик XI, Београд 2006 (Рамић 2006).
- М. Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Већ 1907 (Решетар 1907).
- М. Решетар, *Посиловићев икавско-јекавски говор*, Јужнословенски филолог VIII, Београд 1928–1929 (Решетар 1928–1929).
- Б. Ђорић, *О једном примеру међудијалекатске адаптациије*, Зборник за језик и књижевност I, Титоград 1972 (Ђорић 1972).

ON THE PROBLEM OF JAT IN THE WESTERN SERBIAN VERNACULARS

Summary

The points out the complexity of the problem of identifying the phonetic values of the long *jat* continuants in the vernaculars of the western štokavian speeches. The determination of the correct values would be significantly improved by the application of the experimental method, along with the more considerable involvement of the phonological aspect to the study of sounds.

The second part of the paper emphasizes the fact that in the south-western part of the štokavian area there are Serbian ikavian-ijekavian and ikavian vernaculars. So far, the researches of those vernaculars, almost as a rule, treated this type of ikavism as the contact-type ikavism. The basic objection to this view about the character of this type of ikavism, i. e. the ikavization not relying on any rule, lexically-based, arises from the general state of speech. Both speech types can exhibit such reflexes as a result of their onjn evolution. The speech of Serbs in Vukovski is entirely ikavian and it is classified by all its major characteristics as one of the recent ikavian speeches, i. e. it belongs to the more recent ikavian vernacular of the štokavian dialect, which brings about the conclusion that the ikavian reflex of *jat* represents a result of an organic development.

Nikola Ramić

Јелена ЈОВАНОВИЋ
Београд

О ПРОБЛЕМУ ПРЕУРАЊЕНОГ ДЕТЕРМИНАТОРА (НА ГРАЂИ ИЗ ЈЕЗИКА СВЕТОЛИКА РАНКОВИЋА)

Ауторка анализира конструкције типа: – ... деца у прљавим и чистим, поцепаним и новим, *затворене и отворене боје* капутима; – ... на главе ових безазорних, *добро наоштрених на јело и пиће*, гостију...; – ... жућкасте *па се преливају у црно*, паметне господске очи – и сл. Објашњава их са лингвистичког и стилистичког гледишта – као и са гледишта еволуције српскога књижевног језика. Покушава утврдити њихово порекло, као и значај за разумевање језика у делима Светолика Ранковића.

Кључне речи: дискурзија, књижевни језик, катафора, парантеза ('парантеза'), преурањена детерминација, ретроградијенција, ретрокурзија, синтагма, стил, стилска фигура, транскурзија, хистерологија.

1. Увод

1. Овај рад¹ конципиран је као допринос проучавању развоја српскога књижевног језика у доба реализма, тј. у другој половини XIX и на почетку XX века. За пример нам је послужила једна интересантна појава у језику Светолика Ранковића коју смо назвали 'преурањеном детерминацијом'. То је једна блага необичност у линеарној организацији његове реченице која се може различито објашњавати, а за чији ћемо настанак ми на крају прегледа грађе и теоријских интерпретација предложити два могућа објашњења.

2. Пре сваке даље дискусије наводимо мању групу из категорије најчешће бележених примера да бисмо се споразумели о чему је реч:

– *Било их је у чистијим и белим као снег*, танким сеоским кошуљицама, са *ишараним срмом* чоханим јелечићима 143; – *Гледа у ове неме и ситраховиће, за њега*, зидине, како се дижу величанствено у високо плаво небо 143; – *Да ли је готова вода за мој теј?* – рече стењући, мрштећи се и превијајући се, *ситарији од првога*, калуђер... 178; – *А у, замореној дугом чистињем*, глави само се ређају слике... 252; – *Сестрицу оставља код обречених Христју* девојака... 252.

а) У првом наведеном случају налазимо две мале неравнине у распореду чланова реченице.

¹ Овај рад рађен је у оквиру научног пројекта 148024D Српски језик и друштвена крећања, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

(1) Прва је: у танким сеоским кошуљицама, *чистијим и белим као снег*. Четири атрибута испред заједничке именице по себи чине извесно оптерећење за линеарну структуру. Кад к томе дође и поређење 'као снег', онда је оптерећење упадљиво. Боље би било да је део са поређењем прешао у постпоље управне именице. И овде је реч о посебном типу преурањене детерминације. Резултат је: интонацијско и комуникативно појачање именице са најближим атрибутима, на рачун оних са прикљученим поређењем. То се види и по реконструисаној верзији, у којој је део о којем говоримо, тј. атрибути са поређењем, потиснут у позадину, док је у изворном интонацијски појачан.

(2) Друга је: уместо 'срмом ишараним' стоји обрнути ред јединица. Прво стоји атрибут именице у инструменталу 'јелечићима', који је и сам у инструменталу 'ишараним', па именица 'срмом'. Са општег гледишта инструментална допуна уз трпни придев и спада у постпоље. Али у позицији у којој се нашла цела секвенца именица 'срмом', раставља атрибут 'ишараним' и његову управну именицу. Стога је боље да се нађе испред придева, и да му остави место поред именице 'јелечићима'. Узећемо да је реч о самом атрибуту, и његовој преурањеној експликацији. Дакле, о преурањеном детерминатору.

б) И у другом наведеном случају атрибут 'страховите' растављен је од управне именице 'зидине' својом допуном у акузативу с предлогом 'за њега'. Истовремено је допуна обележена као екслоцирани комплетив – дакле растављена је зарезима као ознаком апозитива. Управна именица 'зидине' овим поступком је одгурнута према крају основног дела конструкције, примакла се протетичкој зависној реченици, и стога тоналитетски унеколико деградирана. То значи да је, супротно очекивању, уместо комуникативне промоције, потиснута у позадину. Насупрот њој, атрибут са својим пратиоцем добио је врло истакнуту позицију у интонацијској и комуникативној структури исказа.

в) И у следећем примеру по реду атрибут 'старији' одељен је од управне именице својим пратиоцем у виду поредбеног комплемента 'од првога'. Управна именица 'калуђер' на сличан начин је потиснута из централне зоне конструкције као и 'зидине' у претходно анализираном случају. Тонски је ослабила, иако је изгледа писац имао намере да јој да натпросечно појачање.

г) Конструкција: – А у, *замореној дугом чишањем*, глави само се ређају слике... – није најадекватније интерпункцијски уређена. Управна именица 'глави' сасвим је уклопљена у потоњи део формације, што према ономе што смо претходно утврдили са изговорнога гледишта и није погрешно, али је речом 'само' тај потоњи део издвојен и истакнут, те тако 'глави' остаје по страни од њега. Боље би изгледа било кад би зарез уместо испред именице заузео место после ње. При томе је потребно исправити грешку насталу импостацијом зареза између предлога 'у' и падежног облика који уводи; дакле: – А, у *замореној дугом чишањем* глави, само се

ређају слике... – Сада је смисао исказне форме јасан, а именица 'глави' добила право место у комуникативној структури њеној.

д) Последњи пример: – Сестрицу оставља код *обречених Христу* девојака... – добро је интерпунгиран, и својим дистинкцијама у односу на остале упућује на један од момената који леже у основи Ранковићева поступка у структурирању делова текста које приказујемо.

(1) Наиме, атрибут и његов пратилац 'обречених Христу' сада није интонацијски издвојен из контекста, односно није интерпункцијски разграничен од њега.

(2) Пратилац атрибута је једночлана форма, бенафактивни датив 'Христу'.

Претпоставићемо да интонацијска промоција атрибута зависи од опсега пратећег дела: уколико је он шири, утолико је у позицији у којој га затичемо истакнутији, а са тим и атрибут добија на вредности.

Све у свему, према томе, суочени смо са преурањеним атрибутом, са његовим заправо растављањем од управне именице, и са импостацијом његових пратилаца између њега и именице. Приметили смо у досадашњој анализи да овај поступак значи интонацијску и комуникативну промоцију пре свега атрибутових пратилаца, а и самог атрибута, а да се у том правцу често неповољно одражава на положај управне именице.

У даљем прегледу приказаћемо све врсте оваквих конструкција, описати их и покушати да објаснимо кључне моменте у вези с њима.

2. Неке теоријске напомене о преурањеној детерминацији и сл. појавама

1. У *Српској синтакси* (Симић – Јовановић 2002: погл. 5.5.1.3.) говори се о проблему тзв. 'структурне хармоније' у језику. У оптималним условима заправо, какви су остварени у тамошњем примеру: – *Раге је куйио џеџи килограма јагода за комјоџи који Мила намерава скуваџи када обави чишћење куће.* – чланови конструкције повезани су зависним односом, и то тако што се свака следећа јединица надовезује на претходну као њен детерминатор, а говор тече глатко, без застоја и пауза.

1.1. Ако напредовање говорног тока, или развој говорног ланца, како се друкчије може рећи, назовемо уобичајеним термином дискурзија, онда је овај њен тип оправдано означити термином транскурзија. Свака јединица преноси говорну енергију даље на ону која следи. Друга је ствар што та енергија са напредовањем дискурзије, после извесног времена почиње постепено да опада, а што се огледа у паду интонацијскога нивоа, у тонском асурдирању дискурзије према крају исказа, како се стручно каже, или може рећи.

1.2. Друкчији је онај тип дискурзије који се разлива у паралелне синтаксичке рукавце, разгранате форме. Назвали смо га рекурзијом.

1.3. Постоји и трећи тип дискурзије – ретрокурзија или ретрофлексна дискурзија. Говорни ланац не само да је прекинут, него је покоји његов

елеменат постављен на неодговарајуће место, па долази пре него што би са синтаксичкога гледишта требало да дође. Реч је о тзв. пермутацији, конверзији и инверзији, и пермутабилним, конвертибилним и инверзивним структурама. Пермутација и инверзија у ствари су иста појава, само је први термин по правилу примерен тагемским, а други таксемским секвенцама. Конверзија се тиче распореда субјекта и предиката у реченичној, одн. таксемској структури: кад предикат дође у антепозицију субјекта (структуре типа P + S). Управо, атрибут је – посматран са дефинисаног гледишта – и по себи инверзивна јединица, јер по правилу стоји испред управне именице. Када добије постпољне пратиоце, онда долази до извесног несклада: бива тим пратиоцима растављен од управне именице. Између њих настаје синтаксички интервал и сходно томе изговорна пауза. Даље последице имали смо прилике пратити на грађи анализираној у уводу рада.

2. Преурањеним елементом може се сматрати и свака катафоричка форма у говорном ланцу, било да је реч о катафоричком објекту или којем другом члану конструкције². Преурањена детерминација у вези је и са једним додатним моментом који је у *Српској синтакси* назван ретроградијенцијом: тежња сваке јединице ка промоцији – тј. између осталог и ка временском првенству експликације.

2.1. „Позиционираност у конструкцији као таквој – стоји у *Српској синтакси* (Симић – Јовановић 2002)³, – апсолутна линеарна дистрибуција, огледа се најпре у нешто раније описаној особености речи да природно тежи почетку исказне форме, одн. конструкције у којој се налази – у ретроградијентности. Али ретроградијентност је оверена једном функцијом јединица: односом према денотату – дакле сигнификативношћу. Сигнификативно доминантније речи имају предност у редоследу експликације над спореднима. Друге функције долазе до изражаја у друкчијем понашању чланова конструкције. Нпр. информативност, једна врло важна комуникативна функција – испољава се као напредовање разумевања конструкције; дакле, креће се од почетка према крају. Стога је за ову функцију важније поставити јединицу ближе крају конструкције, него ближе почетку. И стога се јавља друга тенденција у линеарној дистрибуцији, супротна ретроградијенцији: то је проградијенција. Ако за пример узмемо реченицу, структуру у којој се ове две тенденције најјасније оцртавају, нпр.: – *Киша пада*. – онда је субјекат реч са највишом сигнификацијском вредношћу, а предикат, напротив, поседује највишу информативну снагу“⁴.

2 Исп. Симић – Јовановић 2002: погл. 4.4.2.2, посебно т. 1.4.2. – О катафори исп. између осталог и: М. Ковачевић 2000: 148–149, 252–294 итд.

3 Исп. погл. 5.5.1 (т. 2). – В. о томе и: Јовановић 2006 (у шт.).

4 „Теоретичари који су се бавили тим питањем – пише даље на назначеном месту – и назвали га ‘актуалном перспективом реченице’, издвојили су паралелне јединице субјекту и предикату – тему и рему – и заправо утврдили да тематско-ремаатска струк-

2.2. Бројним примерима потврђена је ова тврдња. Ми наводимо следеће:

– Н е к и од њих већ је видео себе како *џа* одводе право у сургун ИА Ђупр 151; – *Све њо* раде мирно и без много речи ИА Ђупр 155; – *Људе* смо гледали, памтили и о њима причали БЂ КДН 32; – *Стјрица Ницу* први пут су оженили кад му је било једва шеснаест година БЂ КДН 6; – *Вјеру* ти у бога задајем БЂ КДН 24; – *Боле своје, јаде своје, жеље своје* не казују ником ПК Ј 52.

(аа) Тако у првом и другом од њих на почетку је објекат у акузативу 'га', одн. 'све то', па за њим предикат 'одводе', 'раде', а онда долази у првом падежни адвербатив 'у сургун', а у другом напоредна конструкција од два адвербатива за начин – лексичког 'брзо' и падежног секвентног 'без много речи'.

(аб) У трећем – реченица се састоји само из објекта и предиката 'људе + смо гледали'.

(б) Примери друге групе разликују се од прве по томе што између објекта предиката имамо неки даљи елеменат конструкције који их раставља.

(ба) У почетном од њих: – *Стјрица Ницу* први пут су оженили – на почетку је објекат, а за њим лексички секвентни предикатив 'први пут'. За овим следи предикат, па зависна реченица. Ако се питамо зашто је измештен објекат, јасно је да је истиснут реченицом. Али зашто није остао у контакту са предикатом? Одговор је: лексички адвербатив је у својој убичајеној предглаголској позицији, па је ту свакако јачи од 'дошљака' у тежњи да одржи контакт са управном речи.

(бв) У трећем: – *Боле своје, јаде своје, жеље своје* не казују ником – састав и редослед елемената идентичан је са претходним. Али у постпозицији, најпре, нема зависне реченице која би утицала на премештање објекта. И друго, субјекат је уређен као циклична форма врло високе интонацијске и комуникативне вредности.

2) Распоред елемената има сасвим прихватљиву форму, иако антепозицирани објекат стоји ван своје примарне позиције. Очито је антепозиција објекта обичан начин да се избегну неке линеарне неуравнотежености. Прва и основна од њих јесте нагомилавање поствербалних елемената, тј. коинциденција објекта и адвербативних конструкција. А друга, надвладавање ритамског закона ретроградне антиципације – или ретрогра-

тура није својствена само субјекатско-предикатској, већ и другим комуникативно активним конструктивним типовима, тј. исказним формама као таквим. Тема је у нашој интерпретацији центар сигнификацијске, а рема информативне функције вишечланих исказних форми. Но теорија актуалног рашчлањавања бави се у ствари општим комуникативним питањима дистрибуције не речи него смисаоних упоришта исказа и спада у ужу област прагматике, и свакако стилистике исказних форми, а ми смо више оријентисани на уже лингвистичку област – на везу синтаксичких и комуникативних фактора у дистрибуцији речи. Стога се даље не бавимо проблематиком актуалног рашчлањавања говорног ланца“.

дијенције – код јединица измештених из позиције наметнуте синтаксичким схематизмом.

3. Питање преурањене детерминације није нам познато да је неко обрађивао пре *Српске синтаксе* у овом виду и као лингвистички проблем. Али је у стилистици познат – јер је у поетском језику узет за основицу више стилских фигура, пре свега инверзије, парентезе и хистерологије. Инверзија и парентеза знамо шта су, па нам остаје укратко да оцртамо природу друге наведене појаве. „Хистерологија, као и парантеза(!) – по речима Богдана Поповића (1975: 267), – прекида главну реченицу, да у њу уметне неку нову мисао, рефлексију, објашњење, ограничење, последицу – допуна које било врсте. Она је с парантезом врло сродна, она је и сама парантеза; од парантезе се разликује једино тиме што њен уметак није, као код парантезе, само обична допуна, но је још уметак који би иначе, – у обичном, нефигуративном говору – логички или хронолошки дошао после, а не у средини главне реченице“⁵.

3. Преглед грађе

1. У уводном делу рада навели смо изван број конструкција са преурањеним атрибутом. Тамо је наш задатак био да упознамо читаоца са суштином проблема. Сада ћемо по реду подвргнути анализи и остале такве, а затим и друге врсте забележених примера⁶.

2. Најпре ћемо разгледати главнину конструкција са придевским атрибутом.

2.1. С обзиром на пратеће елементе уз придев ових формација има више врста, а прве су на реду оне са пратиоцем у зависном падежу:

– И сад не стаје онај необични, за *Љубомира светили и прави*, но у самој ствари страшни аскетски живот 252–253; – Настаде велика, *силна по духу*, јектенија 308; – За њим весело ступа, с великом мочутом у руци и набијеним кострутим бисагама на врату, или котарицама преко рамена (како је чему време), *вешти овоме послу*, момак 318; – Али како су толики испосници савладали, умртвили ово слабо, *подложно шрулежи*, ништавило? 327.

а) Први наведени случај чини реченицу са структурном конверзијом, тј. са обратним распоредом предикатске (‘И сад не стаје’) и субјекатске синтагме (сав остали део). Потоња је састављена од управне именице ‘жи-

5 „Хистерологија’ = инверсија природног реда мисли (‘Хистерон-протерон’ значи буквално ‘доцније-раније’, ‘потоње-пре’“ (Поповић 1975: 266). – Р. Симеон (1969: s. v. ‘хистерологија’) даје следећу дефиницију хистерологије: „Особита стилистичка или логичка грешка која се састоји у томе да се оно, што је касније, стави испред онога што му претходи, нпр. ‘Он умре и испусти душу’“. Код Симеона је посебно наведен хистерон-протерон или хистеро-протерон: „спомињање онога, што је појмовно или временски касније, пред оним што је прије тога...; говорничка фигура, која мијења ред ријечи с обзиром на ред природних акција...“

6 Грађу смо ексцерпирани из књ.: С. Ранковић 1952. – Већина примера потиче из романа ‘Порушени идеали’.

вот' и низа атрибута, међу којима је и пар 'светли и прави', праћен комплетивом 'за Љубомира'. Конструкција коју чине та два атрибута и њихова заједничка допуна није заправо померена, нити пермутирана, већ је само тонски истакнута, и издвојена из низа паузама. Паузе су подржане односом овога сложеног члана низа, и оног за њим, који му се смисаоно супротставља, и који је појачан обртом 'у самој ствари'. Пре је реч о апозитиву који својим тоналитетским особинама подсећа на парентезу, него о преурањеном атрибуту, одн. атрибутском пару.

б) Други наш пример изграђен је по познатом обрасцу који смо приказали у уводном поглављу рада: 'силна по духу'. Локативска допуна 'по духу' смештена је у постпољу атрибута, удаљава га од управне именице, и тонски благо промовише. Аутор је промоцију схватио као знатно појачање, па је стављањем зареза то и обележио. Но атрибутска синтагма као целина у ствари спада у постпоље управне именице, куда је потискује једноставнији атрибут 'велика': – Напада велика јектенија, *силна по духу*. – Њен останак у претпољу по ефекту је исто што и премештање из постпоља.

в) Претпоследњи пример сличан је по структури као први анализирани. И овде је предикат конверзијом доспео на почетак. Његова је синтагма једноставна по саставу: – За њим весело ступа... – Субјекатски сегмент такође није компликован. Али је врло компликована падежна атрибутско прилошка одредба (којој је придружена и зависна клауза у загради): – ... с великом мочугом у руци и набијеним кострутним бисагама на врату, или котарицама преко рамена (како је чему време). Сам субјекат 'момак' на апсолутном је крају, а претходи му атрибутска синтагма 'вешт овоме послу'. Уместо да преласком у постпоље допринесе тонском растерећењу, она је још појачала тонску напрегнутост реченице, и сама се осећа као у парентези.

2.2. Знатан је број забележених конструкција са трпним придевом у функцији атрибута:

– Око разбацаних, *по реду*, гомилица сена, скупила се гладна стока 170; – А нови архимандрит, призивајући у себи све сотоне на главе ових безазорних, *добро наошћирених на јело и пиће*, гостију... 276; – У неком убогом кућерку, превила се суха *исцеђена муком и немашћином*, стара домаћица 319; – На знак домаћинов приђе најмлађа, *сај о месојеђу доведена*, снаха, да изује Леонтија 321; – ... он спази и добро разгледа похвално, *невиђено у Србији*, газдовање манастирско 345; – Да ли је то, *природним и историјом обележеним* путем, одликовано старо добро време и уклањало се испред новог, створеног разним условима, већ дозрелог на живот, времена и правца? 346.

а) У првом наведеном случају трпни придев у атрибутској служби 'разбацаних' праћен је локативском предлошко-падежном синтагмом у функцији адвербијалне одредбе за начин 'по реду'. Вероватно би њено место било између предлога и придева 'око по реду разбацаних гомилица'. Овакав редослед какав је забележен сматрамо последицом премештања придева према почетку реченице, и потискивања његовог пратиоца у

постпоље. На тај је начин пратилац дислоциран, одн. издвојен паузама из контекста, и акцентски појачан.

б) Атрибут 'наоштрених', у другом, праћен је прилошком одредбом 'добро' и комплетивом у постпољу 'на јело и пиће', који има облик акузатива с предлогом, и двострук састав. И овде је управна именица одбачена на крај конструкције која јој синтаксички припада, и рекло би се да је тонски ослабила уместо да ојача (в. и сличне случајеве у уводу).

в) У трећем примеру субјекат и предикат су конверзијом променили места. Сам субјекат је и овде праћен атрибутом формацијом коју испитујемо 'исцеђена муком и немаштином'. Али пошто се уз субјекат 'домаћица' налази и атрибут 'стара', онда њихов спој није подлегао онаквој тонској деградацији као што смо иначе имали прилике утврдити. У сваком случају трпни придев са двоструком инструменталном допуном има врло висок тонски и комуникативни статус.

г) Следећи по реду пример има по себи особине конвертиране реченице са субјектом 'снаха' у финалној позицији и атрибутом конструкцијом 'сад о месојеђу доведена' испред њега. Учинак оваквог распореда елемената изазива сличан ефекат као иначе, али је он донекле обезвређен тиме што се у наставку исказне форме нашла зависна клауза 'да изује...'

д) Интересантно је погледати и конструкцију: –... он спази и добро разгледа похвално, *невиђено у Србији*, газдовање манастирско. – Атрибут са пратиоцем 'невиђено у Србији' члан је низа који чине још два атрибута 'похвално' и 'манастирско'. Потоњи је прешао у постпоље управне именице, и тамо с њом чини тонски доста јаку секвенцу. Но атрибут с пратиоцем 'невиђено у Србији' ипак има примат над осталим делом формације.

2.3. Издвајамо два случаја са прилошким пратиоцем уз придевски атрибут:

– ... са медним, *калајисаним споља и изнутра* котлићем у руци, у коме је освећена водица, крст и босиљак, креће на пут 318; – ... као што се сећа своје давно покопане деце родитељ, који је у млађој, *после рођењој*, деци нашао срећу... 359.

а) Прилози 'споља и изнутра', у првом примеру, са придевом 'калајисан', чине тонски јаку позицију, али ова није паузама растављена од осталог дела секвенце коју они чине са управном именицом 'котлић', и чак локалним адвербијалом 'у руци'. Цела опсежна формација, међутим, делује монументално, а тежишни елеменат је управо атрибут с пратиоцима.

б) У потоњем наведеном случају: – ... који је у млађој, *после рођењој*, деци нашао срећу, – атрибут с прилошким пратиоцем 'после рођењој' у ствари је одвојен паузом од претходног у низу, једночланог 'млађој', а не и у контакту са управном именицом 'деци'. Видно је да аутор интерпункцијским маниром жели створити утисак парентезе и кад за то нема довољно услова.

3. Приличан је број забележених примера са поредбеном конструкцијом у служби којом се бавимо:

– ... па брзо чупа и растреса бела, опрана, нежна, *као свила* вунена влакна 132; – ... око исте руке су омотане велике ћилибарске бројанице са крупним, *као голубије јаје*, зрнима 269; – Сваки се осећа испуњен, *као електрична батерија*, неким веселим одушевљеним осећањем 281; – ... трепери и одјекује лазурно плаветнило, под њим заигра нека млечно бела, *шанка као паучина*, привидна измаглица 327; – ... како се овај под од цигаља... претворио у ватрено, *издубено као сач*, небо, па се обрће... 339; – И одједном, *као чаробном руком донесено*, настаде сасвим друго, ново време... 346.

а) (1) Обрт 'као свила вунена влакна' састоји се из поредбене форме 'као свила', атрибута 'вунена', и заједничке управне именице 'влакна'. Поредбени део уместо у постпозицији, смештен је у антепозицију и именице и атрибута. То је преурањена позиција, и последица преурањене експликације видна је у повишеној интонацијској и комуникативној вредности. Интересантно је да превлачењем није дошло до појаве пауза, већ само до тонске промоције превученог елемента. (2) Напомену ваља дати што се тиче интерпункције. Поредбена форма 'као свила' пре би ишла уз придев 'нежна' него уз 'вунена'. Изгледа стога да је примеренији следећи распоред зареза: – ... па брзо чупа и растреса бела, опрана, нежна *као свила*, вунена влакна. – То би таман одговарало ономе што налазимо у већем броју других примера: атрибут са својим пратиоцем или пратиоцима издвојен је паузама од околине, и тонски врло истакнут.

б) У другом је поредбена конструкција 'као голубије јаје' опсежнија него горе, а аутор запетама сугерира осећај издвојености њене паузама. Рекло би се да није у праву, и да је изговор континуиран, али је акценат овог дела примера врло појачан.

в) У трећем наведеном случају поредбена форма 'као електрична батерија' сама је интерпункцијски издвојена из контекста. Тако је у синтаксичке односе, а и у смисао целог исказа, унесена извесна нејасноћа: – Сваки се осећа испуњен, *као електрична батерија*, неким веселим одушевљеним осећањем. – Не зна се да ли је 'испуњен' слично електричној батерији, или је такво 'весело одушевљење'. Пошто је по свој прилици реч о првоме, зарез би боље било поставити испред 'испуњен'. Но у сваком случају је писац успео акценатски истаћи део исказа, и појачати његову комуникативну вредност.

г) У следећа два случаја управо је спроведен поступак какав смо описали као исправан у вези са претходним случајем: атрибут са поредбеним пратиоцем 'танка као паучина', одн. 'издубено као сач' – интерпункцијски је уређен тако да сугерира повишен тон овом делу исказне форме, и прибавља му повољну позицију у комуникативној структури исказа.

д) Последњи пример изводи нас из сфере атрибутских детерминатора, и уводи у област форми о којима досад нисмо говорили, а то је овде глагол са својим пратиоцима. Поредбена форма 'као чаробном руком донесено' у улози је адвербијалне одредбе уз предикат 'настаде'. За разлику

од претходно анализираних случајева, овде издвојеност саме поредбене конструкције не смета, а томе је вероватно разлог што она није детерминатив, већ апонирани пратилац прилога 'одједном'. На тај начин се и поредбена форма са стилистичкога гледишта мора тумачити као парентеза, а не као хистерологија.

4. Следећа група примера поново нас враћа атрибутским формама, али сада не придевским него падежним

4.1. Прво ћемо приказати случајеве са генитивом без предлога:

– Било је ту деце у прљавим и чистим, поцепаним и новим, *затворене и отворене боје* капутима... 142; – А за њима достојанствено ступа некакав дугачак брадат калуђер у дугачкој, *необична изгледа*, капи 153; – Пред госта наместише послушници неколико боца тамно белог, *необичног изгледа*, вина 282; – ... а преко равна поља лети, не додирујући ногама земљу, са раширеном, завитланом уназад мантијом, са голим разбарушеним и заљуљаним дугим власима, са подигнутим рукама у вис, *нечовечија изгледа* калуђер 343.

а) Именица у генитиву 'боје', са својим атрибутским паром 'затворене и отворене' – постављена је испред именице чији је атрибут 'капутима'. Пермутација је изазвала прелом интонацијске линије, тј. појаву паузе испред конструкције, као и висок тонски узлет атрибутске формације. Ако у случају придевског атрибута поступак није био ни уједначен ни стилски убедљив – овде, што се тиче појачања израза, оставља упечатљив утисак. Ако је стилски релевантан моменат и онеобичавање израза, овде се и у томе успело, јер обрт 'затворене и отворене боје капути' не делује свакидашње, али опет није погрешан. Интересантно је ипак да атрибутска структура није паузом одељена од управне именице (нити је зарез постављен, ни био потребан).

б) Други се наведени пример разликује од првог по зарезу између генитивског атрибута 'необична изгледа' и управне именице 'капи'. Ефекат је сличан ономе који смо имали прилике да посматрамо код претежног броја конструкција са придевским атрибутом: управна реч је одбачена на крај и на периферију комуникативне структуре, а атрибутски део врло појачан, и тонски и комуникативно. Но овде, пошто говоримо о фигуративном изразу, морамо утврдити стилску слабост форме: поступак претметања елемената није сасвим успео.

в) Што је речено за претходни, важи и за трећи по реду пример: – ... неколико боца тамно белог, *необичног изгледа*, вина.

г) Последњи случај: – ... *нечовечија изгледа* калуђер, по типу је идентичан првом. Приметићемо само да и овде и горе атрибутски део тонском и комуникативном вредношћу надилази управну именицу. Но заједно чине врло истакнуту и стилски прихватљиву структуру.

4.2. Следе конструкције са предлошко-падежним детерминатором:

– На глави му нова, *од венецијанске свиле*, камилавка 268; – ... у калуђерском оделу, са свећом, јеванђељем и крстом у рукама, *изљуби се са својом*,

у *Господу Исусу Христу*, браћом 308; – Он не гледа високу, *са црвеним кровом и белим зидовима* кућу... 360; – ... опет се отворише она иста врата, и на њима стаде блед, забезекнут, преплашен, *са блесаво шуйим погледом*, Максим... 357; – ... и само двориште манастирско примамљивије, веселије, нарочито кад проплива њиме, *са вечно заврнућим рукавима и уздигнућом главом*, Јованка 358.

а) Примере смо разврстали у две групе с обзиром на синтаксичку позицију предлошко-падежне секвенце. У конструкцијама прве групе она има статус атрибута.

аа) (1) У првом, генитив с предлогом 'од венецијанске свиле' има функцију атрибута уз потоњу именицу 'камилавка'. Премештањем из постпоља у претпоље управне именице, вишечлани атрибутски обрт добо је статус дислоциране конструкције, тј. издвојен је из контекста паузама. Истовремено је тонски појачан и комуникативно интензивираан, док је управна именица – као и у другим сличним случајевима које смо анализирали, одгурнута на периферију комуникативне структуре. (2) Чини се да пауза према управној речи и није нарочито убедљива, и да би боље било на томе месту изоставити зарез: – На глави му нова, *од венецијанске свиле* камилавка. – Сада је именица појачала свој статус, и цела конструкција добила прихватљивији изглед.

аб) У другом примеру детерминатор именице 'браћа' јесте предлошко-локативска синтагма 'у Господу Исусу Христу'. Конструкција је мало необична, као и она у т. 4.1 (под а), али у суштини исправна и стилски активна (као и поменуто).

ав) Трећи: – Он не гледа високу, *са црвеним кровом и белим зидовима* кућу... – садржи широку формацију у позицији атрибута, а управна именица није одвојена зарезом. Синтагматска форма делује доста необично, али се не може оспорити висока интонацијска и комуникативна вредност атрибута. Управна именица 'кућа', међутим, иако је интерпункцијски укључена у конструкцију, није на висини коју бисмо у овим приликама очекивали. Рекло би се да је услед преопсежности предлошко-падежног атрибута, цела формација унеколико подлегла деградацији.

б) У два случаја друге групе детерминатор је у функцији атрибутско-прилошке одредбе.

ба) У првом примеру по реду наведеном: – ... опет се отворише она иста врата, и на њима стаде блед, забезекнут, преплашен, *са блесаво шуйим погледом*, Максим... – Максим је био 'са блесаво тупим погледом', у тренутку када је стао на врата. Као и у атрибутских формација, и овде је управна именица 'Максим' потиснута на крај, има периферни положај у интонацијској и комуникативној структури исказа. Инструментал с предлогом доспео је испред управне именице и доживео тонску промоцију.

бб) Последња наведена формација: – ... нарочито кад проплива њиме, *са вечно заврнућим рукавима и уздигнућом главом*, Јованка – по структурним својствима идентичан је с претходним. Разлика је само у томе

што је инструментална конструкција обимнија, па је глобална структура раслојенија и интонацијски рељефнија.

5. У два случаја на различите начине у детерминацији учествују клаузалне форме:

– Највише га буне оне мале, жућкасте *па се преливају у црно*, паметне господске очи... 148; – И овде нестаје оног старог, *на који је он добро навикнуо*, света, а ниче нови... 360.

а) Први из низа атрибута у првом овдашњем примеру 'жућкасте' праћен је клаузом која започиње везником 'па'. Њоме је придев потиснут према почетку реченице – и тиме је створен привид хистеролошке конструкције. У сваком случају конструкција састављена од придева и њему приређене клаузе делује свеже и необично, а и појачан је тоналитетски и комуникативно.

б) У *Српској синтакси* (Симић – Јовановић 2002: II) утврдили смо да релативна клауза стоји обавезно у постпољу именичке или сл. речи коју детерминише. Други пример из скупине коју анализирамо иде против тога правила, јер је реченица 'на који је он добро навикнуо' постављена испред управне именице 'света'. Ово је заправо права хистеролошка форма. Релативна клауза врло је тонски појачана, а зачудо именица није потиснута у позадину, него је и сама добила на интонацији и комуникативно.

5. Закључци

5.1. О резултатима истраживања

1. У највише анализираних примера сусрели смо се са преурањеним атрибутом, са његовим заправо растављањем од управне именице, и са импостацијом пратилаца између њега и именице.

а) Приметили смо у анализи грађе да овај поступак значи интонацијску и комуникативну промоцију пре свега атрибутових пратилаца, а и самог атрибута, а да се у том правцу често неповољно одражава на положај управне именице.

б) Но управна реч, пре свега зависно од опсега и унутрашње структуре (в. даље, т. 2а) атрибушке синтагме, може бити паузом разграничена од атрибушке синтагме, али може изговорно бити и импостирана у њу. У другом случају она не доживљава тонску и комуникативну деградацију, већ по правилу промоцију.

2. Сем атрибута – придевског и падежног – у улози преурањеног детерминатора може се наћи атрибушко-прилошка одредба, адвербијална одредба, па и реченица.

а) Све побројане синтаксичке форме могу се изговорно задржати у оквиру опште структуре, а могу бити интонацијски, па и синтаксички дислоцирани, што значи одвојени паузама од контекста (в. и горе, т. 1-б).

У оба случаја достижу релативно високу тонску и комуникативну вредност.

б) Са структурно синтаксичкога гледишта овакав распоред чланова конструкције представља мању или већу необичност. Са комуникативно синтаксичкога становишта, међутим, он значи тонску и комуникативну промоцију, тј. појачање. Са гледишта стилистичког највише овако уређених конструкција подсећају на хистерологију, а неке (и) на парентезу и сл.

5.2. Претпоставке о постојању конструкције са преурањеним детерминатором

1. Нема сумње да је Ранковић премештањем или дислокацијом детерминатора хтео постићи, и најчешће успео постићи стилски ефекат. Стога се форме са овим елементом могу сматрати особеношћу Ранковићева (микро)композицијског поступка, његова песничког инвентара. Чињеница да је већина примера забележена у недовршеном роману *Порушени идеали* говори о правцима Ранковићева рада на усавршавању поетске речи. Наравно о високим дOMETИМА у том развоју не може бити речи, јер Ранковић није имао ни времена ни могућности да их достигне, али је о развоју песничке речи ипак могуће говорити.

2. Друго је питање да ли је Ранковић напредовао самосталним радом на тексту, или је негде могао позајмити идеје и средства за њихово песничко уобличење. Но ово питање оправдано је постављати у оквиру књижевно-историјских и књижевно-теоријских истраживања Ранковићева дела, а ми се овде бавимо историјом и теоријом књижевног језика. Стога уместо свега дозвољавамо себи само једну претпоставку: да је Ранковић као теолог могао доћи у додир са старијим и новијим руским језиком, и да је инспирацију, ако не и директне узоре и узорке, могао наћи тамо. Да бисмо проверили реалност постављене хипотезе, узели смо текст писца с којим је Ранковић можда на овај или онај начин био упознат. То је Иван Тургенев, и то су његови *Ловчеви записи* (Тургенев 1967).

2.1. У једном забележеном случају руска конструкција са атрибутом и његовим пратиоцима врло подсећа на наше горе анализирание форме са преурањеним атрибутом:

– ... пока наши собаки, с обычным, их породе свойственным китайским церемониалом, снюхивались с новой для их личностью..., незнакомец подошел к нам... 65.

Атрибут 'новой' растављен је од управне именице 'личностью' сопственим пратиоцем 'для их'. Редослед елемената својствен је по свему судећи не самом Тургеневу, већ руском језику као таквом. У српском језику је стилски активна форма.

2.2. За тренутак ћемо се вратити нашем поглављу 3, и т. 2.3, где смо констатовали да је трпни придев врло често бележен у овде испитиваној конструкцији. У примерима које имамо из Тургеневљева текста такође преовлађују партиципи, али сада више њих:

– ... каким образом добыл мухояровый, с незамяяйних времен носимый им к а ф т а н... 57; – Эта речка, верст за пять от Льгова, превращается в широкий пруд, по краям и кое-где посередине з а р о с ш и й густым тростником... 64; – ... и то и дело почесывал спину – не руками, а приведенными в движение п л е ч а м и 72; – ... но странное впечатление производили его большие, черные, жидким блеском блестявшие г л а з а 81.

Пратиоци у руским конструкцијама ипак нису у постпољу него у претпољу партиципа, па се не може говорити о преурањеном партиципу. Али је неоспоран факат – могућност додавања већег броја одредаба партиципу, чиме он добија на интонацијској и комуникативној тежини.

3. Нема сумње, инспирацију за свој стваралачки поступак Ранковић је могао добити читањем руске лектире. Али шири и интензивнији развој тога поступка ствар је самосталног напора нашег писца.

Извори:

БТ КДН: Бранко Ћопић, *Крава са дрвеном ногом*, Народна књига, Београд 1964.

ИА Бупр: Иво Андрић, *На дрини ћурија*, Младост, Загреб 1963.

ПК Ј: Петар Кочић, *Јаблан и друге приповешке*, Народна књига, Београд 1961.

Ранковић: Светолик Ранковић, *Сабрана дела*, књ. 2., Нолит, Београд 1952.

Литература:

Јовановић 2006: Ј. Јовановић, *Нешто о кайшафори и кайшафоричким формама у језику*, Српски језик XI, Београд (у шт.).

Ковачевић 2000: М. Ковачевић, *Стилистика и граматишка стилиских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.

Поповић 1975: Б. Поповић, *О последњим стиховима песме 'Бановић Спрахиња'*, у: 'Изабрани огледи' Београд: Рад.

Симеон 1969: Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива*, Загреб: Матица хрватска.

Симић–Јовановић 2002: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Српска синтакса I-II, НДПСЈ, Београд: Јасен*.

Тургењев 1967: И. С. Тургењев, *Избранные произведения*, Москва: Детская литература.

SOMETHING ABOUT AN EARLY DETERMINER (ON MATERIALS FROM THE LANGUAGE OF SVETOLIK RANKOVIC)

Summary

In the work the structures with early explication in the poetic language of Svetolik Rankovic are studied.

Jelena Jovanović

Јелица СТОЈАНОВИЋ
Никшић

СРПСКИ КЊИЖЕВНИ И СТАНДАРДНИ ЈЕЗИК НА ПРОСТОРИМА ДАНАШЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ (историјска перспектива и савремено стање)

У овом раду, на основу различитог језичког корпуса, којим су обухваћени како стари споменици писмености, тако и савремени језички материјал, долази се до закључка да се простор садашње Црне Горе уклапа у шири ареал српског језичког простора те да су широки простори српског језика у дијахронији (а и данас) међу собом повезани и јединствени. Овдје се има у виду старословенско наслеђе, одлике српскословенског и славеносерпског периода, као и реформа В. С. Караџића. У нескладу са свим овим (како се показује у раду) јесу савремена кретања везана за језик и језичку политику којима се тежи да се преименује српски језик у Црној Гори.

Кључне ријечи: старословенски, српскословенски, славеносерпски; вокал „јат“, рашки, ресавски, постресавски правопис; Вукова реформа; српски језик, матерњи језик, стандардни језик.

0. Термин књижевни језик овдје узимамо у широком смислу ријечи (како везано за језик књижевности, тако и за језик богослужења у Српској православној цркви, па и језик шире писане комуникације). У границама данашње Црне Горе, као што је познато, налазе се територије које су некад припадале различитим формацијама српских земаља. Међутим, кроз историју су, како нам споменичка грађа показује, ти простори књижевно и језички били међу собом јединствени, са незнатним варијацијама, које су зависиле најчешће не толико од формалних подјела или граница, колико од одређених преписивачких и писарских центара и стјецишта писмености. Како налазимо код Симића – Остојића: „Старословенски језик српске редакције, затим славеносерпски и у 19. вијеку Вуков књижевни језик сматрани су заједничким гласилом од Котора и Цетиња до Београда и Сент -Андреје.“¹ И не само сматрани, језичка слика одраз је језичких поклапања и међуутицаја ових простора.

Поредећи разноврсне **српскословенске** рукописе са различитих и удаљених простора, и у дијахронији (у широком временском распону), примјећује се да је српски језички простор међу собом (с обзиром на примјену језичких и правописних образаца) у знатној мјери повезан (било да се ради о рашком, ресавском, или послересавском правописном об-

1 Радоје Симић, Бранислав Остојић, Основи фонологије српскога књижевног језика, 29.

ција, да се рашки правопис усталио најраније на истоку српског језичког простора (у Рашкој) и да се временом ширио ка западу (гдје је у том истом периоду доминирао архаичнији правопис у основи којег је више правописних начела блиских глагољској правописној традицији). Тако од споменика с краја 12. вијека, у *Вукановом јеванђељу* има знатно више одлика које би биле одлика рашког правописа (одсуство ћерва, писање лигатура...), а у *Мирослављевом јеванђељу* више одлика тзв. архаичнијег (западнијег) правописа. Али, *Бјелойољско четворојеванђеље* с краја 13. вијека (из ризнице манастира Никољца у Бијелом Пољу) представља споменик са најдосљеднијом примјеном рашког правописног модела од свих до сада описаних српскословенских рукописа. Тако и *Чајничко јеванђеље* (крај 14. вијека), из тзв. босанске скупине, показује недосљедност у примјени правописних образаца: у једним сегментима има више црта рашког правописа, а у другим готово досљедно се примјењује архаичнији правописни образац (за који се често користи термин босанско-хумски). Итд, итд...

Оно што се, према описаним и анализираним споменицима са српског подручја, може закључити јесте да нијесу постојале „чисте“ језичке ортографске школе, поготово уколико се било које средиште посматра дијахронијски, већ тенденција поступног смјењивања новијим (источним) рашким правописом старије ортографије (дуже присутне, задржане и примјењиване ка западним крајевима). Колебљивост и неуједначеност је за ранији период карактеристична за средишње области (Зета, Хум), а касније се шири и на подручје Босне, па су се уједначенија правописна начела постепено усвајала у свим српским земљама. Адекватније речено, то није смјењивање, колико уношење новијих, практичнијих и јаснијих рјешења рашког правописа ка западу (обрнутих процеса није било), те његова све већа стабилизација и досљеднија примјена у дијахронији на истоку.

У текстовима са подручја *Далмације* има нешто више примјера са лигатурама него са подручја Хума, а још више (мада су ипак ријетке) са подручја *Дубровника*:

Далмација: **ѣже· достоѣниѣ· ѣми ... егѣ· едињѣ· мариѣ· поклонениѣ** , али и рјеђе: **крати· сѣдѣа· кже· своѣ· к**

Дубровник: **азѣ· приѣтеаѣ· моѣ· ѡбетованиѣ· вѣрѣемо· егова· поклонениѣ** : али и (иако рјеђе): **пазѣ· пако· приателомѣ· па· нѣкоѣ· кѣгов...сик...**

У повељама са *Рашког* подручја у најстаријим текстовима претеже писање *јаш* и *е*, а у свим осталим је доминантније писање лигатура: **ѣко· ѣзѣ· моѣ· милетахѣ| бжиѣ· твоѣ· прѣѣтеаѣ... сиѣаѣцѣ· прѣаниѣмѣ· дѣланиѣ· пако· бѣговѣазниѣвѣ... / / / / есмѣ· своѣи· божиемѣ ...кше· свѣдѣаниѣ· кѣдињѣ· моѣ...**

Писање лигатура је знатно рјеђе иза палаталних сугласника, чак и у *рашким* споменицима (у односу на отворен положај): *Босна* (само један примјер): **крѣститѣла...** *кралем*; *Хум*: **земла· дѣланиѣ... неиспѣнена· кралемѣ**; *Далмација*: **немана· краа... неѣа· горнеѣа... бранкѣ· черпенк ... топланк**; *Дубровник*: **боларими· постаѣламо· землахѣ· кѣпапа ... земле· кралѣвѣста· ѣмоленѣ** *Рашка*: **ближнеѣа· забавлати ... землѣани· крааѣ· вседрѣжитѣла· горпа... молениѣ· любениѣ· неѣо ... оѣмилѣникѣмѣ· нѣк...**

1.1.3. Слично је и са **ресавским** правописним рјешењима³. Ресавски правопис је проистекао на двору деспота Стефана Лазаревића, и одатле се ширио и налазио примјену на широком ареалу српског језика. Обје правописне школе (рашка и ресавска) сачуване су и препознатљиве кроз богато наслеђе. Због тога је за **послересавски** период карактеристично прожимање обје правописне традиције. Писари су упознати и са једним и са другим правописним обрасцем тако да споменике из овог периода одликује донекле блажи (и флексибилнији) однос према норми (неки су споменици вјернији старијем рашком правописном моделу, неки, што је чешће, новијем ресавском), али су честа одступања и од ресавских правописних начела.⁴

Сви ови модели карактеристични су и за просторе који се данас налазе у саставу Црне Горе (судећи према сачуваним и проученим споменицима). О томе нам говоре споменици српскословенског језика из различитих периода, који су са језичке стране испитани и обрађени (како

3 При крају 14. вијека јавља се на простору српског језика нови правопис, који је по тадашњем центру преписивачке и преводилачке дјелатности добио име **ресавски правопис**. Изузетно успјешна ресавска школа, која је радила у кругу манастира Ресаве (данашња Манасија), била је највећа и најбоље организована скрипторија српског средњег вијека, а свакако и једна од најистакнутијих скрипторија тадашње Европе. Створена је за вријеме владавине деспота Стефана Лазаревића, окупљала је учене људе из земље и иностранства, који су допринијели стварању трећег типа српског средњовјековног правописа. Овај правописни образац се брзо ширио од истока према југу и западу српског говорног подручја тако да су се његова правописна рјешења убрзо нашла примјену и на подручјима Зете, Хума ...

Према многобројним српским рукописима 15. и 16. вијека могу се уочити и представити основне особине овог правописног типа. У поређењу са текстовима претходних раздобља ови рукописе одликује употреба грчких слова **Θ**, **ψ**си, **κ**си, **ι**жице, досљедније разликовање *о* од *омеге*, правилнију употребу слова **ѕ**ело у функцији бугарског изговора тог слова у извјесним ријечима (**ѕвѣзда**); употреба **џ** који није постојао у рашкој редакцији и то у смислу бугарског правописног правила на фонетским мјестима, у првом реду у предлозима и префиксима (**џ** на крају ријечи); употреба **ї** испред *ј* и *и*; употреба спиритуса и акцената; потпунијег фиксираног система интерпункције итд. Највјероватније је да је за формирање овог правописа везано име српског патријарха Јефрема, рођеног у Бугарској, а препознатљив је утицај бугарског Јефтимијевог правописа на ресавски. Преписи из «ресавске школе» одликују се нормираном ортографијом и високом мјером опште сређености и поузданости.

Српски правопис у 16. вијеку (судећи према различитим рукописима из тог периода) одликује присуство књига и са рашким и са ресавским правописом. То је утицало (судећи прама рукописима који су испитани) на недосљеднију примјену одлика ресавског правописа, одликују га дјелимична напуштања одређених правила везаних за ресавски правопис и колебања у примјени ресавске норме, као и преплитање и смјешивање рашких и ресавских правописних образаца. Најчешћа одступања у односу на претходне образце јесу – колебање у употреби лигатура **па • к**, *дебело јер* се недосљедније употребљава (или се скоро не употребљава) према ранијим правописним образцима. Овај период се често означава као период **послересавског правописа**.

4 Петар Ђорђић, Историја српске ћирилице, Београд 1971, стр. 204-206, Владимир Мошин: „Револуције“ у историји српског правописа, Библиотекар бр. 15, Београд 1964; Вера Јерковић: Српска Александрида, Палеографска, ортографска и језичка истраживања, Београд 1983, стр. 15.

они везани за доресавски период: *Мирослављево јеванђеље*, *Дивошево јеванђеље*, *Бјелопољско четворојеванђеље*, тако и они везани за ресавски и послересавски: „*Псалтири*“ из штампарије Црнојевића (крај 15. вијека), *Врхбрзнички рукопис* (из манастира Свете Тројице код Пљеваља), *Грешних спасеније* /споменик намијењен манастиру Тушимља у Дробњаку, оба из средине 17. вијека/ и многи други)⁵.

1.2. Сличне тенденције везане су и за **рускословенски** и **славеносрпски** правописно-језички и књижевни образац. Одлике овог типа налазимо не само код писаца на крајњем сјеверу (у јужној Угарској) гдје је најраније прихваћен и заживио овај тип него и у најјужнијим дјеловима српског језичког простора.

Славеносрпски језик настао је из потребе да се пише језиком који ће бити разумљив читаоцу. Разумљивост, сагледана у контексту дотад владајуће рускословенске писмености, морала је подразумевати приближавање народном језику, тј. посрбљавање црквенословенског језика. То се огледало углавном у прилагођавању и адаптацији рускословенских језичких елемената српском језичком стању. Тако је управо и настао славеносрпски језик: мијешањем црта рускословенског језика и српских језичких елемената. Овај језички тип је, опет, уз значајне промјене, живио до коначне велике модификације – Вукове реформе. У предвуковском периоду језик се испољавао и остваривао на три донекле различита начина: као **црквени** (са доминацијом рускословенских елемената); **граждански** (славеносрпски) и **народни**.

„Срби су у XVIII век ушли са два језичка израза у писмености, српскословенским и народним. То двојство је око 1700. године имало већ петовековну традицију... Усвајањем рускословенског није се прекинула пракса писања на српском народном језику“⁶ На народном језику су у овом периоду написали нека од својих дјела Захарије Орфелин⁷, Јован

5 Ст. Куљбакин: Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу, Посебна издања СКА, књ. ЛII, Сремски Карловци 1925. године; Ирена Грицкат: Дивошево јеванђеље, Јужнословенски филолог XXV, Београд 1961; Јелица Стојановић: Ортографија и језик Бјелопољског четворојеванђеља (13/14. вијек), Подгорица 2002; Јасмина Грковић-Мејдор: Језик „Псалтира“ из штампарије Црнојевића, Подгорица 1993; О Врхбрзничком рукопису – Јелица Стојановић: Обиљежавање старог вокала јат и његових континуаната у споменицима писаним српско-словенским језиком на (и)јекавском говорном подручју, Србистички прилози, Зборник у част професора Славка Вукомановића, Београд 2005. године; Јелица Стојановић: Неке језичке одлике рукописа Грешних спасеније (манастир Тушимља у Дробњаку, 17. вијек), научни скуп На извору Вукова језика, Жабљак 2006, у штампи.

6 Павле Ивић: Преглед историје српског језика, Сремски Карловци – Нови Сад, 1998, стр. 105. и 136.

7 Александар Младеновић: Прилог проучавању Орфелиновог језика, Зборник МСФЛ III, 1969, 153/174; С. Стијовић: О међусобном односу неких рускословенских и српскословенских особина у Орфелиновим песамама, Прилози ПЈ 6, 1970, 19-30.

Рајић⁸, Василије Димитријевић. „И Доситеј Обрадовић је смело и на велика врата увео народни језик у српску књижевност. Његова књига *Животи и прикљученија* била је не само написана тим језиком него је садржала и јасан програмски став да `учени људи ваља да на простом језику пишу`, `јер тако мало по мало обикнуће се сав народ мислити и расуђивати сврх сваке ствари`“⁹. „У целини узев, народни језик у српској књижевности XVIII века је шумадијско-војвођански дијалекат са већином данашњих особина... Систем жанровског распореда језичких типова поготово нарушавају писци који су увек писали народним језиком, такви као Доситеј, Мушкатиrowић и Емануил Јанковић... Како се из научних радова види, у дјелима и списима Василија Петровића карактеристично је укрштање руских и црквенословенских елемената)¹⁰, у дјелима Светог Петра Цетињског и Његоша, осим елемената народног језика има доста црквенословенских елемената.¹¹

1.3. **Вукова језичка реформа** значила је донекле одступање у односу на затечену књижевнојезичку ситуацију, али највише у односу на славеносрпски као језички образац који је доминирао прије свега у књигама црквене садржине, а у знатној мјери и у текстовима са књижевно-умјетничким садржајем. (Нека од књижевних дјела писана су српскословенским, али је један велики број писан и народним језиком, како на простору Србије тако и на просторима који су данас у саству Црне Горе). Дакле предвуковски период повезивао је ове просторе паралелним постојањем два језичка (функционално раслојена) типа. Вукова језичка реформа представљала је фаворизовање другог језичког типа који је био карактеристичан за текстове углавном свјетовне садржине, који су писани српским народним језиком, са доминацијом (мањом или већом) одлика народних говора. Истовремено, Вук се у многоме, када је недостајала фор-

8 „Иако историјат савременог књижевног језика, опште је познато, припада периоду од Вуковог времена наовамо, ипак се у овом погледу не може занемарити оно што је било пре Вука, бар не писци из Војводине (не умањујући значај других), који су писали у великој мери народним језиком а који се у многим особинама огледа у нашем данашњем књижевном језику... Посматрано у том светлу, испитивање народног језика познатог војвођанског писца Јована Рајића (1726-1801) несумњиво је од важности. Под његовим српскохрватским језиком треба подразумевати, с једне стране, његов највећим делом народни језик – дијалекатске особине са данашњег аспекта – који је у то време називан „простонародни“. С друге стране, под тим именом треба подразумевати многе језичке одлике које се налазе у његовим делима на народном језику а које се подударају са одговарајућим у нашем савременом књижевном језику...“, Александар Младеновић: О народном језику Јован Рајића, Нови Сад 1964, стр. 9.

9 Ивић, исто, стр. 139.

10 П. Ивић, Српски..., 167.

11 „Није Вук први који се залагао за промоцију народног језика у књижевности. Од самих почетака српске писмености народни језик се често употребљавао да би допунио, а кад када и заменио црквену реч. Кад су почетком 18. века Срби у Јужној Угарској почели радити на обнови културе, почео је оживљавати и њихов стари, српскословенски језик, али се уз њега употребљавао и нови народни језички израз“, Радоје Симић, Правопис српског језика. Између пада и успона, Никшић 1995, стр. 3.

ма у народном говору, користио црквенословенизмима (црпιο је језичко благо из црквенословенског, надомјештао и удопуњавао „недовољност“ народног језика).

Вукова реформа и народни језик (као стандардни и књижевни) заснован на источнохерцеговачком дијалекту (који је Вук одабрао као основицу српског књижевног језика) прихватају се како у Србији, тако и у Црној Гори (а и знатно шире). Како налазимо код М. Ковачевића: „Новаковићевим чином српски Вуков(ск)и књижевни језик постао је (и до данас остао) двоизговоран: ијекавски и екавски... Стојан Новаковић је 1888. године при аргументацији за стандарднојезички статус екавице нагласио да је у српском књижевном језику `сва разлика изговор једнога слова у неким речима. С тога не само да не може бити разговора о *дијалектџу*, кад се хоће да говори о оној разлици која сад двоји јужни и источни говор у српској књижевности, него се та разлика не може с разлогом звати ни *говором*; њој би највећма приличило називање *јужнога* и *источнога изговора*`. За Новаковића, дакле, разлика јужнога и источнога изговора у српском језику никако не `повлачи` за собом и разлику у његовој дијалекатској основици, па чак ни разлику у говору... Значи ли `двоизговорност` истовремено и `дводијалектност` основице српског књижевног језика...“¹²

12 Милош Ковачевић: Списи о стилу и језику, Бања Лука 2006, 287.

Код наших лингвиста у ранијим радовима углавном је присутно мишљење да је у основици српског језика источнохерцеговачки дијалекат (у складу са Вуковим одабиром, а и складу са виђењем Стојана Новаковића који је и „увео“ екавски изговор у вуковску реформу српског књижевног језика), дакле једнодијалекатска основица, док се посљедњих деценија почело говорити о „дводијалекатности“ српског књижевног језика (источнохерцеговачки и шумадијско-војвођански).

Ову „неусаглашеност“ добро илуструје и мишљење (односно мишљења) Павла Ивића. Тако, нпр. код њега налазимо: „Вукова победа је донекле изменила дијалекатску основицу српског књижевног језика. У доба кад је он отпочињао своју борбу, писало се најчешће војвођанским дијалектом, којем је он супроставио свој `ерцеговачки`, додуше у знатно прилагођеној верзији... На екавском земљишту Вукова победа била је у ствари компромис. Екавци су свој дотадашњи књижевни језик заменили вуковским, али су у њега унели екавицу“ (П. Ивић: О језику некадашњем и садашњем, Београд-Приштина, 1990, 236i237); „У дативу, локативу и инструменталу множине Вук има изједначене облике са завршним –ма, исто као и данашњи књижевни језик. Управо је Вук и увео овакав систем облика, писци пре њега имали су много старијих неизједначених форми (тако нпр. на –ом, –ам у дативу, –и, –ами у инструменталу, –и(х), –а(х) у локативу. Ово је свакако најзначајнија граматичка иновација коју је Вук унео у књижевни језик Срба. Победом наставка са –ма у сва три падежа прихваћена је источнохерцеговачка основица деклинационог система, док је стање које и данас постоји у војвођанским говорима сведено на статус дијалектизма. Ова чињеница објашњава жестоки отпор који су овој новини давали војвођански књижевници. Још је жилавији отпор био у хрватској средини, где уопштавање облика на –ма није наилазило на подршку практично ни у чијем језичком осјећању, будући да готово и нема хрватских дијалеката с оваквом особином.“ (П. Ивић, О Вуку Карацићу, Сремски Карловци – Нови Сад, 1991, 116).

Али могу се срести и донекле другачији закључци: „Задржавање екавског изговора, и то онаквог какав се налази у шумадијско-војвођанском дијалекту, било је историјска неминовност... Будућим истраживачима остаће да утврде колико је других особина шу-

2. О јединствености књижевног језика илустративно говори и континуант за стари вокал *јати* у српскословенским споменицима. Познато је да вокал *јати* веома рано прелази у своје рефлексе, у екавски и икавски од 13. вијека (мада је појединачних примјера било и нешто раније), а у (и)јекавски почев од 15. вијека. То је све нашло одраза (и присутно је) у бројним писаним споменицима, прије свега оним писаним народним језиком. Споменици писани народним језиком (тј. споменици свјетовне садржине: повеље, писма, преписке владара, договори, преговори, извјесна правна акта, законици и сл.) најчешће одражавају приближно стање у говорима, како везано за друге језичке црте тако и везано за рефлекс *јати*, па с обзиром на простор на којем су настали могу имати екавски, икавски, ијекавски или мјешовити рефлекс *јати*.

Анализирајући споменике српскословенског типа са (и)јекавског подручја, прије свега са простора садашње Црне Горе (самим тим су ту једним дијелом укључени и споменици са подручја некадашње Зете, Хума, Рашке)¹³ дошли смо до следећег закључка: најчешће се у овим споменицима тежи да се *јати* пише у позицијама гдје му је етимолошки мјесто, а ако се одступа од овог правила, умјесто *јати* имамо *е*, тј. екавски континуант за *јати* што је и била, како се показује, српскословенска норма. Таква је ситуација почев од *Бјелопољског четворојеванђеља*¹⁴ (13/14. вијек), затим у језику „*Псалтира*“ из штампарије Црнојевић¹⁵, у грађи (са различитих говора ијекавских простора) из *Старих српских записи* и *написа* Љубе Стојановића, у *Врхобрезничком рукопису*¹⁶ – рукопису из манастира Свете Тројице код Пљеваља из 17. вијека, такође и у рукопису *Грешних спасеније*¹⁷ из средине 17. вијека, итд.

мадијско-војвођанског дијалекта, пре свега оних лексичких и синтаксичких, продрло у наш књижевни језик истискујући Вукове херцеговачке одлике. Засад је извесно само толико да је таквих процеса било у осетној мери... У нашем књижевном језику источног наречја ипак има појединости које не одговарају стању у шумадијско-војвођанском дијалекту. То важи за изговор *х*, затим за неке екавизме књижевног језика (секира: шум.-вој. сикира, летети: шум.-вој. летити) и мали број других детаља. Када се апстрахују ови моменти сасвим ограниченог домаћаја, може се рећи да народни говори овог дијалекта у северозападној Србији и деловима Срема чине основицу српскохрватског књижевног језика источног наречја, дакле оног који се употребљава у Србији са Војводином“; (Дијалектологија српскохрватског језика, Нови Сад 1985, 70).

13 Опширније о овим проблемима у раду: Обиљежавање старог вокала *јат* и његових континуаната у споменицима писаним српскословенским језиком на (и)јекавском подручју, Србистички прилози, Зборник у част професора Славка Вукомановића, Београд 2005. године, стр. 263-273.

14 Јелица Стојановић, Ортографија и језик Бјелопољског четворојеванђеља /13/14. вијек/, Подгорица 2002. године.

15 Јасмина Грковић-Мејџор: Језик „Псалтира“ из штампарије Црнојевић, Подгорица 1987.

16 Врхобрезнички рукопис, фототипско издање, Подгорица 2004.

17 Рукопис се чува у Народној библиотеци у Санкт Петербургу, корпус смо сакупили на основу микрофилма који смо добили из ове библиотеке (О овоме: Ј. Стојановић: Грешних спасеније...).

Дакле, општа одлика српскословенског, с једне стране, јесте одржавање етимологије и писање *jaīia*, а са друге, одступање од овог етимолошког принципа и екавска замјена вокала *jaīi*, односно писање *e* наспрам некадашњег вокала *jaīi*, без обзира на рефлекс ове фонеме у дијалекатској бази. И ова правописно-језичка црта говори о свеукупаној повезаности српског књижевно-језичког простора (у дијахронији) и усаглашавању и усаглашености норме између различитих (територијалних) формација.

3. У нескладу са свим досад реченим статус српског језика у Црној Гори, данас покушава да се угрози без објективног разлога и основа, простим „институционалним и параинституционалним“ наметањем „рјешења“, упркос његовој „историјској хоризонталности и вертикали“¹⁸, упркос научним аргументима (лингвистичким и социолингвистичким), језичкој суштини, друштвеној стварности...¹⁹

Посљедње двије године дана свјedoци смо невјероватних одлука и поступака у Црној Гори везано за језик и његово именовање, односно „доименовање“ и преименовање, у почетку везано за назив предмета у средњим школама, а и шире.

Државне и просвјетне власти у Црној Гори у марту 2004. године донијеле су одлуку да у школама у Црној Гори умјесто наставног предмета (који подразумијева име језика и који у школским и образовним системима означава име службеног, и стандардног језика) *Српски језик и књижевности* стоји *мајтерњи језик и књижевности*²⁰ а да на крају школске године (или школовања!?) ученици и родитељи могу да се одлуче за име језика по сопственој жељи – према образложењу помоћника министра (Радована Дамјановића) да „је дошло вријеме да се назив језика не прописује“ и да „грађани могу да га зову како желе“²¹.

Недуго потом, са почетком љетњег распуста, исто Министарство и исти Савјет доносе нову одлуку да се наставни предмет зове *Мајтерњи*, а у заградама да стоји (*српски, црногорски, хрвајтски, бошњачки*), са четири „имена“ или „језика“, те да се опет на крају школске године по жељи родитеља, ученика, старатеља... уписује једно од четири „имена“ (односно

18 Драга Бојовић: Трибина одржана у Никшићу у организацији Актива професора српског језика и књижевности, новембар 2005. године.

19 О овоме – Јелица Стојановић, Драга Бојовић: Српски језик између истине и обмане (/социо/лингвистичка анализа стања у Црној Гори); Јасен, Београд 2006. године.

20 „Са лингвистичког становишта не може се говорити ни о `матерњем` ни о `црногорском`, а камоли о `матерњем црногорском`... То уопште није термин (матерњи, Ј. С.) којим би се именовао неки језик, то је термин за језик усвојен са `мајчиним млијеком`. Дакле, општи термин је родитељски језик. Зато се код свих народа тај језик нужно и не зове `матерњи`, него то може бити, као нпр. код Пољака, и `очински` језик. Али сваки `матерњи` или `очински` језик има своје име: то је или руски, или енглески, или шпански, или српски, на примјер. Термином `матерњи` не може се замијенити ни један од лингвонима (имена језика). Уз матерњи се мора навести и име језика... Термин `матерњи` вам је, нпр., еквивалентан термину `ријека` или `планина`, Милош Ковачевић: Против неистина о српскоме језику, Пале 2005, 112.

21 Дневни лист Дан, 13. март, 11.

„одредница за назив предмета“ – како стоји у „образложењу“ Министарства). И то се данас спроводи у пракси.

Сада се са образовног и школског система прелази на Устав и (пре) именовање службеног језика. На реду још један (политички) потез на коме се управо ради: пошто-пото уписивање у Устав имена „језика“ без садржаја – „црногорски“. У *Нацртиу новог Устава*²², Члан 12 (Језик и писмо) стоји: У држави Црној Гори у службеној употреби је црногорски језик. Равноправни су ћирилично и латинично писмо.

У склопу свега досад поменутог и свих досадашњих потеза није зачудио ни најновији предлог председника Скупштине Црне Горе Ранка Кривокапића: да се службени језик у Црној Гори зове – **ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ**.

Смишљање и (углавном формално) смјењивање (великом брзином) ових потеза и њихово „испразно и блиједо“ (или готово никакво примјењивање у пракси) пратила су слична (али не и баш иста) „образложења“: 1. Да сваки свој језик може да зове својим именом, 2. Да свака нација „има право да именује језик по свом националном предзнаку“ (национално је истицано у први и једини план, не као хтјење него као морање), да је то демократско право сваког народа, 3. Посљедњем потезу се, рекли бисмо, додаје нови „елеменат“: име државе (и једног дијела нације, и то чак мимо њеног опредјељења) = име за језик.

То су сви „аргументи“ који су у оптицају и који се прокламају од наредних година овакве језичке политике у Црној Гори. Међутим, општепознато је да се имена језик / нација (или језици и нације) у свијету (у садашњим односима и релацијама) не преклапају (нити подударују)²³ – да се једним истим језиком веома често служи више нација или држава, те да име језику нико по сопственом нахођењу и тренутном прохтјеву не може мијењати.

Име језика (у складу са здравом и стабилном језичком политиком и ситуацијом), ако се држимо цивилизацијских лингвистичких и социolingвистичких стандарда, треба да задовољи (макар неке!) критерије који се узимају као релевантни: треба да буде у складу са структурногенетском парадигмом језика (у том погледу се говорно подручје Црне Горе

22 „Експертски текст Устава Републике Црне Горе“ (Ову верзију текста Скупштини је доставио Савјет за уставна питања), Дан, Специјални додаток, септембар, 2006. године.

23 „Уз ово треба рећи да се овакви захтјеви постављају углавном на нашим просторима, и то као аргумент у прилог дисолуцији заједничког српскохрватског стандардног језика и формирање посебних националних језичких стандарда (хрватског, српског и бошњачког). Другдје у свијету у сличним се ситуацијама, када више нација имају један стандардни језик (као што су енглески, њемачки, шпански и др.), о имену и статусу језика не расправља... Ти су односи такви да се не може узимати као општеважеће правило да сваки народ (односно нација) мора имати свој посебан (стандардни) језик и да тај језик мора обавезно називати својим именом, или именом који изабере. То је наш спецификум: он је израз национално-политичких односа и развоја стандардног језика на нашим просторима... У расправама о тим питањима, међутим, не могу се потезати аргументи који не одговарају научној истини.“ Милан Шипка, Назив језика ако уставноправна категорија; Језик и демократизација, Сарајево 2001, стр. 121.

јасно и недвосмислено уклапа у шири говорни и дијалекатски ареал српског језика); са историјско-културним идентитетом (на свим просторима који су ушли и данас су у саставу Црне Горе језик се, према свим писаним документима, а и у усменом предању, увијек звао српски, осим што се као службени једно вријеме имановао као српскохрватски /иако се мора признати да у популистичком именовану и представама тај назив никада није заживио/), „назив српски има лингвистичко, али и етнолингвистичко покриће у аргументима“²⁴; име треба да буде у складу са вољом народа који тим језиком говори.

Јасно је да оваква одлука нема везе ни са лингвистичким ни социолингвистичким критеријумима, што је показано (и показује се) кроз бројне стручне и научне радове; нема утемељења ни у структурно-генетском коду језика, ни у традицији, нити у језичком систему (како везано за књижевни језик, тако ни за народне говоре).

Осим тога, недостаје и онај најлабавији социолингвистички параметар (на који се, као на „последњи“ аргумент често позивају протагонисти наметања политичких решења у језику) – тзв. општедруштвена прихватљивост, односно, одређење друштвеног колектива. (О овоме, на извјесан начин на социолингвистичком плану, говори последњи попис и Црној Гори /преко 64% грађана се определијелило за назив српски језик и, међу њима, и између 80 и 90% чак и оних који су се национално изјаснили као Црногорци писали су да им је језик српски. Од оних двадесетак процената који су писали да им је језик црногорски свега је око 10% оних који су се национално изјаснили као Црногорци, а остало је једна група /при/добијена на разне начине. То значи да се именовање намеће насупрот и жељи грађана који су се на попису определијелили управо за национални предзнак који се потенцира, и намеће, као име за језик/. И, што је најважније, упркос жељи већинске Црне Горе. И упркос језику самом.).

У Црној Гори се у вези са оним шта би требало да представља „црногорски језик“ сретљају различите факултативне, произвољне, узгредне и нејасне „идеје“ и „назнаке“ како појединаца, тако и неких организација (а и државних институција). По једнима (прије свега мислимо на организације без лингвиста у свом „саставу“, и „лингвиста“ без стручног лингвистичког образовања и компетенције, али „релевантне“ за јавну ријеч и мишљење у Црној Гори): „црногорски језик“ би се темељио на неком дијалекту – да ли новоштокавском, или староштокавском, или комбинацијом и једног и другог (имао би посебне „фонеме“ (с`, з`, s), словне знаке, и још неке посебности не зна се по којим критеријумима (тачније – без било каквих критеријума) одабране, којима би се разликовао од окружења. Даље – у вези са језиком у Црној Гори, могла су се срести и мишљења да би као његову посебност у стандардизацији требало нормирати „само“

24 М. Ковачевић, Против..., 54.

неке јотоване јекавске облике са *ћ* и *ђ* (типа *ћераши*, *ђевојка*)²⁵, итд. „Језик“ се, на овај начин, покушава „градити“ издвајањем и хотимичним промовисањем дијалекатских црта.

По трећима, српски језик у Црној Гори треба „само“ преименовати у „црногорски“ (евентуално српско-црногорски) – да би се „побјегло“ од имена српског језика – српски језик. Потврду оваквог „приступа“ налазимо у изјави министра просвјете и науке Црне Горе (Слободана Бацковића): „Црногорци имају тај ваш српски језик, којим ви говорите, да га зову црногорским... и крај приче“²⁶. Уз то, у Црној Гори се 32% становништва национално на посљедњем попису изјаснило као Срби (они, наравно, неће да мијењају ни језик ни име језику), 40% као Црногорци (од којих је, како смо већ навели, више од 80% писало да му је језик српски), негдје је 8–9% национално неопређених, па се поставља питање како уопште спровести замишљену одлуку а не повриједити, не само права језика, него и права грађана Црне Горе.

И то је у суштини слика онога што се са бићем језика данас дешава у Црној Гори, као производа једне опште конфузије и дезоријентације. Али упорност у спровођењу нездраве, погрешне и нереалне политике према језику не само да не престаје већ добија на интензитету. А какве ће то проблеме произвести и до каквих посљедица довести – тиме се нико не бави нити то кога од спроводника такве политике интересује.

СЕРБСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ И СТАНДАРТНЫЙ ЯЗЫК НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОЙ ЧЕРНОГОРИИ (ДИАХРОННЫЙ И СИНХРОННЫЙ АНАЛИЗ)

Резюме

В настоящей работе, на основе анализа языкового материала, охватывающего как древние памятники письменности, так и современный языковой материал, автор приходит к выводу, что на территории нынешней Черногории всегда существовал сербский литературный и стандартный язык. Процессы и языковые явления, характерные для сербского языка в Черногории тождественны процессам и языковым явлениям присущим сербскому языку в целом. Здесь автор имеет в виду наследие старославянского, сербско-славянского и славеносербского языков, реформу языка Вука Караджича.

Всему этому противоречит (что в работе и доказано) попытка, предпринимаемая в Черногории в наше время, переименовать сербский язык.

Елица Стојановић

25 Рајка Биговић-Глушица: Нека колебања у нашим правописним приручницима у односу на ијекавску норму; Трећи лингвистички скуп „Бошковићеви дани“, ЦАНУ, 1997 (Како се и из самог рада и описа овог процеса везано за говорно подручје Црне Горе /а и шире/ види, ова језичка појава је несистемска, везано за различите лексичке јединице недосљедно је реализована, што, уз многе друге разлоге, не би препоручивало уношење ове језичке појаве у стандард, јер би, између много чега осталог што овом не иде у прилог, допринијела нефункционалности, и захтијевала прописивања много правила са многим изузецима).

26 Министар просвјете и науке Слободан Бацковић, Дневне новине Дан, уторак, 31. август, 2004) и аудио записи изјава и конференција за штампу Министра просвјете и науке на сајту Министарства просвјете и науке Црне Горе.

Тијана АШИЋ
Крагујевац
Веран СТАНОЈЕВИЋ
Београд

О УПОТРЕБИ ГЛАГОЛСКИХ ВРЕМЕНА У РАЗГОВОРНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ – ЗАШТО АОРИСТ ИПАК ОПСТАЈЕ?¹

У овом раду заступамо хипотезу да се аорист, упркос економији у изражавању и минимализму разговорног језика, одржао због специфичних ефеката који се постижу његовом употребом. Разматрамо типове исказа у којима се аорист најчешће јавља у разговорном српском језику, и анализирамо различите прагматичке ефекте који се остварују његовом употребом. Осим тога, аорист поредимо са перфектом, временом које има исту темпоралну инструкцију, али се од аориста разликује у погледу начина на које представља предикатом описане догађаје.

Кључне речи: глаголска времена, аорист, разговорни језик, семантика, прагматика, темпоралност, аспектуалност, дискурзивност

1. О посебностима система глаголских времена у српском разговорном језику²

1.1 О лингвистичким одликама разговорног језика уопште

Без обзира на то да ли се дефинише као један о функционалних стилова³ или једноставно као функционално поливалентан језик којим се користимо у споразумевању у свакодневном животу⁴, разговорни језик се одликује следећом карактеристиком: његова употреба за разлику од употребе књижевног језика не изискује напор. Учесници у свакодневној, необавезној комуникацији не обраћају пажњу на језичку норму и (сем у

1 Овај чланак је урађен у оквиру пројеката Министарства науке и животне средине број 148024Д.

2 Напомињемо да се корпус разговорног језика на којем смо радили састоји од конверзација вођених међу образованим одраслим лицима која живе и раде на подручју Београда.

3 Функционални стил би се могао дефинисати као апстрактан скуп типичних елемената издвојених из групе текстова (или усмених дискурса) који имају заједничку функцију, односно употребљавају се у сличним ситуацијама. Њега не треба мешати са индивидуалним, личним стилем појединца (види Кристал, 1995, 66).

4 Половина (1987) даје следећу дефиницију разговорног језика: „Систем заједничких црта разних разговорних реализација и разних стилова разговора, који су сачињени на основу одређених правила конституисања разговора ма које врсте он био“.

посебним ситуацијама) не размишљају о форми и правилности исказа које изговарају. Логична последица овога су одступања од норме која се огледају у: а) кршењу неких граматичких правила и губљењу неких структура и опозиција (на пример, све се више губи опозиција „позициони генитив“ – *бићи код куће* „датов циља“ – *ићи кући*, тако да као резултат у оба случаја добијамо датив – *бићи кући / ићи кући*) и б) стварању нових облика (на пример придева од партиципа презента *висећа лампа*, *роширајуће светило* и комбинација предлог + деиктички прилог или инфинитив: *Је л' помфрић за овде или за понетти?*).

Разговорни језик такође карактерише економичност у изражавању – много тога је неисказано, недоречено и мора се „реконструисати“ на основу контекстуалних елемената (тј. информација које потичу из говорне ситуације и знања о свету које учесници у комуникацију поседују). С друге стране, некад се искази у разговорном језику одликују редувантношћу, која има своју интерперсоналну експресивну функцију (види Eggin & Slade, 1997).

1.2 Глаголска времена у разговорном језику

Но основу оног што смо у претходној секцији рекли о лингвистичким одликама разговорног језика може се претпоставити да је систем глаголских времена у разговорном језику упрошћен (види и Бугарски, 1996, 155) у односу на систем глаголских времена у стандардном језику који се представља и анализира у традиционалним граматикама. Наиме, у језицима који имају велики број глаголских времена (види Ашић, 2004) увек постоје времена која се користе само у књижевном језику, а не и у говору. То је рецимо случај са француским аористом и антериорним перфектом.

Ово је несумљиво последица економичности у изражавању која карактерише разговорни језик али такође и резултат чињенице да се у оквиру система глаголских времена могу семантички дефинисати два подсистема која имају сасвим различите функције (Бенвенисте, 1966, 239): први је такозвани „историјски план исказивања“ којим се представља оно што се десило у једном тренутку без икакве говорникове интервенције. Други подсистем је „дискурзивни план исказивања“ и односи се на свако исказивање које претпоставља постојање говорника и саговорника. На први подсистем обично наилазимо у књижевној нарави, а на други у разговору. Централна времена другог подсистема су презент, перфекат и футур.

С друге стране, важно је истаћи да у разговорном језику глаголска времена често добијају нове, нестандартне функције које осуђују пуристи али које се не би смеле заобилазити у истраживањима и анализама.

Што се српског језика тиче, морфологизација аспекта је учинила излишним изражавање опозиције свршеност–несвршеност путем глагол-

ских времена⁵ (види Станојевић и Ашић, 2006), што омогућава да број глаголских времена која се употребљавају у разговорном језику буде заиста сведен на минимум. Наиме једно једино време – перфекат, у зависности од глаголског вида, служи за изражавање антериорности⁶, резултативности⁷, трајања⁸, као и спецификованог⁹ и неспецификованог¹⁰ понављања у прошлости. А презент, као што ћемо у наставку показати, служи за изражавање не само садашњости, већ и прошлости и будућности. Дакле, могло би се рећи да су основна времена у разговорном језику презент и перфекат глагола оба вида.

Презент несвршених глагола, поред своје осовне функције да упућује на процес који се одиграва у моменту говора, све више замењује футур први:

- 1) Сутра идемо на море.
- 2) Видимо се за недељу дана.

Презент свршених глагола често замењује футур други (предбудуће време):

- 3) Чим завршим с послом, јављам ти се.

У нашем корпусу наишли смо чак и на пример у којем је футур други замењен перфектом свршеног глагола:

- 4) Кад сам урадила распоред, мењам то, па ти се јављам.

На ову појаву ћемо се вратити у секцији 3.7 кад будемо анализирали аорист и перфекат за будућност.

Презент свршених глагола је врло фреквентан у усменој нарави где, због дискурзивне инструкције временске прогресије коју даје, за разлику од перфекта, ствара ефекат живости и динамичности (види Ашић, 2000):

- 5) Отишла сам у банку и тамо срела Марину сестру и пришла јој, а она се правила да ме као не познаје.
- 6) Одем ти ја у банку и тамо сретем Марину сестру и приђем јој, а она се направи да ме као не познаје.

Презент несвршених глагола (синематографски презент) је у усменој нарави доста ређи од презента свршених глагола сем уколико говорник не жели да заиста дочара саговорнику да се догађаји ту пред њим „као

5 Наиме, функцију имперфекта је преузео перфекат несвршених глагола, тако да се уместо данас архаичног имперфекта у примеру Она писаше писмо, употребљава перфекат (Она је писала писмо.). Аналогно томе, аорист би се могао заменити перфектом свршених глагола, што значи да би се уместо аориста у примеру Она га ухвати за руку, могао употребити перфекат као у реченици Она га је ухватила за руку.

6 Тог дана је Марко победио у трци.

7 Прејео сам се. Не могу да зинем.

8 У то време Милена је имала дугу косу.

9 Три пута је мачка пала са моје терасе.

10 У то време је често ишла у биоскоп.

11 У књижевности је он доста чешћи, види Ашић 2000, Танасић, 2005.

на филмском платну“ одвијају. Тако се, на пример, може чути у препричавању снова (види и Савић, 1993):

7) Улазим у неку светлу просторију, а тамо седи моја покојна баба и гледа ме нетремице. Осећам да се из ње шири као нека енергија...

Плусквамперфекат је у разговорном језику готово увек замењен перфектом, а чињеница да се резултативност догађаја односи на неки тренутак у прошлости, а не на моменат говора се имплицира или истиче одговарајућим прилогом:

8) Нисам те прво/најпре/одмах разумео. После сам схватио шта хоћеш да кажеш.

Најзад, већ смо објаснили зашто је имперфекат у разговорном (па и стандардном) језику постао сувишан (види секцију 2.2). Њега је у потпуности у свим функцијама заменио перфекат несвршених глагола. Ипак постоји једна модална употреба имперфекта која се још може чути – пореди су глаголи *бићи* и *звати се*:

9) Како се зваше њен дечко?

10) Где беше Сурдулица?

Употребом имперфекта у овим питањима говорник истиче да му је информација коју тражи била позната, али му је у моменту говора когнитивно недоступна (не може нечега да се сети)¹². Истакли бисмо да у овим случајевима имперфект изражава стање актуелно у садашњости.

Занимљиво је да се у процесу семантичке трансформације, облик *беше* претворио у непромењиву прагматичку речцу са истом функцијом:

11) Где, (оно) беше, живи његов брат?

2. Аорист у разговорном језику

2.1. Увод

Комплетан опис семантике и прагматике једног глаголског времена подразумева бар три параметра, а то су темпорални, аспектуални и дискурзивни параметар. Под темпоралним параметром подразумевамо инструкцију коју даје глаголско време у погледу темпоралне локализације глаголског процеса и која се може представити као комбинација три рајхенбаховске (Reichenbach 1947) темпоралне координате S, E и R, где је S моменат говора, E моменат догађања, а R референцијална тачка, тј. моменат из којег се сагледава предикатом описана евентуалност. Тако за аорист у српском (види Станојевић и Ашић, 2006) важи следећа формула: E-R, S. Дакле, догађај претходи моменту говора, а референцијална тачка се поклапа са моментом говора. У нарацији одсеченој од момента говора темпорална дефиниција аориста би била E-R, S* где са S* бележимо моменат туђе (наторове или јунакове) садашњости.

¹² Упореди ове примере са питањима у презенту: Како се зове њен дечко? Где је Сурдулица?

Аспектуални параметар се тиче начина на који глаголски предикат представља процес: као комплетно завршен или у току, односно у почетној, средишњој или финалној фази своје реализације. У српском је аспект морфологизован тако да је аспектуална информација у глаголском облику јасно раздвојена од темпоралне путем одговарајућих творбених афикса (нпр. Читао сам књигу/ Прочитао сам књигу; Купио сам књигу / Куповао сам књигу).

Под дискурзивним параметром подразумевамо инструкцију у погледу темпоралног редоследа догађаја које уводи низ реченица у датом времену. Наиме нека глаголска времена дају инструкцију да два догађаја e_n и e_{n+1} уведена реченицама P_n и P_{n+1} одговарају редоследу реченица које их уводе, а то је управо случај са аористом у српском, док нека временна сигнализују обрнут редослед догађаја (нпр. плусквамперфекат у српском). С друге стране, перфекат је неутралан у погледу темпоралног редоследа.¹³

Сада је важно разумети да аорист није јединствен ни незамењив у српском ни по својој темпоралној инструкцији (која је иста као и једна од две инструкције перфекта¹⁴), ни по својој дискурзивној инструкцији (идеја прогресије се, као што смо већ показали, изражава и перфективним презентом). Због свега овога би се очекивало да се аорист, попут имерпфекта, у разговорном језику готово сасвим изгубио из употребе. Међутим, аорист је у савременом српском, како књижевном, тако и разговорном језику, иако мање фреквентан него у 19. веку, далеко од стадијума у којем би се могло рећи да излази из употребе. Ово не важи само за језик књижевности већ и за разговорни језик, који би требало да карактеришу економичност и минимализам. Хипотеза коју ми у својим радовима (види Станојевић и Ашић, 2006 и Станојевић, у штампи) бранимо је да се аорист одржао будући да даје различите ефекте у односу на перфекат свршених глагола и перфективни презент. Наши лингвисти и граматичари (Стевановић 1989, Станојчић и Поповић, 2000, Танасић 2005, Ивић 1983, Ковачевић 2006) пре свега указују на својство доживљености. Мишљења смо да је аорист у говорном језику опстао зато што поред овог својства ствара и веома значајне ефекте као што су: актуелност–

13 Упоредити у том смислу дискурсе а) и б):

а) Макро паде. Јован га гурну.

б) Марко је пао. Јован га је гурнуо.

Дискурс под а) није природан, јер редоследу реченица не одговара редослед догађаја какав очекујемо на основу наших знања о свету (прво неко треба неког да гурне да би овај пао). За разлику од овог дискурса дискурс под б) је потпуно природан, јер је перфекат у српском неутралан у погледу темпоралног редоследа, тако да без обзира на редослед реченица са перфектом, инферирамо редослед догађаја који је у складу са нашим знањима о свету.

14 Имајући у виду да поред резултативних перфекат има и наративне употребе, за ово време смо предложили два семантизма: E-R, S i E, R-S (види Станојевић и Ашић, 2006, стр 178).

релевантност, неочекиваност, чуђење, емоционална (позитивна или негативна) реакција на догађај. У секцијама које следе описујемо и тумачимо ове ефекте поредећи примере у аористу и перфекту.

2.2. Аорист и временска дистанца

Аорист, за разлику од перфекта, сигнализује да је временска дистанца између тренутка у којем је се одиграо догађај и момента говора у психолошком смислу мала, што значи да говорник догађај доживљава као нешто актуелно, односно релевантно у моменту говора. Битно је разумети то да врста догађаја али и наша знања о свету одређују колика је у апсолутном смислу ова временска дистанца (упоредити примере 12 и 13):

12) Мајку му, ожарих се на цигарету!

13) Удаде јој се и најмлађа ћерка. Свака јој част, све три је удомила!

Јасно је да се у примеру 12) догађај збио непосредно пре момента говора (иначе не би био релевантан и маркиран), док је у примеру 13) сасвим могуће замислити да се догађај одиграо и неколико месеци раније¹⁵. Оно што је заједничко овим примерима је да је у моменту говора на снази говорникова реакција на оно што се догодило. Сличне реченице у којима је употребљен перфекат су пре свега фактографске, при чему акценат није на самом догађају (нити се имплицира да се он недавно десило) већ на његовим последицама:

14) Ожарио сам се на цигарету пре неки дан и још ми се види ожиљак.

15) Најмлађа ћерка јој се удала 1997. Од тада живи сама.

Са аористом, пак, акценат није на стању као последици догађаја, већ на самом догађају. Неприродан одговор 16а) на питање 16), за разлику од одговарајућег одговора у перфекту, 16б) иду у прилог овој хипотези:

16) Може ли Пера да ми помогне?

16а) Не, оде у продавницу.

16б) Не, отишао је у продавницу

Најзад, важно је истаћи да аорист за разлику од перфекта сигнализује да импликације догађаја нису поништене. Као илустрацију ове тезе послужиће нам следећи пар примера:

17) Ју, побеже ми дете!

18) Данас ми је побегло дете и једва смо га пронашли.

Пример 18) имплицира да је дете пронађено захваљујући координираној реченици (*једва смо га пронашли*), која се не може природно употребити у контексту 17), о чему сведочи неспретан исказ под 17а):

15 Из овога следи да у прагматичком смислу неважни (нпр свакодневни) догађаји уведени аористом по правилу нису најприроднији са релативно великом темпоралном дистанцом у односу на S, осим ако их говорно лице не представи као посебно важне. Упоредити у том смислу следеће примере: Пре неки дан се напих сока. // Пре неки дан се толико напих сока да ми је позлило.

17a) Ју, побеже ми дете и једва смо га пронашли.

2.3. *Аорист̄ и доживљеност̄*

У овом раду се нећемо бавити ефектом доживљености који аорист ствара у књижевној наравији већ искључиво доживљеношћу која се односи на догађај чија се референцијална тачка поклапа са моментом говора. Тада је сам чин изговарања реченице у којој је употребљен аорист истовремено и говорникова емотивна реакција на догађај. Ово се јасно види у свим до сада наведеним примерима употребе аориста у разговорним језику. Да је доживљеност обавезан, а не факултативан ефекат употребе аориста показују следећи дискурси:

19) Разбих чашу. Убиће ме мајка.

20) Разбих чашу. Купићу нову.¹⁶

За разлику од дискурса 19), у дискурсу 20) друга реченица није адекватна експлицитација реакције говорног лица на догађај, реакције која је већ наговештена употребом аориста доживљености из прве реченице.¹⁷ Међутим, кохерентност дискурса 20) се може „поправити“ употребом неког израза за индиферентност чија је функција у овом типу примера да дезактуализује ефекат доживљености, а самим тим и емотивно стање субјекта у моменту говора (види Станојевић, у штампи):

Разбих чашу. Ма нема везе, купићу нову.

Дезактуализовање односно поништавање ефекта доживљености указује на прагматичку природу овог ефекта. Само се, наиме, прагматичке инференце могу анулирати, тј. поништавати.

Већ смо у овом раду нагостили да се поред употребе аориста за реферисање на догађаје релевантне у моменту говора, ово време каткада користи и у усменој наравији и то да би говорник изразио свој став или емотивну реакцију према догађају, који је такође релевантан у моменту говора:

Јој баш ми је криво! Гоца је рече да нам је спаковала колаче али ми кренусмо на брзину и не понесмо их.

И замисли молим те, кад јутрос стигосмо са будућим младенцима пред општину дотрчаше одмах неки мали Цигани до нас да нам траже паре и гњаве нас. Баш сам се изнервирао.

2.4. *Аорист̄ у одричним реченицама – ефекат̄ неочекиваност̄и*

Аорист се у разговорном језику често јавља у одричним реченицама. Он те реченице маркира у прагматичком смислу, јер за разлику од перфекта, којим се неутрално саопштава чињеница да субјекат није извршио

16 Међутим, са перфектом у првој реченици (Разбио сам чашу. Купићу нову) овај дискурс би био сасвим кохерентан будући да перфекат није маркиран у погледу доживљености собом уведеног догађаја.

17 Под дискурсом подразумевам изговорен или написан низ од бар две реченице.

предикатом описану радњу (види примере 21 и 23), аорист податак о невршењу радње приказује као нешто неочекивано, нешто што се десило мимо неке субјектове навике (пример 22), или уобичајености коју је он запазио (пример 24).

- 21) Ове недеље нисам одвела дете у играоницу. Чула сам да тамо влада неки вирус.
- 22) Ове недеље не одведох дете у играоницу! А иначе га бар два пут недељно водим.
- 23) Нисам видео ниједну девојку у минићу у Кнез Михајловој. Изгледа да су минићи изашли из моде.
- 24) Не видех ниједну девојку у минићу у Кнез Михајловој! Баш чудно!

Ефекат неочекиваности се са аористом манифестује као неусклађеност садржине исказа с неком навиком субјекта. Са негацијом добијамо ефекат неочекиваности неизвршене радње у контекстима у којима потврдна реченица са аористом изражава неочекиваност извршене радње. Следећи примери илуструју ову поларизацију ефекта неочекиваности.

- 25) Данас не купих Блиц. А иначе ретко купујем ове новине.
- 26) Данас купих Блиц. А иначе ретко купујем ове новине.

Дакле, док одричан облик прагматички имплицира субјектову навику да нешто редовно чини, потврдан облик прагматички имплицира субјектову навику да нешто редовно **не** чини. Да су у питању прагматичке инференце, а не семантичке јаке импликације доказује чињеница да се оне не јављају са било којим глаголом у аористу, већ само са онима којима се може изразити нека навика или уобичајеност. Са осталим предикатима је на снази само идеја неостварене намере или кајања што нешто није учињено:

- 27) Јао не пробах и љубичасту сукњу, а хтела сам да видим како ми стоји.
- 28) Јутрос не позвах Милицу и сад не знам да ли је отпутовала.
Да није питању хотимично неизвршење неке радње показује и немогућност да се у реченицама овог типа употреби прилог *намерно*. Са перфектом је међутим он сасвим прихватљив:
- 29) Јутрос намерно *не попих/ нисам попила кафу. Хтела сам да проверим јесам ли заиста кофеински зависник.

2.5. Аорист у експресивним питањима

Аорист се у разговорном језику јавља у експресивним питањима, тј. у питањима која поред своје основне функције „тражење информације од саговорника“ имају и секундарну, прагматичку функцију изражавања говорничког става према садржају питања. Тај став је често праћен емоцијама: љутњом, жаљењем, нестрпљењем, прекором, збуњеношћу итд.

Питања у којима је употребљен перфекат имају искључиво сазнајну функцију и нису експресивна, а говорников став у њима може се евентуално назначити одређеним речцама, прилозима и прилошким изразима (*побогу, одједном, већ једном, дођавола, бре*) карактеристичним за разговорни језик.

У следећим паровима примера дато је најпре питање са глаголом у аористу, после којег следи коментар који подвлачи његову експресивност, а потом питање са глаголом у перфекту и наставком који подвлачи његову информативну функцију:

- 30) Што га остави? Сад је љут на све око себе.
- 31) А што си га оставила? Је л' ти био неверан?
- 32) Набави ли ти паре за штампање зборника? Неће нам никад изаћи!
- 33) Да ли си набавио паре за штампање зборника? Ако ниси имам ја идеју.
- 34) Заврши ли ти тај твој чланак? Пишеш га већ три године.
- 35) Да ли си завршио чланак? Баш бих волела да га прочитам!
- 36) Милоше што сахраните самог себе? Чудо невиђено!
- 37) Где сте сахранили деду? У Београду или у селу?

Аорист овде врши функцију коју у питањима са перфектом имају експресивне прагматичке речи. Доказ за ову тврдњу је да се на пример питање 30) може парафразирати на следећи начин:

- 38) А што си га бре / побогу оставила?

Онда када је сазнајна функција питања у потпуности блокирана контекстом који сугерише да говорно лице не очекује никакав одговор, добијају се тзв. реторичка питања у којима се, управо због своје експресивности, чешће јавља аорист:

- 39) Јао што се уписасмо на овај глупи курс?! Полудећемо од досаде!
- 40) Где ми будали паде на памет да њу питам за савет?! Удавиће ме!
- 41) Црни Милутине, ко ти даде диплому?! Па ти не знаш шта је окситоцин.

2.6. Може ли аористи утицајати на интерпретацију значења глагола (иредикација)?

До сада смо анализирали прагматичке ефекте који се стварају употребом аориста. Питање које се природно у лингвистичкој анализи намеће је да ли употреба аориста може имати утицаја на само (семантичко) значење глагола. Могу ли се, наиме, наћи искази у којима један те исти глагол добија различито значење у зависности од тога да ли се јавља у аористу или у перфекту? Поћи ћемо од разлике у значењу глагола *остати* у питањима (не обазирјући се овог пута на разлике које се тичу експресивности, обрађене у претходној секцији):

42) Где остаде Душан?

42а) Не знам. Мало пре је ишао ту поред мене и одједном се изгубио.

43) Где је остао Душан?

43а) Остао је са баком и деком код куће.

У примеру 42) глагол *остати*, изговорен током шетње шумом, могао би се заменити глаголима *застати*, *изгубити се*, *нестати*, док овај исти глагол у примеру 43) има значење *налазити се*. Наиме, перфекат, као што смо већ више пута у раду поновили, акценат ставља на последицу – резултат радње која је, осим ако то није експлицитно назначено, још актуелна у моменту говора. Аорист пак у фокус ставља сам догађај, а то је у примеру 42) тренутак у којем је лице о којем је реч (*Душан*) престало да иде укорак са осталима. Управо зато и не би било прикладно употребити прилог *данас* у овом примеру, нити би било прикладно у њему, у дагом контексту, употребити перфекат, јер би он сигнализовао не да је особа на тренутак нестала из говорничког видокруга, већ да је решила да се негде и задржи.

Слична појава се може уочити и када се упореде одговори на питање дато у примеру 44):

44) Где ти је брат?

44а) Оде до продавнице да купи киселу воду. Одмах се враћа.

44б) Отишао је у Канаду. Не верујем да ће се икад више вратити у Србију.

Изговарајући реченицу 44а) са предикатом у аористу говорник саопштава да је субјекат напустио место на којем се он и саговорник налазе (тј. место на којем се изриче реченица), али и да је у питању свакодневна (убичајена) радња. То омогућава стварање контекстуалне импликатуре (на основу значења зависне реченице „*да купи киселу воду*“¹⁸). Та је импликатура експлицитно изречена у наставку дискурса (*Одмах се враћа*).

Када међутим саговорник жели да саопшти да је субјекат не само „на кратко“ напустио место говора већ и да ће дуго бити одсутан (то јест да није посредни уобичајени одлазак на неко место са којег ће се брзо и вратити), онда је пожељно употребити перфекат којим се а) указује да се догађај десио једном (то не мора бити непосредно пре момента говора већ и у даљој прошлости) али за свагда и; б) наглашава да су последице које је догађај оставио трајне (*бити одсутан на дуже време, можда заувек*). Ове последице су, дакле актуелне не само у моменту говора већ ће бити на снази и у будућности (што је наглашено у наставку дискурса 44б)¹⁹.

Треба напоменути да би се у примеру 44б) аорист могао употребити само ако је „одлазак у Канаду“ радња која је за субјекта уобичајена (он на

18 Наша знања о свету нам говоре да куповина киселе воде не захтева пуно времена.

19 Управо због тога је реченица „Исели се у Канаду“ неприродан одговор на питање „Где је сада х?“. Наиме аористом се инсистира на догађају а не на последицама. Зато је у одговору овде много боље употребити перфекат (*Иселио се у Канаду*) којим се наглашавају последице догађаја.

пример може бити пилот који редовно лети за Канаду). У том случају би се, међутим, радије употребио предлог *за*²⁰:

44в) Оде за Канаду. Знаш да сада лети на тој линији. Враћа се преко-сутра.

Најзад, осврнућемо се на једну појаву везану за полисемични глагол *заборавити* (види Ивић, 2002). Овај глагол прилагођава своје значење типу допуне са којом се јавља (у теорији Генеративног лексикона, Пустејовски, 1995, ова појава се зове *ко-композиција*²¹):

45) Јао! Заборавих/заборавио сам кишобран.

46) Заборавила сам /заборавих француски. Не умем више ни најпростију реченицу да саставим на том језику.

47) Госпођа Матејић ме је потпуно заборавила/заборави. Није ни чудо, врло је стара.

Када објекат глагола *заборавити* припада категорији неживог и материјалог, он означава да субјекат тренутно нема код себе предмет који му је потребан, а који иначе поседује. У том случају се глагол може наћи у аористу или перфекту.

Кад објекат припада категорији апстрактних појмова или живих бића онда он означава да се субјекат више не сећа неког ентитета (готово да је анулирана свест о том ентитету, односно знање субјекта о том ентитету)²². У овом се свом значењу глагол *заборавити* јавља искључиво у перфекту, јер је акценат на последици процеса означеног овим глаголом.

Када се међутим глагол *заборавити* јави са предлогом *на*, онда (види и Ивић, 2002, 119) он означава да је субјект сметнуо с ума да нешто учини с датим ентитетом или у вези с тим ентитетом који може бити нешто материјално (неживо као у примеру 48, или живо, као у 49) или пак нематеријално, тј. апстрактно, као у примеру 50. У свим овим случајевима може се употребити аорист, јер се не ради о резултату процеса заборављања већ о тренутном менталном догађају који се може исправити.

48) Заборавих на решо. (Заборавих да је требало да га однесем на поправку)

49) Заборавих на Живку. (Заборавих да је требало и њу да позовем на рођендан)

50) Заборавих на француски. (Заборавих да је требало оглас за конференцију написати и на француском)

Све у свему може се закључити да аорист и перфекат утичу на интерпретацију предиката управо због тога што први акценат ставља на сам

20 О семантици просторних предлога виду у Ашић, 2004.

21 Ко-композиција објашњава како један те исти глагол мења значење у зависности од свог објекта. На пример поправити кола, оцену, понашање, крем.

22 Ова дефиниција би се наравно морала редефинисати и побошљати али то није нарочито релевантно за предмет овог чланка.

догађај, а други на његов резултат (последницу) која се интерпретира као одређено стање актуелно у моменту говора.

3.7. Аорист за будућности

О модалним употребама аориста се у традиционалним граматицама српског језика (Станојчић и Поповић, 2000, Танасић 2005) говори онда када аорист изражава увереност говорног лица да ће се нешто десити (51, 52, 53), или став чврсте намере да нешто оствари (54).

51) Још два испита и заврших факултет.

52) Још један пар ципела и ти сестро потроши све паре.

53) Узми брзо још једно парче, јер ја и Душан поједосмо чоколаду.

54) Одох кући.

У модернијим прагматичким приступима (види Мешлер, 1998 и Станојевић и Ашић, 2006), рекло би се да је овде аорист употребљен интерпретативно²³, тј. да изражава радњу која се представља / замишља као свршена у секундарном имагинарном моменту садашњости²⁴ који је смештен у будућности у односу на стварни моменат говора. Дакле, говорник се премешта у будућност и из нове перспективе посматра као већ остварено оно што намерава да уради или оно за шта верује да ће се сигурно догодити. И овде је, као и у случају књижевне наратије, темпорална дефиниција аориста E-R, S* где са S* бележимо моменат замишљене садашњости смештен у будућност. Овом интерпретативном (маркираном) употребом аориста говорник жели да оствари ефекат епистемичке сигурности.

Одмах се намеће логично питање: како у овим случајевима саговорник зна да се исказ не односи на прошлост већ на нешто што тек треба да се оствари у будућности? Одговор је једноставан јер уколико исказ садржи прилошку одредбу типа *још + номинална синџагма*²⁵ (као у 51 и 52) или неки израз или реченицу (као у 53) којим се на неки начин блокира интерпретација „оствареност у прошлости“ онда је једино могуће тумачење исказа „оствареност у будућности“.

Шта се међутим дешава кад наизглед ништа у исказу (као у примеру 54) не блокира основно значење аориста? Прагматика на ово питање нуди јасан и, чини нам се, задовољавајући одговор: тада на снагу ступају контекстуалне информације које онемогућавају да се време интерпрети-

23 Када је исказ употребљен интерпретативно он не означава неко стање ствари у свету (као у случају дескриптивних исказа), већ нечију репрезентацију неког стања ствари у свету која се не мора поклапати са реалношћу (види Спербер и Вилсон, 1986).

24 Аналогну појаву имамо и у књижевној наратији (види 3.1) где аорист означава догађај који непосредно претходи туђем моменту садашњости (било да је то јунаков или приповедачев моменат садашњости) који се, логично, разликује од стварног читаоачевог момента садашњости.

25 Овај тип одредбе би се могао тумачити и као одредба за условност те би се 52) могло парафразирати на следећи начин: Купиш ли још један пар ципела ти ћеш, сестро, потрошити све паре.

ра у свом основном значењу. То би значило да уколико локутор каже *Скувах кафу*, или *Позвах Мару*, а саговорнику је очигледно да он то није учинио, саговорник ће дате исказе протумачити као говорникову намеру да наведене радње одмах и оствари. Ипак у српском језику се не могу чути овакви искази са значењем намере у будућности. Да би се интенционалност изразила користе се презент или футур први: *Ево кувам кафу/Ево скуваћу кафу; Одмах зовем Мару / Одмах ћу позвати Мару*. Изледа да аорист искувише снажно маркира доживљеност догађаја који се одиграо пре момента говора да би, контекстуалне информације могле да онемогуће ову његову основну интерпретацију.

Да закључимо: уколико се у реченици експлицитно не блокира основна вредност аориста он, сем у случају првог лица глагола *отићи*, не може да означава будућност. А аорист првог лица глагола *отићи* може да изрази будућност зато што не може да значи прошлост! Наиме, не може се рећи:

55) *Малочас одох²⁶.

Глагол *отићи* у својој апсолутној употреби (без допуне за место као у *отићи од куће* или *отићи кући*) садржи деиктичку значењску компоненту (види Ашић, 2004): он наиме означава одвајање од места на којем се налази говорник док изговара свој исказ. Из овога произилази да би исказ *Одох* требало да значи 'управо сам најуистио место на којем се налазим сада док изговарам овај исказ'. Будући да је ова интерпретација семантички апсурдна, исказ се реинтерпретира на следећи начин: 'управо се сиремам да најуистио место на којем се сада, док изговарам овај исказ, налазим'.

Напоменимо да се аорист првог лица глагола *отићи* може у овом значењу употребити и са прилошком допуном за циљ:

56) Одох кући.

57) Одох код доктора.

Ове реченице означавају намеру да се започне кретање ка неком циљу.

Логично, аорист глагола *отићи* употребљен у другом или трећем лицу означава без проблема непосредну прошлост, тј. чињеницу да се субјекат одвојио од места на којем се говорник налази, те у говору чујемо исказе:

58) Управо оде баба.

59) Одоше нам најзад гости.

60) Ти, Петре, оде без поздрава.

26 Као што се види из примера 6 глагол *отићи* у првом лицу презенте се користи у усменој наративи догађаја из прошлости и тада означава кретање ка неком циљу, који се обавезно и наводи (одем ти ја у банку итд). Будући да презент перфективних глагола никада не може означити актуелност у моменту говора, облик *одем* се не везује нити за момент говора, нити за место говора.

Рецимо најзад, да се за означавање намере у будућности у разговорном језику све више користи перфекат:

61) Отишла сам. Чујемо се.

Ипак, у обртурама са перфектом неприкладно је употребити прилошку допуну за циљ, те се не чују реченице (са перфектом за будућност) типа:

62) Отишла сам кући.

63) Отишао сам код доктора.

Ови искази, услед аспектуалне природе перфективног перфекта, имплицирају да је субјекат дошао до свог циља (израженог прилошком одредбом) у неком моменту прошлости.

Ипак перфекат, за разлику од аориста, допушта да се и други глаголи, а не само глагол *оћићи*, употребе за означавање намере у будућности:

64) Кренула сам. Тао!

65) Сад си готов. Надрљао си.

Ми у овом раду нећемо покушати да објаснимо ову разлику. Она треба да буде предмет нових истраживања о специфичним, нестандартним употребама времена.

Закључци

Хипотеза о минималном броју глаголских времена довољних за изражавање темпоралности у разговорном језику не доводи у питање употребе аориста које смо у овом раду анализирали. Наиме, важно је истаћи да постојање аориста у разговорном језику није мотивисано семантички, него прагматички. Наиме, важно је имати у виду да аорист не служи да би енкодирао темпоралне информације које се иначе не могу енкодирати неким другим глаголским временима, већ да би се њиме повећала експресивност исказа. Другим речима, аорист је живо време у говору због ефеката који се захваљујући њему остварују, а то је пре свега емотиван, лични однос према израженом (насупротив фактографском перфекту), чиме говорник сугерише своју психолошку реакцију (изненађење, негодовање, жаљење, љутњу) на догађај описан предикатом, или своје виђење датог догађаја. Наиме, догађај може бити актуелан, важан или (у случају реченичне негације) неочекиван, односно неуобичајен. За разлику од аориста, перфекат је фактографски и неутралан у погледу тога како субјекат „види“ дати догађај.

Аорист тако снажно мармира говорникову реакцију на догађај који се у психолошком смислу недавно догодио, да се он (осим у случају глагола *оћићи* који због деиктичке компоненте блокира основну интерпункцију аориста), не може употребити за означавање намере да се нешто оствари у будућности. Уместо аориста се у овој функцији у разговорном језику користи перфекат.

Најзад, све што смо изнели у овом чланку упућује на то да се при анализи глаголских времена у једном језику морају поред семантичких

(темпоралних, аспектуалних и дискурзивних параметара) узети у обзир и прагматички параметри и то пре свега контекст у којем се изриче реченица, затим став говорног лица према предикатом описаном догађају, као и ефекти које говорник, производећи исказ, жели да постигне код саговорника.

Библиографија:

- Ašić T. (2004), *La représentation cognitive du temps et de l'espace ; étude pragmatique des données linguistiques en français et dans d'autres langues, thèse de doctorat*, Institut des Science Cognitives – Université Lyon-2 et Université de Genève.
- Eggin S & Slade D (1997), *Analysing casual conversation*, Cassell, London & Washington.
- Genette G. (1972), *Figures III*, Paris, Seuil.
- Gosselin L. (1996), *Sémantique de la temporalité en français*, Duculot.
- Ивић М. (1983), *Лингвистички огледи*, Просвета, Београд.
- Ивић М. (2002), *Пет речи*, XX век, Београд.
- Kamp H. & Rohrer C. (1983), „Tense in texts“ in R. Baurle, C. Schwarze i A. von Stechow (eds), *Meaning, use and interpretation of language*, Berlin, de Gruyter, pp. 250–269.
- Kovačević M. (2006), „Stilske dominante u Božovićevoj priči 'Prvi put u Novom Pazaru'“, *Jezik i stil Grigorija Božovića*, *Zbornik radova sa naučnog skupa*, Filozofski fakultet Kosovska Mitrovica, 77–92.
- Kristal D. (1995), *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd, Nolit.
- Sperber D. & Wilson D. (1986), *Relevance. Communication and Cognition*, Oxford, Blackwell.
- Савић, С. (1993), *Причања о догађајима из снова: уједињеба нарајивног презентиа*, Нови Сад
- Станојчић Ж. и Поповић Љ. (2000), *Граматика српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Станојевић В. и Ашић Т. (2006), *Семантика и прагматика глаголских времена у француском језику*, ФИЛУМ, Крагујевац.
- Станојевић В. (у штампи), „Аорист у српском и у француском језику: семантичке и прагматичке разлике“, реферат саопштен на Међународном састанку слависта у Вукове дане 2006, Београд.
- Стевановић М. (1989), *Савремени српски језик*, Научна књига, Београд.
- Swart, de H. (1998) „Aspect shift and coercion“, *Natural language and linguistic theory*, 16: 346–85.
- Танасић С. (2005), „Синтакса глагола“, у *Синтакса савременог српског језика: прости реченица*, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд-Нови Сад, стр. 345–476.
- Половина В. (1987), *Лексичко-семантичка кохезија у разговорном језику*, Филолошки факултет, Универзитет у Београду.
- Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja/XX vek, Beograd, 1996

ON THE USE OF TENSES IN THE COLLOQUIAL SERBIAN LANGUAGE – WHY DOES THE AORIST STILL PERSEVERE?

Summary

This paper seeks to account for the existence and the usage of the aorist tense in casual conversation in Serbian language. Namely, it is well known that in casual conversation the system of verbal tenses is simplified and that the so-called basic tenses take over the functions of the more specific, *literary* tenses. Hence, one would expect that aorist has disappeared from the spoken Serbian and has been totally replaced by the perfect tense and the perfective present, which are capable of giving the temporal and discursive instructions identical to those encoded by aorist. However, aorist has survived because of the very strong pragmatic effects it produces in utterances: the speaker accentuates his own attitude towards the content of the sentence or his psychological reaction to the eventuality denoted by a verb. The paper especially focuses on the usage of this tense in expressive and rhetorical questions, negative sentences denoting a breaking of routines and habits and also sentences expressing speaker's intentionality.

Tijana Ašić и Veran Stanojević

Бобан АРСЕНИЈЕВИЋ
Амстердам

ЗНАЧЕЊЕ СРПСКОГ ИМЕНИЧКОГ СУФИКСА -ЈЕ

Рад се бави семантичким аспектима збирних именица и нуди формалну семантичку дефиницију значења збирности. Посебна пажња посвећена је именичком суфиксу *-је*, којим се у српском језику граде збирне именице. Разматрањем појединачних модела творбе речи овим суфиксом установљено је да он у сваком од модела носи исто значење и исту функцију.

Кључне речи: збирне именице, збирни бројеви, граматички број, значење масе, суфикс *-је*.

Увод

Семантичка литература која се бави граматичким бројем и бројивошћу (Киеркиа 1998, Ченг и Сибесма 1999) препознаје одређену класу именица које деле својства именица са значењем масе и именица у плуралу. Такве су именице *наmeshтај*, *стока*, или *софтвер*; ову класу именица, у даљем тексту ћу називати *неизведеним збирним именицама*. Попут именица са значењем масе, оне немају облике за множину (**наmeshтаји*), и не могу се јавити са квантификатором *цео* (**цео наmeshтај*), већ само са квантификатором *сав* (*сав наmeshтај*). Попут именица у множини, и за разлику од именица са значењем масе, оне означавају неограничене скупове одговарајућих јединица: *наmeshтај* денотира неограничени скуп комада *наmeshтаја* као што множински облик *столице* денотира неограничени скуп (комада) *столица* (*Стоке је било мало по броју* према **Воде је било мало по броју*). Арсенијевић (2006а) показује да је специфичност неизведених збирних именица у односу на множинске облике других именица у томе да, за разлику од потоњих, не формирају канонички сингулар (стандардну јединицу бројања), већ да је њихова јединица бројања варијабилна. Док свака јединица у скупу *столица* мора да задовољава неке критеријуме, рецимо да има сопствено седало, или ограничен број ногара, ниједан такав скуп неповредивих критеријума не можемо успоставити за комад *наmeshтаја*. Иако је и *столица* комад *наmeshтаја*, комад *наmeshтаја* не мора имати седало ни ногаре (нпр. огледало или лустер). И док грло *стоке* мора имати ограничен број ногу (нормално четири) и једну главу (па тако и једно грло), оно још увек варира међу рогатом и другом стоком, те између младунаца и одраслих јединки; ове разлике заузимају значајно место у перцепцији говорника, и тиме не дозвољавају формирање каноничког сингулара.

Неизведене збирне именице се јављају у великом броју језика у свету, и понашају се на исти начин. Тако се као српске именице *наметишај*, *стиока* и *софтвер* понашају и њихови енглески парњаџи *furniture*, *cattle* и *software*: немају облике множине и не комбинују се са квантификатором *many* (бројиво много), већ само са *much* (много уз значење масе), али подразумевају одређено мноштво елементарних јединица (*The cattle was few in number* према **The water was few in number*). Оно што српски језик чини специфичним у односу на већину других језика је да у српском поред неизведених збирних именица постоје и изведене збирне именице које се понашају на исти начин.

Најпродуктивнији афикс за грађење збирних именица у српском језику је суфикс *-је* (Стевановић 1970). Овим суфиксом се од великог броја основа могу градити збирне именице: *џруиш* + *-је* = *џруће*, *џран* + *-је* = *џрање*, *лиши* + *-је* = *лишиће*, *кол* + *-је* = *коље*... Циљ овог рада је да истражи типове основа са којима суфикс *-је* гради збирне именице, као и да се позабави значењима новонасталих именица у зависности од основа које учествују у грађењу.

Типови основа са суфиксом *-је*

Кренимо од најјаче хипотезе, да постоји само један именски суфикс *-је*, који у грађењу именица увек учествује са истим значењем, и погледајмо спектар типова основа са којима се овај суфикс комбинује.

Тип основе под (1) састоји се од корена примарно коришћеног за градњу именица. Значење изведене именице у потпуности одговара значењу неизведених збирних именица: реч је о мноштву које се може посматрати као маса јер се састоји од неуједначених јединица бројања. Грање укључује и крупне гране и ситне гранчице, са лишћем или без лишћа, од различитих врста дрвета, биље укључује различите биљке, а особље људе са различитим задужењима, струкама, и степенима стручности. Свака од ових именица комбинује се са квантификатором *све*, и ниједна се не комбинује са *цело*. Градња именица комбиновањем овог типа основе и наставка *-је*, најпродуктивнији је од четири представљена модела, иако се и за њега везују одређена ограничења.¹ Тако, са суфиксом *-је* не можемо комбиновати основе са апстрактним значењем (**мишље*, **вид-је*, **укус-је*), али ни многе основе са значењем бројивих материјалних ентитета (**стан-је*, **тел-је*, **стабл-је*).

- (1) *гран-је* > *грање*,
 бил-је > *биље*,
 особ-је > *особље*;

Тип основе под (2) је комплексан, и састоји се, уз суфикс *-је*, од корена који се примарно употребљава у градњи придева, инфикса *-о-* и именич-

1 Која су то ограничења веома је интригантно питање за будуће истраживање, али у овом раду неће бити разматрано.

ког корена. Интерпретација је следећа. Најпре се формира концепт који одговара именичком значењу насталом модификацијом значења именичког корена значењем везаним за придевски корен.² Комплексна основа настала овим путем се затим комбинује са суфиксом *-је*, дајући значење мноштва без дефинисане јединице бројања, таквог да се директно везује за значење комплексне основе. Тако је *православље* скуп свих ентитета који се директно везују за значење право, исправног слављења, односно практиковања вере, а *светосавље* скуп свих ентитета директно везаних за светог Саву и његово учење. *Петокњижје*, међутим, не улази у ову парадигму. Иако је заиста директно везано за значење синтагме *пет књига*, ова именица никако нема значење блиско значењу масе, па тиме ни мноштва. Напротив, именица означава ограничен број од пет књига.

- (2) свет-о-сав-је > светосавље,
 прав-о-слав-је > православље,
 пет-о-књиг-је > петокњижје;

Да ли ово значи да смо пронашли пример који оповргава јаку хипотезу да постоји само један именички суфикс *-је*, који увек гради збирне именице? Наш став је да то није случај, односно да и у овом моделу суфикс *-је* доприноси исто значење, а да разлика у резултату творбе долази од другог елемента. Оно што није ни доведено у питање је да и *петокњижје* означава скуп ентитета међу којима се не може одредити канонички сингулар. У тих пет књига улази пет различитих ентитета, који су сви књиге, али уз то, неопходно, књиге које су међусобно различите. Оно што треба објаснити је дакле само значење ограничености. Ово значење очигледно долази од корена броја *пет*, који учествује у творби. Подсетимо се, међутим, да теоријска синтакса одраније препознаје тенденцију бројева и бројивих квантификатора да узимају опсег квантификације шири од опсега значења масе. Борер (2005) теоријски предвиђа и емпиријски потврђује језичку универзалију да квантификатори увек имају опсег шири од опсега множине, а да множина има шири опсег од значења масе, што значи и да квантификатор мора имати шири опсег од значења масе. Уколико је ово објашњење на правом путу, суфикс *-је* и у примерима попут именице *петокњижје* има исто семантичко учешће, само то значење, због ужег опсега, бива надјачано од стране значења броја везаног за први од два елемента у сложеној основи. У прилог оваквој анализи иду и примери попут именице *вишезвучје* (више + звук + *-је*), која иако садржи основу сложу од корена бројивог квантификатора и именичке основе, ипак задржава неограниченост квантитета, захваљујући одговарајућем, неограниченом, значењу квантификаторске компоненте основе. Најзад, вреди поменути да је творбени модел [бројни корен (+ о) + именички ко-

2 Постоји и нешто другачији творбени модел, као у именици *светојрђе* (свет-о-грд-је), где је први члан сложене основе именички, а други глаголски корен, водећи ка укупној интерпретацији где именички корен уводи аргумент за радњу означену глаголским кореном. Аспекти релевантни за распаву о суфиксу *-је* су исти.

рен + -је] идиосинкретичан, да се стилистички може сматрати интелектуализмом, и да ипак дели неке важне особине збирних именица. Наведимо још да је овај творбени модел илустрован у (2) данас слабо продуктиван и да се доживљава као благо архаичан.

Творбени модел везан за тип основе илустрован у примерима под (3) далеко је најпродуктивнији, јер представља модел грађења бројних именица (герунда), које су у савременом српском активан део парадигме глаголског корена. Бројне именице се у потпуности понашају према обрасцу збирних именица. Бројне именице које су одмакле даље у процесу лексикализације обично означавају мноштво ентитета који се сви одликују својством које денотира сама бројна именица, али којима се не може одредити канонски сингулар. Тако *знање* означава скуп неких јединица знања, које су све разнолике, али које све јесу знање. Слично важи за *сећање* и *предање*. Када говоримо о нелексикализованим бројним именицама, као што су *препричавање*, *сјавање*, или *пеглање*, такође означавају мноштво, али овог пута мноштво појединих ситуација које се могу описати глаголском основном над којом је именица изграђена. *Препричавање* се састоји од неодређеног броја ограничених временских интервала у току којих се нешто препричава, тако и *сјавање*, и *пеглање*. Постоје и суфикси за грађење бројивих именица од глаголских основа, као нпр. *-ај* у *покушај*, *шрзај*, *исираћај*. Оно што одликује нелексикализоване бројне именице јесте да оне могу имати и право значење масе, које не укључује никакво мноштво, већ хомогену, неиздељену структуру коју описује одговарајући предикат. *Препричавање* тако може реферисати на неограничени временски интервал у коме тече једно непрекинуто препричавање, које се перципира као неограничено почетком или крајем. Ово значење масе, по нашем мишљењу, јавља се као резултат такозваног својства субинтервалности (Крифка 1989) имперфективних предиката, који једини могу градити глаголске именице. Ова чињеница, да само имперфективни глаголи граде глаголске именице, може се објаснити условом да значење за које се суфикс *-је* везује не дефинише канонски сингулар. Свршени глаголи дефинишу канонски сингулар (Арсенијевић 2006в) и као такви не могу учествовати у описаном творбеном моделу (док се могу комбиновати са поменутиим суфиксом *-ај*).

- (3) зна-н-је > знање,
 сећа-н-је > сећање,
 преда-н-је > предање;

Творбени модел везан за бројне основе, као у (5), ограничен је само на наведена два броја. Остали бројеви добијају наставак *-ро* (*четворо*, *седморо*), о ком у овом раду неће бити речи. Иако се у граматици ови облици традиционално називају збирним бројевима, они заправо представљају збирне бројне именице, које су у свему паралелне другим збирним именицама. Оно што их издваја у односу на регуларне бројне именице (*двојица*, *тројица*) је управо семантичка карактеристика збирних имени-

ца: неуједначеност јединице бројања према некој особини. Код бројних именица се ради о роду, који је уједначен, мушки, за све чланове у скупу означеној као *широјица*, али не и у скупу означеном као *широје*.

Модел илустрован под (4) гради се од сложене основе која се састоји од предлога и именице. Значење збирне именице у овим случајевима, односи се на физички или ментални простор везан за појам означен комбинацијом предлога и именице из основе. *Безнађе* је ментални простор лишен наде, а *предсобље* физички простор који се налази пред собом или пред собама. Специфичност овог типа је да у већем броју случајева именице које настају нису праве збирне именице. Тако можемо рећи да смо окречили *четири предсобља* у три дана, или да се јасно разазнаје *неколико сазвежђа*. У исто време, значајан је број именица овог типа које се доследно понашају као збирне: **четири/неколико безнађа*. Због овога сматрамо да присуство већег броја примера који се понашају као обичне заједничке именице не значи да овај модел не користи исти суфикс, нити да суфикс код овог модела има различита значења, већ да се ради о акомодацији именица, њиховом везивању за поједина специфична значења, од којих добијају и ово специфично понашање. Важно је приметити да се слично понашање јавља и код збирних именица изграђених другим моделима, па тако у истом граду можемо имати *два гробља* (*гроб-је*), или се у истом дану могу десити *многа светиоџрђа* (*светио-џрџ-је*).

- (4) са-звезд-је > сазвежђе,
 пред-соб-је > предсобље,
 без-над-је > безнађе;

Сродан описаном моделу је онај којим се граде примери под (5). Док је претходни модел садржао предлог и његову именичку допуну, овај, поред суфикса и инфикса, садржи глаголску основу и њену именичку допуну. Редослед је такође инвертован: најпре долази именичка основа, а затим глаголска. Интерпретација се добија када се глаголска основа протумачи са генеричким значењем глагола који гради, а именичка основа са значењем објекта тог глагола. Збирна именица означава неограничени и неуједначени скуп појмова који се везују за добијену интерпретацију, а у појединим случајевима, поново као и код творбеног модела под (5), и само једну материјалну инстанцу (догађај или предмет) са одговарајућим семантичким обележјима (*све светиоџрђе овога светиа* према *сва светиоџрђа овога светиа*).

- (5) свет-о-грд-је > светогрђе,
 дом-о-љуб-је > домољубље,
 језик-о-слов-је > језикословље;

Овим је илустрована необична разноврсност суфикса *-је* у односу на типове основа на које се може додавати, али и потврђена хипотеза о његовој семантичкој константности: у сваком од модела, он доприноси исто значење везано за мноштво као денотацију, неограниченост тог мноштва,

и неуједначеност његове јединице бројања (недефинисаност каноничког сингулара).

Закључак

Рад показује да у српском језику постоји само један именички суфикс -је, који, иако се јавља у различитим творбеним моделима, увек има исто значење збирности. Рад такође нуди дефиницију за значење збирности, као значење неограниченог мноштва без каноничког сингулара. Један од важних резултата рада је творбено и семантичко обједињавање неколико категорија које су традиционално посматране као различите: збирних именица, збирних бројева, такозваних глаголских именица на -ње (заправо на -је: *презнуће, откриће*) и једног броја именица које досада нису посматране као издвојене категорије.

Литература:

Арсенијевић 2006а. „Semantics of the Serbo-Croatian nominal suffix -je.“ Formal description of Slavic languages 6.5. Nova Gorica, 29.11.2006. – 02.12.2006.

Арсенијевић 2006б. Arsenijević, B. „Partitivity and reference.“ In J. Dotlačil & B. Gehrke (eds.), *Proceedings of the second Syntax AiO Meeting* (Utrecht, November 18, 2005): 48–64.

Арсенијевић 2006в. Arsenijević, B. *Inner aspect and telicity: the decompositional and the quantificational nature of eventualities at the syntax-semantics interface*. Utrecht: LOT Publications.

Киеркиа 1998. Chierchia, G. 1998. „Plurality of mass nouns and the notion of „semantic parameter“; in Susan Rothstein (ed.), *Events and Grammar*. Dordrecht: Kluwer: 53–103.

Крифка 1989. Krifka, M. „Nominal reference, temporal constitution and quantification in event semantics.“ In R. Bartsch, J. van Benthem & P. van Emde Boas (eds.), *Semantics and contextual expressions*. Dordrecht: Foris: 75–115.

Стевановић, М. 1970. Савремени српскохрватски језик. *Граматички системи и књижевнојезичка норма: I Увод: Фонетика, морфологија. Београд: Научна књиџа.*

Ченг и Сибесма 1999. Cheng, L. L-S. and R. Sybesma. „Bare and not-so-bare nouns and the structure of NP.“ *Linguistic Inquiry* 30: 509–542.

SEMANTICS OF THE SERBIAN NOMINAL SUFFIX -JE

Summary

The paper examines the semantic aspects of the so-called collective nouns, which denote sets of entities, but in quantification behave like mass nouns (e. g. furniture, software, cattle). A formal semantic definition is proposed for the meaning of collectivity. Serbian nominal suffix -je, which is used to derive collective nouns, is thoroughly investigated, with a conclusion that in all the models it contributes the same meaning and derives nouns from the same class.

Boban Arsenijević

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧКЕ ОДЛИКЕ КОНСТРУКЦИЈА СА РИЈЕЧЦОМ *НЕМОЈ* У ЈЕЗИКУ МИХАИЛА ЛАЛИЋА И МИОДРАГА БУЛАТОВИЋА

У раду се анализира употреба конструкција с ријечцом *немој* у језику Михаила Лалића и Миодрага Булатовића, при чему се, с једне стране, врши поређење са стањем у језику старијих писаца, а са друге стране са стањем у савременом српском језику датом у дескриптивним граматикама.

Кључне ријечи: ријечце, императив, негација, синтаксичка синонимија, неутрална форма, маркирана форма.

1.0. Српски језик, као и још неки јужнословенски језици, посједује двије формалне могућности за одрицање или негирање императивног садржаја: једна се остварује употребом ријечце *не* уз императивни облик, а друга – употребом ријечце *немој* уз презент с везником *да* или инфинитив¹. Формална разлика ових двију конструкција умногоме условљава и семантичку разлику, па је тако прва погодна за исказивање и категоричних и блажих императивних значења, док се конструкцијом са ријечцом *немој* најчешће исказује блажи став говорног лица.

Савремени писци Михаило Лалић и Миодраг Булатовић, у чијем језику пратимо употребу конструкција са ријечцом *немој*, често користе обје одричне императивне конструкције, с тим што је примјетно да перифрастичка конструкција у језику оба писца има нижу фреквенцију, што се може довести у везу са богатијим семантичким потенцијалом конструкције са ријечцом *не*².

1 М. Ивић у раду „Словенски императив уз негацију“ наводи да у старијим старословенским споменицима уопште нема перифрастичке конструкције са ријечцом *немој*, и да она, према њеном мишљењу, представља специфичну особину српскохрватског језика, непознату осталим словенским језицима (изузев македонског и бугарског) [Ивић, 25. и 28]. Ипак, у Вајановом уџбенику старословенског језика налазимо податак да се у старословенском језику срећу и описне конструкције са *ne mozi*, односно *ne možetъ* са инфинитивом [Вајан, 255].

2 Руководи се тиме да се потврђеним императивним обликом исказује заповијест да се врши одређена радња, већина граматичара сматра да се одричним императивом изриче забрана у којој је садржан став говорног лица које жели да спријечи или заустави вршење неке радње (Исп. „Ако ли је овај начин [заповједни] занијекан, онда значи да како забрану“ [Маретић, 624]; или: „Императивом или заповједним начином казујемо заповијед, а ако је с негацијом – забрану“ [Брабец и др., 243]).

М. Ивић прави разлику између значења забране која се односи на циљне радње, које су по природи вољне, свјесне, и забране која је везана за низ нециљних, невољних,

1.1. Аналитички облик одричног императива садржи двије компоненте – ријечцу *немој*, која функционише као управни члан конструкције, и њену допуну, која, опет, може бити двојака – у виду презента с везником *да* или инфинитива.

1.1.1. Облик *немој* по свом поријеклу је друго, односно треће лице јединице императива глагола *моћи* са одричном ријечцом *не*: *не тоз'и* > *не тоз'* > *немој*. Данашњи облици за 1. и 2. лице множине *немојмо* и *немојите* воде поријекло од некадашњих облика *не тозѣто* (за 1. лице), односно *не тозѣте* (за 2. лице множине) [Маројевић, 74–78]. Одрични императив глагола *моћи* лексикализовао се и изгубио везу са овим глаголом, тако да је од императива *не тоз'и* постао императивном ријечцом *немој*. Међутим, траг те везе са глаголом *моћи* данас се огледа у блажим императивним значењима опомене, упозорења и сл., којима се очигледно апелује на расположење за акцију.

спонтаних акција. У том смислу у оквиру прве категорије она разликује три ситуације: прекид радње, начелну забрану и заустављање намјере, док се упозорење, које се односи на нециљне радње, манифестује као опомена или (сасвим ријетко) као скретање пажње [Ивић, 26–27]. Анализирајући употребу императива у језику неколико савремених писаца, С. Танасић, у начелу, прихвата мишљење М. Ивић, али истовремено напомиње да се одричним императивом могу исказати значења која се крећу од забране до упозорења и савјета [Танасић, 22].

Према нашем мишљењу, опште императивно значење јесте подстицај [Исп. рукопис магистарског рада: А. Јањушевић: „Форме са императивним значењем у српском језику“, одбрањен на Филолошком факултету у Београду у октобру 2006], што значи да то врјиједи и за императив уз негацију. Употребом негиране императивне форме говорно лице жели утицати на саговорника (односно подстицати га, наговарати га) да не врши одређену радњу или да не пребива у непожељном психичком стању. Постојећа или планирана радња (или стање) је, према говорниковој процјени, штетна за неко од лица која учествују у комуникацији, па зато говорник указује на то да до њеног (из)вршења не смије (забрана), не треба (упозорење, опомена, савјет, утјеха, упутство и сл.) или није пожељно (молба) да дође. То значи да одрични императив може остварити све три значењске категорије императива – заповијест, подстицај и молбу, с тим што је категорија подстицаја најчешћа и најразуђенија, док су остале двије најчешће ограничене само на једно значење. Значењска скала императива уз негацију није, дакле, супротна оној која се тиче потврдиних императивних облика, већ, напротив, и негираним императивом могуће је исказати иста или слична значења. Нека од значења, као што су опомена и забрана, ипак су више карактеристична за одрични императив (али се, свакако, могу остварити и потврдном варијантом овог начина); с друге стране, савјет и упутство преваходно су значења потврдиних императивних форми (а тек секундарно су присутна и код одричног императива), док упозорење и утјеха могу бити подједнако присутни у обе врсте форми. У науци је већ запажено да је одрични императив рјеђи него потврдни [Танасић, 22–23], што се управо доводи у везу са тим што је потврдиним обликом императива, као и одричним презентом глагола морати, моћи, смјети и требати, могуће исказати императивне садржаје који су карактеристични за императив са негацијом.

Аналитичка императивна конструкција састављена од облика *немој/немојте* и презента с везником *да* или инфинитива погодна је, углавном, за исказивање значења опомене, савјета, молбе и сл., али каткад, захваљујући контексту, може имати и значење забране.

У језику М. Лалића и М. Булатовића одрична ријечца у највећем броју случајева има облик 2. лица једнине *немој*, мада су регистровани и примјери у којима је употребљен облик 2. лица множине – *немојте*, док је форма 1. лица плурала – *немојмо* забиљежена само у једном случају.

1.2.2. Уз облик *немој* употребљавају се као синтаксички синоними презент с везником *да* и инфинитив [Стевановић 1969, 679]. Међутим, у *Граматици хрватско-српског језика* Брабец–Храсте–Живковић стоји да се уз *немој* употребљава само инфинитив [Брабец и др., 244]. И у *Приручној граматици хрватског књижевног језика* наводе се само примјери у којима уз *немој* стоји инфинитив [Приручна грамика, 364]³. Занимљиво је да је и у језику Петра I [Остојић 1976, 144–145], затим у „Горском вијенцу“ [Остојић 1971, 45], као и у језику Марка Миљанова [Глушица, 291] пронађена само конструкција *немој* + инфинитив⁴. Грађа којом располажемо⁵ показује знатно другачије стање.

2.0. Конструкцијом *немој* + *да* + презент могуће је упутити превентивни садржај не само лицима чија лична обиљежја препознајемо у облицима *немој*, *немојте* и *немојмо* (дакле, другом сингулара и првом и другом плурала), већ се она може односити и на лица којима се императивност исказује помоћу описних конструкција, а ознаку лица сада препознајемо у личном наставку који је садржан у презенту. Облик *немој* овдје се показује као неутралан, односно 'немаркиран', јер се може употребити за 2. лице и једнине и множине (у овом другом случају презент садржи ознаку 2. лица плурала), за 1. лице множине (уз који стоји допуна *да* +

3 Иако се у хрватским граматицима као једини лик допуне ријечци *немој* наводи инфинитив, сматрамо неоправданом подјелу према којој је ова врста допуне карактеристична за хрватске, а презент с везником *да* за српске писце. Савремени српски писци користе и једну и другу допуну, с тим што је презент с везником *да* чешћи у њиховом језику [Исп.: Стевановић 1988, 156].

4 Пратећи употребу императива у језику црногорске приповједачке прозе од Његоша до 1918. у зборнику „Извиријеч“, установили смо да је доминантна форма *немој* + инфинитив, док се презент с везником *да* јавља спорадично – в. рукопис нашег дипломског рада: „Императивне форме и значења у језику црногорске приповједачке прозе од Његоша до 1918. године“ (одбрањен 21. новембра 2001. на Филозофском факултету у Никшићу). До сличних налаза дошла је и С. Шубарић у свом магистарском раду „Императив и императивна значења у документима црногорског сената (1857–1879)“ [рукопис магистарског рада, Филозофски факултет, Никшић, 2002. године].

5 Грађа за овај рад узета је из девет дјела Михаила Лалића и пет Миодрага Булатовића. Из Лалићевог књижевног опуса узете су двије књиге приповједачке – Први снијег [= МЛ ПС] и Посљедње брдо [= МЛ ПБ], романи: Свадба [= МЛ С], Раскид [= МЛ Р], Зло прољеће [= МЛ ЗП], Лелејска гора [= МЛ ЛГ], Хајка [= МЛ Х], као и дјела мемоарског карактера Ратна срећа [= МЛ РС] и Докле гора зазелени [= МЛ ДГЗ]. Интегрално ексцерпирање грађе обављено је из обе збирке приповједачке и из романа Лелејска гора и Хајка, док је из осталих дјела грађа узимана селективно. Као извор грађе послужиле су и двије Булатовићеве књиге приповједачке Ђаволи долазе [= МБ ЂД] и Вук и звоно [= МБ ВиЗ], као и романи Црвени петао леги према небу [= МБ Петао], Херој на магарцу [= МБ Херој] и Људи са четири прста [= МБ Људи], при чему су ексцерпирањем потпуно обухваћене обе збирке приповједачке и роман Црвени петао леги према небу, док је грађа из осталих Булатовићевих дјела узета селективно.

презент 1. лица множине), за 3. лице једине и множине, као и за 1. лице једине. Истина, и облик *немојше* може се наћи уз презент 3. и 1. лица оба броја, али је његова употреба у савременом српском језику сужена.

2.1. Најчешћа перифрастичка конструкција у нашој грађи јесте *немој + да + презент 2. лица једине*. Њоме се упућују превентивни и прохибитивни садржаји саговорнику, при чему је ова конструкција, захваљујући управном члану, тј. облику *немој*, специјализована за исказивање става којим се жели утицати на адресатово расположење за радњу⁶. Лица која учествују у комуникацији по правилу имају равноправан друштвени статус, па је најчешће значење упозорење:

Чувај ми овог брадоњу, Јањо, *немој* главом *да се шалиш* [МЛ ПБ, 291]; *Немој да си луд*, младићу – чекај мало [Исто, 318]; Уцијењен си, за новац се све ради, *немој* ником *да вјерујеш!* [МЛ ЛГ, 31]; Одмакни се од те пушке и *немој да је погледујеш* испод ока – немаш времена [Исто, 403]; – *Немој* више *да крадеш* – процеди старац кроз зубе [МБ Петао, 34]⁷,

и опомена⁸:

Немој, молим те, ни *да се срећаш* с њиме! Бојим се... [МЛ ЛГ, 379]; *Немој да си нестирљив*, не хвата се риба док се гаће не окрпе [Исто, 491]; И *немој* толико *да пиваш*; прснуће ти грло [МБ Петао, 156]; Али *немој да плачеш* – ружно ти стоји [Исто, 167]; Реци кад огладниш, или кад ти друго шта затреба и *немој да се мучиш* [Исто, 185]; Само се држи чврсто, и *немој да паднеш*... ето, тако... [Исто, 208],

али може имати и вриједност савјета⁹:

И *немој* никоме *да вјерујеш*, ни родбини, ни пријатељу [...] [МЛ ЛГ, 141]; Зато – Масника *немој да дираш*, само се чувај и држи се подаље од њега [Исто, 352]; *Немој* ни *да идеш*, ако мене питаш [МЛ РС, 185]; *Немој да му одбијеш* част. Увредићеш га [МБ Петао, 24]; Никад ни у ког *немој да сумњаш* [Исто, 138]; *Немој* никако одозго *да слећеш* [Исто, 160],

упутства¹⁰:

6 Лексикограф се у Рјечнику хрватскога или српскога језика бави и развојем значења ријечи *немој*, и долази до закључка да је глагол *моћи* некада морао имати и значење 'хтјети', које се сачувало само у одричном императиву овог глагола [Рј]АЗУ, дио VI, 914].

7 Упозорење се тиче непожељне радње која иде на штету адресату. У неким од наведених примјера (први, други и четврти) назначена је и она радња која је пожељна и исказана је обликом потврдног императива.

8 Опомена се може интерпретирати као блажи и учтивији вид упозорења, у коме се огледа чак извјесна интимност.

9 Савјет је увијек добронамјеран и усмјерен на корист адресата, а адресант се у датој ситуацији одликује већим степеном расуђивања.

10 У ситуацији упућивања говорно лице може бити равноправно са адресатом (а то је случај са јединим примјером ове врсте када је у питању конструкција *немој + да + презент*), при чему је носилац користи чешће адресат него говорник, али упутства може издавати и надређено лице, када извршење задате радње најчешће иде у прилог друштвеној групи којом говорник у моменту изрицања упутства управља.

Ти само ћути, и *немој да се нећкаш* кад донесу – остало ћу ја удесити [МЛ ЛГ, 512],
утјехе¹¹:

– Не смем то да урадим, рекао је. Не смем, бојим се. – *Немој* ничега *да се бојиш*, мали [МБ ВиЗ, 147]; Луда Маро, шапуће жена, луда Маро. *Немој* више *да се бојиш* [МБ Петао, 123],

молбе¹²:

„Ја сам Неда“, рече, „*Немој да ме убијеш!*“ [МЛ Х, 43]; „*Немој* само *да бежиш*, чекај ме“, цедио је кроз зубе он [МБ ВиЗ, 287]; – *Немој да ми га узимаш* – прошапута Мухарем и обори поглед. – *Немој...* [МБ Петао, 107]; [...] лети колико ти је воља, певај и кукуричи, и увесељавај их, само *немој да одлетиш* чак на небо [Исто, 140]; *Немој да се издиреш* на мене и *да ме бијеш* пред људима. Срамота ме је [МБ ЂД, 62],

али и забране¹³:

Ајде сад, дужи се и иди! Шта чекаш? И *немој* случајно *да се окренеш!* [МЛ ЛГ, 398]; *Немој* ти мене, стара човјека, *да с'шављаш* гдје ми није мјесто [МЛ ПБ, 20].

Ако погледамо примјере које смо навели у овој тачки, примијетићемо да је конструкција *немој + да + презент 2. лица* једнине знатно чешћа код Лалића него код Булатовића. Даље, примјери ексцерпирани из Булатовићевих дјела најчешће имају значења опомене и молбе, значења упозорења, савјета и утјехе остварују се рјеђе, док значење упутства и забране изостаје. С друге стране, грађа пронађена у Лалићевом књижевном опусу показује склоност ка оштријим превентивним (категорија подстицаја) и блажим прохибитивним значењима (категорија заповијести), док је значење молбе (категорија жеље) заступљено само једним примјером.

2.2. Одрична перифрастичка конструкција за 2. лице множине може имати два лика, у зависности од тога шта се налази у њеном првом дијелу. Превентивни и прохибитивни садржаји који су упућени 2. лицу множине најчешће се изражавају конструкцијом *немој + да + презент 2. лица* множине, али се у првом дијелу конструкције може наћи и облик *немојше*, који је управо и примјерен овом лицу.

2.2.1. Конструкција *немој + да + презент 2. лица* множине. Већ смо напоменули да је облик *немој* немаркиран и да се он може употребити у својству партикуле уз сва лица и једнине и множине, при чему је ознака

11 Значење је диктирано употребом глагола ‘бојати се’.

12 С обзиром на поријекло облика *немој* сасвим је разумљиво што конструкција у којој се он налази може остварити и значење молбе.

13 Иако перифрастичкој одричној конструкцији која садржи облик *немој* више одговарају блажа превентивна значења, њоме је каткада могуће исказати и прохибитивно значење забране. За разлику од синтетичких одричних конструкција којима је могуће исказати и категоричну забрану, перифрастичка конструкција, којој облик *немој* даје дозу учтивости, има блаже значење забране које се у појединим случајевима приближава значењу упозорења.

лица садржана у презентском наставку. Уз то, једински облици увијек су конкретнији него множински [Томановић, 224], па се каткада користе и за исказивање императивности која се односи на множину лица. Ипак, овдје није ријеч о плуралном значењу сингуларног облика, већ просто о ријечци, додуше, императивног поријекла, која се изједначила са другим партикулама, па чак и прилозима, који могу добити наставак *-ше*, односно *-мо*, при чему се ти облици рјеђе користе од немаркираног, који може обухватити и лица са посебним обликом ове партикуле.

Аналитичка одрична конструкција за 2. лице множине врло је ријетка. Забиљежили смо свега девет примјера са ријечцом *немој*, и то свих девет пронађено је код Лалића, док Булатовић не користи ову конструкцију. Примјерима:

Немој да ми правитиш сплетке, или ћете навући зло на себе [МЛ X, 250]; Па више немој да се превариш да нам доведете неког! [МЛ С, 45];

Покријте ме том поњавом, немој да штедиш! [МЛ X, 256]; Сједи тамо, немој... гомилаш! [Исто, 360]; Немој да се ситиш, људи! [МЛ Р, 63];

Само немој да идеш у Рачву него к Лиму [...] [МЛ X, 217]; Немој близу пута да ме закопаш, нећу да се народ плаши и прича! [Исто, 337];

И немој у какве књиге и тефтере моје име да зашешеш [МЛ ПС, 250]; И немој више ни да коинеш у ту земљу, но тај алат оставите да се освешта [МЛ РС, 261] –

исказује се упозорење (прва два примјера), опомена (друга група), упутство (примјери треће групе) и забрана (посљедња два примјера) који су упућени множини лица којима се говорник обраћа. Подвучене императивне конструкције превентивног су карактера јер се њима жели спријечити вршење радње или настанак стања који у вријеме говора не постоје.

2.2.2. Конструкција *немојше* + *да* + презент 2. лица множине изузетно је ријетка у нашој грађи. Регистровали смо свега два примјера, и то оба код Булатовића:

Није то тачно, браћо. Није... Немојше да је дираш. Она је сирота и без заштите, удовица [МБ ЂД, 182]; Злостављајте ме, само немојше да ме гледаш [Исто, 166].

И наведени примјери имају превентивни карактер који се манифестује као опомена (у првом) и молба (у другом примјеру).

2.3. Конструкција *немој* + *да* + презент за 3. лице једине и множине ријетко се односи на лице чије обиљежје препознајемо у презенту. Превентивни и прохибитивни садржај исказан овом конструкцијом у највећем броју случајева тиче се присутног лица, једног или више њих. Од двадесетак примјера (пронађених углавном у Лалићевом језику), само се у једном конструкција *немој* + *да* + презент 3. лица једине заиста тиче лица које не учествује у комуникацији:

Треба Масник да копа гроб [...] И немој случајно да то буде поред гробља, ван ограде [...] [МЛ ЛГ, 398].

Иако је презент с везником *да* употребљен безлично (уз њега стоји субјекат 'то' који се односи на копање гроба), из контекста произилази да се упозорење исказано перифрастичком конструкцијом тиче Масника, лица које није присутно, а лице које директно учествује у комуникацији, тј. слушалац, има улогу посредника¹⁴.

Конструкција *немој* + *да* + презент за 3. лице једнине често се може наћи уз субјекат 'ко' 'који', 'неко', одн. 'нико':

Муч, *немој* ко *да* те чује! [МЛ РС, 336]; *Немој* нико *да* улази, може рањен да дочека [МЛ ЛГ, 389]; *Немој* ко рат *да* сјомене, могло би то да буде опасно [МЛ Х, 358]; *Немој* ту неко *да* ми ојка без питања! [МЛ ПБ, 265];

Немој који *да* се *понада* да ће се спасити ако се преда! [МЛ ПС, 158]; *Немој* који *да* се *превари* да пронесе нешто од тога [...] [МЛ ПБ, 262]; *Немој* ко *да* *остави* писмо или такве ствари, па да нас послјије куну [МЛ Х, 245]; „Запалићу га“, рече. „Бензином, па да гори! *Немој* ко *да* ми брани, и водом нешто да покушава – смождио бих га! [МЛ Х, 414]; И *немој* ко *да* *зунђа* тамо [...] [МЛ ЛГ, 343].

У свим наведеним примјерима упозорење (прва група) и опомена (примјери друге групе) упућени су у ствари присутним лицима, или тачније неодређеним лицима из одређене скупине којој се говорно лице обраћа. Једино се у првом примјеру субјекат 'ко' заиста односи на неприсутно лице, али се упозорење ипак тиче саговорника који треба да води рачуна о ономе шта прича.

Упозорење, опомена и молба у примјерима:

[...] *немој да* нам се људи убогаље! [МЛ Х, 439];

Немој успут *да* те *преваре* [...] [МЛ ПБ, 28]; Само *немој да* се *оштегне* као обично... [МЛ ПБ, 290]; Причувај ти оно писмо, *немој да* ти негдје *испадне* [МЛ ЛГ, 371]; „*Немој да* *ијева*“, рекох. „Нијесам ја дао цигаре за то“ [МЛ РС, 227]; *Немој* с пушком *да* те *виде* [МЛ ЗП, 316]; *Немој* послјије *да* ти *буде криво* [...] [Исто, 354]; Стари, опет рече себи: Слушај, стари, *немој да* те сан *превари* пре но што ти нешто кажем [МБ Петао, 66];

Имам двоје дјеце, *немој да* *буду сирочићи* као што сам ја био [...] [МЛ Х, 284]

Радите добро! [...] *Немојте да* *буде* као прошли пут! [МБ Петао, 83]–

упућени су адресату, иако у презенту носе формалну ознаку 3. лица једнине. Упућеност на адресата диктирана је обликом *немој* који у већини случајева има вриједност *не дозволи*, односно *не дај*¹⁵, док у четвртој примјеру друге групе има вриједност *не шјерај* (исп. контекст: адресат тражи од

14 Д. Војводић истиче да свака императивна ситуација подразумијева комуникацију првог и другог лица (дакле, говорника и саговорника), тако да би за императив трећег лица важило следеће: адресат се обраћа присутном 2. лицу да пренесе императивни садржај неприсутном 3. лицу [Војводић 2002, 58].

15 У Приручној граматички наводи се да облику *немој*, у одричној, одговара *дај*, у потврдној реченици, при чему се првим одриче вршење радње, а другим се подстиче адресат на вршење неке акције [Приручна граматика, 364].

лица које не учествује у говорном чину да пјева, а оно захтијева да му дају цигарете, па ће им онда пјевати; говорно лице му даје цигарете, а адресат га сада тјера да пјева). При таквој анализи, остатак конструкције могао би се посматрати као изрична реченица која има функцију правог објекта предиката главне реченице. Осим тога већина примјера у којима је у презенту употребљен прелазни или бирекцијски глагол садржи енклитички облик акузатива, односно датива личне замјенице за 2. лице једнине, што опет свједочи о упућености превентивног садржаја адресату. У другом и шестом примјеру друге групе презент је употребљен безлично, док се у трећем и седмом примјеру ове групе он односи на предмет, односно појаву, па је и разумљива употреба 3. лица, али је јасно да се опомена тиче лица са којим се говори. Посљедњи примјер садржи у првом дијелу облик *немојше*, а у другом – презент 3. лица једнине који је употребљен безлично, а управни дио, тј. облик *немојше* показује да се упозорење тиче множине лица којима се говорник обраћа.

2.4. Конструкцијом *немој + да + презент 1. лица множине* исказују се опомена упућена групи лица којој припада и говорник. Као и код осталих случајева инклузивног императива, и овдје је наглашена усмјереност на аудиторијум, који најчешће чини множина лица, али им се говорник ипак обраћа сингуларном формом *немој*. Располажемо грађом ексцерпираним из Лалићевих дјела, док код Булатовића не налазимо случајеве употребе ове конструкције. Примјери:

Немој да га шаљемо у тај тамо Лакоћемин, неће се вратити ако пође [МЛ Х, 207]; *Немој право на цијев да идемо!* [Исто, 347]; *Немој, људи, да стварамо од зла горе [...]* [МЛ ПБ, 118]; *Немој главама да се изграмо [...]* [МЛ ПС, 253]; *Па дођи довече, немој да идемо заједно* [МЛ ЗП, 206]; *Немој да се издајемо прије времена* [МЛ ДГЗ, 64] –

имају превентивни карактер који се углавном интерпретира као опомена. Говорно лице опомиње остатак заједнице којој и само припада. Оно жели да спријечи акције које група планира предузети, указујући на то да би оне, уколико се буду вршиле (употребљени су само глаголи имперфективног вида), биле штетне за заједницу у цјелини, или пак за неко од лица те заједнице (као у првом примјеру).

2.5. Конструкција *немој + да + презент 1. лица једнине* (регистрована је опет само код Лалића) никада се не односи на говорно лице у смислу да оно себе упозорава или опомиње да не врши одређену радњу. Управни члан конструкције има облик 2. лица једнине и он одређује њену вриједност; превентивни садржај тиче се *de facto* адресата, што показују и примјери:

Немој ја да ти поправљам те очи – не умијем ја фино да их поправим, него по нашки! [МЛ Х, 148], *Одбиј од куће, ето вам баште, и немој да неког примитивним тамо да галами* [МЛ ПС, 75]; *Немој да ја од тебе направим такву једну свињарију* [МЛ ЗП, 124];

Немој да гинем на бојој правди! [МЛ ЛГ, 434].

У наведеним примјерима као и у посљедњој групи примјера које смо анализирали у тачки 2.3. облик *немој* има вриједност одричног императива *не дозволи*, односно *не дај*. Управо у овом облику је садржано упозорење, односно молба, који се тичу адресата, а презентски дио конструкције односно се на предстојеће акције говорног лица (које имају вриједност пријетње, изузев у посљедњем примјеру) које ће услиједити уколико адресат не послуша упозорење или уколико не услиши молбу.

3.0. Перифрастичка конструкција *немој/немојте* + инфинитив, која се често наводи као једини лик аналитичке конструкције у оквиру одричног императива, врло је ријетка у нашем корпусу. С обзиром на то да се у њеном другом дијелу налази безлични облик, ријечца *немој*, односно *немојте*, једини је показатељ персоналности. Њоме је, дакле, могуће упутити превентивни или прохибитивни садржај 2. лицу једнине и множине, као и 1. лицу множине, за које нисмо нашли потврду у нашој грађи.

Забилежили смо свега седам примјера у којима се перифрастичка одрична конструкција са инфинитивом у другом дијелу односи на 2. лице једнине:

Зато се *немој* с њим *ућушићаш* – куд бих ја послѣје, ако те уграби? [МЛ ЛГ, 380];

Тес, *немој* га *помињаш* [...] [МЛ ПБ, 125]; Маро, Маро, једном је младост, Маро, Маро, *немој* се *стицјеш*... [МЛ Р, 190]; „*Немој* се *иравиши* јунак, Пиетро“, поче Салваторе [МБ ЂД, 60];

Само се ти држи чврсто. Нама су баш такви потребни. Уопште *немој* *јест*и њихову храну јер ћемо брзо ослободити варош [МБ ЂД, 56];

Немој *ићи* бар док не умрем [МБ ЂД, 106]; Рећи ћу Богу: *немој* ме *осудиши*; кажи ми зашто се треш са мном [Исто, 144].

Подвучене конструкције у контексту остварују значења упозорења (први примјер), опомене (друга група), савјета (пети примјер) и молбе (примјери посљедње групе).

И конструкција за 2. лице множине састављена од облика *немојте* и инфинитива у нашој грађи заступљена је са истим бројем примјера, који имају значења упозорења, опомене, молбе и забране:

Не гријешите душе, браћо, *немојте* више *стријељати*, *немојте* ране *задавати* мајци својој [...] [МЛ ПС, 47]; [...] само *немојте* *наређивати* да бијемо своју браћу! [МЛ ДГЗ, 395];

Милосаве, *немојте* нас *убићи* [МЛ ПС, 123]¹⁶; *Немојте* *рећи* да смо к Босни! [МЛ ЛГ, 516]; *Немојте* ме *зрдити* [МБ Петао, 152]; Према мом једином сину будите добри, и *немојте* га *мучити*, *пошкрадати* и *лагати* [Исто, 189];

16 Интересантан је синтаксичко-прагматички аспект у наведеном примјеру, у коме се говорно лице директно обраћа једном од присутних лица (вјероватно ономе кога сматра главним) употребивши облик вокатива ‘Милосаве’, а молба се тиче цијеле групе којој припада и ‘одабрано’ лице, па је зато уз инфинитив употребљен множински облик *немојте*.

Немојше више *долазити* [...] А најпаветније ће бити да ме сви заборавите [МБ Људи, 327].

Иако Михаило Стевановић наводи да се у језику 'писаца источних крајева' чешће употребљава презент с везником *да* него инфинитив у функцији допуне глагола и израза непотпуног значења (један од таквих глагола је, свакако, и глагол *моћи* који се налази у основи императивне ријечце *немој*), и да је разлика међу овим двјема врстама допуне стилског карактера [Стевановић, 1988, 155–156. и 172–176], сматрамо да се конструкције са ријечцом *немој* морају посматрати издвојено од осталих 'глагола и израза непотпуног значења' управо због природе ријечце, некадашњег императива, који се допуњава. Према нашем мишљењу доминација презента с везником *да* над инфинитивом у служби допуне ријечци *немој* условљена је управо императивним поријеклом ове партикуле, која као и сваки други императив, има форме за 2. лице једине и 1. и 2. лице множине. Уколико је уз њу употребљен инфинитив, превентивни садржаји могу бити упућени само лицима чија лична обиљежја препознајемо у облицима ове ријечце, док презент с везником *да*, употребљен уз ријечцу *немој*, пружа могућност да се ти садржаји упуте и лицима која немају императивних облика (дакле, 3. лицу једине и множине и 1. лицу једине).

4.0. Ријечца *немој/немојше/немојмо* без глаголске допуне (која се најчешће подразумева) способна је да изрази императивна значења опомене, упозорења, савјета и сл., будући да је и сама по поријеклу императив. Императивна ријечца *немој* у датој функцији показује се ипак као језички знак непотпуног значења јер је директно везана за контекст у коме се налази или на основу кога се препознаје глагол који би могао бити допуна овом облику¹⁷.

Облик *немој* без презента с везником *да* или инфинитива у реченици у којој је употребљен преузима улогу предиката и као такав је прилично чест у нашој грађи. Забиљежили смо 62 примјера, при чему је 41 ексцерпиран из Лалићевих дјела, док смо код Булатовића пронашли 21 примјер. Примјере смо класификовали у двије групе, а као критеријум послужило је присуство, односно одсуство глагола (који би могао бити допуна ријечци *немој*) у ужем контексту.

4.1. Облик *немој* са допуном експлицираном у контексту рјеђи је него онај чија се допуна подразумева. Глагол у функцији именована радње која се жели спријечити или зауставити најчешће се налази у прет-

¹⁷ Поређећи ријечце *немој* и *хајде*, М. Стевановић истиче да су оне сличне јер су обје по поријеклу императиви (с тим што је друга преузета из турског језика, у коме је имала значење императива 'иди', 'поћи'), обје се могу самостално употребити, с том разликом што је *хајде* и у таквој ситуацији потпун језички знак, док се уз *немој* подразумева глаголска допуна. Он даље истиче да, за разлику од ријечце *хајде* уз коју се може наћи и презент с везником *да* као и императив, уз *немој* ни у ком случају не може стајати овај последњи облик [Стевановић 1969, 679–680].

ходној реченици, а она са оном у којој се налази ријечца *немој* стоји у напоредном односу. У примјерима:

Све продај, само њу [машну] *немој*, јер ако се ње лишиш, сине, бићеш несрећан [МБ ЂД, 16]; Гледај мало у страну, *немој* само у мене [МБ ЂД, 102]; Њега оплачи, а мене *немој* [МБ ВиЗ, 317];

Пошто си докон [...] ти баш пиши! [...] Ама *немој* тестаменте и тараковине, шта ће ти то! [МЛ РС, 152];

[...] ти га умири том тољагом. *Немој* пушком, треба ми тај [...] [МЛ ПБ, 291];

Леко, Леко, молим те, Леко, не пуцај! Убићеш мене, распашићеш коње, згазиће ме коњи ноћас, ај, ај, *немој*... [МЛ ЛГ, 475]; Али те молим да ми оставиш ноге. Све друго поједи, а њих *немој* [МБ Петао, 205] –

првом конструкцијом у чијем средишту се налази глагол у императиву назначује се радња која је дозвољена у односу на одређене објекте (Све продај, Све друго поједи, Њега оплачи), средства (ти га умири том тољагом) или пак правце у којима се одвија (Гледај мало у страну). Реченичном конструкцијом са обликом *немој* не дисквалификује се сама радња него се њоме просто износи извјесно ограничење које се тиче управо наведених параметара радње (Све продај, само њу *немој*; Њега оплачи, а мене *немој*; Ти га умири том тољагом. *Немој* пушком; Гледај мало у страну, *немој* само у мене), а ријечца *немој* уз ослањање на контекст у наведеним примјерима има значење опомене, савјета, упутства и молбе.

Експлицирани глагол који се налази у препозицији у односу на облик *немој* може бити употребљен и у индикативу, као у примјерима:

„Шта то радиш?“ „Ослобађам се прошлости“, и бацих закрупу у маглу. „*Немој*, не буди луд! Неће ти ништа остати кад се ослободиш, не ваља да идеш го.“ [МЛ ЛГ, 13]; Најзад подигох пушку да га гађам [зеца], Јакша руком ухвати цијев: „*Немој*, јеси ли луд?“ [Исто, 558]; За дјецу је боље тако – кад им не остављаш имовину, *немој* ни срамоту! [МЛ Х, 322].

У прва два примјера аорист *бацих* и презент *гађам* налазе се у ауторским ремаркама и односе се на акције које је адресат извршио или врши, а говорник, видећи његову намјеру опомиње га, употребивши облик *немој* уз који би могао стајати презент с везником *да* – *немој да бацаиш*, одн. *немој да гађаиш* (или инфинитив – *немој бацаиши*, *немој гађаиши*). У трећем примјеру презент остављаш налази се у склопу говорникове реплике, па је његово понављање уз *немој* било сувишно.

Случајеви елизије глаголске допуне уз *немој* често су везани за дијаложке ситуације у којима је понављање глагола у облику презента с везником *да* или инфинитива сувишно зато што је радња већ именована у претходној реплици:

„[...] Ја бих да му украдемо ово што је донио за ручак [...]“ „*Немој!* Боље је да се разговара с њиме.“ [МЛ ЛГ, 504]; „Могу и да завијам као вук, ево да видиш“... „*Немој!* Дозваћеш их, па шта ћемо онда?“ [МЛ Х, 422]; „Да ли да му пробušим лобању?“ „*Немој.* Пусти! Зар ти се не гади?“ [МЛ ПБ, 165]; „Шта ћеш за доручак да ти спремим?“ „*Немој* сад, не могу ни да замислим јело.“

[МЛ ЗП, 16]; „Треба тамо да ме одведеш“, кажем Ибру. „Немој сад одмах. Уморни смо, а и врућина је.“ [МЛ Р, 375].

У наведеним примјерима *немој* има вриједност савјета са пермисивном интерпретацијом јер је реплика у којој је глаголом именована радња конципирана као питање или предлог који говорно лице у наредној реплици не одобрава јер му се чини погрешним. Презентски облици глагола углавном имају модални карактер и налазе се у изричним (махом жељним) реченицама или су употребљени као допуна неком од модалних глагола непотпуног значења.

4.2. Облик *немој* без глаголске допуне исказане у ужем контексту такође може пренијети одређена императивна значења, при чему се допуна, иако није експлицирана, по смислу може надомјестити. Такав је случај са наредним примјерима:

Немој тамо [...] [МЛ ЛГ, 36]; Ако буду жене саме – *немој* на страх и на силу! [Исто, 512]; *Немој* све лако-ћемо [МЛ Х, 205]; „Дај ми руку да заједно!“ „Нека, *немој*!“ [МЛ ПБ, 62];

„И пјевало се, вилице су разглавили пјевајући.“ „Брзо ће се покајати.“ „*Немој* брзо!“ [МЛ ЛГ, 393]

Какав састанак?... *Немој*, молим те, у послу сам!... [МЛ ПБ, 290]; *Немој*, душе ти мајчине! Не могу то да слушам, *немој* кад те молим!... [МЛ С, 186];

Па *немојмо* више о томе! [МБ Људи, 95].

Реконструкцијом у првој групи примјера добили бисмо сљедеће потпуне перифрастичке облике: *немој ићи* (тамо), *немој узимати* (на силу), *немој љоворити* (лако-ћемо), *немој* (ме) *узимати* (за руку), који у контексту остварују значење опомене. Испуштени глагол у примјеру другог одјелка гласио би *осветити се* (*немој се осветити*), на шта упућује шири контекст, а и сам облик *немој* довољан је да пренесе значење савјета. Примјери треће групе имају значење молбе, а уз *немој* подразумевају се глаголи *звати*, одн. *позивати* и *причати*. Једини случај употребе облика за 1. лице множине у нашој грађи – *немојмо* нема уза се допуна, а она би, свакако гласила *причати* (о томе). У већини наведених случајева евидентно је да говорник не санкционише одређену радњу већ се његова опомена, савјет или молба тичу начина (*немој* на страх и на силу!) и мјеста вршења (*Немој* тамо) или пак објекта обухваћеног радњом (Па *немојмо* више о томе).

И у примјерима који слиједе говорно лице конструкцијом са ријечцом *немој* жели *ућицајти* на начин вршења већ *отпочети радње*:

„*Немој* тако“, рече Ставор [МЛ Х, 124]; *Немој* тако, Филипе [...] [Исто, 418]; Није баш два, и *немој* ти мени тако [МЛ РС, 144]; „*Немој* тако, сине“, поче Иван. „*Немој* тако...“ [МБ ЂД, 115]; „*Немојте* тако“, каже Божо [МЛ ДГЗ, 63];

Немој тако, но се предај! [МЛ ПС, 140];

„Мила нане“, моли је Неда некад неразумљивим шапатам, а некад вриском, „немој тако!“ [МЛ Х, 225]; Браћо, *немојше* тако! [МЛ РС, 36]; *Немојше*, људи, тако, кумим вас великим богом створитељем! [МЛ Р, 51].

У наведеним случајевима као допуна ријечци *немој* могли би стајати глаголи *причајши* и *постујашши* (или *чиниши*, *радиши*), а опомена, савјет и молба односе се на начин вршења радње којом говорно лице није задовољно, па је стога у његовом исказу морао остати прилог 'тако', а глагол, који се подразумејева, могао је бити и изостављен.

Уколико је елидиран прелазни глагол, уз *немој* ће остати његова објекатска допуна, као у примјерима:

„Браташу мој, *немој* ме“, процвиле он [МЛ ЛГ, 33]; *Немој* ме, молим те! [МЛ Х, 384]; *Немој* га, стари [МБ Петао, 89]; *Немој* ме, само сам три пута хтео, само сам три пута покушао [МБ ВиЗ, 37]; „*Немојше* га, људи, *немојше* га. Он је уметник! *Немојше*... [МБ ЂД, 182]; Боље мене обесите, само њој *немојше* ништа... [Исто, 182];

Немој га пушком, не ваља пушком, зна тај свашта... [МЛ ПБ, 322]; *Немој* ме пушком, о Василију – ђаво би те однио одмах! [МЛ ЛГ, 574];

Немој те ствари, кад и љепших има доста! [МЛ РС, 279].

Уз *немој* најчешће стоји енклитички облик замјенице за прво или треће лице, при чему подвучени примјери најчешће имају значење молбе (прва група), али и опомене и савјета. Елидирани глагол у првој групи гласио би *казниши* или *дираши*, у другом одјелку – *гађаши*, а у трећем – *причаши*. Као што је у претходним примјерима био важан начин вршења глаголске радње, овдје говорник жели заштити објекат од радње која би, уколико га потпуно обухвати, била погубна по њега, па је зато и апострофирано његово мјесто у реченичној конструкцији, док је сам глагол изостао.

5.0. На основу изложеног, можемо закључити сљедеће:

5.1. Иако српски језик познаје три лика ријечце *немој* (у зависности од тога којем лицу се упућује превентивни или прохибитивни садржај), М. Лалић најчешће користи 'неутрални', односно 'немаркирани' облик ове ријечце (с изузетком случајева када се у функцији допуне *немој* налази инфинитив), док М. Булатовић нешто чешће употребљава облик *немојше*, а форма предвиђена за прво лице множине – *немојмо* – регистрована је само у једном случају, и то у Булатовићевом језику.

5.2. Уз ријечцу *немој* као синтаксички синоними употребљавају се презент с везником *да* и инфинитив. Најфреквентнија конструкција у нашој грађи јесте *немој* + *да* + презент 2. лица једине, при чему је пронађено више примјера у Лалићевом него у Булатовићевом језику. За упућивање превентивног садржаја 2. лицу множине Лалић користи конструкцију у чијем се првом дијелу налази јединска форма ријечце *немој*, док се у њеном другом дијелу налази презент 2. лица множине уз који, наравно, стоји везник *да*. Конструкцију *немојше* + *да* + презент 2. лица множине, која се нама чини прикладнијом, пронашли смо само код Булатовића,

и то свега у три случаја. Перифрастичка одрична конструкција за 3. лице једнине и множине опет је одлика Лалићевог језика, док је Булатовић тек спорадично користи, при чему се садржаји њоме исказани ријетко кад тичу неприсутног лица. Превентивни садржај најчешће се односи на лице или лица која учествују у комуникацији или пак на неко неодређено лице из групе којој се говорник обраћа. Такво значење конструкције наметнуто је управним обликом *немој* који каткада има вриједност императива 'не дај', односно 'не дозволи'. Исту ситуацију забиљежили смо и када је у питању конструкција *немој + да + презент 1. лица једнине*, која је регистрована само у Лалићевом језуку. Аналитичка одрична конструкција за прво лице множине – *немој + да + презент 1. лица множине* врло је ријетка, а забиљежена је, опет, само код Лалића.

5.3. Језик Михаила Лалића и Миодрага Булатовића показује да у савременом српском језику постоји тенденција потискивања инфинитива у корист презента с везником *да* када они стоје уз ријечцу *немој*. У језику старијих писаца из Црне Горе (Петра Првог, Марка Миљанова, као и приповједача заступљених у зборнику *Извиријеч*) забиљежено је да је једини лик перифрастичког одричног императива био *немој/немојше/немојмо + инфинитив*. Мислимо да доминација конструкције *немој + презент с везником да* над оном у чијем се другом дијелу налази инфинитив лежи управо у томе што је прву конструкцију могуће примијенити и на лица која не познају синтетичке императивне облике (или се ти облици рјеђе користе од аналитичких, као у 1. лицу множине), док се другом превентивни садржај може упутити само лицима која посједују посебне облике ове ријечце – *немој, немојше и немојмо*, будући да инфинитив који их допуњава нема личне ознаке.

5.4. Иако представља непотпун језички знак, ријечца *немој* некад је довољна да, уз наслањање на контекст, пренесе превентивни или прохибитивни садржај. Углавном се употребљава у ситуацијама када је нежељена радња већ отпочела, тако да лица која учествују у комуникацији знају о којој је радњи ријеч, при чему говорно лице, употребивши форму *немој*, уз коју обично стоји неки од прилога (најчешће су то прилози за начин или мјесто) или пак њена објекатска допуна – жели утицати на параметре вршења радње.

Литература:

[БРАБЕЦ И ДР.] Brabec, I; Hraste, M; Živković, S: *Gramatika hrvatskog ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1954.

[ВАЈАН] Вайан, А.: *Руководство по старословянскому языку*, Издательство иностранной литературы, Москва, 1952.

[ВОЈВОДИЋ 2002] Војводић, Дојчил: „О корелацији императива и вокатива (на материјалу руског и српског језика)“, *Славистика*, књ. IV, 56–62.

- [ВОЈВОДИЋ 2000] Войводич, Дойчил: „Перформативно микрополе прескриптивности“, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, књ. XLIII, 111–124.
- [ГЛУШИЦА] Биговић-Глушица, Рајка: *Језик Марка Миљанова*, Културно-просвјетна заједница Подгорице, Подгорица, 1997.
- [ИВИЋ] Ивић, Милка: „Словенски императив уз негацију“, *Радови Научног друштва НР БиХ*, X, Сарајево, 1958, 23–41.
- Јањушевић, Ана: „Императивне форме и значења у језику црногорске приповједачке прозе од Његоша до 1918.“ (рукопис дипломског рада одбрањеног на Филозофском факултету, Никшић, 2001)
- Јањушевић, Ана: „Форме са императивним значењем у српском језику“ (рукопис магистарског рада одбрањеног на Филолошком факултету, Београд, 2005)
- [МАРЕТИЋ] Maretić, Томо: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 1963³.
- [МАРОЈЕВИЋ] Маројевић, Радмило: „Александар Белић као компаративиста и палеослависта, фрагмент 3; Постанак српског облика *немој*“, *Српски језик*, V/1–2, Београд, 2000, 74–80.
- [ОСТОЈИЋ 1971] Остојић, Бранислав: „Императивне форме и функције у Горском вијенцу“, *Годишњак Насиавничког факултета*, Никшић, 1971, 39–49.
- [ОСТОЈИЋ 1976] Остојић, Бранислав: *Језик Петра I Петровића*, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1976.
- [ПИЖУРИЦА] Пижурица, Мато: „Неке особене форме изражавања императивности у говору Роваца“, *Прилози проучавању језика*, бр. 8, 1972, Нови Сад, 41–45.
- [ПРИРУЧНА ГРАМАТИКА] *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1979.
- [РЈАЗУ] *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, I–XXIII, 1880–1976.
- [СИМИЋ, I] Симић, Радоје: *Српска граматика I*, Београд – Никшић, 2002.
- [СИМИЋ, II] Симић, Радоје: *Српска граматика II*, Београд – Никшић, 2002.
- [СТЕВАНОВИЋ 1969] Стевановић, Михаило: *Савремени српскохрватски језик II*, Научна књига, Београд, 1969.
- [СТЕВАНОВИЋ 1988] Стевановић, Михаило: *Сјудује и расправе о језику*, Универзитетска ријеч, Никшић, 1988.
- [ТАНАСИЋ] Tanasić, Sreto: „О imperativu u savremenom srpskohrvatskom jeziku“, *Književni jezik*, 13/1, Sarajevo, 1984, 15–26.
- [ТЕОРИЈА ФУНКЦИОНАЛНЕ ГРАМАТИКЕ] *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность*, Академия наук СССР, Институт языкознания, Издательство „Наука“, Ленинградское отделение, Ленинград, 1990.
- [ТОМАНОВИЋ] Томановић, Васо: „О значењима императива“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Скопје*, књ. 13, Скопје, 1962, 223–238.
- Шубарић, Сања: „Императив и императивна значења у језику црногорског сената (1857–1879)“ (рукопис магистарског рада одбрањеног на Филозофском факултету, Никшић, 2002)

СИНТАКСИЧЕСКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНСТРУКЦИЙ С ЧАСТИЦЕЙ *НЕМОЈ* В ЯЗЫКЕ М. ЛАЛИЧА И М. БУЛАТОВИЧА

Резюме

В работе исследуется употребление конструкций с частицей *немој* в языке современных писателей М. Лалича и М. Булатовича, при чем проводится сопоставление со состоянием, зарегистрированным в описательной и нормативной грамматике М. Стевановича, а также с языком ранних писателей.

Хотя в сербском языке встречаются три варианта частицы *немој*, в зависимости от того к какому лицу направляется превентивное или прохибитивное содержание, М. Лалич чаще всего использует „нейтральную“, т. е. „немаркированную“ форму данной частицы (за исключением тех случаев, в которых в функции дополнения *немој* используется инфинитив), в то время как М. Булатович более часто использует форму *немојте*, при чем форма первого лица множественного числа – *немојмо* – *встречается только один раз, и то в языке Булатовича*.

С частицей *немој* с синтаксическими синонимами употребляется настоящее время со связкой и инфинитивом. Исследование языка М. Лалича и М. Булатовича показывает, что в современном сербском языке имеется тенденция вытеснения инфинитива за счет настоящего времени со связкой да в тех позициях, когда употребляется рядом с частицей *немој*. В языке более ранних писателей Черногории (Петра Первого, Марко Милянова, а также писателей, произведения которых опубликованы в сборнике Извиријеч), указывается, что единственной формой описательного отрицательного повелительного наклонения была *немој/немојте/немојмо* + *неопределенная форма глагола*. Мы считаем, что преобладание конструкции *немој* + *настоящее время с частицей да над той*, во второй части которой находится неопределенная форма, заключается как раз в том, что первую конструкцию можно использовать и для лиц, не знающих синтетических форм повелительного наклонения (или эти формы встречаются реже, чем аналитические, как в первом лице множественного числа), хотя другой формой превентивное содержание можно адресовать только лицам, для которых используются особые формы *немој*, *немојте* и *немојмо*, т. е. неопределенная форма, дополняющая их не обладает личными окончаниями.

Анна Янжуевич

Илијана ЧУТУРА
Јагодина

О ДЕКОМПОНОВАЊУ ПРИЛОГА У НАУЧНОМ ФУНКЦИОНАЛНОМ СТИЛУ

Декомпоновање језичких јединица је процес који се карактерише као обележје особеног „когнитивног стила“, тиме и одређених функционалних стилова (публицистичког, научног, административног). У раду се показује да је декомпоновање прилога често у научном функционалном стилу, те да се оно врши по обрасцима од којих већина укључује експлицирање категоријалне семе прилога. С друге стране, разматрају се и последице које декомпоновање других језичких јединица (пре свега глагола) има по прилоге. Најчешће се прилог уз декомпоновани глагол адјективизује, добијајући функцију атрибута или именског предикатива.

Кључне речи: прилошки израз, декомпоновање, номинализација, функционални стил

1. О декомпоновању језичких јединица

Процеси декомпоновања језичких јединица и перифрастичко изражавање уопште предмет су лингвистичког интересовања у свету¹ и код нас. О декомпоновању предиката писано је највише, и то као о појави која све више узима маха у у српском језику (Танасић 1995; Пипер 1999), а која се посматра као социолингвистички феномен, као особеност одређених функционалних стилова, или као средство које омогућава избор да се иста реченична садржина искаже „у различитим значењским аранжманима“, тј. тако да „говорно лице (...) аранжерски поступа према значењу реченичног предиката – по слободном избору истура под рефлектор пажње овај или онај његов аспект. (...) Аналитичка конструкција врло погодно служи нијансирању предикатског исказа, помаже, дакле, људима да остваре нешто што им је потребно, па се они отуда и односе тако позитивно према њој“ (Ивић 1995: 186).

1 М. Радовановић (Радовановић 1977) даје исцрпан осврт на литературу која се овом проблематиком бави, од Хјелмслева (*La Verbe et la Phrase Nominale*, 1948), наглашавајући, између осталог, да генеративисти (па и структуралисти) који су подробно описали номинализацију (првенствено у енглеском језику) нису узели у обзир језичку употребу, те су њихове анализе остале без закључака о номинализацији као обележју одређених функционалних стилова (нпр. Chomsky, *Remarks on Nominalization, Studies on Semantics in generative Grammar*, 1972). Са лингвостилистичког аспекта номинализација и декомпоновање разматрани су пре свега у М. Rensky: *English Verbo-Nominal Phrases, Some Structural and Stylistic Aspects* (1964). Потом је овакав приступ постао доминантан, показујући се и као најадекватнији.

М. Радовановић говори о процесу номинализације језичких јединица као о појавном феномену особитог *когнитивног стила*, успостављајући, како сам каже, „строгу хијерархију појава“. На највишој лествици те хијерархије је „*когнитивни стил* (и *појмовник* његов), за њим следе *граматика* и *лексикон*, па тек онда *функционални стил*“ (Радовановић 2004: 230). Од *обрасца мишљења*, дакле, зависи и форма у коју ће се језички уобличи одређена јединица/исказ.

Осим декомпонувања предиката, описиване су и могућности двојаког исказивања придевског садржаја (*гечји смех – смех деце, плавоока девојка – девојка са плавим очима / плавих очију* итд.). Ова појава расветљена је углавном у вези са значењима падежа, категоријом обавезног детерминатора, функционисањем система предлога.

Међутим, само је у фрагментима и успутно у нашој литератури дат осврт на прилошке изразе. Прилошки изрази као функционално-семантички еквиваленти прилога у савременом српском језику (*овде – на овом месту, тада – у то време, тако – на тај начин*, и сл.) досад нису систематично и детаљно истражени. Иако су прилошки изрази све више присутни у српском језику, о њима готово да и нема литературе. Прилошки изрази најчешће се не издвајају с обзиром на значење (квалификују се само као јединице граматичког система, а тек у оквиру реченице посматрају се и са функционалног аспекта; изузетак је *Српска синтакса* Р. Симића и Ј. Јовановића²), док су конструкције атрибутског карактера добиле дужну научну пажњу. Дакле, ови изрази нису прецизно ни идентификовани, још мање класификовани. До данас немамо ни општеприхваћеног термина за функционално-семантичке еквиваленте прилога који настају декомпозицијом прилога на семантичке компоненте изражене засебним лексемама. Термин *прилошки израз* творбено одговара терминима типа *предлошки израз* (у односу према *предлог*, који се употребљава за изразе нпр. *на основу, захваљујући* према предлогу *због*). Дакле, он је (1) сагласан системској терминологијој творби и (2) тако дефинисан у делу литературе (1. *locutio adverbialis* (...) – скуп ријечи који има значење или функцију прилога... (Симеон 1969, *приложни израз*)), те ћемо га у овом раду тако и употребљавати.

Увид у проблематику прилошких израза у савременом српском језику дају М. Ковачевић (Ковачевић 1986: 265–273) и М. Радовановић (Радовановић 2004: 204–219). Уколико се даље срећу у стручној литератури, они по правилу нису непосредни предмет анализе (тако нпр. Д. Кликовац, говорећи о предлозима, наводи изразе *у овим временима, у овом шренушку, у овај шрен, у исти мах, у зиму, у овај дан, у оно доба* (Кликовац 2006: 147–164)).

2 В. Симић~Јовановић 2002, стр. 326–378

2. *Декомпоновање језичких јединица као обележје одређених функционалних стилова*

Како декомпоновање прилошких лексема није исцрпније анализирано, и како је установљено да је фреквенција декомпонованих глагола обележје одређених сфера употребе језика, у овом раду ћемо се бавити појавом декомпоновања прилошких лексема у научном функционалном стилу.

Једна од специфичних одлика специјалних функционалних стилова (политичког, научног, административног, правног, новинарског) јесте и појава декомпонованих језичких јединица. Фреквентност ове појаве у побројаним функционалним стиливима објашњава се њиховом апстрактношћу, уопштеношћу, те се потврђује и да се декомпоновање глагола (термин: Танасић 1995: 159) врши када су у питању глаголи апстрактног садржаја (*вршим анализу*, али не и **вршим копање* (Радовановић 1977: 62))³. Говорећи о предлошким изразима, Љ. Поповић каже да се ови срећу „у модерним европским језицима“, те да је „постанак највећег броја предлошких израза и њихова све чешћа употреба“ везана „за развој модерне науке, администрације и новинарства. У новије време људско искуство се нагло проширило, анализа односа између чињеница постала је много тананија и порасла је тежња за што прецизнијим изражавањем. Прави предлози нису увек могли да задовоље нове потребе за исказивањем што разноврснијих односа (...) Овај процес не треба сматрати завршеним, јер се развијање цивилизације и људске мисли стално креће даље.“ (Поповић 1966:195). Поповић, дакле, дотиче тему декомпоновања и номинализације као функционалностилске категорије али и као обележја „когнитивног стила“, о чему ће касније говорити Радовановић (Радовановић 1977: 79, 2004: 215 и др.).

На основу статистичких анализа, Б. Тошовић (Тошовић 1993: 62–68) показује да је заступљеност именица (у односу на глаголе) знатно већа у поменутих функционалним стиливима него у разговорном или књижевном уметничком.

3. *Декомпоновани прилози у научном функционалном стилу*

Када је о прилошким изразима реч, засад нема прецизније утврђене разлике између правих декомпонованих прилога и прилошких израза. Могућност супституције израза прилогом могла би бити један од критеријума за разједначавање прилошких израза и декомпонованих прилога.

3 На чињеници да „до декомпоновања предиката у српском језику по правилу долази када су у питању предикације које су представљене глаголским лексемама врло апстрактног значења“ (Радовановић 1977:57), да су апстрактност, деперсонализованост и елиминисање податка о транзитивности неки од мотива декомпоновања (Ивић 1995, Танасић 2005), као и да се декомпоновање глагола у разговорном функционалном стилу доживљава као једно од средстава „бирокупације“ језика (Кликовац 2001), заснива се и популарни афоризам Док једни улажу напоре, други копају.

Тако се изрази типа *ове године*, где истозначног прилога нема, не би моли третирати као декомпоновани прилози. У раду ћемо, дакле, термин *декомпоновани прилог* употребљавати за оне изразе које је могуће супституисати прилогом, тако да је категоријална сема прилога експлицирана лексемом (углавном именичком) у изразу.

Тек ће се уз успостављање ове дистинкције моћи да разликују они прилошки изрази који чине особеност функционалног („когнитивног“) стила од оних који функционишу као допуна празног места у систему (упор. *преклане (прејашње године) – лане (прошле године) – ове године – догодине/нагодину (следеће године)*).

3.1. Модел *Adv* → *Пропом* + *N* фреквантан је у текстовима из којих је грађа ексцерпирана. На овај начин могу се декомпоновати заменички деиктички прилози, а модел карактерише експлицирање категоријалне семе прилога (*време, начин, место*) у форми именице у одговарајућем падежном облику (нпр. *у* + акузатив, *на* + локатив, *на* + акузатив) и задржавање деиктичког елемента као посебне (заменичке) лексеме (*шај, овај, онај*). Резултат декомпоновања, дакле, јесу прилошки изрази типа *у то време, на овај начин, на овом месту, у тој мери, из ових разлога*.

а) време:

Била је то *у то време* вероватно најподробније примерима опремљена књига о тој појави у свету (Радовановић 2004: 227);... *јер у то вријеме (...) феномен педагошке комуникације није био развијен* (Зборн. 2006: 121); *Од тог тренутка дете активно шири свој речник...* (Зборн. 2006:15)

б) начин:

... образују се релативно сталне везе одређених девербативних именица са одговарајућим копулативним односно семикопулативним глаголима, које, *на шај начин*, постају и важан дистинктиван синтаксички елемент... (Радовановић 1977: 65); (Они користе различите подстицаје у придобијању ученика за сарадњу и нуде своја решења проблема само као једно од више могућих.) *На овакав начин* ученици су слободни да изразе своје мишљење... (Зборн. 2006: 24); (Наиме, ученици Е1 и К групе су тих 10 минута провели утврђујући претходне наставне јединице усменим путем, фронталним понављањем.) *На шај начин* смо изједначили све групе по питању времена... (Зборн. 2005: 86); *На шај начин* се нагласак помера... (Зборн.8); Ученици се *на шај начин* пасивизирају... (Зборн. 2006: 102);... *јер сматрају да се на шај начин* уништава слика о њима (Зборн. 2006: 108); *На шај начин* ствара се већа непосредност између саговорника (Зборн. 2006:101); Мреже појмова показују *начин на који* појединац интегрише ново знање у постојећи појмовни оквир...(Зборн. 2005: 46)

в) мера:

Послије тога они, путем повратне везе, обавјештавају пошљаоца (наставника) да ли су и *у којој мјери* схватили суштину... (Зборн. 2005:38); *У којој мјери* ће он бити једно, а *у којој* друго, када и како ће се њихови

елементи комбиновати, то је првенствено условљено... (Зборн. 2006:324); У којој мери ће наставник бити кадар да испуни захтев... (Зборн. 2006: 247);... првенствено ћемо утврдити да ли, и у којој мери, сарадња ученика (...) доприноси бољем успеху... (Зборн. 2006: 432); Даља анализа показате да ли, и у којој мери, примена мреже појмова (...) утиче на трајност усвојених знања. (Зборн. 2006: 76); Оно чак открива детаље који су до *ше мере* посебни, танани, неуобичајени, да су и нама самима измакли (Зборн. 2005: 188); ... буду у *већој или мањој мери* лингвистички рационални (Зборн. 2005: 213)

џ) *месџо*:

На овом *месџу* педагози ће ускочити опаском... (Зборн. 2006: 14)

д) *узрок*:

Управо због *штога* сам контекст (...) је отворен. (Зборн. 2006: 8); ... и због *штога* њоме ограничен (Зборн. 2006: 22); Због *штога* је дете у сталној потрази за смислом (Зборн. 2006:37)

ђ) Издваја се израз *шом ириликом*, који као именички елемент нема експлицитно (апстрактном именицом) исказану категоријалну сему времена, мада би се могао супституисати временским прилогом (*шом ириликом – шада*). У тим случајевима и не ради се о времену већ пре о околностима:

Том ириликом, наставник може да комуницира са једним учеником... (Зборн. 2005: 45); *Том ириликом* запажено је да наставници замарају и пасивизирају ученике... (Зборн. 2005: 234)

Израз у *шом иравицу*, са експлицитаном категоријалном семом места (правца), употребљен је са значењем начина у примеру:

У *шом иравицу* мењају се и сами полазници програма. (Зборн. 2006: 137)

3.2. У грађи се издвајају и прилошки изрази (најчешће су то начински и адвербативни мере) који су добијени по моделу *Adv* → *Adj* + *N* с тим што је у функцији атрибута овога пута придев. Није увек могуће извршити супституцију прилошког изрази прилогом. Разлог томе је појава уметнуте лексеме (квантификатора или квалификатора) која карактерише појам исказан именицом (а која је, опет, експлицитна, тј. лексикализована, категоријална сема прилога). У неким случајевима, тако, прилог истог семантичког садржаја постоји (није *погодан ни погдстицајан начин* за неговане → није *погодно ни погдстицајно* неговати; *на исти начин* → *истио*), док у другим случајевима таквог прилога нема (*на нов начин*) те, у том смислу, није реч о декомпонованом прилогу већ о истом моделу формирања адвербатива.

Семантички садржај придевске лексеме у изразу може бити разноврснији при декомпоновању начинских прилога. И сам систем начинских прилога показује незанемарљиво већу отвореност у односу на друге групе прилога. Иначе, „односи између елемената прилошког изрази готово су блокирани попут односа морфема унутар прилога, јер се између елемена-

та прилошког израза једино могу уметати малобројне лексеме у функцији квантификатора (нпр. због *свежа* тога, из тих *неколико* разлога) будући да се њима одређује обим текста који се прилогом `замјењује`“ (Ковачевић 1986: 269). Иако се тврдња односи само на изразе са узрочним значењем, показало се да се може применити и на прилошке изразе свих осталих семантичких типова.

а) време

Структуралистичка педагогија у *истио* време остаје привржена... (Зборн. 2005: 11); ... говорник и слушалац (...) упућују у *истио* време на ствари... (Зборн. 2006: 13); Још у *давна времена* је речено... (Зборн. 16);... није *до данашњих дана* разрешено (Зборн. 2006: 314); Педагошко комуницирање је у *данашње време* једна од форми... (Зборн. 2005: 16)

б) начин

У том смислу, ученик може да се обрати наставнику *на истии начин* као што то чини наставник према њему... (Зборн. 2006: 4); То су појаве које се испољавају *на особен начин*, утичу на социјални живот... (Зборн. 2006: 43); Демократски стил комуницирања налаже ауторима *уџбеника* да приступе дидактичком обликовању *уџбеника на нов начин*. (Зборн. 2006: 54); ...реагујући *на неки други начин* (Зборн. 2005: 213); ...графичко представљање информација, које би *на јасан и прегледан начин* требало да ученику пружи увид у структуру одређеног наставног садржаја. (Зборн. 2006: 67); ...да ли ју је ученик *на прави начин* разумео. (Зборн. 2005: 218); ...*на одређени начин* [се] игноришу... (Зборн. 2006: 308); питања која ученици постављају *на класичан/шаблонски начин* (Зборн. 2006: 98); Њих финансијски *и на друге начине* стимулишу државне институције (Зборн. 2006: 162); Невербалне поруке наставника ученик може схватити *на различите начине* (Зборн. 2005: 318); ...испољавају се *на различите начине* (Зборн. 2006: 348);

в) мера

... јер „језичке игре“ између наставника и ученика заиста су *великим делом* (за)остале само као предавања и текстови (Зборн. 2005: 214); Педагошке поруке врло ретко третирају актуелне догађаје, већ се, *највећим делом*, баве... (Зборн. 2006: 47); Наставни процес *највећим делом* је трансмисија денотативних исказа (Зборн. 2006: 134); Ту интерактивности нема, а *једним делом* она није ни дозвољена... (Зборн. 2006: 145);... јер ће тек тада њихово разумевање текста бити *на вишем нивоу*. (Зборн. 2005: 64); ... ефикасност и квалитет (...) комуникације у *значајној мери* зависе од... (Зборн. 2005: 38); Од начина говорне комуникације у говорном процесу у *значајној мери* зависи и обезбеђивање... (Зборн. 2005: 218); Језик је у *значајној мери* слика друштва (Зборн. 2006: 152); *На значајном нивоу* су евидентна и тзв. неодређена или непрецизна питања... (Зборн. 2006: 158)

3.3. Регистровали смо и појаву употребе именице у зависном падежу уместо прилога. У тим случајевима прилог се не декомпонује на две семантичке компоненте, већ се номинализује његов садржај у потпуности.

Да је у питању номинализација прилога, показује синтаксичка функција ових падежних адвербатива, као и њихово значење које одговара значењу лексичких адвербатива (*у пошћуности* → *пошћуно*, *са колико успјеха* → *колико успјешно*, *у глобалу* → *глобално*).

Сви наредни услови могу бити у *пошћуности* испуњени, а да избор погрешног симболског система, у којем се поруке обликују у *пошћуности* потре њене ефекте (Зборн. 2006: 123); Наставници који се „огледају“ у реакцијама ученика могу у *пошћуности* преобликовати... (Зборн. 2006: 47);... савремено учење на даљину није у *пошћуности* деперсонализовано (Зборн. 2006: 216); ... наставник је у прилици да објективније процјењује *са колико успјеха* поједини ученици (...) остварују задатке. (Зборн. 2006: 279); Ова анализа ће *даши*, *у глобалу*, одговор на питање... (Зборн. 2006: 137)

3.4. *Декомпоновање прилога који означавају аспекти с обзиром на који се врши радња* исказана глаголом (Ивић 1995а: 267 и др.) представља још један могући модел, потврђен у неколико примера у нашој грађи.

Институционализовани васпитно-образовни процес (...) не може се у *интеракцијском* смислу реализовати другачије него комуницирањем. (Зборн. 2005: 77); Порука је у *комуникацијском* смислу добро оформљена... (Зборн. 2006: 133); ... комуникација ће бити у *педагошком погледу* успешна (Зборн. 2005: 92)

Конкурентност оваквих прилошких израза и прилога може се пратити на две равни: могућношћу супституције израза самим прилогом (нпр. у *педагошком погледу* *успешна комуникација* → *педагошки успешна комуникација*) или, пак, глаголском синтагмом са прилогом који је опет носиолац значења:

Дакле, настава и учење (...) увек се, *комуникацијски гледано*, остварују кроз континуирану размену порука... (Зборн. 2006: 127)

4. *Неки синтаксички обрасци адјективизације прилога (последнице декомпоновања глагола на прилоге)*

Када се говори о декомпоновању предиката (глагола), треба се, како је већ примећено,⁴ осврнути и на то шта се догађа са одредбама и допунама његовим. Судбину ближег и даљег објекта уз декомпоновани предикат

4 Да је овом проблему потребно посветити пажњу, тј. да „треба водити рачуна о реперкусијама које на синтаксичком плану у реченици има декомпоновање глагола“ (Танасић 2005:134), показује се у вези са синтаксичком функцијом компоненти добијених декомпоновањем глагола. О томе С. Танасић каже још: „Кад се говори о глаголском декомпоновању, успоставља се симетрија између декомпонованог и недекомпонованог предиката. То значи да се сматра да аналитичка конструкција која настаје у процесу декомпоновања у цјелини врши синтаксичку функцију предиката. Овдје ћу се задржати управо на томе питању. Дакле, питање је следеће: да ли глагол подвргавајући се декомпоновању у позицији реченичног предиката реченици даје само предикат или се тиме у реченици јавља још који члан, односно, једноставније речено, је ли цио аналитички израз који настаје у процесу декомпоновања глагола у функцији реченичног предиката?“ (Танасић 2005:126)

описао је С. Танасић (Танасић 2005: 160–163), углавном разматрајући реченичну функцију чланова декомпонованог предиката (глагола).

Потребно је истражити и које последице декомпоновање предиката има на прилоге у реченицама, како се мења њихов лексички статус и функција.

а) Прилог уз глагол (предикат) може у процесу декомпоновања глагола постати придев, тј. атрибут девербативне именице. Овај је тип промене категорије и функције прилога био очекиван, будући да се ради о одредбеном члану. Добијамо, дакле, модел $Adv+V \rightarrow Adj+N$:

...припрема младих за *критичко коришћење медија* (Зборн. 2006: 83); ... тумаче сазнање и учење као процес *активне* конструкције знања... (Зборн. 2005: 146); *максимално елиминисање* поједностављених конструката (Зборн. 2006: 73); (потреба) *стилног студијског проучавања* (Зборн. 2006: 38); *сувише брзо говорење* наставника (Зборн. 2006: 148); *тих и неразумљив* говор (Зборн. 2006: 148); *непедагошко реаговање* (Зборн. 2005: 198); потреба његовог *критичког преиспитивања* (Зборн. 2006: 288); *постепено учење* (Зборн. 2006: 215); (долази до) *брзог, скоковитог повећања* залихе речи (Зборн. 2006: 159); *дописно образовање* (Зборн. 2005: 216); *независно учење* (Зборн. 2005: 146); *екстерно учење* (Зборн. 2006: 165); *отворено учење* (Зборн. 2005: 136); *флексибилно учење* (Зборн. 2005: 176); *дистрибуирано учење* (Зборн. 2006: 316); *ефикасно учење* (Зборн. 2006: 316); *дејално испитивање* проблема (Зборн. 2006: 186); *дејални опис* циљне групе (Зборн. 2005: 146); *недовољна особљеност* субјеката у наставном процесу (Зборн. 2005: 118); ... говори о *недовољној усвојености* наставних садржаја (Зборн. 2005: 173); *квалитетно иновирање* наставе (Зборн. 2005: 17); *двосмерно, наизменично давање, примање и тражење* информација (Зборн. 2006: 218); *индиректно осветљавање* проблема (Зборн. 2006: 21); *истовремено електронско описмењавање* наставног особља (Зборн. 2006: 126); *практично коришћење* визуелних медија (Зборн. 2006: 121)

б) Уколико је потребно поново успоставити предикацију, придев уз деадјективну именицу у неким случајевима (не увек) може опет вратити свој „стари“ лексички статус и реченичну функцију, овога пута као одредба копулативног или семикопулативног глагола (*дејално анализирајући* → *дејална анализа* → *вршију дејалну анализу* / *дејално вршију анализу*).

в) Случајеви у којима се глагол декомпонује дајући копулативни глагол и девербативну именицу забележени су и класификовани.⁵ Прилог

5 Класификација ових типова декомпонованих предиката заснована је на њиховој структури (падежном облику девербативне именице) и обухвата предикате са номинализованом глаголском лексемом у локативу са предлогом у или *на* (“псеудолокациона” конструкција), предикате са девербативном именицом у генитиву без предлога или са предлогом *од*, и предикате са девербативном именицом у номинативу која се појављује у функцији реченичног субјекта, док је лексичко језгро предиката конституент који је у суштини квалификатор или квантификатор. (В. Радовановић 1977)

у реченици са недекомпонованим предикатом одговара придеву у функцији атрибута девербативне именице у реченици са декомпонованим предикатом. Читава конструкција, у оба наша случаја *у+локатив*, функционише као предикатив:

... кад су деца у *непосредној комуникацији* са васпитачем (Зборн. 2006: 315) (→ кад деца *непосредно* комуницирају са васпитачем); Због тога је дете у *сталној пошрази* за смислом (Зборн. 2006: 208) (→ *стално* трага за смислом).

з) Могућност за дискусију о природи везе између придева и девербативне именице у одређеном падежном облику даје тип добијен номинализовањем глаголске лексеме у падежну конструкцију с девербативном именицом, и екстракцијом предикације у виду глаголске копуле. Глаголска копула формира предикат типа *Сор+Adj* са придевом који одговара прилогу уз недекомпоновани предикат. Дакле, прилог у реченици са недекомпонованим предикатом постаје лексичко језгро предикатива.

Треба *бити обазрив у понављању информација* да не би дошло до оптерећивања ученика... (Зборн. 2006: 44); Треба *бити обазрив приликом увођења сложеног језика науке у уџбеник*. (Зборн. 2006: 134); *Најодлучнији у критички Шона* је Кенет Цајхнер. (Зборн. 2006: 167)

Уколико девербативну именицу заменимо глаголом, конструкција *бити обазрив* биће супституисана прилогом (*шреба бити обазрив у понављању информација* → *шреба обазриво понављати информације*). У реченици са декомпонованим предикатом, предикат *бити обазрив* приписује се субјекту (мада су неки случајеви које наводимо бесубјекатске реченице што, по нашем мишљењу, нема утицаја на проблем којим се бавимо). У реченици са недекомпонованим (глаголским) предикатом, прилог ће бити усмерен на глагол. Ни код једног другог модела декомпоновања не долази до оваквог преусмеравања деловања квалификатора. Проблем је у томе што је у типу који разматрамо нови, декомпоновани предикат (глагол) ван сфере примарне предикације на коју се односио прилог, тј. што девербативна именица није више у склопу предиката (формално синтаксички гледано, није више у функцији предикатске допуне). Дакле, придев није одредба онога истога појма чија је одредба прилог у реченици са недекомпонованим предикатом, већ је сада у функцији именског предикатива, тј. његово лексичко језгро.

д) *Декомпоновање глаголске јединице у функцији субјекта*

Декомпоновање глаголске јединице у функцији субјекта, када се као резултат добија именица (у оба наша случаја *пошреба*) и девербативна именица, пружа две могућности одн. две претпоставке трансформације. Разлог овоме јесте могућност успостављања двеју дубинских предикација – прве, представљене у декомпонованом глаголу, и друге – оне која се и на површинском нивоу појављује као копулативни предикат:

Дјеца немају то искуство, зато је *потреба учења* у овој области *врло значајна*. (Зборн. 2006: 178) (← *Потребно је учити* у овој области + *То је врло значајно*).

Потреба за информисањем младих у области полности *од огромног* је значаја. (Зборн. 2006: 231) (← Потребно је информисати младе + *То је од огромног значаја*).

Оба примера нуде, дакле, закључак да је посредни кондензација двеју дубинских предикација. Напокон, могло би се претпоставити и декомпоновање глаголске лексеме у функцији субјекта по моделу *разлагања глагола на две именице, од којих је прва у датим исказима семантички прилично неутрална а друга девербативна* (Врло је значајно учити; Од огромног је значаја информисати младе).

За нас је најважније оно што се дешава са прилогом. Будући да је он у реченицама са недекомпонованим глаголом лексичко језгро прилошког копулативног предиката, самим декомпоновањем (и номинализацијом) предикат се, по законитости конгруенције, трансформише у копулативни именски предикат. Тако се и прилог (Значајно је учити) у реченици са декомпонованим глаголом трансформише у придев (у првом примеру).

У другом примеру (*Потреба за информисањем младих у области полности од огромног је значаја*) декомпонован је и придев чиме је добијена именица у генитиву са предлогом *од* и квантификатором.

Дакле, у случајевима када се декомпонује глагол у функцији субјекта, прилошки предикатив постаје именски, тј. прилошка лексема се адјективизује.

Закључак

Декомпоновање прилошких јединица у научном функционалном стилу може се посматрати као актуелна тенденција у језику. Модели декомпоновања могу се издвојити и описати, будући да показују јасне законитости и правилности.

Последице које декомпоновање глагола има на прилоге показују да је потребно детаљније проучити и понашање других реченичних конституената у реченицама са декомпонованим предикатом. Тако, и случајеви у којима декомпоновани глагол није у функцији предиката захтевају даљу анализу последица по реченичну структуру уопште. Декомпоновање глагола повлачи за собом адјективизацију прилошких јединица, што је још један аспект ширења процеса номинализације у језику.

Извори:

Зборн. 2005: Зборник радова: *Научни скуп Комуникација и медији*, Учитељски факултет у Јагодини Универзитета у Крагујевцу, Јагодина 2005

Зборн. 2006: Зборник радова: *Научни скуп Комуникативне компетенције наставника и ученика*, Педагошки факултет у Јагодини Универзитета у Крагујевцу, Јагодина 2006

Радовановић, Милорад 1977. *Декомпоновање предиката*. (На примерима из српскохрватског језика), *Јужнословенски филолог 33, Институт за српскохрватски језик, Београд*. 53- 80

Радовановић, Милорад 2004. *Планирање језика и други списи*, Издавачка књижевна Зорана Стојановића, Нови Сад

Литература:

Ивић, Милка 1995. *Још о декомпоновању предиката*, у: *О зеленом коњу*, Словограф, Београд. 180–188.

Ивић, Милка 1995а. *О прилозима „за начин“*, у: *О зеленом коњу*, Словограф, Београд. 254–283.

Кликовац, Душка 2006. *Семантика предлога*, Филолошки факултет у Београду, Београд

Ковачевић, Милош 1986. *Узрочни замјенички прилози и прилошки изрази*, Књижевни језик, година 15, број 3–4, Сарајево. 265–273

Пипер, Предраг 1999. *Аналистички глаголски изрази и декомпоновани предикативни изрази изразити захвалности*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 42, Матица српска, Нови Сад. 37–43

Поповић, Љубомир 1966. *Предлошки изрази у савременом српскохрватском језику*, Наш језик, Институт за српскохрватски језик, Београд. 195–220

Радовановић, Милорад 1977. *Декомпоновање предиката*. (На примерима из српскохрватског језика), *Јужнословенски филолог 33, Институт за српскохрватски језик, Београд*. 53–80

Радовановић, Милорад 2004. *О појави декомпоновања језичких јединица*, у: *Планирање језика и други списи*, Издавачка књижевна Зорана Стојановића, Нови Сад. 204–219

Радовановић, Милорад 2004 а. *О когнитивном и функционалном стилу*, у: *Планирање језика и други списи*, Издавачка књижевна Зорана Стојановића, Нови Сад. 227–231

Симић, Радоје, Јовановић, Јелена 2002. *Српска синтакса I-IV*, Јасен, Никшић

Симеон, Рикард 1969. *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива*, Матица хрватска, Загреб

Танасић, Срето 1995. *Декомпоновање глагола и структура прости реченице*, *Јужнословенски филолог 51, Институт за српски језик САНУ, Београд*. 157–166

Тошовић, Бранко 1993. *Оглавољености функционалних стилова*, *Јужнословенски филолог 49, Институт за српски језик САНУ, Београд*. 57–74

Тошовић, Бранко 2005. *Функционални стилови*, Београдска књига, Београд

Танасић, Срето 2005. *Декомпоновање глагола у књижевоумјетничком стилу*, у: *Синтаксичке теме*, Београдска књига, Београд. 135–142

ON DECOMPOSITION OF ADVERBS IN SCIENTIFIC-FUNCTIONAL STYLE

Summary

The decomposition of adverbs, as well as decomposition of other words, is frequent in the scientific functional style. The clear criteria of differing adverbial phrases from decomposed adverbs have to be set. Then it will be possible to describe the models of adverbial decomposition. Most of those models include explicating of the categorial semantic component of the adverb. The paper also shows the consequences of the decomposing of other words (before all, verbs) for the adverbs.

Ilijana Čutura

Сања ЂУРОВИЋ
Крагујевац

О НЕКИМ СПОРНИМ ПРИМЕРИМА ЗА МОДЕЛ КОМБИНОВАНЕ ТВОРБЕ РЕЧИ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се, на већем броју спорних примера из литературе, анализирају творбени критеријуми за комбиновану творбу у српском књижевном језику, као и сам статус комбиноване творбе.

Кључне речи: творба речи, комбинована творба, префиксално-суфиксална творба, твореница, творбени ланац, сложеница.

Увод

У новијим граматикама српског језика, приручницима за основну и средњу школу, и радовима у вези са творбом речи често се понављају исти примери за поједине моделе творбе речи, а понекад се уз исте примере у литератури срећу и различита творбена решења. Управо су ти примери и предмет нашег рада.

Примери су спорни због различитих творбених решења у литератури, а различита решења јављају се као резултат тога што у творби речи у српском језику не постоје јасно дефинисани творбени критеријуми на основу којих се врши творбена анализа. Да су критеријуми јасно дефинисани не би ни било спорних примера.

Тема овог рада биће примери за комбиновану творбу, иако се слични проблеми јављају и у осталим моделима творбе у српском језику.

Треба истаћи и то да је модел комбиноване творбе врло скромно обрађен у литератури и илустрован малим бројем примера. У Клајновој *Творби речи у савременом српском језику* има доста примера, што је и очекивано, јер се ради о монографији о творби речи, али они нису дати прегледно и обједињено, већ као сложено-суфиксалне творенице уз остале сложенице и као префиксално-суфиксалне творенице уз префиксацију. Једно од питања је и да ли је модел комбиноване творбе посебан творбени модел или је подврста деривације односно композиције. Ипак, то је сложено питање и неће бити предмет овог рада. У овом раду посматраћемо само какав статус комбинована творба има у литератури.

Корпус за анализу спорних примера комбиноване творбе оформљен је на основу примера из новијих граматика и приручника српског језика

који су у употреби. Списак граматика и приручника дат је у библиографији на крају рада.

Уочили смо да се десетак примера понавља код свих аутора (*довраћак* (доследно код свих), *безбрижан*, *подробадак*, *најрсџак*, *нарамак*, *рукоћворина*, *самоубиство*, *риболовац*, *голошијаси*, *разгранаши* и сл.). Понављање примера може створити погрешну слику о томе да је број примера за комбиновану творбу мали и ограничен на тих неколико примера, а да други примери и не постоје. Од тог малог броја примера за модел комбиноване творбе издвојили смо оне примере који могу имати два творбена решења с обзиром на творбене критеријуме, а неки исти примери су различито и анализирани у литератури. Спорни примери су: *безбрижан*, *разгранаши*, *самоубиство*, *риболовац*, *илавокоса*, *бисџроуман*, *доживоти*ни и сл.

Циљ рада је покушај успостављања једног творбеног критеријума као релевантног за одређивање модела комбиноване творбе и указивање на потребу за детаљнијим и обимнијим творбеним анализама у циљу успостављања јасних и прецизних творбених критеријума за одређивање творбених модела.

1. Преглед граматика и приручника из којих су прикуљени примери за анализу

Михаило Стевановић не говори о комбинованој творби. Он све сложено-изведене речи сврстава у сложенице. Изразит је творбено-семантички приступ творби речи. Префиксално-суфиксалне творенице назива сложенице с префиксима и ту наводи као примере: *надлакџица*, *најрсџак*, *нарамак*, *погдлисџак* и сл. „... Међутим, оне сложене речи с префиксом у првоме делу које су други део измениле примањем каквог наставка или крњењем свога облика добиле су посебне одлике, па се у науци о језику и посматрају као сложенице посебне врсте“ (Стевановић, 1991:425). Стевановић осећа разлику између сложених и сложено-изведених односно префиксално-изведених речи, али их не групише посебно већ су то све сложенице. Али, када говори о именицама сложеним с одричном речцом *не-* истиче: „од ових треба разликовати привидно ове врсте именица, као што су: *недођија*, *немашџина*, *неминовносџи*, *нежења*, *незаборавак*, које су иако сложене такође – и изведене речи: *недођија* (од *не дођи*), *немашџина* (од *немаџи*), *неминовносџи* је оно што не може минути тј. мимоићи“ (Стевановић, 1991:433).

Од спорних примера из нашег корпуса Стевановић наводи само пример *безбрижан* и тумачи као: с домаћим префиксом *без-* сложени придеви означавају обично особину која се састоји у немању онога што се казује простим придевима: *безазоран*, *безбрижан*, *безгрешан*, *безвредан*, *безгласан* и др. Значи модел би био: *без+брижан*. Осталих примера типа *довраћак*, *разгранаши* и сл. нема.

У Граматици српског језика Станојчић-Поповић (1999) комбинована творба је издвојена као посебан модел творбе речи и наводе се следећи примери: именице: *безбрижан, доврашак, њлавокоса, риболово, разгранати, нарамак, њодбрадак, загорје, безкорка, нараменице, винойија, среброљубац, земљойис, рукойис, рукошворина, ујис, увоз, самоубиство, младожења, раноранилац* и придеви: *белобрад, седобрад, седокос, дуговек, њлавокрван, бисџроуман, високородан, џолошијаст, џолобрадаст, зајадноафрички*.

Јасно је показано да се у творбеној анализи доследно користи семантички критеријум и то је оправдано.

Од наведених примера скоро сви се понављају и у другим граматицама.

Бранислав Остојић (1997) само у једној реченици помиње комбиновану творбу речи и истиче да постоји модел творбе код којег је слагање повезано с извођењем, при чему се добијају нове речи. Наводи четири примера: *најрсџак, безбрижан, нарамак, доврашак*. (Остојић, 1997:92). И то је све о комбинованој творби у овој граматици.

Иван Клајн у *Творби речи у савременом српском језику I* не говори о комбинованој творби као о посебном моделу творбе. Уз сложенице и префиксалне творенице наводи велики број сложено-суфиксалних и префиксално-суфиксалних твореница и истиче да: „Именичко-глаголске суфиксалне сложенице чине најбројнији и најпродуктивнији од свих типова именичких сложеница. Само са три најчешћа суфикса – нултим, *-ац* и *-ја* избројали смо у РСМ око 400 примера, не рачунајући ретке и застареле изразе.“ (Клајн, 2002:53). Ово говори у прилог чињеници да комбинована творба није маргинална у српском језику.

Клајн не истиче творбене критеријуме на основу којих врши анализу и класификује примере, али очито је да се понекад ослања на семантички критеријум, а некад на критеријум – последњи чин у творби тј. да ли реч у другом делу творенице има самостално значење односно да ли је самостална лексема или не. То мешање творбених критеријума често ствара забуну и слични примери третирану су различито или један исти пример на више начина (нпр. *раноранилац* – и као сложеница и као ССТ суфиксом *-ац*). Спорни примери, који су тема овог рада, код Клајна су анализирани на следећи начин: *безбрижан* је сложено-изведена реч (семантички критеријум), *разгранати* је префиксална твореница (последњи чин творбе), *самоубиство* је сложеница (последњи чин у творби), *њлавокоса* је сложеница са спојним вокалом, *доживошан* је префиксално-суфиксална твореница (семантички критеријум) итд.

Поред ових, бројни спорни примери комбиноване творбе код Клајна наводе се и у раду Р. Маројевића¹: „За Клајна је иначе карактеристично да исте творбене појаве објашњава на два-три различита начина,“ (Маројевић, 2005: 712).

1 у: Српски језик, 10, 1–2, 2005, стр. 685–779

У Граматици српског језика Ивана Клајна (2005), издвојене су префиксално-суфиксалне (ПСТ) творенице и сложено-суфиксалне творенице(ССТ) у оквиру суфиксације а понеки пример ССТ даје се и уз сложенице. Клајн не помиње термин комбинована творба.

Иако је реч о граматици дато је доста примера у односу на друге граматике. За сложено-суфиксалну творбу наводи само три примера: *стиаклорезаи*, *победоносан*, *слашкоречив*. Уз ССТ даје се и критеријум за анализу: „Битно је уочити да се њихове основе не јављају заједно без суфикса. У томе је разлика у односу на речи као *крајковид-ост* или *земљораднич-ки*, које нису сложено-суфиксалне већ обичне суфиксалне, јер је на већ постојећу сложеницу додат суфикс“ (Клајн, 2005: 197–198).

За префиксално-суфиксалне творенице наводи се више примера и то: 33 именичке речи: *бестуђе*, *наречје*, *Подунавље*, *понебље*, *раздобље*, *беспослица*, *доколеница*, *приколица*, *пошпейица*, *начелник* и сл.; 23 придевске речи: *бескрајан*, *бестомоћан*, *незабораван*, *прекобројан*, *присирасан*, *пошкожни*, *поморски*, *приградски* итд.; 90 глаголских речи: *омогућити*, *освежити*, *улепшати*, *поновити*, *поружити*, *изобличити*, *обуздати* и сл.

У Граматици за основну школу Душке Кликовац комбинована творба је издвојена као посебан модел творбе речи. Модел је илустрован са пет примера: *довраћак*, *жолошијаст*, *рукотворина*, *црвениерка* и *разгранати* (као пример префиксалне творенице). Сем примера *црвениерка*, остали се јављају и у граматици Станојчић–Поповић.

Кликовац јасно даје критеријум на основу којег врши творбену анализу: „Да би се утврдило да ли је нека реч настала слагањем или комбинованом творбом, треба видети која јој реч претходи у творбеном ланцу; тако је реч *довраћак* настала комбинованом творбом од речи *до* и *враћа*, уз суфикс *-ак*, а не слагањем од *до* и *враћак* – зато што ова друга реч не постоји. Насупрот томе, реч *разгранати* настала је слагањем од префикса *раз-* и глагола *гранати*, а овај глагол је настао извођењем од именице *гран* (суфиксом *-а*)“ (Кликовац, 2002: 122–123). Управо код овог примера имамо другачије творбено решење у односу на решење Станојчић–Поповић где је пример *разгранати* пример комбиноване творбе по семантичком критеријуму, а код Кликовац пример за префиксацију.

Проф. Симић у *Српској граматици 1* не издваја комбиновану творбу као посебан модел творбе већ такве творенице назива сложене изведенице. Наводи 13 примера: *надлакитица*, *довраћак*, *Прекодриње*, *Подунавље*, *Посавина*, *приморје*, *раноранилац*, *новосадски*, *новосањанин*, *стараградски*, *стараграђанин*, *богорадити*, *костоломити*. Уз примере даје и критеријум на основу ког препознајемо ове речи и каже да се ове речи препознају по томе што углавном не могу опстати без наставка: *не постоји надлакит*, *довраћ(а)*, *Прекодрина*, *Подунав* и сл. Даље, Симић истиче да се од ових разликују сложеничке изведенице типа: *висибабин*, *југоисточни*; или пак изведеничке сложенице: *вероисповедник*, *маловарошанин*,

маловарошки и сл. Прве су настале од сложених речи додавањем наставака (*висибаб-ин и сл.*), а друге слагањем речи од којих су неке већ прошле кроз процес извођења – *мал-о-варошанин и др.* (Симић, 2001:114)

Проф. Симић не наводи спорне примере из нашег корпуса, а једини пример који се може двојако тумачити је *костоломиши*, јер се може тумачити и као сложеница (*кост-о-ломиши*).

У књизи *Језик и језичка култура*, Николић–Станојчић–Кликовац сви примери и објашњења у вези са комбинованом творбом преузети су из граматике Д. Кликовац (2002). Наводи се мали број примера и то: *добрашак, црвенперка, разгранати* (као пример за префиксалну творбу), *голошијаси, рукошворина, нарамак, раноранилац*.

У *Збирци задатака из грамашке српског језика за основну школу*, Кликовац–Ломпар као примери комбиноване творбе наводе се: *надланица, послодавац, истомишљеник, подбрадак*. Сви примери су добро изабрани, јер имају само један творбени модел и нису спорни.

У књизи *Српски језик и књижевност*, аутора Летић–Вуксановић, само пар реченица посвећено је комбинованој творби и наведено је шест примера: *водоводни, риболовац, безбрижан, беспосличар, водоинсталатерски, машинбраваров*. Начин на који је представљен модел комбиноване творбе је: сложена реч + суфикс и то: *водовод-ни, риболов-ац, безбриж-ан, беспослич-ар, водоинсталатер-ски, машинбравар-ов*. Прво, овако се представља деривациони модел и већина примера и јесу примери за деривацију, па је онда и оправдано, а код комбиноване творбе мора се истаћи шта је комбиновано. Друго, чисто синхронијски, ако посматрамо последњи чин у творби, неки примери су заиста примери за деривацију, а не за комбиновану творбу (*водоводни, водоинсталатерски, машинбраваров*), али примери *риболовац* и *безбрижан* могу се третирати и другачије: *риболовац* као сложеница (риб-о-ловац) и *безбрижан* као префиксална твореница (без-брижан). Ово су управо наши спорни примери комбиноване творбе. Именица *беспосличар* је изведеница од именице беспослица+ар, значи пример деривације. Само пример *безбрижан*, ако се анализира по семантичком критеријуму, онај који је без бриге, јесте пример комбиноване творбе. Бар један, али ни тај изразит пример, јер има два могућа творбена решења.

2. Творбена анализа спорних примера

Из наведених примера за комбиновану творбу речи могу се издвојити два критеријума на основу којих је извршена творбена анализа. То су: а. семантички критеријум; и б. критеријум *последњег чина у творби* (своди се на питање да ли се у другом делу творенице налази реч која постоји као самостална лексема или не тј. на питање која реч претходи у творбеном ланцу, у последњем чину творбе).

Проблем је што се ова два критеријума мешају у литератури, а некада и код истог аутора (нпр. код Клајна) и што постоје примери код којих

се не добијају иста решења. Чак се различита решења понекад добијају и у оквиру само семантичког критеријума у зависности како дефинишемо лексему.

Тако се спорни примери комбиноване творбе могу анализирати на два начина односно на основу два поменута творбена критеријума:

пример:	семантички критеријум ↓ (примери комбиноване творбе/ сложенице)	критеријум: последњи чин творбе ↓ (префиксалне творенице и сложенице)
безбрижан	без-бриж-ан <i>/који је без бриџа/</i> ²	без-брижан
разгранати	раз-гран-ати <i>/развијени гране/</i>	раз-гранати
самоубиство	сам-о-уби-ство <i>/рађња кад се сам убије/</i>	сам-о-убиство
риболовац	риб-о-лов-ац <i>/1. онај који лови рибу/ риб-о-ловац /2. ловац рибе/</i>	риб-о-ловац
плавокоса	плав-о-кос-а <i>/~йлаве косе/</i>	плав-о-коса
бистроуман	бистр-о-ум-ан <i>/који има бистар ум/</i>	бистр-о-уман
доживотни	до-живот-ни <i>/који траје до краја живота/</i>	до-животни
раноранилац	а. ран-о-рани-лац ³ б. ран-о-ранил-ац ⁴ <i>/онај који рано рани/</i>	ран-о-ранилац

2 Значења су дата према РМС.

3 Овако анализира Станојчић.

4 Са суфиксом -ац творбени модел даје Клајн.

Поред примера који се јављају у овом корпусу постоји још много примера који се могу двојачко тумачити. Навешћемо неке од примера:

пример:	семантички критеријум ↓ (примери комбиноване творбе/ сложенице)	критеријум: последњи чин творбе ↓ (префиксалне творенице и сложенице)
чудотворац	чуд-о-твор-ац <i>/1. онај који чини чуда/ чуд-о-твор-ац /2. њворац чуда/</i>	чуд-о-твор-ац
баснописац	басн-о-пис-ац <i>/онај који пише басне/ басн-о-писац /писац басни/</i>	басн-о-писац
великопоседник	велик-о-посед-ник <i>/власник великог њвседа/</i>	велик-о-поседник
парочистач	пар-о-чист-ач <i>/онај који чисти на њару/</i>	пар-о-чистач
надморски	над-мор-ски <i>/~висина; висина над морем/</i>	над-морски
поткожни	пот-кож-ни <i>/који је њод кожом/</i>	пот-кожни
поглавар	по-глав-ар <i>/онај који је на челу какве властѝ/⁵</i>	по-главар
кућепазитељ	кућ-е-пази-тељ <i>/онај који њази кућу/ кућ-е-пазитељ /њазишељ куће/</i>	кућ-е-пазитељ
словослагач	слов-о-слаг-ач <i>/онај који слаже слова/⁶ слов-о-слагач /слагач слова/</i>	слов-о-слагач
металостругар	метал-о-струг-ар <i>/који струге метал/⁷ метал-о-стругар /стиругар метала/</i>	метал-о-стругар

5 Значење је према РМС, а јасна је мотивација који је глава нечега, који је на врху, главни.

6 Значење према РМС.

7 Значење према РМС.

У зависности од критеријума оба модела су тачна, али чини се да код примера за комбиновану творбу творбена решења по семантичком критеријуму подсећају на морфемску анализу и можда је логичније одредити се за критеријум последњи чин у творби, наравно, када се у другом делу творенице налазе лексеме које постоје самостално у језику.

Двојака решења по семантичком критеријуму су могућа, али су творбена решења дефинисана преко глагола тачнија и прецизнија него преко глаголских именица. Дефинисање лексема преко глаголских именица је заобилазно дефинисање појма.

Постављање добрих критеријума у свакој анализи је важно, па и у творбеној, а важност се огледа и у томе што се код ових спорних примера не ради само о другачијим творбеним моделима и мешању творбених критеријума већ је проблем и у томе што у зависности од творбеног критеријума добијамо творбени модел по коме један пример класификујемо као сложеницу, префиксалну твореницу или као пример комбиноване творбе. А једна иста реч не може у исто време бити пример за неколико модела творбе.

3.0 Закључак

У српском језику има доста типичних примера комбиноване творбе и сигурно је да комбинована творба постоји као продуктиван творбени модел, а да ли ће се третирати као посебан модел творбе или као подврста деривације или композиције мање је битно. И терминолошко питање да ли ћемо тај модел творбе звати комбинована творба или сложено/префиксално-суфиксална творба ствар је договора и није небитно питање, али није ни кључно.

Са синхронијског становишта сматрамо да је спорне примере *безбрижан*, *разгранати*, *самоубиство*, *риболовац*, *плавокоса*, *биспроуман*, *доживотни* и сл. боље третирати као префиксалне творенице или сложенице, а да би критеријум за творбену анализу могао бити следећи: прво, утврдити да ли се у другом делу творенице налази реч која има самостално значење и ако се налази, применити критеријум последњи чин у творби, а ако се не налази реч која има самостално значење укључити семантички критеријум да бисмо одредили мотивну реч у творбеној основи и урадили анализу. На пример: *довраћак* – не постоји ни реч *доврати* ни реч *враћа*; значи нема лексеме са самосталним значењем; укључујемо семантички критеријум: *довратак* – *зреда у оквиру враћа*⁸, творбени модел је: до-врат-ак. Али, ако анализирамо реч *безбрижан*, уочавамо да придев *брижан*, -а, -о постоји у српском језику са самосталним значењем *који има бригу*, *који је у бризи*, *који испољава бригу*, *забринути*, *неспокојан*, дакле укључујемо критеријум *последњи чин у творби* што имплицира творбени модел: без-брижан.

8 Значење према РМС.

Сматрамо да би се тако избегла двојака решења а творбена анализа би била једноставнија.

Анализа обимнијег корпуса дала би јасније и тачније резултате, и можда јасније искристалисала добар творбени критеријум за анализу, али свакако и овако оскудан број примера за комбиновану творбу у нашим граматикама и приручницима, и то са толиким бројем спорних, онима који користе литературу не омогућава схватање принципа на основу којих се врши творбена анализа. Иако код Клајна постоји велики број примера они нису представљени прегледно и тешко их је сагледати у целини без посебне анализе.

Творба речи није до краја обрађена у србистици и захтева још много истраживања. Нама, који смо као предавачи обавезни да објаснимо и покажемо како се врши творбена анализа, у вези са примерима комбиноване творбе, не остаје ништа друго него да се одредимо за један модел и доследно га се држимо, али уз указивање да постоји и неки други. То није добро, јер творбена решења морају бити прецизна и тачна. Овај рад је покушај успостављања таквих творбених решења.

Литература:

- Клајн 2002: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику I*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
- Клајн 2005: Иван Клајн, *Граматишка српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
- Кликовац 2002: Душка Кликовац, *Граматишка српскога језика за основну школу*, Српска школска књига, Београд
- Кликовац-Ломпар 2005: Душка Кликовац-Весна Ломпар, *Збирка задатака из граматике српског језика за основну школу*, Службени лист СЦГ – Српска школска књига, Београд
- Летић-Вуксановић 2005: Добрила Летић-Јован Вуксановић, *Српски језик и књижевност (од 5. до 8. разреда основне школе)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
- Николић-Станојчић-Кликовац 2004: Љиљана Николић-Живојин Станојчић-Душка Кликовац, *Језик и језичка култура*, за први разред средње школе, Српска школска књига, Београд
- Остојић 1997: Бранислав Остојић, *Кратка прегледна граматика српскога језика*, УНИРЕКС, Подгорица
- Симић 2001: Радоје Симић, *Српска граматика 1*, МХ Актуел, Београд
- Станојчић-Поповић 1999: Живојин Станојчић-Љубомир Поповић, *Граматишка српског језика – уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
- Стевановић 1991: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд

**ON SOME DISPUTABLE EXAMPLES FOR THE MODEL OF THE COMBINED
WORD-FORMATION IN THE CONTEMPORARY SERBIAN LANGUAGE**

Summary

Based on numerous disputable examples from the literature, the paper analyses the word-formation criteria for the combined type of word-formation in the contemporary literary Serbian language, as well as the status of the combined word-formation itself. It has been shown that there are many typical examples of the combined formation in the Serbian language and that the combined formation occurs as a productive formation model. The author believes that the terminological question as to whether this model should be called combined formation or compound/prefixal-suffixal formation is a matter of agreement, not a matter of the formation criteria themselves.

Sanja Đurović

Владимир ПОЛОМАЦ
Крагујевац

ТЕРМИНИ ЗА ФЕУДАЛНА ДАВАЊА У СТАРОСРПСКОМ ЈЕЗИКУ¹

Термином *феудално давање* означили смо натуралне и новчане обавезе којима је било оптерећено зависно становништво српских средњовековних земаља.

Грађа је ексцерпирана из српских средњовековних повеља и из старијих преписа Душановог законика.

Од укупног броја забележених термина приближно једну трећину чине вишечлани термини. Највећи број ових термина постао је од једночланих термина *атрибуцијом* – чешће постпонирањем конгруентног атрибута (нпр. *наместѣкъ зрадни*) и ређе, постпонирањем падежног атрибута у генитиву (нпр. *даније зосподства ми*). Само један термин (*данък Турком*) настао је допуњавањем.

Међу једночланим терминима највише је оних добијених *извођењем*, а затим оних добијених *метонимизацијом* и *позајмљивањем*.

Од укупног броја термина четвртина представља лексичке позајмљенице из грчког језика, што је и очекивано с обзиром на политички и културни престиж Византије у средњем веку.

Као и у случају терминологије феудалних радних обавеза и овде су веома изражени хиперонимски и хипонимски односи.

Највећи број термина забележен је у повељама XIV века, што је и очекивано с обзиром на то да развој српског феудализма у овом периоду достиже врхунац. Преглед извора према територијалном принципу открива велику богатство терминологије у повељама са територија освојених од Византије. Посебан подсистем чине термини које налазимо од краја XIV и почетка XV века у повељама из доба Деспотовине (*данък зимњи, нужда, унча, унча зимња, унча лешња, унгија, унгија лешња, шелос, војница, војишѣаишик, ложњѣк*).

Кључне речи: терминологија, феудална давања, старосрпски језик, српске средњовековне повеље, Душанов законик

Уводне напомене

1. У оквиру научног пројекта *Српски језик и друштвена кретања* проучавали смо српску средњовековну друштвену терминологију. Овај рад представља други део истраживања које је посвећено терминима за *феудалне обавезе* у старосрпском језику. Резултати првог дела истраживања, које је обухватило термине за *феудалне радне обавезе*, биће објављени као посебан прилог [Поломац 2006а].

¹ Рад је урађен у оквиру научноистраживачког пројекта 148024Д (Српски језик и друштвена кретања) који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

2. Под феудалним давањима подразумевали смо натуралне и новчане обавезе којима су биле оптерећене различите категорије зависног становништва у српским средњовековним земљама. Давања која су примарно настала као последица правних или привредних односа нису узета у разматрање².

3. Досадашња проучавања термина за феудална давања у највећој мери су се одвијала под окриљем историјске и правне науке³.

Филолошко и лингвистичко интересовање углавном се исцрпљивало у лексикографском раду. Пионирске заслуге припадају Ђури Даничићу, који је у свом *Рјечнику из књижевних старина српских* [Дан I–III] забележио и објаснио један број термина за феудална давања. Велики број термина забележен је и објашњен у монументалном РЈА.

У новије време, у оквиру шире заснованих студија о старосрпској терминологији, писали су о феудалним обавезама П. Ивић [1977, 1980, 1988, 1998] и М. Грковић [1984].

4. Поред разматрања значења термина, у раду ћемо покушати да укажемо: а) на термине са гледишта творбе речи; б) на удео словенских и страних елемената у терминолошком систему; в) на лексичке односе унутар терминолошког система; г) на фреквенцију, територијалну и временску распрострањеност термина; и д) на постанак термина.

5. Термини су ексцерпирани из српских средњовековних повеља и из старијих преписа *Душановог законика*. Приликом исписивања грађе из повеља користили смо издање Стојана Новаковића [ЗС]. Грађа из *Душановог законика* ексцерпирана је према издању САНУ [ДЗ I–II].

Преглед значења термина

6. Термине смо поделили на неколико група према семантичком критеријуму⁴: а) општи називи за феудална давања; б) начин давања;

2 Будући да су примарно настали као последица правних односа термини за *глобе* (имовинске казне за различите повреде закона) не представљају феудална давања (о *глобама* са лингвистичког аспекта исп. Поломац 2006б). Термини *царина* (*шакса* за увоз робе), *мостина* и *мостарина* (*шакса* за прелазак моста), *бродарина* (*шакса* за превоз робе преко реке), *водовашићина* (*шакса* за која се плаћала манастиру за коришћење манастирске воде), *урбура* (*државни намети* у висини око 10% изваћене руде), *десећина* (*државни намети* у висини око 10% истиољеног метала), *десећк од соли* (*државни намети* у висини од око 10% од продаје соли), *десећк иржни* (*државни намети* у висини од око 10% продаје робе), *могорши* (*иорез* који је Дубровник плаћао српским владарима за коришћење винограда) примарно настају као последица привредног односа, те стога нису узети у разматрање.

3 О историјату проучавања термина за *феудалне обавезе* говорили смо опширно у раду о *феудалним радним обавезама*, в. Поломац 2006а, посебно т. бр. 1.2.

4 Универзални критеријум поделе грађе није било могуће једноставно пронаћи и применити. Предложено решење које нам се учинило најбољим свакако није и једино могуће. Тако на пример М. Благојевић [2001: 11] све феудалне обавезе разврстава према томе коме су упућене, владару и држави, цркви или феудалним господарима.

наметњик градни значи исто што и пријлаџа градска⁸; наметњик житни, наметњик вини, наметњик сирни и наметњик месни означавају ванредна давања у истоименим пољопривредним производима. Према термину наметњик месни стоје у хипонимном односу наметњик свини и наметњик овчи.

У значењу „општи назив за феудално давање“ употребљава се у једном примеру у повељи деспота Ђурђа Бранковића властелину Радичу [ЗС 531] и термин побираица, вероватно изведен од глагола побраши/побираши [РЈА X 126].

Опште значење, али недовољно јасно, има и термин налога, изведен од глагола наложити, у значењу „наредити“ [РЈА VII 422–424], а употребљен само у повељи Стефана Душана властелину Иванку [ЗС 305, 306]. У РЈА [VII 421], за налога, према рус. налогъ, претпостављено је „да-нак, намет“, док је за налогија казано само да је „ријеч тамна значења“.

Од свих наведених термина шире значење има термин доходък. Њиме су означавани не само приходи од феудалних давања, већ и приходи од трговине, царина, или од рударства. Општи значење феудалног давања термин доходък има у једном примеру из Скопске хрисовуље краља Милутина:... ни оузети коѣга доходка ни мала, ни велика,... [ЗС 614]. Појединачна значења имају двочлани термини добијени атрибуцијом: доходък царства ми у време цара Душана означава соће, основни порез средњовековне Србије; доходък црковни у примерима из ДЗ [I 168, II 84, 122, 180] означава феудална давања попова надлежном епископу; доходак српски означава феудално давање Дубровника српским владарима.

Начин давања

8. У односу на терминологију феудалних радних обавеза у којој су потврђени термини надимица, накосица, насрџица и наждребица [Поломац 2006а, т. 2.2.], овде налазимо само један термин који означава начин извршавања обавеза – термин наодрица⁹, са значењем „давање која се убира од сваког одра, тј. од сваке брачне постеље“ [Лексикон 48, Дан II 117, РЈА VII 470].

Основни порези

9. Основни порез у средњовековној Србији називао се соћ, соће или соћије, а износио је један перпер (12 динара) или један „кабао“ жита [Бла-

Вука Бранковића [ЗС 204], деспота Стефана Лазаревића [ЗС 220] и Ђурђа Бранковића [ЗС 223, 234]. Говорећи о наведеној формулацији у повељама Ђурђа Бранковића, М. Спремић [1994: 612] наводи да су намети резрезивани на дубровачке некретнине у Србији.

8 Ова обавеза, по М. Благојевићу [2001:6], има значење као и намет у поменути дубровачким повељама.

9 Исп. ЗС [696]: И да даю бифа доуховноу наодрицомь, лоцкно жита волпа два динара.

гојевић 2001: 41]. *Соће* је припадало владару, а наплаћивано је од земљорадника, првенствено мeroпахa, а вероватно и од осталих категорија зависног становништва, изузев од попова и самохраних удовица [Благојевић 2001: 23]. Док су врста и садржај овог давања данас разјашњени, етимологија термина остала је нејасна. Већина проучавалаца претпостављала је романску етимологију [преглед мишљења в. у Божић 1956: 35–36; в. и Ивић 1980: 65], једино је И. Божић [1956: 36] упућивао на словенско покрело, додуше без објашњења.

Износ од једног перпера наводио је проучаваоце [преглед мишљења в. у Божић 1956: 19] да у термину *царева ѱерѱера* виде управо ову обавезу.

Под *соћем* се вероватно подразумева и термин *царско злато* поменут у једном примеру у Милутиновој повељи Хиландару из 1300. године: **И злато царско да имъ се не намеке** [ЗС 392]. Одредба упућује на новоуведену ванредну обавезу која се плаћала златном монетом, и која је вероватно преузета из византијског пореског система [Божић 1956: 17].

Из византијског пореског система преузета је *димнина* или *димина* – означава „државни порез сакупљан од сваког *дима* (огњишта), тј. од сваке куће“. Термин представља творбени калк према грч. *καπνικόν* [Лексикон 153], а употребљава се од времена Стефана Душана у јужним крајевима освојеним од Византије.

Поменута само у Скопској хрисовуљи краља Милутина [ЗС 609, 614, 617], једна од основних обавеза свакако је била и *волоберштина*. Првобитно значење термина вероватно је било везано за давање волова војсци, док је у каснијем периоду *волоберштина* могла постати и новчано давање [Лексикон 102–103]. Термин је свакако настао калкирањем грч. *ζευγαρτικιον* (грч. *ζευγος*, *ζευγариον* – јарам, пар волова).

Нарасли војни издаци у држави Лазаревића и Бранковића подмире ни су увођењем нове опште феудалне обавезе – *унче* или *унџије*. Термин је настао метонимизацијом од назива за новац *онџа/унџа/унџија*. Према времену плаћања разликују се *леиње унче* или *леиње унџије* (другачије и *војиштинџик* или *војница*) и *зимње унче* (другачије *зимњи данък*, *данък господства ми* или *даније господства ми*, в. т. 7).

Поменуте се обавезе у повељама деспота Стефана Лазаревића манастиру Великој Лаври Светог Атанасија [ЗС 498, 499] означавају термином *нужда*.

Недовољно јасно значење има термин *шелос*. Позајмљен према грч. *τέλος*, „порез“ [Фасмер 1944: 140] – вероватно означава неко од основних давања, или пак општи назив за више различитих давања.

Давања владару друге области

10. Феудално давање владару друге државе, у овом случају давање турском султану – поред већ поменутог термина *данак Турком* – означава се у једном примеру из повеље Ивана Кастриота Хиландару [ЗС: 467] и

термином *харач царев*. Ово је прва забележена потврда овог турцизма у српским споменицима.

У Архангелској хрисовуљи Стефана Душана [ЗС 692] помиње се термин *акросѣик* – настао према грч. *ακρόστειχον* – „земљишњик“ – означава посебан порез на земљу који је српском владару плаћала барска општина.

Давања хране и смештаја

11. Обавеза давања хране владару, његовој пратњи, његовим службеницима, а у најстарије време и властели и трговцима називала се *оброк* [Лексикон 458]. *Оброку* је слична обавеза која се називала *свѣденије* или *свсад* – подразумева само право на одседање, на смештај, а не и на давање хране [Благојевић 1971: 168–169, посебно нап. 18]. Ова се значење вероватно крије и иза термина *свдишѣе силно и свдица царсѣва ми*.

Давање одређене количине зоби владаревим коњима, али и одређене количине соли, те неколико оглава и покровца, чини садржај обавезе која се називала *позоб* [Благојевић 1971: 174] или *изоб*. Обавеза давања *позоба* била је одмерена и износила је једну *крину прѣводну*¹⁰. Овај термин је вероватно у почетку означавао само мерну јединицу, да би касније – метонимијом – променио значење и почео означавати и феудално давање.

У тесној вези са термином *позоб* налази се – према М. Благојевићу [1971: 174] – и термин *пѣрѣера зајаслна* или *пѣрѣера јаслна*. Све што можемо рећи о овом давању проистиче из етимологије термина – ово се давање убирало од сваких *јасала*.

У двама српским повељама [ЗС 614, 620, 673] из јужних крајева освојених од Византије налазимо термине *мишѣиѣ* и *мишѣиѣа*, позајмљене према византијском термину *μισθων* (ређе *μιστων*). Према првобитном византијском значењу „давање смештаја војницима у пролазу“ [Јиречек 1952: 208, Лексикон 411] можемо претпоставити слично значење и у старосрпском језику.

По мишљењу И. Божића [1956: 46] овој групи вероватно припадају термини *комод* и *комош* – употребљени само у једном примеру у Скопској хрисовуљи краља Милутина [ЗС 614, 620] – са претпостављеним значењем „прирез који се даје чиновницима приликом сакупљања натуралне ренте“.

Један број назива за давања хране и смештаја посебно је интересантан будући да је постао различитим моделима метонимије.

10 Исп. и одредбу из Хетовске повеље цара Стефана Душана [ЗС 660]:... да нѣсть соизи црѣкви... ни подавка коѣго либо, тѣкмо позобѣ отѣ коѣгажде села црѣковнога крѣина једна и три оглави,... Исп. и одредбу из повеље цара Душана манастиру Лесново [ЗС 680]:... и о позобѣ да даваю једноу крѣиноу прѣводноу јакже иныѣ црѣкве.

Први модел има структуру „лице којем припада право на оброк“ → „обавеза давања obroка наведеном лицу“. Термини *соколар*, *ђеракар* и *јастиребар* у значењу „одгајивач и дресер птица које владар употребљава у лову“ по овом моделу развијају значење „давање obroка соколарима (односно ђеракарима и јастребарима)“. Исти развој значења налазимо код термина *исар*, „чувар и дресер владаревих ловачких паса“ → „давање obroка псарима и владаревим псима“, код термина *коњух*, „лице које брине о владаревим коњима“ → „давање obroка коњусима и владаревим коњима“, затим код термина *поклисар* и *апоклисијар*, „владарев посланик“ → „давање obroка владаревом посланику“. Овакав се развој значења може претпоставити и за термине *севаси*, *кефалија*, *кнез* и *ирахтор*¹¹.

Други модел има структуру „животиња којој припада право на храну“ → „давање хране наведеној животињи“. По овом моделу су формирани термини *пас* и *коњ*¹².

За термин *ђеракарство* претпостављамо развој значења метонимијом по моделу „одгајање (храњење) соколова које владар користи у лову“ → „давање obroка соколарима“¹³.

Специфична давања цркви и свештенству

12. Већ поменути општи назив за давања цркви и свештенству – *доходък црковни* (в. т. 7) – обухватао је два основна давања *бир* и *врховину*.

Бир представља основни црквени доходак који су попови узимали у натури или новцу од верника (од сваке ожењене главе, *наодрицом*, в. т. 8) и који су предавали надлежном епископу [Лексикон 47]. Термин се употребљавао и изван црквене сфере за давања становништва господару територије [РЈА I 320, Лексикон 49]. Етимологија термина још увек је нејасна: „постањем неки мисле да је од мађ. *bér*, *илаиша*, *најам*; али како је данак од ожењене главе, лако може бити и постањем у свези са старијем *'brakъ'*, од коријена од кога је *браши*“ [РЈА I 320].

Од термина *бир* атрибуцијом су постали синонимни вишечлани термини *земљна поповска бир*, *поповска бир* и *духовна бир*.

Термину *бир* синонимни су и термини *бирък закони* и *крина*. Други термин је посебно занимљив будући да је настао метонимијом по моделу „износ којим се одмеравало давање“ → „назив давања“, те сведочи о величини ове обавезе (једна крина).

Врховина представља доходак који су попови давали епископу који их је заређивао и у чијој су духовној надлежности били [Лексикон 107–

11 Исп. ЗС [310]:... да имъ нѣсть ннеднога подаѣка,... ни псаза, ни коњуха, ни севасть, ни кефалиа, ни кнезь,... Исп. и ЗС [407]:... да имъ нѣ ни изоба, ни псазѣ, ни поклисарѣ, ни провода, ни приселице, ни севаста, ни кефалие, ни прахтора,...

12 Исп. само ЗС [420]:... да имъ нѣсть градозиданіа,... ни приселице, ни коня, ни пса,...

13 Исп. ЗС [520]: И да имъ нѣсть градозиданіа,... ни подставе, ни геѣкаѣства,...

108]. У овом се значењу употребљава и термини *помен духовни* [ЗС 598, 630], а вероватно и термин *помен* у Скопској хрисовуљи краља Милутина [ЗС 615, 616].

У српским повељама са територија освојених од Византије *врховина* се назива и *егзаршићина*, *заршићина*, *ексархајто* и *јексарх*.

Овом приликом износимо претпоставку да је термин *џуменићина* – употребљен само у једном примеру у корпусу – добијен аферезом од *иџуменићина*, те да у складу са овим може означавати феудалне обавезе које су биле у надлежности игумана.

Специфична давања у сточним и пољопривредним производима

13. Међу терминима који означавају давања у сточним и пољопривредним производима најопштије значење има термин *десетњк* – означава „натурално давање у износу од приближно једне десетине стада или једне десетине пољопривредних производа“ [Благојевић 1987: 47]. Термин представља калк према грч. δεχατία, а најчешће се употребљава у повељама са територија освојених од Византије. У једном примеру из Светостефанске хрисовуље [ЗС 628] помиње се *десетњк вели и мали* што указује на могућност смањивања натуралних давања, и њиховог замењивања радним обавезама.

Десетњк се узимао од свих врста домаћих животиња – *десетњк живи*, а најчешће од свиња – *десетњк свини*, према грч. χοιροδεχατία, и оваца – *десетњк овчи*. Посебан *десетњк* се узимао у воску и меду – *десетњк пчелни*, према грч. μέλισσοπόσιον.

Термини *жировнина* или *жировница*, према грч. βαλανίστριον, значењем су слични *десетњуку свином* – означавају феудално давање које се узимало за исхрану свиња у владаревим шумама или у шумама господара властелинства [Лексикон 192].

Осим од стоке, *десетњк* се узимао и од пољопривредних производа, од жита – *десетњк жићни*, и од вина – *десетњк вини*. Давање одређене количине вина током године означава термин *чџбрина* – употребљен само у једном примеру из Хиландарске повеље деспота Стефана Лазаревића из 1411. године [ЗС 466].

За коришћење туђих пашњака наплаћивана је натурална надокнада под именом *шравнина* или *шрџвнина*. Хипонимни термин *овча шравнина* вероватно је сличан *овчијем десетњуку* – представља надокнаду за напасање оваца, а наплаћиван је вероватно давањем одређеног броја оваца из стада. Да је *шравнина* вероватно преузета из византијског феудалног система сведочи и јављање овог термина превасходно у повељама са јужних територија освојених од Византије.

Исту територијалну провинијенцију имају и термини *иномистир* или *иномистиро* и *иланинашико* или *иланиниошик*. Прва два термина настала су према грч. νομίστρον, односно εννόσιον, што значи *пашнина*, а могла су

означавати надокнаду за коришћење пашњака у нижим пределима, забелима и зимовиштима [Лексикон 259]¹⁴. Друга два термина – настала од словенске основе и грчких суфикса – означавају надокнаду за коришћење планинских пашњака, те одговарају бугарској *џорнини*, која је опет калк према грч. *орекџ* [Лексикон 519].

Посебну обавезу представљала је *џоровнина* или *џоровиштина* – давање наплаћивано за изградњу торова на туђој земљи. *Торовнини* је синониман термин *слоновштина* – од основе *слон* у значењу „овчарник“ [РЈА XV 582], а такође и термин *кошарштина* – од основе *кошара* у значењу „стаја“ [РЈА V 381].

Термин *јагњетишина* у значењу „јагњећа кожа“ метонимијом развија значење у „феудална обавеза која се састоји у давању одређеног броја јагњећих кожа током године“. По истом моделу, метонимијски развој значења налазимо и код термина *испорак* – „кожа од насилно испореног (нерођеног) јагњета“ → „феудална обавеза давања одређеног броја овакве коже током године“.

Занимљив је развој значења код термина *круж*. Значење „комад сира кружног облика“ добијено је метафоризацијом, а онда је од тог значења метонимијом изведено значење „феудално давање одређеног броја кругова сира током године“.

Зависно становништво Лесновског властелинства било је ослобођено од обавезе под називом *џоклон царски*, која се састојала од давања одређене количине пољопривредних производа, вероватно од хлеба, меса, сира и вина.

У ослонцу на лексему *којрина* у значењу „густо сито“ коју је забележио проф. Никола Рамић [1999: 409] у ливањско-дувањском говорном типу можемо претпоставити да се термин *којрена* из нашег корпуса развио метонимијом по моделу „суд којим се одмеравао одређени пољопривредни производ“ → „феудално давање одмерене количине пољопривредног производа“¹⁵.

Нејасни термини

14. За термине *ложњк*, *џерџерџк* и *кашиџан* можемо на основу контекста претпоставити да означавају феудална давања. О значењу ових термина, а самим тим и о природи ових обавеза не можемо рећи ништа одређеније.

14 У повељи цара Душана манастиру Хиландару [ЗС 759], као и у једној повељи ћесара Угљеше [ЗС 461], под иномистром се подразумева травнина [Лексикон 259].

15 Могуће је да је овај термин у етимолошкој вези са грч. речју *копριά*, која је у српски језик ушла турским посредством (тур. *gübre*, срп. *ђубре*) [Фасмер 1944: 11].

вања наведеном лицу (*аѿоклисијар*, *ђеракар*, *јасѿребар*, *јексарх*, *кефалија*, *кнез*, *коњух*, *ѿоклисар*, *ѿрахѿор*, *ѿсар*, *севасѿ*, *соколар*); **модел 2**: животиња којој се даје → назив давања наведеној животињи (*коњ*, *ѿвс*); **модел 3**: процес давања → назив давања (*ђеракарѿиво*). **модел 4**: предмет давања → назив за давање наведеног предмета (*исѿорък*, *јаѿњеѿина*, *круѿ*); **модел 5**: мера за износ или величину давања → назив давања у наведеном износу или величини (*крѿна*, *унѿа*, *унѿија*); **модел 6**: предмет којим се одмерава давање → назив давања (*коѿрена*).

18. Најмањи број једночланих термина (око 15%) постао је позајмљивањем. Из грчког су позајмљени *акросѿик* (*ακρόστιχον*), *еѿзархаѿо* (*εξαρχος*), *иномисѿр* или *иномисѿро* (*νομίστρον*, односно *εννόμιον*), *миѿаѿи* или *миѿаѿиѿа* (*μιτατον* или *μῆτατον*) и *ѿелос* (грч. *τέλος*). Претпостављамо грчко порекло и за термине *комод* или *комоѿи*.

За један број термина порекло није разјашњено (*сођ*, *сође* или *сођије* – романско или словенско; *бир* – мађарско или словенско).

19. Постанак термина позајмљивањем само је један од начина утицаја грчког језика на терминологију систем. Други утицаји тичу се позајмљивања творбених форманата (основа и суфикса, в. т. 16), позајмљивања творбеног модела – калкирања: *волоберѿиѿина* према грч. *ζευχαρᾶτικιον*, *димина* или *димина* према грч. *καπνικόν*, *жировнина* или *жировница* према грч. *βαλανίστριον*, *десеѿѿк* према грч. *δεχᾶτία*, и *десеѿѿк свѿни ѿрема ѿрч*. *χοιροδεχᾶτία*.

Велики број термина добијених метонимизацијом такође је грчког порекла: *аѿоклисијар* (*αποκρσιᾶριος*), *ђеракар* (*γερακᾶριος*), *ђеракарѿиво* (*γερακᾶριος*), *јексарх* (*εξαρχος*), *кефалија* (*κεφαλή*), *ѿоклисар* (*αποκρσιᾶριος*), *ѿрахѿор* (*πράκτωρ*), *севасѿ* (*σεβαστός*), *унѿа* (*ουγγία*), *унѿија* (*ουγγία*).

Двојаки грчки утицај налазимо код вишечланих термина: а) главна реч вишечланог термина позајмљена је из грчког – *ѿерѿера зајасљна* (*υπέρπυρον*), *ѿерѿера јасљна* (*υπέρπυρον*), *ѿерѿера царева* (*υπέρπυρον*), *унча зимња* (*ουγγία*), *унча леѿиња* (*ουγγία*); б) главна реч представља калк према грчком: *десеѿѿк вели и мали*, *десеѿѿк вини*, *десеѿѿк живи*, *десеѿѿк жиѿѿни*, *десеѿѿк овчи*, *десеѿѿк ѿчелни* (грч. *δεχᾶτία*).

Забележен је један изоловани турцизам – *харач царева* (тур. *charag*).

Дакле, од укупног броја термина (рачунајући и вишечлане) приближно четвртина је страног порекла¹⁶. Очекивано, с обзиром на политички, културни и верски престиж Византије у српским средњовековним земљама у XIII и XIV веку, највећи број позајмљеница је из грчког језика¹⁷.

20. Тешкоће приликом одређивања значења термина најчешће су резултат минималне фреквенције у корпусу (око половине термина је за-

16 Овде нисмо рачунали стару германску позајмљеницу *кнез*, затим етимолошки нејасне термине: *бир*, *духовна бир*, *земљна ѿѿовска бир*, *ѿѿовска бир*, *сођ*, *сође*, *сођије*, *кашѿан*.

17 Идентификацију позајмљеница смо вршили према Дан I–III, PJA I–XXII, EPXCJ I–IV, Фасмер 1944 и Лексикон.

бележено са једном или две потврде), али и територијалне и временске дистрибуције термина. Стога није увек лако успоставити лексичке односе у систему, посебно утврдити који су термини међусобни синоними. Као и у случају терминологије феудалних радних обавеза и овде су веома изражени хиперонимски и хипонимски односи (најизраженије код термина *намећѣк*, *доходѣк*, *десећѣк*).

21. Српски феудализам достиже свој врхунац средином XIV века, па је у складу са тим очекивано највећи број термина за феудална давања забележен управо у повељама из овог периода. Преглед извора према територијалном принципу открива велику богатство терминологије у повељама са територија освојених од Византије. Посебан подсистем чине термини које налазимо од краја XIV и почетка XV века у повељама из доба Деспотовине (*данѣк зимњи*, *унча*, *унча зимња*, *унча лећѣна*, *унѣија*, *шелос*, *војница*, *војишѣиѣиѣик*, *ложњѣк*).

22. Преглед термина према изворима открива велику несразмеру између старосрпских повеља и ДЗ. Највећи број термина забележен је само у повељама. Следећи термини су забележени и у повељама и у ДЗ: *обрѣк*, *илаѣа*, *ѣоданѣк*, *соћ*, *соће*. Неколико термина је забележено само у ДЗ: *доходѣк црковни*, *ѣерѣера царева*, *илаћа*.

23. Ако термине за феудална давања потражимо у великом историјском РЈА видећемо да тамо није забележено око 20% од укупног броја термина: *волоберѣиѣина*, *војишѣиѣиѣик*, *ѣуменѣиѣина*, *ћеракарѣиво*, *еѣзарѣиѣина*, *еѣзарѣаѣиѣо*, *зарѣиѣина*, *изѣб*, *комѣд*, *комѣиѣ*, *кошарѣиѣина*, *миѣиѣиѣиѣ*, *миѣиѣиѣа*, *ѣланинаѣиѣико*, *ѣланиниѣиѣиѣик*, *ѣодавѣк*, *сѣсаѣ*, *сѣседеније*, *седѣиѣа царѣѣива ми*, *седѣиѣиѣе силно*, *слоновѣиѣиѣина*, *шелос*, *шѣоровнина*, *шѣоровѣиѣина*. Када је бележење термина у питању, поред овог недостатка, РЈА, као и сви велики описни речници, не бележи вишечлане јединице, а такође, веома ретко издваја термине настале метафоријским и метонимијским променама значења. Ове чињенице још више наглашавају потребу за израдом недостајућег термилошког речника старосрпског језика.

Додатак: азбучни регистар термина и њихових потврда

- акросџиик, стсрп. акросџиикъ, грч. ακρόστιχον, ЗС 692¹⁸.
 айоклисијар, стсрп. апоклисијаръ, грч. αλοκρσίариος, ЗС 395.
 бир, стсрп. биръ, ЗС 597, 598, 624, 651, 699, 759, 770.
 бир духовна, стсрп. биръ доуховъна, ЗС 696.
 бир земљна йойовска, стсрп. биръ земљна поповъска, ЗС 572.
 бир йойовска, стсрп. поповъска биръ, ЗС 573.
 бирък закони, стсрп. биръкъ законъныи, ЗС 614.
 војишџиайиик, стсрп. воиштатиикъ, ЗС 528, 531.
 војница, стсрп. воиница, ЗС 466, 607.
 волоберџиџина, стсрп. волоберџиџтина, грч. ζευγαρaticιον, ЗС 609, 614, 617.
 врховина, стсрп. врџховина, ЗС 322, 323, 431, 573, 597, 598, 650, 653.
 џуменишџина, стсрп. гоџменьшџтина, грч. γουόμενος, ЗС 673.
 дан, стсрп. данъ, ЗС 392, 580, 707.
 данък, стсрп. данъкъ, ЗС 461, 720, 779.
 данък џосџодсџива ми, стсрп. данъкъ господџства ми, ЗС 466.
 данък зимњи, стсрп. данъкъ зимњи, ЗС 500.
 данък Турком, стсрп. данъкъ Тоџркома, ЗС 459–460.
 даније џосџодсџива ми, стсрп. данине господџства ми, ЗС 607.
 десетџък, стсрп. десетџъкъ, грч. δεχatic, ЗС 310, 419, 436, 456, 490, 583, 703, 780.
 десетџък вели и мали, стсрп. десетџъкъ велии и малии, ЗС 628.
 десетџък вини, стсрп. винъни десетџъкъ, ЗС 455, 467, 614, 680, 767.
 десетџък живи, стсрп. десетџъкъ живии, ЗС 455.
 десетџък жишџни, стсрп. десетџъкъ житџни, ЗС 411, 455, 614, 680, 767.
 десетџък овчи, стсрп. десетџъкъ овџчи, ЗС 407, 411, 448, 614
 десетџък џчелни, стсрп. десетџъкъ пџчельни, грч. μελισσονόμενος, ЗС 407, 411 467, 614, 767.
 десетџък свини, стсрп. десетџъкъ свинъни, грч. χοιροδεχatic, ЗС 310, 407, 411.
 димина, стсрп. дымина, грч. κατνικόν, ЗС 707.
 димнина, стсрп. дымънина, грч. κατνικόν, ЗС 310, 407, 609, 610, 614, 680, 696, 709, 759.
 доходџк, стсрп. доходџкъ, ЗС 614.
 доходџк срџски, стсрп. доходџкъ срџбъскыи, ЗС 194, 195.
 доходџк царсџива ми, стсрп. доходџкъ царџства ми, ЗС 420.
 доходџк црковни, стсрп. доходџкъ црџковныи, ДЗ I 168, ДЗ II 84, 122, 180.
 џеракар, стсрп. џеракаръ, грч. џеракарџиос, ЗС 411, 614, 671, 680.

18 Регистар је састављен према следећим начелима: а) основни облик термина представља старосрпски изговор (в. нап. 4); б) старосрпски облик наведен је у изворној графџији нормализованим правописом (и слаби и јаки полугласник се обележавају помоћу њ, вокал о се обележава помоћу џ, вокал у помоћу џџ, вокал и помоћу и, консонант ј помоћу и, гласовне групе ја и је помоћу ја и је, консонантска група шџи помоћу шџт, консонанти џ и џџ помоћу к и г); в) уколико су термини претпели страни утицај наводимо одговарајуће лексеме из страних језика; г) на крају се налазе скраћенице потврда.

- ђеракарсџво, стсрп. **ЂЕРАКАРЏСТВО**, грч. ѓеракарџос, ЗС 520.
еџархайџо, стсрп. **ЕКСАРХАТО**, грч. еџарџос, ЗС 616.
еџаршџина, стсрп. **ЕКСАРЏШТИНА**, грч. еџарџос, ЗС 615.
жировнина, стсрп. **ЖИРОВЊНИНА**, грч. ѓаланџстрион, ЗС 453, 456, 618, 671, 704, 767.
жировница, стсрп. **ЖИРОВЊНИЦА**, грч. ѓаланџстрион, ЗС 466, ∙џе.
заршџина, стсрп. **ЗАРЏШТИНА**, грч. еџарџос, ЗС 767.
злаџо царско, стсрп. **ЗАТО ЦАРЏСКО**, ЗС 392.
изоб, стсрп. **ИЗОЊ**, ЗС 407.
иномџџир или иномџџиро, стсрп. **ИНОМџџРЏ** или **ИНОМџџРЏО**, грч. νομџστρον, односно εννџџιον [Лексикон 259], ЗС 401, 437, 448, 461, 512, 514, 759.
исџорџк, стсрп. **ИСПОРЏКЪ**, ЗС 696, 701.
јаџњейџина, стсрп. **ЈАГЊЕТИНА**, ЗС 591, 627, 629, 653, 687, 696, 699, 701.
јастџребар, стсрп. **ЈАСТРЕВАЏ**, ЗС 407.
јексарџ, стсрп. **ЈЕКСАРЏЪ**, грч. еџарџос, ЗС 660.
кашџан, стсрп. **КАШТАН**, ЗС 580.
кефалија, стсрп. **КЕФАЛИНА**, грч. кефалџ, ЗС 310, 407.
кнез, стсрп. **КНЕЗЪ**, ЗС 310, 407.
комоџ, стсрп. **КОМОЏ**, ЗС 620.
комоџш, стсрп. **КОМОЏЪ**, ЗС 614.
коњ, стсрп. **КОЊ**, ЗС 395, 420, 431, 582, 628, 696.
коњух, стсрп. **КОЊУХЪ**, ЗС 310, 507, 508, 614.
коџрена, стсрп. **КОПРЕНА**, ЗС 427.
кошаршџина, стсрп. **КОШАРЏШТИНА**, ЗС 614.
крина, стсрп. **КРИНА**, ЗС 431.
крина џрџводна, стсрп. **КРИНА ПРЏВОДНА**, ЗС 698.
круџ, стсрп. **КРОЏГ**, ЗС 598, 624.
ложњк, стсрп. **ЛОЖЊЊКЪ**, ЗС 528.
миџџаџи, стсрп. **МИТАЏЪ**, грч. мџтатон или мџтатон, ЗС 673.
миџџаџиа, стсрп. **МИТАЏА**, грч. мџтатон или мџтатон, ЗС 614, 620.
налоџа, стсрп. **НАЛОГА**, ЗС 305, 306.
намеџш, стсрп. **НАМЕЏЪ**, ЗС 204, 220, 223, 224, 698
намеџшџк, стсрп. **НАМЕЏЪКЪ**, ЗС 388, 427, 455, 456, 680, 767.
намеџшџк вини, стсрп. **НАМЕЏЪКЪ ВИНЪНИ**, ЗС 609, 614, 620.
намеџшџк џрадни, стсрп. **НАМЕЏЪКЪ ГРАДЪНИ**, ЗС 411.
намеџшџк жиџџни, стсрп. **НАМЕЏЪКЪ ЖИЏЪНИ**, ЗС 609, 614, 620.
намеџшџк месни, стсрп. **НАМЕЏЪКЪ МЕСЪНИ**, ЗС 609, 620.
намеџшџк овчи, стсрп. **НАМЕЏЪКЪ ОВЪЧИ**, ЗС 680.
намеџшџк свини, стсрп. **НАМЕЏЪКЪ СВИЊЪНИ**, ЗС 680.
намеџшџк сирни, стсрп. **НАМЕЏЪКЪ СИРЪНИ**, ЗС 609, 620.
наодриџа, стсрп. **НАОДРИЦА**, ЗС 696.
нужда, стсрп. **НОЏЖДА** ЗС 498, 499, 500.
оброк, стсрп. **ОВРОКЪ** ЗС 388, 392, 520, 577, 590, 609, ДЗ I 110, 188, ДЗ II 98, 136, 198.
џьс, стсрп. **ПЪСЪ**, ЗС 395, 420, 431, 582, 628, 696.

- йерйера зајаслна*, стсрп. **пєрьпєра зајасльна**, грч. υπέρπυρον, ЗС 649.
- йерйера јаслна*, стсрп. **пєрьпєра јасльна**, грч. υπέρπυρον, ЗС 698.
- йерйера царева*, стсрп. **пєрьпєра царева**, грч. υπέρπυρον, ДЗ I 102, 180, ДЗ II 90, 128, 188.
- йерйерак(ћ)*, стсрп. **пєрьпєракъ** (< * **пєрьпєрькъ**), грч. υπέρπυρον, ЗС 680.
- йланинайико*, стсрп. **планинатико**, грч. ορεική, ЗС 310.
- йланиниотик*, стсрп. **планинотикъ**, грч. ορεική, ЗС 401.
- йлаша*, стсрп. **плата**, ЗС 415, 475, 531, ДЗ I 102, 118, 180, 198, ДЗ II 90, 128, 186, 210.
- йлаша йриродска*, стсрп. **плата йриродска**, ЗС 415.
- йлаћа*, стсрп. **плата**, ДЗ II 186.
- йобирица*, стсрп. **повирица**, ЗС 531.
- йодавк*, стсрп. **подавкъ**, ЗС 660.
- йоданьк*, стсрп. ЗС 306, 309, 310, 407, 410, 411, 415, 420, 424, 427, 430, 448, 453, 455, 456, 470, 473, 506, 507, 508, 512, 515, 516, 613, 614, 640, 641, 649, 660, 662, 671, 673, 680, 691, 740, 767, ДЗ I 174, ДЗ II 86, 124, 182.
- йоданије*, стсрп. **подание**, ЗС 305.
- йозоб*, стсрп. **позовъ**, ЗС 403, 410, 411, 415, 424, 436, 456, 466, 470, 473, 486, 580, 582, 614, 620, 649, 655, 660, 662, 671, 680, 696, 704, 707, 720, 759, 767.
- йоклисар*, стсрп. **поклисаръ**, грч. αλοκρσιάριος, ЗС 403, 407, 424, 470, 473, 671, 759.
- йоклон царски*, стсрп. **поклонъ царски**, ЗС 680.
- йомен*, стсрп. **помень**, ЗС 615, 616.
- йомен духовни*, стсрп. **помень доуховни**, ЗС 598, 630.
- йрахшор*, стсрп. **прахторъ**, грч. πράκτωρ, ЗС 310, 407.
- йрийлаша*, стсрп. **приплата**, ЗС 461, 609, 680.
- йрийлаша жрадска*, стсрп. **приплата жрадска**, ЗС 411.
- йрийлаша жуйска*, стсрп. **приплата жоупьска**, ЗС 401, 696, 704
- йрийлашък*, стсрп. **приплатъкъ**, ЗС 307.
- йсар*, стсрп. **псаръ**, ЗС 310, 403, 407, 410, 411, 424, 431, 448, 456, 470, 473, 486, 507, 508, 512, 514, 515, 516, 671, 680, 698, 704, 720, 759, 767
- сьсад*, стсрп. **сьсадъ**, ЗС 520.
- сьсьденије*, стсрп. **сьсьденне**, ЗС 590.
- севаси*, стсрп. **сєваст**, грч. σεβαστός, ЗС 310, 407.
- сьдица царсйва ми*, стсрп. **сѣдица царьства ми**, ЗС 427.
- сьдишйе силно*, стсрп. **сѣдиште силно**, ЗС 407.
- слоновишйна*, стсрп. **слоновьштина**, ЗС 620.
- соколар*, стсрп. **соколаръ**, ЗС 448, 486, 512, 514, 515, 516, 704.
- соћ*, стсрп. **сокъ**, ЗС 305, 306, 415, 466, 470, 471, 473, 496, 498, 499, 500, 507, 508, 512, 514, 515, 516, 528, 529, 531, 607, 628, 680, 696, 704, 720, 759, 770, 779, ДЗ II 86, 182.
- соће*, стсрп. **сокиє**, ЗС 420, 424, 427, 431, 436, 448, 455, 459, 655, ДЗ I 174,
- соћйе*, стсрп. **сокиє**, ЗС 309.
- сйлаша*, стсрп. **сьплата**, ЗС 590.
- шелос*, стсрп. **телосъ**, грч. τέλος, ЗС 475, 494.
- шоровнина*, стсрп. **торовьнина**, ЗС 467, 614, 618.
- шоровишйна*, стсрп. **торовьштина**, ЗС 619.

шравнина, стсрп. **травнина**, ЗС 310, 436, 448, 453, 455, 456, 467, 512, 514, 531, 614, 618, 619, 620, 670, 671, 680, 681, 694, 699, 703, 704, 759

шравнина овча, стсрп. **травнина овча**, ЗС 767

шрвнина, стсрп. **травнина**, ЗС 670.

унџија, стсрп. **оунџија**, грч. ουνџија, ЗС 529.

унџија леиња, **оунџија лѣтња**, грч. ουνџија, ЗС 500.

унча, стсрп. **оунча**, грч. ουνџија, ЗС 475, 496, 531, 607.

унча зимња, стсрп. **оунча зимња**, грч. ουνџија, ЗС 528.

унча леиња, стсрп. **оунча лѣтња**, грч. ουνџија, ЗС 528.

харач царев, стсрп. **харач царев**, тур. *charag*, ЗС 467.

чьбрина, стсрп. **чаврина**, ЗС 466.

Скраћенице извора

ДЗ I – Законик цара Стефана Душана, Књ. 1, Струшки и Атонски препис, САНУ, Београд, 1975. година (уредник Мехмед Беговић).

ДЗ II – Законик цара Стефана Душана, Књ. 2, Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички препис, САНУ, 1981. година (уредник Мехмед Беговић).

ЗС – Стојан Новаковић, *Законски синоеници српских држава средњега века*, Српска краљевска академија, Београд, 1912. год. (фототипско издање, Лирика, Београд, 2005. године).

Скраћенице цитиране литературе:

Благојевић 1971 – Благојевић Милош, *Оброк и приселица*, Историјски часопис, књ. XVIII, Београд, стр. 165–188.

Благојевић 1987 – Благојевић Милош, *Дажбине у стоци и сточним производима у средњовековној Србији*, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, бр. XIV, стр. 45–55.

Благојевић 2001 – Благојевић Милош, *Соће – основни порез средњовековне Србије*, Глас Српске академије наука и уметности, бр. 11, Одељење историјских наука, књ. 390, Београд, стр. 1–44.

Божих 1956 – Божих Иван, *Доходак царски (поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа)*, Посебна издања САНУ, књ. ССLIV, Одељење друштвених наука, књ. 17 (нова серија), Београд.

Грковић 1984 – Грковић Милица, *Правна и економска терминологија ћирилских повеља и писам XII и XIII века*, у: *Лексикологија и лексикографија (зборник радова)*, Матица српска/Институт за српскохрватски језик, Београд/Нови Сад, стр. 41–47.

Дан I–III – Даничић Ђуро, *Рјечник из књижевних старина српских*, Београд, 1863–64 (фототипско издање, Вук Караџић, Београд, 1973. год.).

ЕРХСЈ I–IV – Скок Петар, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, Загреб, 1971–1974. год.

Ивић 1977 – Ивић Павле, *Домаћи и стари елементи у терминологији друштвеног, економског и правног живота у средњовековној Србији*, НССУВД, 6–1, Београд, стр. 253–264.

- Ивић 1980 – Ивић Павле, *Развој терминологије у језику средњовековних Срба*, Глас СССХХV Српске академије наука и уметности, Одељење језика и књижевности 11, Београд, стр. 63–69.
- Ивић 1988 – Ивић Павле, *Језик српскохрватски/ хрватскосрпски, хрватски или српски*, у: Енциклопедија Југославије, Југословенски лексикографски завод Мирослав Крлежа, Загреб, стр. 48–97.
- Ивић 1998 – Ивић Павле, *Преглед историје српског језика*. Целокупна дела VIII. Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад.
- Јиречек 1952 – Јиречек Константин, *Историја Срба*, књ. 2, Научна књига, Београд.
- Лексикон – *Лексикон српског средњег века*, Приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1999. година.
- Младеновић 2003 – Младеновић Александар, *Повеље кнеза Лазара*, Чигоја штампа, Београд.
- Поломац 2006a – Поломац Владимир, *Термини за феудалне радне обавезе у старосрпском језику*, Српски језик, XI/1–2, Београд, у штампи.
- Поломац 2006b – Поломац Владимир, *Термини за глобе у шаросрпском језику*, Зборник за српски језик, књижевност и умјетност, VI, Бањалука, у штампи.
- Рамић 1999 – Рамић Никола, *Ливањско-дувањски говорни шии*, Српски дијалектолошки зборник, књ. 46, Институт за српски језик САНУ, Београд, стр. 263–426.
- РЈА I–XXII – *Рјечник хрватскога или српскога језика*, Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1880–1882–1976.
- Спремић 1994 – Спремић Момчило, *Десетот Бурађ Бранковић и његово доба*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Фасмер 1944 – Vasmer Max, *Die grichischen Lehnwörter im Serbokroatischen*, Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1944, Philosophisch-historisch Klasse, Nr. 3, Berlin.

TERMS FOR FEUDAL LEVIES IN THE OLD SERBIAN LANGUAGE

Summary

We use the term *feudal levies* to denote both financial and in-kind obligations which were imposed on the serfs in the Serbian medieval states. The lexicon has been excerpted from the Serbian medieval charters and older manuscript copies of *Dušan's code*.

Approximately one third of the entire number of the found terms are complex terms. Most of these terms originated from simple terms by means of *attribution* – more frequently by postposing the agreeing attribute (e. g. *наметњѣкъ љрадни*), and, less frequently, by postposing the case attribute in the genitive (e. g. *даније љосѣодсѣва ми*). Only one term (*данькъ Турком*) was formed by means of *addition*.

Among the single-element terms the largest number of terms was formed by means of *coinage*, followed by the ones formed by means of *lexical loaning* and *transfer of meaning* (*metonymy*).

A quarter of the total number of the terms represents lexical loanwords from the Greek language, which is expectable, concerning the political and cultural supremacy of the Byzantine Empire during the Middle Ages.

Similar to the terminology of the feudal labour obligations, hypernymic and hyponymic relations are also highly prominent here.

The largest number of terms was found in the charters from XIV century, as expected, since the Serbian feudalism reaches the peak of its development in this period. The examination of the sources by the territorial principle reveals a substantial terminological richness in the charters from the territories seized from Byzantine Empire. There is a separate subsystem consisting of the terms found from the end of XIV and the beginning of the XV century in the charters from the period of Despotry (*данък зимњи, нужда, унча, унча зимња, унча леиња, унџија, унџија леиња, шелос, војница, војиниџаџик, ложњк*).

Vladimir Polomac

II

СРПСКИ ЈЕЗИК У КОНТЕКСТУ

Милорад ДЕШИЋ
Београд

МОТИВИСАНОСТ И КРЕАТИВНОСТ НАСТАВНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Да би настава била успјешна, неопходна је, поред осталог, мотивисаност наставника, на коју утичу многи фактори. Основне циљеве наставе српског језика може остварити само мотивисан наставник. Он осјећа потребу за сталним стручним усавршавањем, добро познаје могућности и интересовања својих ученика, у одређеним околностима примјењује најбоље наставне методе и води рачуна о практичној примјени онога што се научило у школи.

Кључне речи: ученик, наставник, настава, мотивисаност, школа, циљ, креативан.

1. Према мишљењу дидактичара, главни носиоци, субјекти васпитно-образовног процеса су: *ученици, наставници и родитељи* (Богнар, Матијевић 2002: 32–33). Васпитање и образовање подразумијевају активно учешће ученика, чијем развоју су намијењене све активности. Значајну улогу у том процесу има наставник, као његов организатор и особа која треба да помогне ученику. Наставникова помоћ се касније, са дјететовим растом и осамостаљивањем, све више смањује. Као што је речено, важан чинилац васпитно-образовног процеса су родитељи, нарочито у периоду кад су ученици млађи. Родитељи имају посебну функцију, која не би требало, као што се често дешава, да укључује њихову обавезу да рјешавају домаће задатке мјесто своје дјеце.

2. Методичари сматрају да настава језика почива на сљедећим узајамно повезаним темељима: *ученик, наставник, језик* (наставни садржаји) и *наставне околности* (географске, историјско-политичке, друштвено-привредне и културолошке) (Тежак 1996: 32–33, 85–92). Оправдано се истиче да савремена настава мора бити по мјери ученика, због којег и постоји школа. Ученици у истом одјељењу су вршњаци по много чему слични, али у исто вријеме сваки од њих је по нечему различит. Од наставника се тражи да добро познаје сваког појединца како би, с обзиром на њихове различите могућности и темпо развоја, био спреман да изводи диференцирану наставу, најмање на три нивоа: за већину просјечних ученика, али и за оне који су изнад просјека или даровите и оне исподпросјечне. У ове посљедње спадају сви они којима, како се каже, не иде школа – дјеца и омладина са одређеним развојним тешкоћама (слабија пажња, мање интелектуалне способности и др.). У истој школи, односно одјељењу су и ученици са специфичним тешкоћама (отежано читање, писање, рачунање, проблеми са моториком, слабији вид или слух,

хиперактивност и сл.), који нису разврстани за тзв. специјалне школе. У одјељењима петог разреда двију основних школа (једна у Београду, друга у Суботици) реализује се пилот пројекат *Школа по мери дјетета*, чији је циљ да се испитају могућности укључивања (инклузије) таквих ученика у редовну наставу.

3. Да би наставник квалитетно изводио наставу, морао би бити довољно мотивисан, подстакнут да с вољом обавља врло сложен посао. На мотивисаност наставника српског језика утичу многи фактори, од којих ћемо навести само неке.

Веома је важан однос друштва према школи и језичкој култури. Наиме, често се дају углавном политичке изјаве о значају образовања за једно друштво, за један народ, за укључивање у европске и свјетске културне, научне, привредне токове. Међутим, у пракси то изгледа сасвим друкчије. О школи би морало да се много више води рачуна. Наставници чији ученици постижу запажене резултате у настави и у ваннаставним активностима требало би да су посебно цијењени, да им се за успјешан рад одају признања не само редовним уручивањем захвалница и диплома него и новчаних награда. Осим тога, стање у језичкој култури није ни приближно задовољавајуће: низак ниво у медијима (како штампаним тако и електронским), у позоришту, филму, на јавним скуповима. Све су то отежавајуће околности за наставу српског језика.

Од великог значаја је квалитет наставних планова и програма, уџбеника и приручника. Наставни планови и програми у приличној мјери су застарјели, не одговарају потребама савремене школе. Поред осталог, нису ни довољно прилагођени дијалекатској разноврсности српског језика, не поштује се принцип завичајности у потребној мјери – исти укупан број часова матерњег језика у области са четири акцента и седам падежа и на подручју са једним акцентом и два до три падежа; у методичким упутствима нема конкретнијих напомена везаних за обраду неких наставних јединица у одређеној говорној зони. Данашњи уџбеници српског језика, нарочито за основну школу, бољи су од некадашњих, али још увијек има и оних који не задовољавају ни методичке, ни стручне критеријуме – нису подстицајни ни за ученика, ни за наставника.

Наставник је мотивисан за рад ако у школи постоје одговарајући услови: радна и колегијална атмосфера у колективу, могућност усавршавања, има довољно наставних средстава итд. Услови за рад у тијесној су вези са материјалним могућностима друштва, као и са способношћу управе саме школе да такве могућности поправи, али и са спремношћу наставника да међусобно сарађују и да се боре за што повољнији положај своје школе и предмета који предају.

Наставник се не односи једнако према свим наставним јединицама. Неке од њих су му ближе, боље их познаје, и мотивишу га толико да им посвећује много више пажње и времена него што је предвиђено. То онда значи да ће се остале наставне јединице, нарочито оне које наставник сла-

бије познаје (рецимо, акценат), површније и краће обрађивати него што је прописано или потребно.

Позитиван однос друштва према школи и језичкој култури, квалитетни наставни план и програми и уџбеници, добри услови за рад свакако би код наставника појачали потребу за знањем и напредовањем. То би имало за посљедицу подизање квалитета наставе у цјелини на виши ниво.

4. Циљеви наставе српског језика су бројни, али четири су основна, међусобно повезана. Образовни, васпитни, практични (комуникацијски) и психолошки циљ.

Образовни циљ подразумева стицање знања о језику уопште, а посебно о српском језику: из фонетике, фонологије, морфонологије, морфологије, грађења ријечи, синтаксе, лексике, стилистике, правописа, ортоепије, дијалекта, жаргона и историје српског језика. Дакле, поред основних области стандардног језика, којима се у настави поклања највише пажње, учи се и дијалекат и жаргон: њихова улога у комуникацији са члановима породице, пријатељима, вршњацима у одређеним ситуацијама, као и значај њихове употребе у књижевности и у другим умјетностима (позоришту, филму). Значи, дијалекат и жаргон нису протјерани из школе.

Васпитни циљ ће бити остварен ако се код ученика развије љубав према матерњем језику, ако су они подстакнути да уче и његују српски језик, да се толерантно односе према његовим нестандартним формама и према другим језицима.

Практични (комуникацијски) циљ односи се на оспособљавање ученика за усмено и писмено изражавање у свим облицима, зависно од комуникацијских ситуација, тј. на стицање њихове комуникативне компетенције.

Психолошки циљ укључује развој психофизичких функција код ученика: логичког закључивања, апстрактног мишљења, лингвистичког мишљења, маште.

5. Наведене циљеве наставе српског језика може у потпуности остварити само мотивисан наставник. Такав наставник свјестан је чињенице да треба добро да познаје српски језик у свим његовим видовима, да су му, поред тога, неопходна и одређена знања из методике, дидактике, педагогије, психологије и социологије. Он је у наставничком колективу особа која би морала имати најширу културу, која је добро обавијештена о разним областима, посебно онима које су јаче повезане са језиком и књижевношћу: позориште, филм, музика, сликарство, као и историја и географија. Неки пут су потребна извјесна знања и из других подручја, зависно од садржаја лингвометодичког текста: из спорта, технике, политике итд.

6. Говорећи о мотивисаности наставника, истакли смо да се понекад неким наставним јединицама поклања далеко више пажње него што

је потребно, што доводи до запостављања других дијелова градива. Ово може да се односи не само на понеку наставну јединицу него и на читаву област. У ствари, општепознато је да неки наставници више воле да предају језик, а неки књижевност, што је сасвим природно и не би требало да представља никакав проблем. Међутим, незгода је у томе што се невољено подручје у настави често занемарује. Тако се догађа да се у многим средњим школама граматика скоро и не предаје иако се налази у наставним програмима (што не значи да је настава књижевности увијек на високом нивоу). Гледано са професионалне и законске стране, такво стање је недопустиво. Трeбало би испитати шта су узроци таквој појави. Да ли се они налазе у недостацима универзитетске наставе, у лошим средњошколским уџбеницима или у нечем другом?

7. У новије вријеме све већи значај придаје се стручном усавршавању наставника. Оно обухвата не само индивидуално праћење стручне литературе него и појачано учешће на различитим семинарима: републичком, регионалним, локалним, али и на нивоу једне или неколико школа. Обрађују се разнородне теме из језика, књижевности или методике, мање у виду пленарних предавања, а много више у раду по радионицама, које омогућавају учесницима да изнесу и провјере своје мишљење о одређеном питању.

8. Мотивисан, стручно и методички припремљен наставник, који потпуно влада српским књижевним језиком и добро познаје своје ученике, лако постаје прави стваралац, јер у одређеним околностима бира, комбинује и примјењује најбоље наставне методе и поступке. Он не предаје исту материју сасвим једнако у разним одјељењима истог разреда, зато што пред собом има по много чему различите ученичке колективе.

Поједини наставници објављују своје радове из језика, књижевности и методике у стручним часописима. Још је више оних који успјешно припремају ученике за школска, општинска, окружна и републичка такмичења. Неки од њих годинама доводе ученике на такмичења највишег ранга (републичка), нпр. из српског језика и језичке културе и у рецитовању. Треба истаћи да наставници чији ученици освајају прва мјеста не долазе само из школа са четвороакценатских и седмопадежних подручја него и из средина које се одликују говором веома различитим од стандардног језика. Поред тога, најбољи познаваоци српског језика и најбољи рецитатори у Србији нису само ученици гимназија него и средњих стручних школа. Намеће се закључак да за најбоље, најкреативније наставнике и ученике није препрека ни дијалекатско окружење, ни тип школе.

9. Посљедњих година расправља се о традиционалној и модерној настави граматике и указује се на разлике: у традиционалној настави пажња је усредсређена на граматику, а у модерној на ученика. Другим ријечима, традиционална настава је углавном репродуктивна (ученик је добар познавалац језичког система, али није довољно оспособљен да се њиме на одговарајући начин служи у различитим приликама), док је модерна на-

става креативна (ученик прилагођава свој језички израз конкретним језичким ситуацијама). У ствари, није добро да се иде у крајности, да се између традиционалне и модерне наставе граматике гради непробојни зид. Треба се свакако опредјељивати за модернији приступ, али то не значи одбацивати оно што је добро у традиционалној обради градива. Неопходно је да се увијек има на уму индивидуалност ученика, његове могућности, интересовања и његов језички израз с којим је дошао у школу, али истовремено мора се водити рачуна о повезаности наставе са животом, са свакодневним животним потребама, о практичној примјени онога што се научило у школи. То је изврсна прилика да дође до пуног изражаја стваралаштво и наставника и ученика.

Литература:

Bognar, Matijević 2002: Ladislav Bognar, Milan Matijević, *Didaktika*, Zagreb, 2002.
Težak 1996: Stjepko Težak, *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1*, Zagreb, 1996.

MOTIVATION AND CREATIVITY OF SERBIAN LANGUAGE TEACHERS

Summary

The motivation of Serbian language teachers is especially affected by attitudes of society towards the issues of education and language, as well as by the quality of lesson plans and curricula and the working conditions in schools. The teachers should always have in mind the individuality of their pupils, their capabilities, interest and language expression. At the same time, a teacher should consider the link between school and the real life and the practical applicability of knowledge gained in school. This provides a great opportunity for both teachers and pupils to fully express their creativity.

Milorad Dešić

Јордана МАРКОВИЋ

Ниш

СРПСКА ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈА ДАНАС

У раду се даје инвентар проблематике у дијалектологији српског језика као наставном предмету на универзитетима. Као горући проблеми наводе се: субјективност у истраживању, поготову у бележењу грађе, застарелост грађе, и простор којим се треба бавити.

Кључне речи: дијалектологија, дијалекат, говор, грађа

0. У овом тренутку могло би се говорити о разним аспектима српске дијалектологије. Могуће је дати преглед досадашњих проучавања и проучавалица у дијалектологији, где би своје место нашле објављене монографије са описом говора појединих мањих или већих простора, указујући притом на белине које су остале на српском језичком простору, затим објављени дијалекатски речници, као и послови на картографисању, тј. изради српског дијалектолошког атласа.

Такође је могуће размотрити стање у српској дијалектологији данас са освртом на задатке који српској дијалектологији предстоје и које је неопходно обавити што пре.

Мени се учинило да је горући проблем у овом тренутку у српској дијалектологији – дијалектологија као наставни предмет на универзитетима у Србији, тј. на српским универзитетима и да је ту обједињена целокупна проблематика савремене српске дијалектологије, те сам се стога одлучила да то буде предмет овог мог излагања. Ту је на једном месту обједињено све: даје се преглед проучавања и проучавалица српских народних говора, достигнућа у тој области, циљеви и задаци који су остварени и који тек предстоје, али ту је, више но на било ком другом месту, видљиво и све оно што савремену српску дијалектологију оптерећује, што је чини анахроном и што намеће потребу да се преиспита оно што је досад рађено у оквиру овог наставног предмета, као и да се прецизно дефинише шта све спада у оквир овог наставног предмета. Крајњи циљ овог излагања, нажалост, није и не може бити предлог како да се размрси новостворена (а и стара) проблематика, већ да се укаже на проблем, тј. проблеме и иницира договор и усаглашавање ставова, а то би могло показати пут којим би требало изаћи из овог хаотичног стања.

У овом тренутку на свим универзитетима у Србији долази до престројавања – мењају се називи предмета, скраћују или деле. Нисам желела да укључим ову област, иако би она дала прецизан поглед на то како се где размишља о овом проблему. Нисам то учинила стога што знам да то није некакав дефинитиван став (па, ако хоћемо, и суд) о томе како треба

приступити овој материји, већ је тај предлог обично последица лутања и тражења, а до дефинитивног става доћи ће се, ваљда, кроз та лутања и искуства¹. Знам да је на свим универзитетима дат различит предлог (усаглашавања и договарања, нажалост, није било) како поделити ову област.

Чињеница је да садржај предмета на универзитету није прописан и да је предавач тај који сачињава предлог програма. Уџбеник може универзализовати ту индивидуалност и уједначити програме разних предавача. У дијалектологији такви уџбеници постоје и они делимично носе печат свог аутора. Не спорећи вредности тих уџбеника, мора се признати већ из наслова тих уџбеника да их је „време прегазило“, а наслови су, као што знамо: *Дијалектологија српскохрватског језика – Увод и штиокавско наречје* и *Српскохрватски дијалекти* (превод са немачког) аутора Павла Ивића и *Преглед српскохрватских дијалеката* Асима Пеце².

Ако се за Стевановићеву велику граматику и може рећи да је то *Савремени српски језик* и уколико постојећи наслов (српскохрватски) заменимо овим, садржај књиге ће још увек (осим појединих примера са „западне стране“) одговарати новом наслову. У науци о народним говорима тај модел је, чини се, апсолутно неприхватљив³.

Дакле, проблем је шта сврстати у српску дијалектологију и о чему све треба говорити у оквиру овог наставног предмета. Чини ми се да би се, поједностављено гледано, проблематика могла свести на:

1. субјективност у истраживању, поготову у бележењу грађе,
2. застарелост грађе,
3. простор којим се треба бавити⁴.

1 У једном таквом предлогу ја сам видела да су колеге са једног универзитета дале преглед дијалеката у два дела – као староштокавске и новоштокавске говоре. Ја сам, имајући у виду најновију Ивићеву поделу на балканизирани и небалканизирани, тј. поделу по којој он, веома оправдано, говори о томе да призренско-тимочки говори спадају у најинвативније говоре, питала где ће се проучавати призренско-тимочки говори, тј. хоће ли они бити новоштокавски, староштокавски или их неће бити.

2 У најновије радове овога типа могао би се укључити троделни рад Павла Ивића *Српски дијалекти и њихова класификација*, објављен у Зборник Матице српске за филологију и лингвистику бр. XLI/2, стр. 113–132; XLII, стр. 303–354; XLIII, 175–209. Тамо налазимо неке конкретне, осавремењене предлоге у вези са поделом српских дијалеката, али ипак те радове не можемо сматрати комплетним уџбеником – они би, вероватно, требало да буду допуна већ постојећем (или постојећим) уџбенику. Смрт академика Ивића је, нажалост, прекинула овај започети посао и нас оставила без једног савременијег уџбеника.

3 Да ништа није апсолутно, како нас живот учи, видеће се нешто касније у осврту на *Хрватску дијалектологију* Јосипа Лисца.

4 У дискусији која је вођена после читања реферата, проф. др Милорад Дешић, оправдано је овај мој инвентар проширио и на терминологију. Наравно, тај проблем постоји, али он је у српској дијалектологији стар, тј. познат је и из периода српскохрватске дијалектологије. Тај проблем се односи на неусаглашеност у хијерархијском погледу – шта сматрамо наречјем, шта дијалектом, дијалекатским типом, говором и сл., али и на поделу српског језичког простора на дијалекте (може ли се ијекавски говор западне Србије сврстати у херцеговачко-крајишки, нпр. и сл.). Овај потоњи можда би се могао разрешити у оквиру моје треће тачке – простора којим се треба бавити.

1. Закључци до којих се у дијалектологији долази базирани су на информацијама са терена. До тих информација долази се посредством бројних истраживача. Грађа коју та истраживања и ти истраживачи доносе неминовно носи лични печат аутора, али и печат времена у којем је грађа забележена. Бележење грађе је такође субјективно, препуштено осећају истраживача и његовом слушном механизму.

Још од Белића нам је остало упутство у вези са избором информатора и адекватношћу грађе. Тог упутства већина истраживача (или сви?) држи се и даље, те су стога описи наших народних говора описи говора старије генерације и, по правилу, сеоске средине.

Народно стваралаштво, како нас учи Белић, није прави показатељ, јер се оно преносило из краја у крај, од једног до другог приповедача, задржавајући притом неке језичке црте својствене другом крају⁵.

Белић је био и противник сакупљања грађе по квестионару, те је то један од разлога што још увек немамо Српски дијалектолошки атлас. Да је велики Белић био у праву, увериће се и свако ко са таквом грађом дође у додир. То је сугерисана грађа. Питањем се делимично или директно сугерише одговор. Отуда тако добијени одговори и нису апсолутни показатељ стања у језику. У већини монографија које дају опис неког народног говора налазе се такве карте (и у мојој књизи, између осталог). У једно доба то је постао незаобилазни детаљ у књигама ове врсте. Те карте представљају апсолутну истину – у њима се експлицитно тврди да се у једном селу употребљава само један облик или једна реч, а у другом друга, а такве истине, поготову када је народни говор у питању – нема. У народном говору скоро све је могуће. Ко може тврдити да било коју реч или облик не може чути од неког говорника у било којем крају и да је већ сутра неће чути ако је није чуо данас. Апсолутна тврдња поткрепљена картом представља неко стање виђено очима аутора у једном тренутку, тј. последица је његовог сагледавања стања у тим околностима и то стање је окамењено. Границе у тим картама су, најчешће, веома прецизне и строге – оне би требало да представљају изгласе неке језичке појаве, а чињеница је да строге границе међу дијалектима нема и да нису могуће.

Субјективност је битна одлика дијалектолошке грађе, која представља основу за било који опис народних говора и доношење закључка, а то за сада није могуће избећи. Обично се примењује „начело поверења“ – верује се аутору да је прецизно забележио и правилно протумачио грађу. Прецизно бележење грађе, тј. њено недовођење у сумњу, подразумева се још од Белића, упркос чињеници да се заснива искључиво на слушном утиску. Белић налази читаву лепезу изговора полугласника у ПТ гово-

5 Мене је једна студенткиња током израде дипломског рада збунила тврдећи да њена информаторка говори *сретом пуша* (среташе се *сретом* пута). Рекла сам да је веома необичан и интересантан облик. Међутим, тек кад сам видела грађу, схватила сам да је пример безвредан – то је био стих из неке песмице, те облик није представљао народни говор, већ је био плод песничке маштовитости.

рима – од чисте полугласности, преко веће или мање полугласности, до чистог вокала⁶. Он налази и начин да то забележи. И неки аутори после Белића, следећи га, региструју исто. Наравно, нико не може оспорити ову тврдњу, а и не треба. Сигурно је, кад бисмо могли изнаћи технички начин за бележење, да би морало бити и више изговорних могућности, јер је процес у току. Ја се, ипак, питам које је то људско ухо толико прецизно да све то региструје. Нешто слично налазимо и у новије време. Француски лингвиста Пол Луј Тома бележи нешто слично у вези са изговором појединих гласова⁷, што за једног странца представља неочекиван (или можда баш очекиван?) детаљ, какав пре њега нико од истраживача није запазио, не наводећи којим техничким средством је до тих података дошао, те би требало закључити да је то опет чуо истанчаним слухом. Наводећи ове примере ја нипошто не желим да оспорим ове тврдње. Стога сам и издвојила оне ауторе у које нико не сумња, а разлога за сумњу немам ни ја – и сама верујем да је тако како тврде поменути аутори.

Понекад се, обазриво и обично усмено, каже да аутор није био језички стручњак, те да није дао тумачење грађе какво се даје у стручној дијалектолошкој литератури, али грађа остаје као темељ и могу је други језички стручњаци користити и тумачити другачије. Такав пример представља *Лесковачки џовор* Јована Михајловића⁸, у коме он, узимајући облик радног глаголског придева типа *бија* даје тумачење да је *-л* прешло у *-ја*, док се у науци о језику ово посматра као *-л>-а*, а појава *ј* у овим околностима посматра се као развој секундарног гласа у хијату.

Тек понекад су закључци из ових студија јавно доведени у питање или демантовани. У такве спадају неки од закључака до којих је нпр. дошао Данило Барјактаревић⁹, те је то довело у сумњу и остале његове тврдње. Барјактаревићева тврдња навела је Павла Ивића да у издању дијалектологије на немачком употреби термин зетско-ловћенски дијалекат, уз образложење: „У овој књизи се не употребљава уобичајени термин „зетско-сјенички“ дијалекат јер се у Сјеници, супротно владајућем мишљењу у науци, говори источнохерцеговачким дијалектом“¹⁰. У најновијој класификацији српских дијалекта Ивић изражава неповерење у Барјактаревићев став и приклања се ставу Маринка Божовића: „Сматрам да овде треба веровати Божовићу будући да Барјактаревић, кад описује неки говор који није призренско-тимочки, у њему често чује непостојеће послекценатске дужине и \ акценат у примерима као *жѐна*, што одговара његовом родном беранском говору“¹¹.

6 Белић 1905, 45.

7 Тома 1998, 106-117.

8 Јован Михајловић, *Лесковачки џовор*, Лесковац 1977.

9 В. Асим Пецо, *Савремена акценџуација џовора Пољанице*, у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Зборник радова са научног скупа, Ниш 1994, стр. 161-179.

10 Ивић 1994, 191, напомена 35.

11 Ивић, 316.

Од покојног колеге Радосава Ђуровића слушала сам да неки истраживачи ијекавских говора нису правилно регистровали вредност некадашњег јата: „Ма, не чују то они добро, знам ја“ – говорио је колега Ђуровић. Ако се не варам, исто то би они други рекли за његово регистровање, а ако би покушали да буду реални, признали би да би, слушајући траку са ијекавским говором, сви чули различито.

Не спорећи, а ни подржавајући претходне тврдње – све те тврдње и сумње могле би се навести и за моје радове, желим да кажем да има доста сегмената језика који представљају „клизав терен“. Добро би било када би се у ова истраживања укључила техника. Колегиница Мирјана Соколовић и ја покушале смо нешто тако. Истина, то је био пионирски подухват – испитивање акцената једног живог говора помоћу рачунарског програма¹². До неких резултата се дошло, али те резултате нисмо могле упоредити ни са чим сличним. Једина таква истраживања вршили су Павле Ивић и Илсе Лехисте¹³. Међутим, њихова истраживања базирана су на вештачки насталим примерима – најчешће онима које је у лабораторијским условима изговорио Павле Ивић, а то је, мора се признати, неки строго контролисани говор, дакле – вештачки.

Колега Ђуровић је желео да таква истраживања усмери на рефлекс јата, горући проблем (и)јекавских говора. Међутим, баш то је било нешто што рачунар није могао. Наиме, није било могуће уочити границу између сонанта *ј* и вокала *и*, а то је оно што је у вези са рефлексом јата веома важно, ако не и најважније. Тако ће и ова истраживања остати за неко будуће време, а дотле ће суд о овоме бити препуштен слушном утиску истраживача, дакле – остаће субјективан.

2. Један велики проблем дијалектологије као науке јесте њена застарелост. Резултати у овој науци увек каскају за стањем у народним говорима и никада нису прави одраз стања на терену, са чиме се предавачи овог предмета сусрећу стално и долазе у позицију да их инвентивнији студенти демантују. Разлог је у чињеници да предавач располаже подацима из литературе, а они су некада стари више од једног века. Тако се нама на југоистоку ове језичке територије, који смо имали среће да први привучемо пажњу великог Белића и да он своја проучавања народних говора отпочне баш проучавајући наше говоре, дешава да се (пошто као и већина дијалектолога сматрамо да је Белић још увек непревазиђен у овој области) послужимо Белићевим примером с почетка 20. века, али да се томе успротиви неко ко из тих крајева потиче, тврдећи да у овом тренутку на том простору таквог стања више нема.

12 Јордана Марковић, Мирјана Соколовић, *Инвентар прозодема у говору Пећоровој Села*, Јужнословенски филолог LVI, Београд 2000, стр. 635–646. Јордана Марковић, Мирјана Соколовић, *Неке прозодијске карактеристике говора Пећоровој Села*, у: Живот и дело академика Павла Ивића, Суботица – Нови Сад – Београд 2004, стр. 273–281.

13 Илсе Лехисте, Павле Ивић, *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1996.

Застарелост се огледа и у чињеници да ми у дијалектологији тврдимо нпр. да се у говору Ђаковице, према Стевановићевом бележењу, чује полугласник на месту вокалног л (*дѣѣћѣк*), дајући и његово тумачење о паралели лу: у са лѣ:ѣ¹⁴. Срба и српског говора у Ђаковици већ дуго нема, те је овакав рефлекс вокалног л у српским говорима остао у домену теорије и литературе, тј. језичке дијакронije.

Застарела су и схватања о српским говорима на Косову и Метохији уопште. Нико у овом тренутку не зна којим се дијалектом у којој од косовско-метохијских оаза сада говори.

Идентична тврдња стоји и за говоре у Босни и Херцеговини, па и у Хрватској. И тамо је дошло до размештаја становништва, те самим тим и до размештаја дијалеката. Како – тешко је и приближно рећи. Дакле, оно што у уџбеницима или у монографијама о појединим народним говорима стоји – припада историји, тј. представља анахрони податак – а на томе се заснива ова наука.

На ову проблематику осврће се и Павле Ивић у раду *Српски дијалекти и њихова класификација*¹⁵, али само површно, нудећи принципијелан став о овом проблему.

Најсмелији, тј. најприближнији суд о садашњем стању, према подацима којима ја располажем, налази се у *Хрватској дијалектологији* Јосипа Лисца. Он каже: „Рат у Хрватској 1991–1995. утјецао је на смањење броја Срба у Хрватској који говоре тим дијалектом“¹⁶, тј. источнохерцеговачко-крајишким дијалектом, како га он назива. По Лисцу, има и Срба говорника „источнобосанског дијалекта“ „око Озрена и Требаве“¹⁷, мада признаје „да је у погледу тог дијалекта тешко бити точан“¹⁸, а такође и да „на многим теренима не можемо бити сигурни у који бисмо дијалект уврстили поједине идиоме“¹⁹.

Говорећи о „западном дијалекту – новоштокавском икавском“, Лисац наводи: „Још су рјеђе Срби икавци, и то недалеко од Ливна (Вуковско поље). У рату 1992–1995. у знатној су мјери Хрвати и Бошњаци напустили подручје под српском власти (Република Српска), а слично је било и на подручју под хрватском и под бошњачком власти (Федерација Босна и Херцеговина) са Србима. Хрвати су у знатну броју отишли у Хрватску или на терен под својом власти у Федерацију Босне и Херцеговине, Бошњаци и Срби такође на терен под својом власти. Те су сеобе осјетно промијениле дијалекатно стање какво је постојало до 1992“²⁰, а чињеница је да једино таквим подацима располажемо.

14 Михаило Стевановић, *Ђаковачки говор*, СД36 XI, Београд 1950, 43-45.

15 Ивић 1, Ивић 2 и Ивић 3.

16 Лисац 2003, 98.

17 Лисац 2003, 77.

18 Лисац 2003, 77.

19 Лисац 2003, 77.

20 Лисац 2003, 50.

Овоме треба додати и чињеницу да се српска дијалектологија, по традицији од Белићевих времена, бави оним станковићевским „старо ми дајте“ у језику. То значи да она не приказује стварно стање у било којем народном говору који је описан, већ говор најстаријег слоја становништва – говор који ишчезава, а све то грађу чини још удаљенијом од тренутка говорења. Наравно, то је исправно јер треба забележити то што се губи као сведочанство о једном добу пре него што сасвим нестане и тако се и може (а можда и мора) посматрати. Међутим, то никако не би требало да значи да не треба пратити савремене токове у језику. Дијалектологија, ипак, треба да се бави конкретним говором и да представља најсавременију науку о језику, ону која иде испред стандардног – народном говору дозвољено је све оно што стандардни језик спутава прописаном нормом.

3. Питање које области треба уврстити – намеће се већ дуго. Мени се некада чинила великом мисао академика Павла Ивића када је на питање има ли хрватског језика одговорио да не постоје на свету два различита језика у којима је истоветно: *ја сам, ти си, он је* итд., тј. презент глагола *јесам* и систем личних заменица. Међутим, хрватски језик сада многи лингвисти сматрају стварношћу, а ако се не варам, и Павле Ивић је при крају живота то прихватио као чињеницу. Академик Ивић је једном у Нишу на питање једног студента да ли је кајкавски ближи словеначком но српскохрватском, одговорио потврдно, а тај детаљ касније налазимо и у његовој најновијој подели дијалеката²¹. Ове напомене би требало да буду увод у проблем коју територију би требало обухватити када је у питању дијалектологија на универзитетима у Србији.

Са цепкањем бивше Југославије стање се непрекидно мењало. Једино одласком Словеније није требало мењати ни садржај ни ставове. Одлазак сваке наредне републике наметао је ревидирање ставова.

Ивић у најновијем раду овога типа (троделном) *Српски дијалекти и њихова класификација*²² даје краћи осврт на савремено стање, закључујући да „српским можемо сматрати оне дијалекте којима говоре Срби, односно популације које свој говор називају српским“²³, али и да ни такво одређење није довољно прецизно. Наиме, „у саставу дијалекатских јединица које се по том мерилу убрајају у српске, постоје одређене скупине људи са друкчијим националним опредељењима, најчешће заснованим на вери“²⁴.

21 Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, ЗбФЛ бр. XLI/2, стр. 113, 114.

22 Ивић 1, Ивић 2 и Ивић 3.

23 Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику бр. XLI/2, стр. 114.

24 Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику бр. XLI/2, 114.

Ивић мисли да у српске говоре треба сврстати све штокавске говоре осим икавских²⁵, стариначких славонских и источнобосанских.

Неспорно је да са одласком Хрватске престаје потреба за проучавањем кајкавштине и чакавштине. Њих ни Вук није сматрао српским говорима, а на Вука и његове коментаре у овој области многи се и данас позивају. Дакле, одбацивши кајкавштину и чакавштину, после издвајања Хрватске постало је бесмислено делити све народне говоре на кајкавске, чакавске и штокавске, јер су нам остали само штокавски²⁶. До које мере би требало чинити осврт на говоре у Хрватској, можда би требало уважити већ помињани став Јосипа Лисца.

Следећи њихову политику, требало би говорити о свим крајевима у којима има српског живља (ма колико бројност била), као што то чини Јосип Лисац у *Хрватској дијалектологији*²⁷ када као хрватске говоре, између осталог, помиње и призренско-тимочке у које сврстава: „Хрватске говоре... у Карашеву и околици те у Јањеви, Летници, Врнавоколу и још понегдје (Шашаре, Врнез) на Косову“²⁸, базирајући своје закључке, између осталог, на истраживањима Миливоја Павловића, Павла Ивића и Радосава Ђуровића.

Он говори и о говору бокељских Хрвата²⁹, па о славонском говору, истичући да „у западној Бачкој у Србији славонском дијалекту припадају говори Шокаца“³⁰.

У оквиру шумадијско-војвођанског дијалекта Лисац разматра говор Хрвата илочног подручја³¹, а у оквиру косовско-ресавског дијалекта говор рекашких Хрвата³².

25 Овоме као да противуречи став из *Хрватске дијалектологије*, где се наводи да, ипак, има Срба икаваца „недалеко од Ливна (Вуковско поље) – Лисац 2003, 50. О Србима икавцима и простору на коме су они живели на овом скупу говорио је и колега Никола Рамић, тврдећи, чини ми се умесно и разборито, да се о икавизму код Срба увек говорило као о утицају суседа, за разлику од икаваца Хрвата и Муслимана, код којих је појава посматрана као аутохтона. Својим излагањем колега Рамић желео је да демантује овакву тврдњу и да покаже да у овом погледу и Срби икавци морају имати исти третман као и Хрвати и Муслимани, тј. и Србе икавце морамо посматрати као аутохтоне икавце на простору који је он у своме раду прецизирао.

26 Са овим, мени се чинило неспорним ставом није се сложио колега Андреј Собољев. Њему се чинило да чињеница да Хрватска и Србија више нису у истој држави не треба аутоматски да значи и одбацивање ова два наречја. По њему, студентима би било од користи знање о овим народним говорима. Последња тврдња је неспорна. Међутим, мора се имати у виду да је реч о српској дијалектологији. Ако би у оквиру тако насловљеног наставног предмета било места за кајкавске и чакавске говоре, једнако би било оправдано говорити о македонским, словеначким или бугарским народним говорима.

27 Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija 1, Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narečja i hrvatski govori torlačkog narečja*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2003.

28 Лисац 2003, 143.

29 Лисац 2003, 123.

30 Лисац 2003, 31.

31 Лисац 2003, 129.

32 Лисац 2003, 134.

Јосип Лисац, међутим, говори и о перојском говору, не спорећи да је то „говор Црногораца“³³.

И после издавања Босне и Херцеговине морало се прибећи ревидирању појединих ставова. Можда би ту празнину могао попунити модел који је понудио Павле Ивић о херцеговачко-крајишком³⁴.

Одласком Македоније могло би се (а можда и морало) размислити о проучавању српских говора ван граница Србије, где би се уврстили говори свих села у Македонији у којима се говори српским дијалектом. Узор у том погледу може нам бити баш македонска дијалектологија. Академик Божо Видоески у својој обимној (тротомној) дијалектологији разматра и говор свих места у Грчкој, Албанији и Бугарској у којима се говори македонски, тј. у којима живи македонски живаљ³⁵.

Наравно, одласком Црне Горе ствара се нова конкретна ситуација, коју, примењујући истоветни модел, треба разрешити.

4. Чињеница је да је језик средство споразумевања, да је он пратилац друштва у његовом развоју, те се стога у њему огледа све оно што се у друштву дешава. Дијалектологија као наука о живом, народном, конкретном говору јесте огледало друштва, тим пре што све промене у језику најпре долазе у народни говор, а потом могу али не морају постати и својство стандардног језика. Отуда се чини неоправданим и сврставање дијалектологије у језичку дијахронију – у њој има дијахроније, али и иновација које иду испред стања у савременом стандардном језику. Дакле, треба сагледати шта све чини српску дијалектологију данашњице и одредити јој право место – у друштву, у науци и на универзитету.

Литература:

Видоески 1998: Божидар Видоески, *Дијалектџиџиџе на македонскиџиџи јазик*, Том 1, Скопје 1998.

Видоески 1999: Божидар Видоески, *Дијалектџиџиџе на македонскиџиџи јазик*, Том 2, Скопје 1999.

Ивић 1985: Павле Ивић, *Дијалектџиџиџија срџискохрватџискоџ језика, Увод и џиџио-кавско наречџе*, Нови Сад 1985.

Ивић 1994: Павле Ивић, *Срџискохрватџиски дијалектџиџи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1994.

Ивић 1: Павле Ивић, *Срџиски дијалектџиџи и њихова класификаџија*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику бр. XLI/2, стр. 113–132.

Ивић 2: Павле Ивић, *Срџиски дијалектџиџи и њихова класификаџија*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику бр. XLII, стр. 303–354;

33 Лисац 2003, 124.

34 Да проблем није тако лако решив, видело се и из дискусија које су вођене и мишљења да овај термин не може бити добро решење јер он ничим не указује на то да су говори овога типа и говори једног дела Србије.

35 В. Божидар Видоески, *Дијалектџиџиџе на македонскиџиџи јазик*, Том 1, Скопје 1998 и *Дијалектџиџиџе на македонскиџиџи јазик*, Том 2, Скопје 1999.

Ивић 3: Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику бр. XLIII, 175–209.

Лехисте, Ивић 1996: Илсе Лехисте, Павле Ивић, *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1996.

Lisac 2003: Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija 1, Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narečja i hrvatski govori torlačkog narečja*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb 2003.

Марковић, Соколовић 2000: Јордана Марковић, Мирјана Соколовић, *Инвентар прозодема у говору Пећировоџ Села*, Јужнословенски филолог LVI, Београд 2000, 635–646.

Марковић, Соколовић 2004: Јордана Марковић, Мирјана Соколовић, *Неке прозодијске карактеристике говора Пећировоџ Села*, у: *Животи и дело академика Павла Ивића*, Суботица – Нови Сад – Београд 2004, 273–281.

Михаљковић 1977: Јован Михаљковић, *Лесковачки говор*, Лесковац 1977.

Пецо 1989: Асим Пецо, *Преглед српскохрватских дијалеката*, Београд 1989.

Пецо 1994: Асим Пецо, *Савремена акценчуација говора Пољанице*, Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката, Зборник радова са научног скупа, Ниш 1994, стр. 161–179.

Стевановић 1950: Михаило Стевановић, *Ђаковачки говор*, СДЗб XI, Београд 1950, 43–45.

Тома 1998: Пол-Луј Тома, *Говори Ниша и околних села*, СДЗб XLV, Београд 1998.

SERBIAN DIALECTOLOGY TODAY

Summary

The paper addresses the problems of the Dialectology of the Serbian language as a teaching course at universities. Some of them were identified before, whereas some represent the consequence of the recently developed situation concerning the division of the Serbo-Croatian language, i. e. Serbo-Croatian dialectology. The following are considered to be the burning issues: biased research, especially in collecting the data, obsolete data, and the area which to be covered.

Jordana Marković

Михај Н. РАДАН
Темшивар, Румунија

УТИЦАЈ СТРАНИХ И САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ/ ХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА НА КАРАШЕВСКЕ ГОВОРЕ

У раду се, у основним цртама, приказује утицај несловенских језика, првенствено румунског, на карашевске говоре и указује на неке најновије тенденције у овим говорима које настају под појачаним дејством стандардног савременог српског и(ли) хрватског језика.

Кључне речи: дијалекти, карашевски говори, румунски језик, српски језик, хрватски језик

1. Позната је чињеница да се развој периферних говора или дијалеката неког језика, у мањој или већој мери, разликује од развоја главнине дијалеката из централног дела истог језика. Разлике у развоју условљене су непосредним контактом говорника периферних говора са представницима других народа, односно са говорницима других језика. И на периферији српског језичког и етничког простора највидљивији су утицаји суседних, нарочито несловенских језика [Ивић 1990: 189–198; Ивић 1998: 308–335; Реметић 2004: 113–123]. Призренско-тимочки дијалекат је најилустративнији пример таквог развоја, али и у другим говорима наших периферних дијалеката, као на пример неки говори косовско-ресавског или српски банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта, видљиве су специфичне развојне црте [Ивић 1994: 231–232; 168–170].

2. Једно од рубних српских подручја са највидљивијим траговима језичке интерференције је Банат, посебно румунски део Баната. У овој је области још од раног средњег века (V–VII век) живело румунско и словенско становништво западнојужнословенског типа (а у мањој мери и источнојужнословенског типа /бугарско/). Нешто касније, након освајања Баната од стране Угарске краљевине, почињу насељавати ову област и Мађари, али је то насељавање било малих размера, тако да су Румуни и Срби све до XVIII века и даље чинили апсолутну већину банатског становништва [Поповић 1: 22–25; Ehrler 1982: 30; Grisellini 1984: 157]. Треба напоменути овде и то да су стариначки румунски и српски етнички елементи били појачани досељеницима који су пристизали у Банат почев од XV до XIX века (Румуни и после тога). Са банатских простора Мађари ће се скоро сви иселити у XVI веку, пре заузимања Баната од Турака. Након аустро-турских ратова с краја XVII и почетка XVIII века, Пожаревачким миром (21. 07. 1718.) Банат је припао Хабсбуршкој монархији, која је одмах започела планску колонизацију Баната, углавном католичким ста-

новништвом из централне и западне Европе [Tintă 1972: 83–175], која ће трајати све до почетка Првог светског рата. Од тих првих колонизација етничка структура банатског становништва доживеће корените промене, а број Срба је од тада у сталном опадању [Радан 2004: 13–15].

2.1. Из горенаведених чињеница неоспорно је да је Банат вековима био, а и данас јесте, мултинационална и мултилингвална средина, позната по високом степену међусобне толеранције и узајамности у свим сегментима живота. Такви међуетнички односи, као и економска политика и ефикасна аустријска администрација, највероватније су омогућили и поспешили брз привредни развој овог региона у оквиру Хабсбуршке, а касније Аустро-Угарске монархије, тако да је Банат и данас област економски развијенија од суседних области. Имајући у виду све ове чињенице, онда није изненађујуће, већ сасвим нормално и очекивано што се говори о некој врсти заједничког, специфичног банатског менталитета, општепризнатог у југоисточној Европи, па и шире.

2.2. Када је реч о словенском становништву Баната, Карашевци сигурно спадају у најстарији његов слој [Ердељановић 1925: 294–300; Поповић 2: 45–46;]. Према нашим истраживањима, данашњи су Карашевци потомци првих Јужних Словена који су, досељавајући се на Балканско полуострво, населили Банат (V–VII век после Христа). Ти банатски Словени су се касније помешали са разним имигрантима придошлим из крајева јужно од Дунава (XIV–XV век), међу којима су Срби били најбројнији. И пре и после настањивања имиграната у карашевска насеља, сасвим сигурно било је мешања са румунским банатским живљем са којим су Карашевци вековима били у непосредном контакту и који је имао значајан удео у стварању и обликовању карашевске енклаве са својим специфичним етно-лингвистичким цртама [Radan 2000: 222–223; Радан 2004: 189–190]. Треба, дакле, нагласити да се односи између банатских Румуна и Карашевака нису сводили само на уобичајене добросуседске контакте. Ти су односи били и остали сложени, јер је мешовитим браковима, упркос различитој вероисповести, стално било мешања ова два етнички и верски различита живља. Румунски етнички елеменат континурано се инфилтрирао у ткиво карашевске заједнице, у неким насељима у мањој мери, те је у њима био асимилован, у другим у већој мери, па је у тој ситуацији карашевски живаљ подлегао асимилацији (као што је случај са најмањим карашевским насељем, Јабалчем).

Водећи рачуна о горенаведеним околностима, сасвим је природно што је непосредни, вишевековни и континуирани контакт и суживот Карашевака са банатским Румунима оставио дубоке трагове не само у језику, него и у свим сегментима духовне и материјалне културе [Радан 2004]. На Карашевце и њихове говоре утицали су и други народи и културе, пре свега Немци, Турци, Мађари и други, но тај је утицај, нарочито у лингвистичкој равни, неупоредиво мањег интензитета од румунског. То се објашњава тиме што су Карашевци, ако не од доласка Словена на Балкан, онда сигурно негде од XIII–XIV века наовамо, живели стално у ру-

мунском окружењу, као острвце у мору, прилично удаљени и одсечени од своје матице. Практично, право је чудо како су до данас очували свој словенски идентитет, а највероватније то се не би десило да није дошло до инфузије досељеника из матичних јужних српских крајева негде у XIV–XV веку, можда и касније. Поред утицаја који се остваривао вековима путем директног контакта, после 1918, када је део Баната у којем живе и Карашевци припао Краљевини Румунији, румунски је утицај знатно појачан и почиње се остваривати бројним каналима – преко администрације, судства, школства, војске, средстава јавног информисања итд.

С друге стране, у случају Карашевака, утицај немачког, мађарског и највероватније турског језика остваривао се претежно административно-политичким путем. Немачки, мађарски и турски били су званични језици и уживали су одређени престиж међу грађанима једне или друге империје, независно од њихове националне припадности. Живот је приморао све Банаћане, па и Карашевце, да у мањој или већој мери знају званични језик државе у којој су живели, пре свега из веома практичних разлога, од којих је најзначајнији онај везан за сам опстанак – економски, али и језик етничке или етничких заједница са којима су били у суседству или су живели у истом насељу. Због свих тих разлога, билингвизам и плурилингвизам били су и остали карактеристична појава у Банату. Сигурно је да такви вишевековни контакти и суживот, који имају за последицу интерференцију различитих култура, остављају мање или више видљиве трагове у свим елементима људске делатности, а све се то огледа у језицима народа који су били или јесу у контакту. Свако озбиљно испитивање говора било које банатске етничке заједнице треба да има у виду геополитички и економски оквир у којем се дотични говор развијао, то јест, да уважи многостране утицаје у говорима разних етничких заједница са банатског подручја.

3. Предмет овог прилога јесте да, у грубим цртама, прикаже утицај несловенских језика, првенствено румунског, на карашевске говоре (даље: КГ) и да укаже на неке најновије тенденције у овим говорима које настају под појачаним дејством стандардног савременог српског и(ли) хрватског језика.

Полазећи од резултата досадашњих испитивања својих и других истраживача у домену страних утицаја на карашевске говоре [Petrovici 1935; Vescu 1976; Radan 1974; Radan 1984; Radan 2000: 204–210 и др.¹], без двоумљења се може закључити да је далеко најснажнији, према томе и највидљивији утицај на ове говоре извршио румунски језик, који, за разлику од других несловенских језичких утицаја, није само временски најдуже и континуирано трајао, него је и најјачи у интензитету. Међутим, првенствено румунски утицај (али и утицај других језика) треба разматрати у ширем, балканском контексту, то јест неопходно је да извесне процесе треба укључити у шире балканске појаве и процесе. Тако, на пример, ако извесне иновације («балканизме») налазимо у српским говорима Ба-

1 О овој проблематици види Radan 2000: 54–56 и тамо нав. лит.

ната и у косовско-метохијској зони, дакле у говорима чија је дијалекатска основица различита, то би требало да значи да је у суштини дотични процес ширих, балканских размера, који је настао као резултат интерференције различитих језичких система [Ивић 1990: 190].

3.1. У свим сегментима КГ, у мањој или већој мери, видљиви су трагови румунског утицаја, али је он најјачи у лексици, акценатском и фонолошком систему. Утицај других несловенских језика – немачког, мађарског, турског, грчког и др., испољио се нарочито у лексици и, у незнатној мери, у неким другим сегментима говора.

3.1.1. Дубок траг оставио је румунски језик у акценатском систему КГ. Са великом вероватноћом можемо тврдити да је под утицајем румунског једноакценатског система упрошћен карашевски двоакценатски систем, а до упрошћавања је дошло губљењем не само квалитативне (интонационе), већ и квантитативне опозиције, тако да данас имамо у КГ један акценат, експираторни [Ивић 2001: 279]². У четвртој деценији XX века, у време када је истраживао говор Карашева, Емил Петровић је констатовао да квантитативне опозиције више нема у говору Карашева, али је прибележио неколико примера у којима је ипак чуо неки остатак квантитета вокала [Petrović 1935: 37–38]. Лично сматрам, као и још неки стручњаци³, да се још и данас могу наћи реминисценције квантитативних опозиција у КГ и, имплиците, двоакценатског система (2, 1), уз следеће напомене: а) да је разлика између њих тешко уочљива због редуцираног интензитета и б) да је мали број таквих примера⁴.

Пишући о процесу ликвидације фонолошког тона у банатским говорима под утицајем румунског језика, П. Ивић је констатовао да је процес у појединим местима румунског Баната толико одмакао да се може чути експираторни акценат сличан акценту призренско-тимочких говора и акценту румунског језика [Ивић 1990: 193]. Реч је о говору темишварских Срба, дакле оних Срба у којих је румунски утицај очевидно најјачи. У сличној су ситуацији и Карашевци и Свиничани, због тога у њиховим говорима данас имамо експираторни акценат.

3.1.2. Непосредним румунским (а можда, у мањој мери, и турским) утицајем и, уопште, романским супстратом, објашњавају се следећи језички факти у фонолошком сегменту:

– чување полугласника у говорима КЛ, Л и Н /ретко у В/: *кџи* „кад”, *сејдџн* /Л, Н/ „данас”⁵, *сџи* „сад”, *сџн* „сан”, *Мијџдџн* „Михољдан”, *сџињим* „са њим”, *џињно* „тамно”, *зџи* „зао, злобан”, *зџва* „заова” итд. Зах-

2 Што се тиче места акцента, оно је, у главном, старије штокавско, али је процес његовог преношења са последњег слога у току (*водџм*, из *главџе*, *дебџл*, *дрџим*, *орџси*, *џоведџр*, *расџу*, *сикџира*, али *дџаска*, *дџошал*, *јџезик*, *крџишак*, *пџишал*, *сџесџира*, *ч’ловџик*).

3 О томе види Radan 2000: 206 (напомена 3).

4 В. нпр.: *Луџка* (име) – *Луџка* (топоним); *вџила* „вџила (алатка)” – *вџила* „вџила, митолошко биће” [Radan 2000: 205–206], *каџзал*, *каџџала* (Клокотич’) и др.

5 Уп. *сејдџан* „данас” (К, Ј); треба напоменути да је вокализација џ у говорима К, Ј и (делимично) В, релативно касно и не у потпуности извршена.

ваљујући сталном контакту и билингвизму, као и присутности сличних румунских гласова (*â, ă*) у неким позајмљеницама из румунског језика (*гџмѝ /дамѝ* (К), *гџмѝ* (Р))/ „узвишење, хумка”, а у свим КГ: *гънѝ* „мисао” *гъндѝјем* „мислити”, *пънда* „вребање; заседа” < рум. *dâmb, gând, gândesc, rândă*), Карашевци су вековима имали присни контакт са румунским гласовима сличним *ъ* када су се служили румунским језиком (*â, ă*)⁶. То, међутим, не значи да је полуглас у овим говорима очуван само захваљујући румунском утицају, већ да је тај утицај један од узрока који је само допринео конзервирању полугласа, односно успоравању процеса *ъ>а*. Треба још напоменути да и у говорима села у којима је очуван полуглас постоји тенденција *ъ>а*, која се испољава нарочито код ненаглашених полугласника, где се може јавити изговор делимично или потпуно изједначен с изговором вокала *а*: *шъмъ^ан, бѣса^ан, мѡгал* (Л, Н), *каѝ* и *къѝ* (Н) итд. [в. Раџан 2000: 82–86, 207–208], а иста је тенденција уочена у призренско-тимочкој дијалекатској зони [в. Ивић 2001: 147];

– *штенденција декомпјоновања вокалног /р/*, слабија у говору К, израженија у оКГ, која се састоји у развијању било редуцираног, било потпуног полугласа најчешће испред *р*, ређе иза њега, те имамо секвенце *ър, ѡр*, односно *р^ъ*: *бърѡа* /К, Н, Р/ – *бърѡа* /оКГ/, *ч’ешъврѝѝак* /К, Р, Н, Кл/ – *ч’ешъврѝѝак* /Л, Ј/, *осѝрѝѝка* /К, Р/ – *осѝрѝѝка* /В, Ј, Кл, Л/ – *осѝрѝѝѡа* /Н/, *шѝрк* /К/ – *шѝрк* /Ј/ – *шѝрк* /КГ/ [в. Раџан 2000: 108–110]. Треба рећи, такође, да у свим КГ има примера у којима је етимолошко вокално /р/ у потпуности девокализовано, па се тада испред или иза њега развија пун вокал, и то *ъ, а, е*, па чак и *о* или *у*: *кърѡ*/Л, В, Ј/, *дрѡѡ* „дрво” /КГ/, *раѝѝѝна, раѝѝѝнач’а* „хрптина, хрптењача” /К/, *рускаљка* „хрскавица” /КГ/, *сѝроч’еница* /Л/ (< *срчаница* „дуже дрво које спаја колске трапове”) [в. Раџан 2000: 110–114; 206–207];

– *штенденција декомпјоновања вокалног /л/* место којег се у КГ могу јавити секвенце *ъл* (евентуално *ъл*), *ъл*: *бълѡа* /В, Кл, Л, Н, Р/ – *бълѡа* /Ј/, *сѝлѡѡа* „стуба, мердевине” /К, Р/ – *сѝлѡѡа* /оКГ/, *ѝлн* „пун” /К, Р, Н, Кл/ – *ѝлн* /оКГ/, *вѡна* „вуна” /К, Р/ – *вълна* /КГ/ – *вълна* /Н, Ј/ итд. [Раџан 2000: 99–102]. Из горенаведених примера види се да постоји тенденција да вокално /л/ развије уза се најчешће полугласник /ъ/ или, само у неколико примера, пун вокал /а/, можда и вокал /о/: *јабалка* „јабука”, *Јабалчѡ* /топоним/, *ѝѡѡѝ* и *ѝлѡѡѝ* /К/ „палац”, *ѝѡлмѡч’* „тумач”, *калбасѝѡа* „кобасица” [в. Petrović 1935: 88; Раџан 74: 131; Раџан 2000: 102–103; 206–208];

– *чување фонеме /ф/* и, у мањој мери, *фонеме /х/* тешко се може објаснити без снажног утицаја пре свега румунског и немачког, можда и других језика на КГ, језици у којима су те фонеме врло добро заступљене [в. Раџан 2000: 139]. Фонему /ф/ најчешће налазимо у позајмљеницама из румунског, немачког, турског, мађарског језика: *флѡкаѡѡ* „длакав” /< рум. *floc* „длака”/, *фруѝѝѡѡ* „доручак” /< нем. *Frühstück*/, *ѝѝѝкар* „адвокат” /< мађ.

6 Карашевски полуглас не може се изједначити са ниједним од ова два румунска вокала, он се по изговору (због слабљења интензитета артикулације) и вокалској боји, налази негде између румунских вокала *â* и *ă*.

fieká/is, sófra /< тур „sofra”/ и др., али и у аутохтоној лексици, нарочито у речима ономастопејског порекла и топономастици: *фиснем* „ударити”, *Филиј*, *Филкина ч’ока* [в. Radan 2000: 139–142].

Фонема /x/, међутим, много је слабије заступљена у фонолошком систему КГ, често се она губи или супституише другим гласовима /j, в, к, л, р/, али се ипак одржала у неким аутохтоним или позајмљеним лексемама, што је случај и са другим српским банатским говорима [Ивић 2001: 104]: *хала* /КГ/, *хекш’ар* /КГ/, *áјдук*, *˘áјдук*, *х’áјдук* /КГ/. Под све снажнијим утицајем румунског језика у прошлом веку, а задњих деценија и под утицајем српског и/или хрватског савременог језика, запажа се тенденција консолидовања, па чак и поновног успостављања ове фонеме у фонолошком систему говора: *армо’ника* – *хармони’ка*, *арш’ија* – *харш’ија*, *иљада* – *хиљада*, *áјда* – *х’áјда*, *х’áјде* [в. Radan 2000: 142–150; 210];

– чување фонеме /s/ у КГ је појава коју не треба везивати искључиво за румунски утицај, јер је s глас који је постојао у старословенском и заједничком српско-хрватском језику, а налазимо га и данас у говорима неких наших српских дијалеката (призренско-тимочком, косовско-ресавском, зетско-ловћенском). Иначе, африкате s има како у аутохтоним, словенским речима (*с’ебем* „зепсти” /КГ/, *св’эзга* /КГ/, *св’онац*⁷ /К, Р/ – *св’онь’ац* /оКГ/, *ос’абим* „заборавити” /КГ/) тако и у румунским позајмљеницама (*б’уса* „усна” /<рум. покр. *búdză*/ /КГ/, *с’ара* „кисело млеко” /<рум. покр. *dzără, dzér*/ /КГ/, *С’ерово* /топоним/ /К, Кл/ и др.) Према томе, закључили бисмо да звучни африкат s у КГ јесте континуант истог гласа из заједничке језичке српско-хрватске баштине, дакле још један фонолошки архаизам конзервиран у КГ захваљујући непрекидном контакту са говорима банатских Румуна у којима има овог гласа [Radan 2000: 150–153; 208–209];

– под утицајем српског и хрватског језика, оствареног у директним контактима или посредством радија и телевизије, примећује се задњих година у говору млађе генерације из Кл, Р, Л и В тенденција изговарања карашевских африката *ч’*, *ћ’*, *ђ’*, *и’* као у стандардном језику (*ч*, *ћ*, *ђ*, *и*) [в. Radan 2000: 159].

3.1.3. За разлику од српских банатских говора или неких српских дијалеката [Ивић 1990; Ивић 2001: 146–151; Богдановић 1997: 78–79], румунски и други утицаји у мањој су мери дотакли језичко ткиво КГ. Тако, на пример, КГ конзервисали су синтетичку деκлинацију са архаичним облицима и плуралским падежима. Познато је да су КГ конзервативни, и упркос доказаној чињеници да су морфолошки системи најконзервативнији, најотпорнији на утицаје, за неке морфолошке особине КГ објашњење се мора тражити у страним утицајима, првенствено румунском.

Од појава балканистичког типа у морфологији КГ највидније су следеће:

7 У лексеми *св’онац* и осталим фонолошким варијантама s није етимолошко.

– претварање синтетичке компарације⁸ у аналитичку, која се понекад проширује и на друге речи сем придева⁹: *îo îámeîian* „паметнији” (уп. са рум. компаративом: *mai deştept*), *îo nízak* „нижи”; *naj bógaîi / jáko bógaîi* „најбогатији / веома богат” (уп. рум. суперлативе: *cel mai bogát / fóarte bogát*), *naj leî / jáko leî*; *îo junák* „већи јунак”, *îo бежî*, *naj уч’е* итд. Полазећи од датих примера, на први поглед могли бисмо закључити да је карашевска компарација калк према румунском моделу али, ако не изгубимо из вида чињеницу да је исти систем компарације присутан на бугарском и македонском језичком тлу, онда се намеће закључак да је аналитичка компарација балканизам у чијој основи лежи романски супстрат. У случају КГ, тој романској подлози придодаје се румунски утицај који је само појачао притисак у смислу продора аналитизма у компарацији придева у КГ;

– непознавање облика збирних именица на *-ag*, место којих долазе облици: *îráci*, *jáганици*, *îíлићи*, *џуч’ићи*, *îéлици*, *јáрићи* итд.;

– губљење инфинитива, као и његова замена конструкцијом *ga + îре-зениî конјугираноĝ глагола* је у КГ скоро завршен процес, а у српским банатским говорима тај је процес у току [Ивић 1990: 195]. Такође, за грађење футура I не користи се више инфинитив, већ конструкције веома сличне румунском моделу: *лам да нау’чим* „научићу” (в. рум.: *o să învăț*, поред: *voi merge*, који продира у остале српске банатске говоре /*Ja ћу идем*/ [Ивић 1990: 196];

– потпуни нестанак имперфекта и скоро потпуно губљење аориста можда су појаве до којих је у КГ дошло због утицаја румунског банатског говора (у којем се та времена не користе) и других несловенских језика;

– румунски и други утицаји приметни су и код непроменљивих речи: употреба прилога *mai* „још” (напореда са аутохтоним синонимом *јешîе* „још”) /*Нéси мај îтелефонîрал!* и *Нéси îомај îтелефонîрал!*; *Нéси (îо)мај свришîл îу рáђу!* и *вип* „добро” /*Јел’ бун?! (КГ: дóбро; Јел’ дóбро?)*, затим узвика *тáи* „бре, море” /*Мъј ч’лóвеч’е!* (КГ: *марé; Марé ч’лóвеч’е!*) и др. Ту је и везник *ч’е* „јер, да” /*Ми се ч’îни ч’е нéсî ме îслушáл!*; *Нé-смет, ч’е ми је сîра!*, којег има и у косовско-метохијским говорима, вероватно турске [в. Реметић 2004: 116] или бугарске провенијенције.

Задњих деценија продира у говоре српски узвици *бре* и *море*, или пак прилози *изванрédно*, *фáниîáстîично* /напореда са румунским синонимима *фáниîáстîик*, *éксîраординáр* <рум. *fantastic, extraordinar!*, али су они још увек нестабилни у КГ.

8 Још и данас у КГ налазимо остатке синтетичког компаратива придева: *сîарéји*, *млађéји*, *џóри* (облик *бóљи* можда је у новије доба ушао у говоре под утицајем српских говора).

9 Иста појава присутна је и у призренско-тимочком дијалекту [в. Ивић 2001: 150; Богдановић 1997: 78].

3.1.4. Уплив туђих, посебно несловенских језика видљив је и у синтакси КГ. И у овом сегменту говора најјачи је румунски утицај. Међу синтаксичким балканизмима бележимо следеће:

– комбиновану употребу наглашених и ненаглашених облика личних заменица у дативу и акузативу (*шѐби ши сан/ шеби ши је сан, мѐни ми рекал/ мѐни ми је рекал, вас ви шишлал, мѐне да ме не срдиш...* итд.; уп. рум.: *ție ți-e somn, tie ti-a spus...*)¹⁰ свакако треба приписати утицају румунског (банатског) говора, оствареном у непосредном, сталном контакту или/и суживоту са банатским Румунима. Иначе, ова је појава захватила и остале српске банатске ѓоворе, посебно оне из румунског дела Баната [Ивић 1990: 196]. Будући да у време када је Е. Петровић испитивао ѓовор Карашева (1933. године) овог „балканизма” није било, те да га је П. Ивић у српским банатским ѓоворима прибележио педесетих година прошлога века, сматрамо да је овај процес захватио српске ѓоворе у Банату средином прошлога века (највероватније почев од четврте деценије);

– румунским утицајем објашњава се измењен положај клитика, односно претварање енклитика у проклитике¹¹, као и долазак на челно место заменичке енклитике: *Сам дошлал; Смо ѓоворили; Си се сѐшил ч’е смо роши* (Сетио си се да смо рођаци /родбина, род/); *Су ни викали на свадбу; Је високо шеј дѐше / Му рекал лѐшо...; Ми пришевал до шоранини; Ми се учинило мѐни ч’е лаже /лѓже/; Ти шовѐдам како да ч’иниш; Те вѐдел кроз облук* (прозор); *Га удира шишлал шо глави* итд.

Румунском утицају највероватније треба приписати и следеће појаве, које је Е. Петровић уочио у ѓовору Карашева на почетку четврте деценије прошлога века [Petrović 1935: 218–220], а које су присутне у свим КГ:

– употреба генитива са предлогом *од*: *бурма ош злѐша* (уместо: *златна бурма*¹²), *дом ош брвни, лажно ош краве, шѐро ош шауна, шокров ош шлека* (лимени кров);

– облик социјатива (с предлогом *с/а/*) замењује облик инструментала средства (као и у свим српским ѓоворима Баната [Ивић 1990: 195]): *шшше с шлѓбесам* (оловком), *коша с мошшком, лѐши с цѐменшам, шѐгли с волови* итд;

– употреба датива у служби генитива: *дуда шшшки* (уп. рум.: *țeava ruștii*), *шасш (шшшш, шесш) брашшу мојѐму* (али и: *шасш мојѐшк брашша; брашшов шасш*).

Овде би могли придодати и разне изразе, фразеологизме, конструкције који су образовани по неком страном моделу, првенствено румунском. У њима је видљива сличност како у значењском смислу, тако и у

10 Ређе, у КГ могу се чути и конструкције без удвојених облика заменица: *мѐни (мѐни) је учинил зло, нам је шомодал* итд.

11 Овај и други слични процеси захватили су и остале српске ѓоворе Баната [Ивић 1990: 197].

12 Треба прецизирати да овакви облици нису сасвим ишчезли из ѓовора, али се ређе користе од првих.

из овог прилога, најбројнија су она балканистичког типа. У основи већи-не иновација стоје, без сумње, страни, посебно несловенски утицаји, који су, иначе, заслужни и за очување бројних архаизама у КГ. У оквиру тих утицаја далеко највећи је уплив имао румунски банатски говор, а још један доказ да је то тачно, пружа нам пример житеља најмањег карашевског насеља, Јабалча, који се у свакодневној међусобној комуникацији служе искључиво румунским језиком; једино се у општењу са осталим Карашевцима они служе карашевским говором, истим као у Карашеву, али који има, нарочито вокализам, изразито румунски карактер. Међутим, изузев Јабалча, сви ти утицаји нису суштински изменили структуру КГ.

Сасвим је сигурно да је за настајање иновација балканистичког типа у КГ, као и у осталим српским банатским говорима, најзаслужнији румунски језик, међутим, ако имамо у виду да су неке истоветне такве иновације захватиле и друга подручја српског лингвистичког ареала у којима је румунски утицај искључен или незнатан, као и друге балканске језике, онда треба неке од тих појава приписати романском супстрату или утицајима других језика, нарочито турског. Треба нагласити да је у досадашњим истраживањима ове проблематике у КГ и, уопште, у српским банатским говорима, пажња посвећена скоро искључиво румунском утицају, а занемарени су и недовољно истражени утицаји турског, немачког, мађарског, можда и грчког језика на ове говоре. Њима треба у будуће посветити далеко већу пажњу, јер би у том правцу усмерена истраживања могла довести до нових открића. Осим тога, пажњу у будуће треба обратити на растући утицај српског, посебно хрватског савременог језика, чије ће деловање имати и позитивне и негативне последице: с једне стране, освежиће КГ, ревитализираће их у свим сегментима својим, а с друге стране, врло јак утицај може проузроковати губљење њиховог идентитета и развој у правцу нивелације са стандардним савременим језиком, другим речима проузроковаће губљење специфичних и архаичних особина које их данас красе и диференцирају од осталих српских говора и дијалеката.

И, на крају, желим истаћи да је проучавање утицаја других језика на карашевске и остале банатске српске говоре изузетно значајно, пошто се њима појаве интерференција и међусобних утицаја затичу на делу, па се, с једне стране, могу уочити и пратити механизми њиховог деловања, а с друге стране, пружају нове податке за објашњење већ извршених таквих процеса и у другим дијалектима.

Литература:

- Богдановић 1997 – Богдановић, Недељко. Језичке појаве на додиру призренско-тимочког и косовско-ресавског дијалекта. *О српским народним говорима*. Научни скуп Деспотовац, 21–22. 8. 1996. Деспотовац (стр. 77–83).

- Ердељановић 1925 – Ердељановић, Јован. Трагови најстатријег словенског слоја у Банату. *Niderlův sbornik*. Прага (стр. 275–308).
- Ивић 1990 – Ивић, Павле. Балканизми у настајању у српским говори-ма Баната. *О језику некадашњем и садашњем*. БИГЗ-ЈЕДИН-СТВО [1990] (стр. 189–198).
- Ивић 1994 – Ивић, Павле. *Целокујна дела*. III. *Српскохрватски дијалек-тии*. *Њихова стурктура и развој*. Издавачка књијарница Зорана Стојановића: Сремски Карловци · Нови Сад.
- Ивић 1998 – Ивић, Павле. *Целокујна дела*. X/1. *Расправе, студије, члан-ци*. I. *О фонологији*. Издавачка књијарница Зорана Стојано-вића: Сремски Карловци-Нови Сад (стр. 308–335).
- Ивић 2001 – Ивић, Павле. *Целокујна дела*. II. *Дијалектологија срп-скохрватског језика*. *Увод у шћокавско наречје*. Издавачка књијарница Зорана Стојановића: Сремски Карловци · Нови Сад.
- Поповић 1 – Поповић, Душан Ј. *Срби у Банату до краја осамнаестог века*. *Историја насеља и становнишћива*. САН, Посебна из-дања, књ. ССXXXII, Етнографски институт, књ. 6. Нучна књијга: Београд, 1956.
- Поповић 2 – Поповић, Иван. *Историја српскохрватског језика*. Нови Сад, 1955.
- Радан 2004 – Радан, Михај Н. *У походе шћајновићом Карашу*. *Етнолош-ке и фолклористичке студије*. Mirton · Uniunea Sărbilor din România: Темипвар.
- Радан 2006 – Радан, Михај Н. Старина Карашевака у Банату виђена кроз призму карашевске топонимије. *Probleme de filologie slavă / Проблеми словенске филологије*. XIV. Universitatea de Vest din Timișoara: Timișoara (стр. 125–142).
- Реметић 2004 – Реметић, Слободан. Српски народни говори Косова и Ме-тохије у светлу међујезичке и међудијалекатске диферен-цијације. *Јужнословенски филолог*. LX. САНУ и ИСЈ: Београд (стр. 113–123).
- Ehrler 1982 – Ehrler, Johan Jakob. *Banatul de la origini până acum ~ 1774*. Facla: Timișoara.
- Griselini 1984 – Griselini, Francesco. *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Facla: Timișoara.
- Petrovici 1935 – Petrovici, Emil. *Graiul carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*. București.
- Radan 1974 – Radan, Mihai. Influența limbii române asupra graiurilor carașovene din județul Caraș-Severin. *Studii de limbă, literatură și folclor*. Reșița (стр. 127–140).
- Radan 1984 – Radan, Mihai N. Novi prilozii uticaju rumunskog jezika u leksici karaševskih govora. *Actele simpozionului romano-iugoslav*, VI. București (стр. 342–352).
- Radan 2000 – Radan, Mihai N. *Graiurile carașovene azi. Fonetica și fonologia*. Uniunea Sărbilor din România · Anthropos: Timișoara.

- Radan 2006 – Radan, Mihai N. Unele împrumuturi lexicale din domeniul casei și al obiectelor de uz casnic în graiurile sârbești din Banatul românesc. *Interferențe lingvistice în zona multiethnică a Banatului*. Editura Universității de Vest: Timișoara (стр. 39–52).
- Tomici 1974 – Elemente românești în antroponomia carașovenilor. *Studii și cercetări lingvistice*. XXXV/1. București.
- Vescu 1976 – Vescu, Victor. Împrumuturi lexicale românești în graiul sârbesc din Clocotici, jud. Caraș-Severin. *Romanoslavica*, XVIII. București (стр. 135–138).

Скраћенице:

- В – Вóдник / Vódnic¹⁷
Ј – Јáбалч'е / Jabálcea
К – Карáшево / Carașova
КГ – карашевски говори
Кл – Клокóтич' / Clócotici
Л – Лúпак / Lúpac
Н – Нéрмиђ' / Nérmét
оКГ – остали карашевски говори
Р – Рáвник / Ráfnic
рум. – румунски

L'INFLUENCE DE QUELQUES LANGUES ÉTRANGÈRES ET DU SERBE/ CROATE SUR LES PATOIS DE LA RÉGION DE CARASOVA

Résumé

Dans la partie introductive du travail l'auteur fait une présentation sommaire de principaux événements politiques et militaires de l'histoire de Banat et de leurs conséquences sur la situation démographique de cette région, tout en mettant en évidence après que dans un espace pluriethnique et pluriconfessionnel comme est celui de cette région les interférences culturelles, les interférences linguistiques y comprises, sont prévisibles de nature naturelles.

Le contenu proprement dit de l'étude est constitué par une présentation synthétique des influences exercées à de diverses époques par certaines langues non slaves, surtout par le roumain, ainsi que l'influence croissante aux dernières décennies de la langue serbe/croate contemporaine sur les différents segments des patois de la région de Carasova (le lexique moins) : phonologie, morphologie, syntaxe, système de l'accent. La plus longue, constante et puissante influence sur les patois étudiés a été exercée par le roumain ; les compartiments les plus affectés ont été la syntaxe et l'accent. L'auteur attire l'attention sur le fait que certains processus, soit de préservation de certains archaïsmes, soit innovants, qui sont parus et qui paraissent dans les patois de Carasova doivent être analysés dans un contexte plus large, balkanique.

A la fin, l'auteur met en évidence le fait que, bien qu'ils aient vécu pendant des siècles dans une région multiethnique, isolés de leurs compatriotes serbes, et qu'ils aient développé tout une série d'innovations linguistiques sous la pression des éléments étrangers, les habitants de la région de Carasova sont parvenus à préserver le caractère slave serbe de leurs patois dont la structure grammaticale a été plus influencée par les éléments extérieurs.

Mihaj N. Radan

17 Први је назив насеља народни (карашевски), а други је званични румунски назив.

Јулијана ВУЧО
Београд

ЈЕЗИЦИ У ФОРМАЛНОМ ОБРАЗОВАЊУ У СРБИЈИ¹

Дефинишући признате социолингвистичке теоријске моделе језичке политике и језичког планирања, у раду се представља садашње стање у области планирања и деловања језичке политике у формалном образовном систему у Србији.

У раду је представљена вишејезична реалност Србије и разматрају се основни законом омогућени облици језичког учешћа (српски као L1, L2, мањински језици, страни језици) у образовном систему Србије.

Уочавају се главне смернице актуелних законских норми које се односе на језичку политику, институције и инструменте који учествују у њиховом стварању и примени, процењујући у критичком кључу њихово остваривање у реалном животу. Представљају се ставови и законске норме о настави на мањинским језицима (албанском, бошњачком/босанском, бугарском, хрватском, ромском, румунском, мађарском), страним језицима и њихова примена у образовном систему.

Кључне речи: језичка политика, језичко планирање, вишејезичност, мањински језици, страни језици, формални образовни систем

Велика пажња која се у Европи посвећује питањима језика последица је намере да се на глобалном нивоу превазиђу бројни проблеми везани управо за језик, комуникацију, интеракцију и вишеслојну међунационалну сарадњу и разумевање у времену које подразумева растуће етничке, верске и културне разлике европског становништва, услед великог прилива имиграната али и појачане мобилности међу чланицама европске породице. Таквом интересовању допринела је и свеопшта демократизација јавног живота и подизање самосвести различитих, нарочито мањинских групација, као и истовремени, упоредни процеси глобализације и локализације. Улазак у европску породицу поставља и питање интеграције, усаглашавања и укључивања свих видова активности са европским оквирима, али и она која се односе на очување сопствених специфичности.

Који језик треба да је службени, да ли и чији мањински (регионални) језик укључити у образовни систем, зашто тај а не други, који страни језик учити, од које доби, озбиљна су питања која су се постављала и постављају се у широким круговима популације и о којима разматрају и одлучују представници власти.

Европски аутори баве се исходима језичких политика и њиховом везом са друштвено-политичким и културним окружењем које их је из-

1 Овај рад израђен је у оквиру пројекта „Српски језик и друштвена кретања“ 148024Д, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

недрило (вид., нпр. Бугарски, 2005; Geraerts, 2002). Амерички аутори (нпр. Риченто 2000) покушавају, међутим да језичку политику и планирање сагледају као једну од интегралних дисциплина и друштвено најангажованијих области социolingвистике, која се мора сагледати у ширем контексту друштвених и хуманистичких наука (Филиповић 2006).

Током последња три века, препознају се у европској историји јасни модели који доминирају у одређеним временским раздобљима, али који се повремено и преклапају. Препознатљив за Европу је романтичарски, али и националистички модел јединства језика, нације и државе који је Европом царовао крајем 18. века, *модуларни* образац (Бугарски 2005). Последице оваквог поистовећивања језика са националним у државним оквирима осећа се и данас, и имало је и има веома јасне последице које се огледају у неким националистичким политичким ставовима последњих деценија.

Екџанзивни модел, који се чешће среће на неевропским континентима, истиче предности великих језика и подржава њихово јачање и ширење на уштрб малих. Овакав став води ка потпуном гушењу малих језика.

Почетком овог, 21. века јавља се трећи, *иниџерактивни* модел који подразумева узајамно културно и језичко деловање, размену, сарадњу, прожимање говорника различитих европских језика на равноправном нивоу. Препознаје се матрица европске језичке политике која промовише вишејезичност, мобилност, јединство у разноликости (Бугарски 2005).

Ком моделу језичке политике припада језичка ситуација у Србији данас? Да ли и питања језичке политике Србије прате транзиционе промене ка европском интегративном моделу? Који се модели примењују у формалном образовању Србије? На какве проблеме се наилази у пракси?

Национална структура Србије

Република Србија је вишенационална и вишеконфесионална заједница у којој данас живи 7.498.001 становник, на основу резултата пописа из 2002. године. Од тог броја 6.212.838 – 82,86% су Срби; осталим народима припада 17,14% или 1.285.163 становника².

Народ	Бројчана заступљеност	Процентуална заступљеност	Народ	Бројчана заступљеност	Процентуална заступљеност
Срби	6.212.838	82,86%	Русини	15.905	0,21%
Мађари	293.299	3,91%	Украјинци	5.354	0,07%
Бошњаци	136.087	1,82%	Словенци	5.104	0,07%
Роми	108.193	1,44%	Горанци	4.581	0,06%

2 Подаци су преузети из пописа становника 2002. године. Нема података о Косову. Према проценама www.sok-kosovo.org заснованим на Анкети за мерење животног стандарда из 2000. године, 88% становништва Косова чине етнички Албанци, 7% Срби, 1,9% Муслимани/Бошњаци, 1,7% Роми и 1% Турци. Онда је већински језик албански, којим говори 88% популације. Ситуација на Косову је прилично нејасна, чини се да се већинска албанска популација дискриминаторно односи према српском, али и према турском и осталом неалбанском становништву.

Народ	Бројчана заступљеност	Процентуална заступљеност	Народ	Бројчана заступљеност	Процентуална заступљеност
Југословени	80.721	1,08%	Немци	3.901	0,05%
Хрвати	70.602	0,94%	Руси	2.588	0,03%
Црногорци	69.049	0,92%	Чеси	2.211	0,03%
Албанци	61.647	0,82%	Јевреји	1.158	0,015%
Словаци	59.021	0,79%	Египћани	814	0,010%
Власи	40.054	0,53%	Шокци	717	0,009%
Румуни	34.576	0,46%	Ашкалије	584	0,007%
Македонци	25.847	0,35%	Грци	572	0,007%
Бугари	20.497	0,27%	Турци	522	0,006%
Буњевци	20.012	0,27%	Цинцари	293	0,003%
Муслиmani	19.503	0,26%	Остали	201.751	2,69%
Укупно становника: 7.498.001 (100%)					

Табела 1. Национална структура Србије на основу пописа 2002.

Право на образовање

Право на образовање на матерњем језику припадника националних мањина регулисано је општим³ и посебним⁴ законима.

Европску повељу о регионалним и мањинским језицима је ратификовала Скупштина СЦГ 21. децембра 2005. године. Ступила на снагу 1. јуна 2006. Члан 43. Европске повеље о регионалним и мањинским језицима односи се на образовање: „Свако има право на образовање. Основно образовање је обавезно. Државе Чланице су дужне да обезбеде бесплатно основно образовање. Оснивање школа и универзитета уређује се законима држава Чланица“.

Члан 32. Устава Републике Србије: „Школовање је свакоме доступно, под једнаким условима. Основно школовање је обавезно. За редовно

3 Уставна повеља Србије и Црне Горе (“Службени лист Србије и Црне Горе“, бр. 1/03), Повеља о људским и мањинским правима и грађанским слободама (“Службени лист Србије и Црне Горе“, бр. 6/03), представља саставни део Уставне повеље, Европска повеља о регионалним и мањинским језицима, Службени лист СЦГ бр. 18/05, Устав Републике Србије (“Службени гласник РС, бр. 1/90).

4 Закон о службеној употреби језика „Службени гласник Републике Србије, бр. 45/91, Закон о заштити права и слобода националних мањина, Закон о основама система образовања и васпитања, члан 4. став 2. члан 7. став 2. (Службени гласник РС, број 62/03 и 64/03); Закон о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања, члан 94. став 3. и 4. (Службени гласник РС, број 58/04 и 62/04); и став 3. Закон о утврђивању одређених надлежности аутономне покрајине, члан 12, 13, 14, 15, 16. и 17. (Службени гласник РС, број 6/02); назван и „Омнибус закон“, Закон о основној школи, члан 5 (Службени гласник РС, број 50/92); Закон о изменама и допунама Закона о основној школи, члан 1. (Службени гласник РС, број 22/02); Закон о средњој школи, члан 5 (Службени гласник РС, број 50/92); Закон о изменама и допунама Закона о средњој школи, члан 1. (Службени гласник РС, број 23/02); Закон о уџбеницима и другим наставним средствима, члан 4, став 2. (Службени гласник РС, број 29/93).

школовање које се финансира из јавних прихода, грађани не плаћају школарину. Припадници других народа и народности имају право на образовање на свом језику, у складу са законом.“

У члану 71. новог Устава Србије, донесеног крајем 2006, у ставу „Право на образовање“ наводи се да: „Свако има право на образовање. Основно образовање је обавезно и бесплатно, а средње образовање је бесплатно. Сви грађани имају, под једнаким условима, приступ високошколском образовању. Република Србија омогућује успешним и надареним ученицима слабијег имовног стања бесплатно високошколско образовање, у складу са законом. Оснивање школа и универзитета уређује се законом.“

Остале институције

Поред наведених закона којима се регулише право на образовање припадника мањинских заједница, о образовању ове категорије становништва старају се и следеће институције:

- Национални савет националних мањина (члан 19. став 7. *Закона о заштити права и слобода националних мањина*, „Службени лист СРЈ“, број 11/02)
- Министарство просвете и спорта РС
- Министарство за људска и мањинска права
- Покрајински секретаријат за образовање и културу
- Педагошки завод Војводине
- Савет Републике Србије за националне мањине.

Подршку пружају и међународне институције као што су:

- Савет Европе и Канцеларија ове организације у Београду
- Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС)
- Високи комесар за националне мањине.

Облици наставе за припаднике народности предвиђени Законом

Настава у Републици Србији, на основу овог члана (Члан 5. Закона о основној школи и Закона о средњој школи⁵), реализује се кроз следеће облике:

1. настава на *матерњем језику*;
2. *двојезична настава*;

5 Члан 5. Закона о основној школи и Закона о средњој школи: „За припаднике народности наставни план и програм остварује се и на матерњем језику, или двојезично, ако се за упис у први разред пријави најмање 15 ученика. Школа може да остварује наставни план и програм и на језику народности, односно двојезично и за мање од 15 ученика уписаних у први разред уз сагласност министра просвете. Министар просвете прописује начин двојезичног остваривања наставног плана и програма. Када се наставни план и програм остварује и на језицима народности, ученик савлађује наставни план и програм српског језика. Када се наставни план и програм остварује на српском језику, ученицима припадницима народности обезбеђује се савлађивање наставног плана и програма матерњег језика са елементима националне културе.“

3. настава на српском језику уз могућност изборног предмета *Матерњи језик са елементима националне културе*.

Према решењима која проистичу из Закона о заштити права и слобода националних мањина, члан 13. став 6, у изради наставног плана и програма за потребе наставе предмета који изражавају посебност националне мањине учествују Национални савети националних мањина. Национални савети националних мањина учествују у изради програма за наставне предмете *матерњи језик, матерњи језик са елементима националне културе* и предлажу садржаје из националне историје (до 30%), ликовне и музичке културе.

1. Настава на матерњем језику

Овакав вид наставе подразумева да се целокупан наставни процес одвија на језику националне мањине. Поред српског језика, образовно-васпитни процес у Републици Србији остварује се и на *мађарском, словачком, румунском, русинском, хрватском и албанском језику*. Матерњи језик изучава се као обавезни предмет са недељним фондом од пет часова.

Ученици који похађају наставу на матерњем језику обавезно похађају наставу *српског језика као нематерњег језика*.

Тешкоће који прате изучавање *матерњег језика*, када се целокупна настава изводи на језику националне мањине, састоје се у недовољно квалитетном образовању које ученицима током школовања даје способност за писмену и усмену комуникацију на српском језику, те отежана могућност равноправног учешћа у свету рада и интеграције у друштво. Међу бројним разлозима за овакав резултат јесу и неадекватни уџбеници који су или непримерени узрасту деце или су лоше преведени са српског језика. Национални савет мађарске националне мањине, на пример, покренуо је иницијативу за формирање комисије за анализу садржаја уџбеника и анализу наставног плана и програма оних предмета који су значајни за развијање и неговање националне посебности, а нарочито за евалуацију уџбеника српског језика. Постоје иницијативе за увоз уџбеника из земаља матица, али се уочава њихова недовољна активност и незаинтересованост надлежних Националних савета за суштинско решавање овог проблема.

Језик	Предшколске установе	Основна школа	Средња школа
Мађарски	4.450	18.525	6.783
Словачки	841	3.382	341
Румунски	197	1.523	187
Русински	182	693	67
Хрватски	62	72	–

Табела 2. Број ученика који уче на језику националних мањина за школску 2003/04, подаци за Војводину

2. Двојезична настава

Двојезична настава је облик наставе код кога се настава одвија на српском и матерњем језику.

Проблем који се јавља код овог облика наставе је што никаквим одредбама није прописан начин остваривања двојезичног наставног плана и програма. Слободно тумачење надлежних за организовање наставног процеса јесте да се на језику националне мањине остварује настава предмета помоћу којих се развија и негује национална посебност (историја, ликовна и музичка култура), односно да се у оквиру тих предмета одређене наставне јединице предају на језику мањине (до 30% градива). Иако је овакав облик наставе има веома добре резултате у оним деловима европских земаља са сличном националном структуром (погранични крајеви Италије, Немачке, Француске), двојезична настава организује се само за припаднике бугарске националне мањине.

3. Изборни предмет *Матерњи језик са елементима националне културе*

Изборни предмет *Матерњи језик са елементима националне културе*, са недељним фондом од два часа, остварује се за оне ученике који наставу похађају на српском језику, али и на следећим језицима: мађарском, словачком, румунском, русинском, хрватском, бошњачком/босанском, украјинском.

Право избора језика на коме ће дете похађати наставу препуштено је родитељима, као законским заступницима деце који одлучују на ком језику ће њихово дете похађати наставу.

	Мађарски	Словачки	Румунски	Русински	Украјински	Ромски
Основна школа	2.101	677	204	326	99	268
Средња школа	33	136	32	–	–	–

Табела 3. Број ученика који прати наставу предмета *Матерњи језик са елементима националне културе*, школска 2003/04, подаци за Војводину.

Проблеми који прате изучавање *мајтерњег језика са елементима националне културе* великим делом везани су за *наставни план*. Овај предмет представља за децу и родитеље додатно оптерећење. Ученици који похађају наставу на српском језику, а изучавају овај изборни предмет, имају већи недељни и годишњи фонд часова од другова који наставу похађају на српском језику, што води губитку интересовања за изучавање свог матерњег језика и осипању деце.

Законске одредбе предвиђају и могућност изучавања матерњег језика и као факултативног предмета са недељним фондом до 2 часа недељно. План и програм факултативног предмета припрема сама школа на основу решења која проистичу из члана 69. став 8. *Закона о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања*.

Више и високо образовање

Настава у систему вишег и високог образовања организује се и на неким мањинским језицима у Војводини. Посебно се води рачуна да се обезбеди настава на мањинским језицима на наставничким смеровима, како би се уклонио стални недостатак наставничког кадра који образовно-васпитни рад изводе на језицима мањина. Подаци говоре да је, ипак, мали број студената укључен у ове видове наставе⁶.

Посебни проблеми

Проблеми везани за наставу на свим нивоима образовног система не могу се одвојити од текућих политичких проблема као и оних везаних за нерешена опредељења, односе снага и дефинисање ставова унутар самих мањинских заједница. Код оних етничких заједница које су карактеристичне по унутрашњој несагласности или по нејасном ставу у односу на националну политику или националне институције, јавља се низ специфичних проблема. Код оних пак, као код мађарске на пример, које су јединствене у својим настојањима и јасним образовним циљевима, настава се одвија без већих потешкоћа.

Настојали смо да начинимо преглед стања у сфери образовања националних мањина, износећи податке о постојању или ставу Националног савета, ставовима родитеља, облику наставе, од три могућа, на коме се одвија образовни процес, постојању одговарајућег школованог кадра, уџбеницима итд.

Албанци

Албанска национална мањина није поднела иницијативу за формирање националног савета. Целокупна настава одвија се на албанском језику. За питања наставе албанске мањине надлежан је Координациони центар за Југ Србије. Одобрен је увоз уџбеника са Косова. Група професора урадила је наставне програме на албанском језику по препорукама претходног састава министарства и доставила их садашњем саставу ми-

6 Подаци за 2003/04: у 4 више школе укупно 981 студент у Суботици, Новом Саду и Вршцу; на 4 факултета настава на мањинским језицима одвија се за 1037 студената у Сомбору, Суботици, Бачком Петровцу, а у Новом Саду на Учитељском факултету, Филозофском факултету, Економском факултету и Академији уметности.

нистарства. Наставни планови су прослеђени релевантним институцијама на мишљење.

Бошњаци

Међу основна питања спада и проблем назива самог језика на коме би се изводила настава: босански или бошњачки. У ова одређења уpletени су и политички ставови. Према језичком стандарду српског језика припадници бошњачке националне мањине називају се Бошњаци, а језик који говоре бошњачки. Припадници бошњачке националне мањине, пак, свој матерњи језик називају босански, односно изводе га из имена матичне државе Босне.

Бошњачка национална мањина је од прошле године почела да остварује своје право на образовање на матерњем језику увођењем у школе изборног предмета бошњачки/босански језик са елементима националне културе. Питања наставе на језику бошњачке националне мањине нису сасвим разјашњена. Национални савет за бошњачку националну мањину поднео је захтев да се *Бошњачки/босански језик са елементима националне културе* изучава као обавезан предмет, настојећи тиме да припадницима бошњачког корпуса наметне обавезно изучавање матерњег језика. Та чињеница имплицитно указује да код припадника бошњачке националне мањине не постоји развијена свест о потреби изучавања матерњег језика, као ни о његовој посебности у односу на српски будући да он не одступа у многеме од српског националног обрасца. Проблем је и у чињеници да нема стручних учитеља који би могли да предају предмет *Босански/бошњачки са елементима националне културе*. Обавеза државе је да омогући ваљане уџбенике и одговарајући наставни кадар. Међутим, нема могућности да се наставници школују јер не постоји високошколска установа која школује такав профил.

Сва три модела образовања на језицима националних мањина су у складу са Хашким препорукама.

Хрвати

Целокупна настава на језику националне мањине за сва 4 разреда основне школе у 5 основних школа постоји у општини Суботица. У општинама Апатин и Сомбор, организује се настава из предмета *Хрватски језик са елементима националне културе*. На захтев Националног савета хрватске националне мањине, школске 2003/04. године одобрен је увоз уџбеника за наставне предмете математика и хрватски језик из Републике Хрватске.

Припадници хрватске националне мањине суочавају се у области образовања на свом матерњем језику са сличним проблемима као и Бошњаци. Због негативног наслеђа из деведесетих година родитељи нерадо уписују децу у одељења где се целокупна настава изводи на хрватском наставном језику. Не постоји довољно развијена свест о потреби изучавања

матерњег језика због велике сличности са српским језиком. Број деце у хрватским одељењима се смањује. Због малог броја ученика често се формирају комбинована одељења. Од следеће школске године започиње предметна настава на хрватском језику, а да при томе нема ни учбеника ни наставног кадра. Сама хрватска заједница располаже изузетно ограниченим људским ресурсима који би били кадри да се изборе са проблемима у домену образовања на матерњем језику. Обавеза државе је да, као и у претходном случају, пружи помоћ у области образовања.

Румуни

Заступљен је и модел целокупне наставе на матерњем језику као и модел наставе на српском језику уз изучавање изборног предмета *Румунски језик са елементима националне културе*. Румунска национална мањина остварује право на образовање на матерњем језику од основног до високошколског образовања. Као и код свих националних мањина, очигледан је недостатак наставног кадра који би изводио наставу на матерњем језику. Национални савет румунске националне мањине активно ради на пољу образовања: ове године доделио је одређени број обавезујућих стипендија у сарадњи са локалном самоуправом припадницима румунске националне мањине за школовање у Републици Румунији.

Бугари

Постоје различита становишта у погледу образовања на матерњем језику између родитеља припадника бугарске националне мањине и Националног савета бугарске националне мањине. Национални савет заступа мишљење да се у циљу очувања националног идентитета Бугара целокупна настава изводи на бугарском језику, док се родитељи при упису деце у први разред опредељују за наставу на српском језику и за изучавање изборног предмета *Бугарски језик са елементима националне културе*. Бугарски национални савет врши притиске на релевантне институције да се примењује само модел целокупне наставе на бугарском језику и да се не спроводи анкетање родитеља при упису деце, чиме би се родитељима ускратило њихово основно грађанско право да изаберу врсту образовања које ће њихова деца имати, а које је загарантовано свим инструментима међународне заштите људских и мањинских права⁷. Ово размишљање узрок је многих конфликтних ситуација на локалном нивоу. Једно од могућих решења је организовање округлог стола где би се у присуству представника међународних институција родитељима, директорима школа и члановима националног савета објаснила њихова права у домену образовања на матерњем језику и решења предвиђена законом.

⁷ Члан 26. Универзалне декларације о људским правима

Припадници бугарске националне мањине су се једини изјаснили за двојезични модел наставе. У Босилеграду се у основној школи „Георги Димитров“ изводи двојезична настава.

Буњевци

Буњевци имају свој Национални савет. Правилник Покрајинског секретаријата у коме је објављен наставни програм за наставни предмет *Буњевачки језик са елементима националне културе* је ван снаге. У току је стандардизација буњевачког говора у Матици Српској у Новом Саду коју је покренула буњевачка национална мањина.

Буњевци немају предмет у коме би изучавали матерњи језик са елементима националне културе, јер је дефинисање става о буњевачком као говору или језику још увек у току. Статус буњевачког говора је стални узрок конфликта на локалном нивоу у општини Суботица између Националног савета хрватске и Националног савета буњевачке националне мањине.

Роми

Ромски, као изборни предмет *Ромски језик с елементима националне културе* предаје се у школама у Војводини. Проблеми који су били везани за стандардизацију ромског језика кренули су са мртве тачке. Штампана је прва граматика ромског језика⁸. Међутим у дефинисању организоване наставе за овај предмет тешкоће чине и чињеница да ромски језик још увек није стандардизован. Роми из Војводине или Врању, Роми у Шумадији говоре различитим наречјима. Проблем је у великом утицају националног језика на говор Рома. Нема компетентних наставника који би изводили наставу, кадар је неквалификован. У току су договори и прве акције о оснивању Катедре за ромологију на Филолошком факултету у Новом Саду и Београду. Ромски језик се као студијски предмет изучава на универзитетима у Паризу, Трсту, Прагу, Нитри, Букурешту и Будимпешти, са тенденцијом да се студира и на другим универзитетима у Европи и САД. Роми немају наставу на свом језику, похађају наставу на српском језику⁹.

У оквиру Декаде Рома, 2005 –2015. покренута је афирмативна акција у којој учествују и остале земље Региона. У оквиру афирмативне акције у области образовања школске 2005/06. године одређени броја ромске деце је уписан у основне и средње школе и на факултете. У току је и акција

8 Рајко Ђурић, Граматика ромског језика

9 Често се уписују у школе за децу ометену у развоју (некада се тамо упућују због „погрешне“ процене - проблеми неразумевања српског језика, нерадо примање у „нормална“ одељења, Понекад и сами родитељи то желе да би деца лакше и брже завршила основну школу; има их доста у школама за основно образовање одраслих, мада најчешће нису одрасли, већ прерасли основци).

Министарства просвете и спорта везана за посебно обучене асистенте који би пружали помоћ ромској деци.

Проблеми наставе

Јасно се намећу бројни проблеми који у области образовања националних мањина прате узбуркани балкански *melting pot*.

- Недовољно међусобно познавање народа који живе на простору РС које се одвија у више праваца: националне мањине међусобно и непознавање које постоји на релацији мањина–већински народ.
- Неразумевање међу народима који живе на простору Србије као резултат међусобног непознавања; постојање језика мржње који је посебно присутан у медијима. Високо развијена нетолеранција (Стојановић, 2005).
- Дисхармонија правне регулативе присутна у домаћем законодавству.
- Неусаглашеност недељног оптерећења ученика, припадника националне мањине са ученицима већинског народа.
- Уџбеници лоше преведени, скупљи, не излазе на време. Овај проблем се јавља и у осталим земљама у региону, на пример у Румунији (Рус, 2005:47).
- Наставни кадар недовољно оспособљен или потпуно нестручан за остваривање наставе на језику националне мањине. Недовољно семинара за њихово усавршавање. Непостојање, за неке мањине, високошколских установа или универзитетских курсева у оквиру постојећих, за школовање квалификованог наставног кадра.
- Лоша опремљеност библиотека књигама и осталим публикацијама на језицима мањинске заједнице.
- Није обезбеђено школовање на мањинским језицима на свим нивоима образовања. Проблем интеграције деце која део школовања обављају на матерњем језику на вишим нивоима школовања. Деца нису у стању да прате наставу на српском, кад престану да похађају двојезичне или школе на матерњем језику.
- Већа активност, позивање на одговорно обављање дужности чланова националних савета и њихових комисија на изради планова и програма, обезбеђивању уџбеника, осавремењивању наставе и образовању наставника.
- Успостављање настава мањинских језика за ученике већинске заједнице, са циљем бољег упознавања и превазилажења проблема везаних за непознавање, језик мржње, толеранцију¹⁰.
- Континуирана акција у средствима информисања. Појачана казнена политика за прекршиоце.

10 У Црној Гори неалбанци могу учити албански од првог разреда основне школе факултативно, 2 часа недељно www.wes.org/ca.

- Систематско обавештавање родитеља о њиховим правима при упису децу у основне и средње школе
- Развијање свести код родитеља о значају изучавања матерњег језика и рад на неутралисању негативног наслеђа из деведесетих година.
- Поновно увођење наставног предмета *језик друшћивене средине* или омогућавање да се као други страни језик изучава један од језика мањине која је заступљена на локалу.
- Прописивање двојезичне наставе.
- Афирмисање двојезичне наставе и њено проширивање на језике националних мањина од предшколског и основног образовања (требало би бити обавезно) до високошколског образовања (тамо где могућности образовног система то допуштају).
- Афирмисање вредности билингвизма.
- Системско решавање начина стимулсања билингвалног наставног кадра.
- Стварање услова за образовање билингвалног кадра у оквиру постојећег образовног система децентрализацијом образовања.
- Доношење одговарајуће законске регулативе којом би се регулисао статус и начин финансирања лектората.
- Развијање међународне сарадње у области образовања са матичним земљама националних мањина.

Страни језици

У Србији се страни језик почиње учити у 1. разреду основне школе.

Други страни језик учи се од 5. разреда основне школе. У средњим су школама обавезна два страна језика. Током реформе школства, која континуирано траје од 2000. године, вођена је велика полемика у вези са увођењем страног језика од првог разреда основне школе. Иако се у Програму рада Одбора за стандардизацију у раздобљу које је пред нама од 25. 12. 1998. говори о продору енглеског језика у све поре планетарног живота па и на српско говорно подручје као и о обавези што бољег познавања тог језика (и истовременој заштити српскога), та иницијатива имала је и своје противнике¹¹.

У понуди министарства налази се шест језика: енглески, француски, немачки, руски, италијански и шпански. За све ове језике постоје савремени програми усклађени са савременим достигнућима аквизиционе лингвистике, као и научним начелима и практичним обрасцима Европског референтног оквира за живе језике. Претпостављени нивои ЕРО-а

11 „Заменик министра просвете и спорта Србије Милан Брдар изјавио је током пролећа 2004. да страни језик у основним школама у Србији не би требало да се изучава од првог разреда, не само због недостатка стручног кадра, већ и због стратешких интереса земље и правилног образовања младих.“ (www. b92. net)

након основне школе А2, након средње школе Б1. Уведена двојезична настава на француском, италијанским и енглеском језику.

Уместо закључка – Карактеристике језичке политике Србије

Језичка политика је углавном конзервативна, усмерена према симболичкој димензији језика, истицању нације и окренута историји. Законски оквир се усаглашава са позитивним европским прописима. У већини случајева усклађен са међународним стандардима.

Већински језик изричито се схвата као национални симбол, уклапајући се у романтичарско-националистичке ставове модуларног обраца.

Крајњи циљ језичке политике је асимилација у већински комуникацијски простор, али углавном без инсистирања на одрицању од сопственог језика и културе. Ситуација се разликује зависно од дела земље. У Војводини се чине посебни напори, инструменти институција релативно добро функционишу, те бисмо могли говорити и о интеграцији у целину друштва уз помоћ властитог језика.

Проблем терминологије везане за називе нација, етничких група, националних мањина не садржи у себи само формалне већ и суштинске политичко-историјске несугласице око признавања статуса језика (Власи и Румуни, Хрвати и Буњевци, Босанци и Бошњаци).

Проблем образовања на мањинским језицима веома је изражен због неусаглашености деловања институција, националних савета и њихових представника и корисника, припадника националних мањина, родитеља. Нема се утисак да су представници изабрани у Националне савете стварни представници мањинског народа и њихових интереса.

Ромима је признат статус националне мањине, у току су све озбиљне конститутивне делатности везане за стандардизацију језика, побољшање нивоа просвећености, образовања наставног кадра из којих би произашле и остале делатности везане за проблеме социјалне запуштености.

За дефинисање модерне језичке политике потребна је веома детаљна анализа свих параметара, која би се могла преточити у стварање националне стратегије у новој српској држави. Нова стратегија помогла би новим генерацијама да се без потешкоћа укључе у савремене токове вишејезичности и вишекултурног амбијента савремене Европе.

Библиографија:

- Бугарски, Ранко. 2002. *Лица језика*. Београд: Библиотека XX век, 116.
- Бугарски, Ранко. 2004. *Нова лица језика- социолингвистичке теме*. Београд: Библиотека XX век, 128.
- Бугарски, Ранко. 2005. *Језик и култура*. Београд: Библиотека XX век, 147.
- Dell'Aquila, Vittorio, Iannacaro, Gabriele. 2004. *La pianificazione linguistica*, Carocci, Roma.

- Филиповић, Јелена 2006, Идеолошки аспекти политике и планирања наставе језика, *Савремене тенденције у настави језика и књижевности*, Зборник радова, Филолошки факултет, Београд, у штампи.
- Игњачевић, Анђелка 2003, Страни језици у језичкој политици – нови трендови. *Језик, друштво, сазнање – Професору Ранку Бугарском од његових студената* (ур) Д. Кликовац / К. Расулић, Београд, Филолошки факултет, 59–71.
- Кочић-Ракочевић, Наташа, Миљевић, Анђелка, 2003, *Роми и образовање. Између потреба, жеља и могућности*, Дечји ромски центар, Београд
- Ковач-Церовић, Тинде, Љиљана Левков (ур.). 2002. *Квалификационо образовање за све. Пути ка развијеном друштву*. Београд: MPSRS, Сектор за развој образовања и међународну просветну сарадњу; Одељење за стратешки развој образовања.
- Микеш, Меланија, 2001, *Како су границе само тарабе*, Истраживања двојезичности у Војводини, Југословенско друштво за примењену лингвистику и Футура публикације, Нови Сад
- Mikes, Melanie, 2002, Sociolinguistic background of kindergarten children in bilingual settings. *International Journal of Sociology of Language* 151: 49–67.
- Микеш, Меланија, 2004, Пројекат – Развијање и неговање матерњег и нематерњег језика и интеркултуралности код деце у Војводини, *Језички изазови Војводине Европи*, Зборник, Нови Сад, стр.69–71
- Ricento, Thomas. 2000. Historical and theoretical perspectives in language policy and planning. *Journal of Sociolinguistics* 4/2: 196–213.
- Рус, Калин (2005) *Образовање на језицима националних мањина у Румунији, Изазови образовања на мањинским језицима*, Педагошки завод Војводине, Нови Сад, стр. 47
- Siguan, Miquel, 2004, *Језици у Европи*, Школска књига, Загреб
- Skutnabb-Kangas, Tove. 2002. *Language Policies and education: the role of education in destroying or supporting the world's linguistic diversity*. <http://www.linguapax.org/congres/plenaries/skutnabb.html>
- Skutnabb-Kangas, Tove. 2005. *Endangered linguistic and cultural diversities and endangered biodiversity - the role of educational linguistic human rights in diversity maintenance*. www.pen-kurd.org/Diyarbakir-seminar/tove-endangered-linguistic-and-cultural-diversities.html
- Skutnabb-Kangas, Tove, Robert Phillipson and Miklós Kontra. 2001. Reflections on scholarship and linguistic rights: A rejoinder to Jan Blommaert. *Journal of Sociolinguistics*, 5 (1): 143–155.
- Spolsky, Bernard (1998) *Sociolinguistics*, Oxford University Press, Oxford, New York.
- Стефановић Даница, 2005 (ур.) Стање и перспективе образовања националних мањина, *Изазови образовања на мањинским језицима*, Педагошки завод Војводине, Нови Сад, стр.55– 62.
- Стефановић Даница, 2004, Стање и (не)могућности учења матерњег језика у основним школама у Војводини, *Језички изазови Војводине Европи*, Зборник, Нови Сад, стр. 55–58.
- Стојановић, Биљана 2005, Законска регулатива о образовању на језицима националних мањина *Изазови образовања на мањинским језицима*, Педагошки завод Војводине, Нови Сад, стр. 48–55.
- Точанац, Душанка. (1990). Учење језика у СФР Југославији. *Зборник радова са Прве конференције Живи језици: учење/настава – комуникативни процес и образовање наставника*. (пп. 5–16). Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.

Tollefson, James W. 2002. The language debates: preparing for the war in Yugoslavia, 1980–1991. *International Journal of Sociology of Language* 151: 65–82.

Vučo, Julijana L'italiano nel sudest dell'Europa – una lingua „ecologica“. Storia, attualità e prospettive didattiche, *Atti del XXXVI Congresso SLI „Ecologia linguistica“*, 2002, Bergamo, 2003

Вучо, Јулијана. (2004). Страни језици у реформи образовања у Србији. *Васпитање и образовање*, 152–166.

Vučo, Julijana.. (2005). Istituzioni e insegnamento di lingue straniere. Verso una politica europea. In: *Lingue, istituzioni, territori. Riflessioni teoriche, proposte metodologiche ed esperienze di politica linguistica. Atti del XXXVIII congresso internazionale di studi della società di linguistica italiana (SLI). Modena, 23–25 settembre 2004*, (pp. 435–445). Roma: Bulzoni.

Библиографија сајтова:

www.gov.yu

www.ethnologue.com

www.informator.co.yu

www.srbija.sr.gov.yu

www.montenegro.yu

www.rastko.org.yu

www.sok-kosovo.org

www.wes.org/ca

www.ecml.at/10/pdf.trim.pdf

LINGUE NEL SISTEMA FORMALE DI EDUCAZIONE IN SERBIA

Definendo le affermate teorie sociolinguistiche sulla politica e pianificazione linguistica, nel presente lavoro si offrono i dati sulla situazione attuale nell'ambito della pianificazione e dell'attuazione delle politiche linguistiche nel sistema formale di educazione della Serbia.

Si presenta la realtà plurilingue serba e si discutono le forme di educazione e della pianificazione acquisizionale proposte dalle disposizioni legislative (lingua serba L1, L2, lingue minoritarie, lingue straniere).

Si analizzano le linee generali dell'attuazione delle disposizioni legislative relative alla politica linguistica, istituzioni e strumenti che partecipano alla loro realizzazione nella vita reale.

Si presentano gli atteggiamenti e le norme relative alle lingue minoritarie (albanese, bosniaco, ulgario, croato, rom, rumeno, ungherese), alle lingue straniere ed alla loro applicazione nel sistema formale di educazione della Repubblica di Serbia.

Julijana Vučo

Павел КРЕЈЧИ
Брно, Чешка

ИЗУЧАВАЊЕ СРПСКОХРВАТСКОГ, ОДНОСНО СРПСКОГ ЈЕЗИКА НА МАСАРИКОВОМ УНИВЕРЗИТЕТУ У БРНУ У ПОСЛЕДЊИХ 15 ГОДИНА

У раду се даје анализа обима и начина изучавања српскохрватског, односно српског језика на Масариковом универзитету у Брну у последњих 15 године, тј. од времена распада бивше југословенске заједнице до данас.

Кључне речи: славистика, југославистика, балканистика, сербскохрватистика, србистика, кроатистика.

Током последњих петнаест година на универзитету у Брну се изучавао српскохрватски, односно српски језик од самог почетка: од 1991. г. у оквиру југославистике, после у оквиру српског језика и књижевности.

Југославистика је представљавала српскохрватски језик и српску, хрватску и словеначку књижевност; основе словеначког и македонског језика су се изучавале као једносеместрални предмет. Још током студија југославистике било је очигледно да ова струка неће издржати темељне друштвено-политичке промене које су на подручју тадашње Југославије почеле 1990. године, у складу с почетком распадања комунистичког друштвеног система у средњој, источној и југоисточној Европи. После 1991. г. југославистика као смер више није била у плану петогодишњих магистарских студија. Након потребних акредитација 1993. г. први пут је могао бити студентима понуђен **македонски језик и књижевност**, а 1994. г. **словеначки језик и књижевност**. Мало касније, 1997. г., дошло је време за **српски језик и књижевност**, а тек 1999. г. за **хрватски језик и књижевност** (као самосталног универзитетског смера у магистарском програму). „Закашњење“ српске и хрватске филологије је било условљено тиме што смо чекали да заврше студије сви студенти југославистике и проблемима око лектората (било српског, било хрватског језика). Од 2002. године структура наших смерова одговара Болоњској декларацији, тако да су стари петогодишњи магистарски програми били замењени за трогодишње студије завршене бакаларским државним испитом, на које се надовезује двогодишњи магистарски програм. Како би се створила комплетна слика јужнословенских филологија, треба још да споменемо **бугарски језик и књижевност** (кандидати су могли да бирају ову специјалност 1989. г. и после тога још шест пута, последњи пут ове године) и **балканистику**, која је понуђена од 2003. године у програму основних студија, а од идуче године такође у надовезујућем магистарском програму.

Уводни део свог реферата могу, дакле, да закључим задовољном констатацијом да сада предлагемо шест јужнословенских специјалности у програму основних студија и надовезујућем магистарском програму; осим тога студенти могу да продуже своје образовање у трогодишњем програму докторских студија – они који су више заинтересовани за књижевност имају могућност да упишу *Теорију и историју словенских књижевности* или *Књижевну компаративистику*, они који више воле лингвистику могу изабрати програм *Палеославистику и словенски језици*.

Сада ћемо се вратити настави српскохрватског, односно српског језика. Језик који се изучавао у оквиру југославистике звао се српскохрватски. Студенти су имали могућност да користе неколико чешких уџбеника српскохрватског језика: *Srbocharvátština pro jazykové školy I/II* (Vida Ljacká – Lida Malá, SPN, Praha, I: 1973³, 1. izd. 1969; II: 1985², 1. izd. 1970), *Srbocharvátština pro samouky* (Anna Jeníková, SPN, Praha, 1987⁵, 1. izd. 1972) i *Cvičebnice srbocharvátštiny* (Vladimír Togner, SPN, Praha, 1963). На почетку се више користио уџбеник А. Јеникове, касније – углавном због већег броја и боље обрађених вежбања – уџбеник за школе језика. Ови уџбеници су били основа језичке припреме студената југославистике прве и друге године студија српскохрватског... Да ли заиста „српскохрватског“? Кад боље погледамо садржај горе споменутих уџбеника, видимо да су били писани латиницом (због једноставнијег прихватања језика са стране говорника чешког језика), али језик текстова представља углавном источну, екавску варијанту – „z důvodů praktických“, како то објашњава V. Togner (1963, s. 4), „protože je to snadnější a jednodušší“ (Ljacká – Malá, 1973, s. 5), „z důvodů pedagogických“ (Jeníková, 1987, s. 5). Битно је било такође порекло лектора (ако говоримо о југословенском лектору) или којим „српскохрватским“ идиолектом влада (ако говоримо о чешком лектору). Прве две године студенти југославистике су имали чешког лектора, његов српскохрватски је био источне варијанте, тј. у складу с уџбеницима. Међутим, наредне две године је катедра добила официјалног лектора из Загреба, а његов идиолект свакако је био хрватски. Уколико студенти југославистике нису имали неке надстандардне индивидуалне односе са Србијом или, боље речено, са српским језичким простором, прихватили су онда хрватски језички стандард, тј. у старијој терминологији српскохрватски језик западне (ијекавске) варијанте.

Зашто говорим о томе?

1. Желим да покажем да није било могућности да студенти науче практични „српскохрватски језик“ у његовој „нерасцепљеној“ целини – они су могли да приме само источну или западну варијанту, али не довољно добро обе, иако с теоретске стране гледишта могу да се добро оријентишу у томе које језичке особине су типичне за једну, а које за другу варијанту.

2. Желим да покажем да избор варијанте у значајној мери зависи од тога какви уџбеници се користе. Уколико не постоје други осим оних који

су изграђени на источној (екавској) варијанти, онда се подразумева да ће се као „српскохрватски“ ширити претежно његова источна, тј. српска варијанта.

3. Уколико важи чињеница да подела српскохрватског језичког простора на источни и западни део није било само техничка ствар, него је требало имати на уму постојећу „етнификацију“ или „национализацију“ обеју варијаната (макар и скривену, не сасвим тачну и официјално неподржавану), морамо да констатујемо да сужавање значења термина „српскохрватски“ у наставној пракси и његово схватање као синонима за источни (тј. српски) део тог простора није било баш коректно према западном (тј. претежно хрватском) делу српскохрватске језичке територије.¹

4. Из више наведених разлога (и не само на основу њих) решили смо да ће се у Брну студирати одвојено српска и одвојено хрватска филологија. Тврдња да су ова два језика у ствари један језик и да онда нема смисла да се изучавају одвојено, може у одређеној мери важити за граматичку структуру. Међутим, студирање стандардног (књижевног) језика није само граматика него и друге лингвистичке дисциплине – лексикологија, стилистика, научна терминологија, систем дијалеката, историјски развој... Уз све то, још морамо узети у обзир богату књижевност коју можемо назвати „српскохрватском“ само условно – када на пример желимо да нагласимо припадност писаца српскохрватскоме језичком простору. Што се тиче историје и садашњости књижевне продукције, боље је да се употребљавају термини хрватска / српска (или српско-црногорска) / бошњачка књижевност. Уосталом, ови термини се користе сасвим нормално – види нпр. називе у *Речнику балканских писаца*.²

Од 1997. године дакле нудимо студентима смер који се зове **српски језик и књижевност**. У програм славистичких студија смо га досада укључили три пута (још 2002. и 2005. г.). Први апсолвенти су још студирали према староме петогодишњем магистарском програму. Треба да кажем да су тада студије биле претежно двосмерне, тј. сматрало се уобичајено студирање још једног смера – например друге филологије (чешке, руске, немачке, енглеске,...) или нефилолошког смера (историја, театрологија, филмологија, музикологија, и сл.). Студент је морао да напише завршни

1 Коректније у том смислу је радио аутор чешке Практичне граматике српскохрватског језика Jan Sedláček (*Stručná mluvnice srbocharvátštiny*, Academia, Praha, 1989) који изричито говори о екавској/ијекавској и одвојено о српској/хрватској варијанти, кад још у предговору каже ово: „Srbocharvátšský spisovný jazyk se vyznačuje značnou variantností, jež se projevuje zvláště v slovní zásobě a do jisté míry také v mluvnici. Nejnépádnější je dvojí tzv. ekavská a ijekavská (jekavská) spisovná výslovnost. (...) V mluvnici se přihlíží také k některým rozdílům mezi srbskou a charvátskou variantou spisovného jazyka.“ (Sedláček, 1989, s. 5).

2 Dorovský, Ivan a kol.: *Slovník balkánských spisovatelů*. Albánská literatura; Bosensko-hercegovačka literatura; Bulharská literatura; Charvátská literatura; Makedonská literatura; Slovinská literatura; Srbská a černohorská literatura. Libri, Praha, 2001.

рад (дипломски на једном смеру који је требало да буде одбрањен и тзв. годишњи на другом – који смер ће бити дипломски, а који недипломски, зависило је од одлуке студента) и да положи државни испит. Када је на овакав начин завршио студије једног и другог смера, само тада је завршио своје универзитетско образовање и добио академску титулу магистар (Mgr.). Афирмисање Болоњске декларације на Масариковом универзитету значило је реструктуризацију старих магистарских програма и обликовање нових програма универзитетског образовања у три степена. Старе магистарске програме морали смо преобликовати у двостепену форму – основни степен је трогодишњи и зове се бакаларски, други степен је двогодишњи и зове се надовезујући магистарски (атрибут се користи због разлике у односу на старе магистарске програме). Требало је да решимо који предмети ће бити у основи бакаларских студија, а који ће представљавати магистарски степен. Бакаларски програм српске филологије сада укључује курс језика (сваког семестра), фонетику, фонологију, морфологију, творбу речи и синтаксу српског језика (три семестра) и српску књижевност (три семестра). Осим тога, студенти уписују неколико једносеместралних предмета: основе науке о језику, основе науке о књижевности, основе науке о словенским језицима (предмет Словенски језици у дијахроном аспекту), преглед српске историје и културе и преглед географије, политике и привреде Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Овакав програм је намењен у првом реду студентима двосмерних студија. У последње доба, међутим, има све више студената који бирају само један смер. У том случају, осим наведених обавезних предмета, студенти морају уписивати друге предмете из понуде осталих смерова (најбоље филолошких). Завршни процес представља завршни рад (бакаларски на дипломском смеру /треба да буде одбрањен/ и тзв. завршни рад смера на недипломском смеру), на крају студент полаже државни испит који се састоји од четири предмета – практични српски, српски језик, српска књижевност и географски, историјски и друштвено-политички преглед Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Слично функционише надовезујући магистарски програм српског језика и књижевности. Међутим, већину предмета намењених студентима другог степена – било једносмерних, било двосмерних, обезбеђује Катедра за славистику (тачније њен Семинар јужнословенских филологија и балканистике). Наставља се с језичким вежбама, а осим тога нудимо студентима лексикологију, стилистику, дијалектологију и историјски развој језика, често у контрасту с другим јужнословенским језицима и делимично у контрасту с чешким. Студенти обавезно уписују најновију српску књижевност, компаративну словенску књижевност и старословенски језик. С подручја историје и културе могу изабрати предмете с темом историје балканских земаља од 1878. до 1945 г., историје и распада југословенске државе, косовског питања или чешко-српских односа. Завршни процес представља завршни рад (магистарски на дипломском смеру /треба да буде одбрањен/ и тзв.

завршни рад смера на недипломском смеру магистарског програма), на крају студент полаже државни испит који се састоји од трију предмета – српски језик, српска књижевност и словенски књижевни контекст и географски, историјски и друштвено-политички преглед балканских земаља.

Српски језик се изучава још у оквиру једног другог смера – **балканистике**. Дозволите ми само да кажем неколико речи о њему: ради се о смеру који представља алтернативу филолошким студијама. Док се у центру пажње филолошких смерова налазе језик и књижевност, балканистика као више ареални смер има у својој основи три научне струке – језик(е), књижевност(и) и историју (земаља Балканског полуострва). Акцент се ставља на разумевање међусобних односа и веза (нарочито на подручју књижевности и историје). Што се тиче практичног језика, студенти-балканисти на почетку свог студирања бирају између српског и хрватског језика, после прве године још између бугарског и македонског. На крају својих основних студија – тј. након три године изучавања српског или хрватског и након две године изучавања бугарског или македонског – наш апсолвент-балканиста је припремљен да разуме језик на читавој територији словенског Балкана, тј. од Истре до Бургаса. Ове године смо успели да добијемо акредитације и за магистарски степен балканистике, а осим тога смо још морали да променимо структуру бакаларског програма балканистике, те је више нећемо нудити у форми двосмерних студија, већ само у знатно проширеном облику као једносмерне студије.

Лектораш српског језика од самог почетка је био обезбеђиван лекторима македонског језика који су, свакако, били способни да изучавају и српски, захваљујући позицији коју је имао српски (српскохрватски) језик из времена југословенске федерације. Због ограничених новчаних средстава катедра није била у стању да осигура лектора-изворног говорника за више од 2–3 смера. Балканистички семинар је већ имао македонског лектора, катедра је, међутим, настојала да тај лектор говори још један други јужнословенски језик; тако је први македонски лектор био у ствари лектор македонског и словеначког језика. Сви лектори, који су радили после, истовремено су обезбеђивали и лекторат српског језика (осим македонског). У том тренутку нам се ово решење чинило боље него варијанта да српска филологија не постоји уопште на нашој катедри. Током времена наведени модел је показао своја ограничења – лектори Македонци су додуше били способни да дају студентима довољне основе српског језика, међутим, на вишим курсевима су почели да се испољавају њихови лимити – напосто нису били Срби, тако да нису могли да имају знање језика исте вредности и истоветну друштвено-културну оријентацију као лектор Србин. Зато нам је добро дошла могућност да користимо понуде регионалних власти Јужноморавског региона, које су у складу са његовом концепцијом изграђивања сарадње између Јужне Моравске и Шумадијског округа у Србији. Захваљујући изванредно плодној сарадњи из-

међу регионалних власти и славистичке катедре брњенског универзитета, добили смо могућност да од академске године 2005/2006 запослимо две младе лекторке српског језика – дипломиране бохемисте из Београда. Ова два млада стручњака одмах су преузела готово читаву наставу практичног српског језика у оквиру србистике, као и у оквиру балканистике, а осим тога сада можемо да понудимо два семестра изучавања основа српског језика и другим студентима Филозофског факултета (пре свега бохемистима и славистима).

**THE STUDIES OF SERBO-CROATIAN,
VIZ. THE SERBIAN LANGUAGE AT THE MASARYK UNIVERSITY
IN BRNO DURING THE LAST FIFTEEN YEARS**

Summary

The paper analyses the scope and types of studies of Serbo-Croatian, viz. the Serbian language at the Masaryk University in Brno during the last 15 years, i. e. from the time of the dissolution of the former Yugoslav community to date. It has been pointed out which changes in the study of South-Slavic languages have been caused by the social-political changes in the Balkans region.

Pavel Krejči

Весна ЛОПИЧИЋ

Ниш

НАРАЦИЈОМ ДО ИДЕНТИТЕТА: АУТОБИОГРАФИЈА ДРАГАНА ТОДОРОВИЋА¹

Тодоровићева аутобиографија *Књига осветле: блуз за Јужославију*, има практично три завршетка који уместо одговора у виду заокружене приповести о личности и животу једне особе намећу преиспитивање наоко једноставне линеарне наратије хронолошког типа. Претпоследњи пасус се завршава реченицом: „Било какво име је добро када немаш ништа,“ (382) последњи параграф се завршава речима „Ми смо само јунаци чији аутор је мртав,“ (382) док се цела књига завршава транскриптом Би-Би-Сијевих вести од 4. фебруара 2003. када је најављена претпоследња фаза дезинтеграције Југославије кроз распуштање Југословенске скупштине и формирање Србије и Црне Горе (383). Тиме аутор индиректно указује на три теме које га заокупљају док наратијом трага за сопственим идентитетом: 1) потрага за именом, макар и сопствене болести, део је напора појединца да себе дефинише као личност; 2) приповедач као уметник/књижевник трага за собом кроз стварање ликова који остају за њим; и 3) грађанин кроз вихор страхотних догађаја формира националну свест као део сопственог идентитета. Аутобиографска форма овим тематским нитима даје још више упечатљивости од приповедања у трећем лицу јединине. Циљ овога рада јесте да истражи у којој је мери аутор успео да кроз приповест о сопственом животу дође до самоспознаје и јасног идентитета.

Кључне речи: аутобиографија, наратија, лични идентитет, колективни идентитет, уметнички идентитет, српска дијаспора, Канада.

Дефиниција аутобиографије као књижевног жанра садржана је у самом термину, те стога делује јасно и прецизно: аутобиографија је спис о сопственом животу. Међутим, Никола Грдинић који је покушао да ближе одреди овај појам није задовољан овако једноставном дефиницијом: „Аутобиографија се не може посматрати као врста, њена жанровска структура није довољно очврсла, али се аутобиографијом не може сматрати ни свако писање о сопственом животу.“ (Грдинић, 139) Овим се указује на проблематичну блискост аутобиографије са мемоаром, биографијом и романом са једне стране и историографском и дневничком прозом са друге. Хибридикација кроз увођење исповести, анегдота, епистоларних путописа, портрета, хроника итд. само додатно усложњава проблем разграничења аутобиографије од сродних жанрова.

Нешто је прецизнија дефиниција коју даје Рој Паскал: „Она подразумева реконструкцију тока нечијег живота или дела живота, под стварним

¹ Овај рад је израђен у оквиру пројекта 148024Д, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије

околностима под којима је проживљен“ (Паскал, 9). У средишту аутобиографије налази се појединац/аутор, не спољашњи свет, иако се његов живот одвија у том свету и неизоставно трпи његове утицаје.

Поред ове егоцентричности аутобиографске прозе, други важан елемент јесте интеракција која се одвија између приповедача и догађаја. Аутобиограф не преноси чињенице већ своја искуства у вези са тим чињеницама или догађајима, при чему је неопходно да буде селективан. Дискриминација и селекција су инструменти којима се писац аутобиографије обилато служи, да га не би скрхала неописива сложеност и тривијалност живота.

И као треће, уколико је уопште могуће извући три најважније одлике аутобиографије као жанра, она мора да се чита као прича. Најчешће хронолошки описани, најважнији догађаји из нечијег живота држе пажњу читаоца својом непредвидивом, али неумитном логиком коју намеће (занимљива) личност приповедача. Наративни аспект аутобиографије објашњава њену све већу популарност код читалачке публике која налази задовољство не само у ситним куриозитетима из живота запажених личности, већ и у праћењу њиховог развоја и духовног раста. Аутобиографија као приповест ствара утисак о постојању реда у животу, о могућој мада неприметној кохерентности појава, о снази појединца над хировитим околностима. Ма како апсурдно звучало, ово није само разлог због кога се аутобиографије читају, већ је често и мотив за њихово писање.

Стендал је рекао: „Не тврдим да пишем историју, већ да једноставно бележим своје успомене не бих ли погодио какав сам човек био.“ Ретроспектива сопственог живота кроз аутобиографију има за циљ самоодређење и самоспознају. Трагање за идентитетом подразумева враћање у прошлост која може деловати хаотично и неусмерено уколико се лично искуство посматра као маса насумичних догађаја. И сама потреба за писањем аутобиографије може да указује на постојање проблема у тренутку приповедања. Било да настаје у позном добу да би се заокружио један успешан животни пут или у периоду духовне кризе када се у прошлости тражи узрок постојећег стања, аутобиографија повезује прошлост и садашњост и пружа просветљавајуће увиде у сопствени живот. Појављује се неки вид обрасца који уноси смисао у привидни хаос егзистенције и баца ново светло на садашњи тренутак. Хронолошко ређање догађаја током процеса интроспекције уноси ред и прошлости даје конкретан облик, без обзира на степен самоиспуњења који је карактерише.

Оно што аутобиографији даје коначну форму и дефинише њен смисао јесте и тачка гледишта, односно место и време када аутор одлучује да свом животу да наративни облик. Са те конкретне тачке, приповедач дијахроно прати свој живот и тумачи га из тог угла, тако да је за интерпретацију његове животне приче тачка гледишта изузетно важна. Она се не узима арбитарно, већ се бира или се једноставно намеће стицајем околности.

У аутобиографији Драгана Тодоровића названој *Књиџа осветише*, тачка гледишта се појављује тек на крају текста, неких петнаестак страница пре последње одреднице. Наш читалац може наслутити да је приповедач у Канади и да из те перспективе сагледава најважније догађаје из свог живота на основу податка о реномираном канадском издавачу и текста који је писан на енглеском језику. Без тога би могао закључити да је аутобиографија дело човека у позним годинама који се носталгично враћа у своје најраније детињство. Цела приповест је организована по дневничком принципу, сем што је свака одредница дефинисана темом и догађајем, а не датумом. Текст због тога делује као каледоскоп сцена и призора који су се аутору урезали у памћење и који бљескају повремено по мистериозним просторима под/свести по којима овај типични емигрантски аргонаут трага за собом.

„Мислио сам да знам себе док нисам почео да пишем о себи.“ (Џонсон, 227) Овим речима би могао да се заврши аутобиографски текст Драгана Тодоровића, *Књиџа осветише: блуз за Југославију*. Можда су то пригодне речи за сваку ауто/биографију, јер писац било своје или нечије туђе историје неминовно долази до спознаја о свом предмету којих није био свестан на полазишту рада. Међутим, Тодоровићева књига има практично три завршетка који уместо одговора у виду заокружене приповести о личности и животу једне особе намећу преиспитивање наоко једноставне линеарне наративне хронолошког типа. Претпоследњи пасус се завршава реченицом: „Било какво име је добро када немаш ништа,“ (382)² последњи параграф се завршава речима „Ми смо само јунаци чији аутор је мртав,“ (382) док се цела књига завршава транскриптом Би-Би-Сијевих вести од 4. фебруара 2003. када је најављена претпоследња фаза дезинтеграције Југославије кроз распуштање Југословенске скупштине и формирање Србије и Црне Горе (383). Тиме аутор индиректно указује на три теме које га заокупљају док наративом трага за сопственим идентитетом: 1) потрага за именом, макар и сопствене болести, део је напора појединца да себе дефинише као личност; 2) приповедач као уметник/књижевник трага за собом кроз стварање ликова који остају за њим; и 3) грађанин кроз вихор страхотних догађаја формира националну свест као део сопственог идентитета. Аутобиографска форма овим тематским нитима даје још више упечатљивости од приповедања у трећем лицу једнине. Циљ овога рада јесте да истражи у којој је мери аутор успео да кроз приповест о сопственом животу дође до самоспознаје и јасног идентитета.

Било какво име је добро када немаш ништа

Жан Старобински тврди да је потреба да се напише аутобиографија увек последица неког радикалног прекида, преокрета или почетка новог

2 Референце које се тичу текста аутобиографије означене су само бројем у загради после наведеног одломка. Све одломке превела Весна Лопичић.

живота што аутору омогућава да споља сагледа сопствену личност која је проживела тај живот. У случају Драгана Тодоровића, Драган је израстао у Тодоровића, зрелу особу која може да исприча причу о детињству и младости дечака Драгана, али Тодоровић је у прилици да саопшти ту причу само зато што је дошло до преокрета који је Драганов живот заокружио и спремио за наративно обликовање. Тај прекид јесте емигрирање у Канаду 1995. године којим је његов претходни живот постао целина доступна приповедачу.

Процес искорењивања из једне и прилагођавања другој средини захтева позиционирање у односу на све одреднице културе новог националног колективитета. „Имигранти су потребни и треба им пожелети добродошлицу, али под условом да препознају свој статус дужника националном колективитету и испуњавају своје обавезе које подразумевају, према Мичоу (Michaud), усвајање језика, културе и погледа на свет те националне групе као и да подржавају њен суверенитет“ (Freinjal, 17). И у националним заједницама као што је канадска, високо котираним код имиграната из свих крајева света, испуњавање ових критеријума сматра се условом *sine qua non* за акултурацију новоприспелих досељеника. За већину њих, услови које Канада нуди су далеко изнад оних које су имали код куће, те је стога процес прилагођавања и неизбежних компромиса мање болан. Међутим, један број имиграната, нарочито међу интелектуалном елитом, акутно је свестан ненадокнадивих губитака које овакво искорењивање носи са собом.

Драган Тодоровић је, изгледа, међу онима који од почетка према чину емиграције гаје одређене сумње. Његова рекација на вест о добијању исељеничке визе то потврђује:

Изненада схватам: Имам лиценцу да умрем у Београду и поново се родим у Канади. Имамо лиценце да будемо заборављени и постанемо анонимни почетници у Канади. Да ли сам срећан? Више не знам. Да ли је уопште могуће отићи? (368)

Идеја о новом почетку подразумева новине, узбуђења, ишчекивања, откривања и неизвесност пуну наде у бољитак. Она обележава рађање новог идентитета који би требало да у живот унесе више смисла и доведе до духовног испуњења. Са друге стране, тај нови почетак, самом логиком исељавања, анулира велики део онога што карактерише дотадашњи живот. Емигрант не може са собом да понесе све оно што је саставни део његовог бића и то кидање и распарчавање сопственог интегритета је оно сачим Тодоровић не може да се помири:

На нашим картама пише: две торбе по 32 kg свака. Значи, једине особе које можемо да поведемо са собом су оне мртве. Дозвољене су само мале књиге. То значи џепни речници, погодни за азиланте. Нема књига из историје и кулинарства, нема енциклопедија. Нема репутације. Нема старих ципела. Нема ни осећања тегобе. Нема хране, нема пића, нема плоча. Нема репутације. Нема породице, нема пријатеља, нема успеха, нема неуспеха. (377)

У извесном смислу, његов културни и лични идентитет се брише и њему као Драгану Тодоровићу не остаје више ни име, јер у канадском културном окружењу оно не значи ништа. Он постаје имигрант из Србије, један од 150.000 (према Кљајићу), и све оно што је стварао деценијама остаје у прошлости, у оном претходном животу.

Особи истанчаног сензибилитета преостају успомене, сећања на све оне вредне тренутке који чине живот, тако да Тодоровић, у аутобиографском маниру, рекреира своју прошлост и своје некадашње ја. Пред читаоцем расте дечак из скромне крагујевачке породице, син јединац, који успева да се отргне из тесне малопаланачке средине и у Београду изгради своју новинарску каријеру. Освешћен млад човек свога доба субверзивно је присутан у дешавањима која претходе кризи, политичким превирањима, па и рату који следи. Затим конфузија, морална дезоријентисаност, али и одлучност („Ја у овоме нећу учествовати,“ 361) као и убеђеност („Било је још толико тога што је човек могао да уради,“ 361). На крају, разочарање, одустајање, одлазак.

На скоро 400 страница, Тодоровић се враћа спорим корацима уназад у потрази за оним идентитетом који се оформио у том и таквом периоду. Његова прва сећања сежу до пете године живота и иницијације у феномен смрти. Слика свињокоља, дугих ножева, мужевне моћи и крви формира у глави дечака идеју о животу као борби у којој снажнији побеђује. Његова инстинктивна реакција била је: „И ја бих то могао“ (3). У наивном опонашању одраслих, он одлучује да постане човек од челика тако што ће очврснути свој организам у леденој води. Традиционална патријалхална култура у лику његовог оца учи га да је понос најважнија ствар: „Људи могу све да ти одузму, али им никада немој дозволити да ти одузму понос“ (12). Његов лични идентитет се поступно гради на причама о идеолошком израстању нације кроз ратове и на верској православној традицији његове баке, да би се приликом поласка у школу социјалистички образовни систем прикључио формативним утицајима. Први врабац убијен ваздушном пушком уводи га у свет моћи у коме има контролу и осећа се као ловац. Сличан је осећај и када добија важан положај унутар комунистичког система власти:

Упао сам. Мој званични положај био је секретар за културу Социјалистичке омладине Србије, плата ми је била душло већа од обе плате мојих родитеља, управо сам се преселио у главни град, имао сам шофера на располагању и приватну секретарицу и моја будућност је била толико блистава да сам могао да купим нове, тамније наочаре за сунце (142).

Блага самоиронија као одраз гриже савести много је жешћа у подсвессти, што се разоткрива кроз један франкенштајновски сан. У њему је аутор „човек у настајању“ (145) и то би имало позитивне конотације, с обзиром да нова и успешна фаза његовог живота и професионалне и политичке каријере управо отпочиње. Међутим, у сну њега састављају од делова тела разних других живих људи са објашњењем које оправдава идео-

лошко касапљење својствено комунизму: „Сада ћеш постати много, много бољи човек, а твоје старо ја ће остати овде за друге људе којима су потребни делови тебе да би постали савршени. На крају, сви ћемо овде бити бољи“ (145). Подсвесна сумња у режим потврђује се фрустрацијама које Тодоровић доживљава на послу. Његова жеља да помаже младим уметницима из свих крајева земље и подстакне децентрализацију културе не наилази на одобравање, он схвата да никакав траг не треба да остане иза њега, да је пожељно да што мање зна, а да што више слуша и да је то пут ка успеху. Врста лојалности која се од њега очекује је лојалност систему, режиму, институцијама, а не људима. Тито је умро, нови људи долазе на власт, на Косову почињу немири, економска криза потреса Југославију и Драган Тодоровић испада из система. Његов идентитет младог политичког вође показује се незадовољавајућим и проћи ће још доста година док не добије одговор на питање: „Код некога је дошло до велике промене идентитета, али да ли сам у питању ја или све ово око мене?“ (235)

Оваква криза идентитета уобичајена је појава у животу индивидуалног субјекта, али у случају Драгана Тодоровића и целе његове генерације, она се поклапа са кризом колективног субјективитета. У периоду када је један систем вредности уздрман и појединац остаје без упоришта у заједници, неминовно долази до преиспитивања и довођења у сумњу свих претходних вредности:

Стално сам се питао шта се догодило оном момку који је проглашен студентом генерације, који је добијао све оне награде за писање, свирање и глуму. Шта се догодило са секретаром партијске ћелије на Правном факултету? Где је момак из хотела Југославија? Шта год да му се догађало, било је то у некој другој, срећнијој земљи. Ово је било нешто ново. Спознао сам брзину слободног пада (236).

У та не тако давна, а тако бурна времена, метафоричко искуство слободног пада било је заједничко огромном броју грађана Југославије, па стога и целој друштвеној заједници. Без одрживе политичке оријентације, без правне безбедности, без егзистенцијалне сигурности, појединац заиста има осећај пада који не ублажава ни једна полуга друштвених институција. Слободан пад у понор без дна постаје неподношљиво стање битисања из кога одређени појединци, као Драган Тодоровић, траже спас у емиграцији.

Онда када због своје субверзивне активности у односу на владајући режим мора да мења радна места у медијима на пар месеци, када ни љубав не може да га заштити од свакодневних фрустрација и тикови постају нагавештај могуће озбиљније болести, када се коначно у једној београдској улици нађе лицем у лице са човеком спремним да на њега пуца без икаквог разлога, он схвата да је време за одлазак.

Као и пад, и одлазак може бити метафоричан: „Људи одлазе у свим правцима. Неки одлазе напоље и затварају врата иза себе; неки се крију унутра и заборављају на врата“ (367).

Уместо психичког растројства или депресије, Тодоровић се одлучује за физичко напуштање земље. У његовом случају то је чин велике храбрости, јер је у потпуности свестан узнемиријућих последица емигрирања:

Чујем како се гвоздена врата затварају око мог емотивног центра. То је порицање мог идентитета. Пљуни на прошлост и пљунуо си на пољупце, загрљаје, љубави и звездане ноћи. Згази на своју садашњост и велика црна рупа ти се отвара под ногама (368).

Међутим, када ни прошлост ни садашњост не дају наду у будућност, човек мора сам да почне да је гради из почетка. У новом окружењу, уз све неизвесности и недоумице, психички притисак ствара анксиозност, страх и страх од страха. Одлазак психијатру даје име његовој болести и то постаје почетна тачка за грађење новог идентитета: „Знам име моје болести, знам њен идентитет и њен идентитет је мој сопствени. Било какво име је добро када немаш ништа“ (382).

Аутобиографија која се завршава именом болести писца наводи на размишљање о претходном периоду који је и довео до болести. По свој прилици, Тодоровић је и писао своју биографију из потребе за разумевањем и исцељењем, као предусловима за стварање сопственог идентитета у канадском културном окружењу.

Ми смо само ликови чији аутор је мртав

Судбина писца у емиграцији свакако је компликованија од судбине економског емигранта. Његови мотиви за напуштање земље не тичу се само стандарда живота у материјалном смислу, већ и слободе да се до личног испуњења дође кроз писану реч. Остварење сопствене личности кроз стварање суштинска је потреба и саставни елемент идентитета писца, тако да без обзира на то колико се добро снашао у новој средини, правим успехом сматраће тек онај тренутак када буде признат као аутор. Уобичајена одредница, канадски писац српског порекла, није довољна аутору који је у својој земљи био личност од утицаја у књижевном свету и стога део културе свога народа.

Да би се у Канади остварио тако амбициозан циљ и постао део културне баштине и колективног идентитета, што канадски естаблишмент бар декларативно подстиче, неопходно је бити доступан широкој читалачкој публици на једном од два званична језика. Сви они квалитети које успешан писац манифестује кроз матерњи језик морају се достићи на нематерњем језику и у окружењу стране културе. Стога његово дело „описује процесе остварења жеља и постајања пре него тријумфални долазак, истраживање пре него очито припадање истог трена“ (Egan, 12). То значи да писац у дијаспори из почетка гради свој идентитет уметника и још једном пролази трновити пут до самоостварења.

Драган Тодоровић је од најранијег детињства имао потребу да за собом остави траг, да буде примећен и упамћен. Сујета будућег писца га је

можда нагнала да са четири године закопа металну кутијицу са неколико предмета од светог значаја у дечјој машти и следећом поруком: „Ове предмете је оставио Драган Тодоровић 1967. године да би га памтили“ (9). Међутим, његова најранија успомена сеже до треће године живота када је у некој канцеларији лупао печате по парчету хартије и осећао се „Као да сам умео да пишем. Као да сам имао моћ“ (6). Писана реч је већ тада имала магичну снагу за овог дечака и такво стање свести ће трајно формирати његову психу. Реченица даје облик и уноси ред у мисли, а тиме и у свет, тако да је овладавање светом кроз нарацију постао начин живота и главни фактор у формирању његовог идентитета.

Као тинејџер, носио се мишљу да напише роман, затим се испробао у аутоматском писању, па и у модерној поезији. Ни у једном жанру није пронашао себе, али се ипак приближавао самоспознаји: „Нисам желео да комуницирам, само сам хтео да забележим своје мисли“ (79). У овом обликовању сопствених мисли кроз поезију, Тодоровић налази „једини доказ другачије егзистенције“ (82) у односу на суморну свакодневицу социјалистичке радничке класе у лику његових родитеља. Неразумевање од стране вршњака га не обесхрабрује јер осећа да има шта да каже, без обзира на њихово подсмевање. А када почне да ради за *Омладинске новине*, јавља се и ново осећање: „Осећање које сам имао читајући сопствена писанија у штампи вукло ме је као дрога и навукао сам се на наш уреднички посао, у сваком броју сам нешто објављивао и дуге сате проводио у канцеларији сваке друге недеље“ (117). Потреба да остави траг за собом види се и из назива музичког бенда у коме свира, а који је назвао *Траг*. Сви ови напори да се сопствена личност развије и употпуни воде стварању особеног идентитета креативног младог комунисте, али временом он схвата да га систем шаблонизује и да неће дозволити његову оригиналност. Режим не занимају појединци, ма како конструктивни или креативни, и то је оно са чим Тодоровић неће моћи да се помири. Мада је успео да дође до веома високог положаја у политичким структурама, почињу да га муче мигрене и осећај сумње у исправност онога што ради. Његови покушаји да се постави исправно тумаче се као субверзија и он испада из система. То значи крај политичке каријере, али је то вероватно био и пресудан моменат за спас Тодоровића као писца. Од режимског уметника се не очекује да се бави преиспитивањем сопственог идентитета, већ да свој таленат стави у службу колективног интереса дефинисаног постојећим структурама моћи. Искорачивање изван конвенционалних образаца и форми води његовом искључивању из система и укидању свих привилегија које је евентуално имао. Лично не може да претегне над политичким, а Тодоровић се опредељује за лично и себи својствено, за свој траг кроз писану реч.

Слобода изражавања у новинарском послу којим се затим бави је светиња, а пуштање у етар радио драме по предлошку Домановићевог *Вође* један дан пред изборе је његова лична победа, иако није променила ток историје. Задатак писца јесте да не дозволи да га режим промени,

да очува свој интегритет бар кроз слободу мишљења и да свој идентитет гради на аутономном систему вредности, макар он био и субверзиван: „П/ишчев најважнији задатак: стално ригорозно критиковање доминантне културе свога народа“ (Scott, 30). Тодоровић све то сагледава и кроз лични план: „Трудио сам се да моји пријатељи не црвене због мене и остао доследан својим принципима“ (355). Међутим, када рат постане реалност, Тодоровић увиђа да су та два феномена, рата и уметности, концептуално врло блиска:

Начин на који се уметност сагледава на Балкану је веома сличан начину на који се сагледава рат, а то је кроз идеју борбе; рат подразумева деструктивну борбу, уметност је конструктивна борба; у рату се територија поробљава, кроз уметност се ослобађа; рат се заснива на примитивним анималним одликама људског ума, уметност тежи префињености. Уметници су током векова величали или нападали рат. Дуга је листа књига, слика, поезије и песама које се тичу искуства рата и то углавном у маниру величања. Нема неутралне позиције у бившим југословенским земљама у односу на овај феномен (372).

И сам Тодоровић прихвата да АРТ понекада мора да се преокрене у РАТ и да уметник мора да буде активан учесник догађаја. Поред писања, он своју енергију улаже и у уличне протесте и постаје ангажовани интелектуалац у пуном смислу те речи. Када ништа од тога не оставља трага, емигрирање постаје једина опција. Земља наде је Канада у којој писац очекује велелепну добродошлицу заслужену дотадашњом репутацијом. Тодоровић замишља камере, рефлекторе и медијску присутност какву је имао у својој земљи: „Какав величанствени интервју ћу им дати! Моје достојанствено лице светског путника, моји благи а ипак тако одлучни манири, моја блистава интелигенција и моје искуство преживелог са Атлантиде“ (371). Све оно што је Тодоровић стварао читавог живота, идентитет уметника и аутора са искуством, био је спреман да понуди у дијаспори, у нарцисоидном убеђењу да је његова животна прича јединствена, поучна, занимљива. Величина Тодоровића као писца огледа се у иронији којом се подсмева својим нереалним амбицијама. У Канаду је стигао непримећено, није било овација ни интервјуа, никаквог признања, само уобичајена имигрантска стварност: утапање у мултинационалну заједницу у којој свако има неку своју оригиналну причу, старију или новију, мање или више потресну.

Оно што многи немају јесте вештина да се та прича наративно уобличи, да јој се поред садржине да и форма и обезбеди релевантност у уметничком смислу. Тодоровић је то схватио, окренуо се писању и још једном кренуо *per aspera ad astra* у очекивању знакова признања у свом новом културном окружењу. Мада за себе каже „Ја сејем семе које неће израсти ни у шта што нам треба“ (372), истина је управо обрнута. Протејско израћање идентитета кроз интеракцију личности и окружења, независно од националне припадности, митски је чин који за читаоца увек има смисла. Књижевност нуди алтернативне моделе постојања и настајања

којих писци у дијаспори бивају нарочито свесни. Карта за Канаду тако постаје метафора за „карту за књижевност у једном правцу“ (377). Проблем је једино у томе што је много лакше стићи до Канаде него у њој наћи место за своју ауторску личност:

Покушавам да пишем за канадске новине. Мислим на српском и преводим док пишем, али не испада како бих желео. Бароуз је погрешно, језик није вирус из свемира, он је гуја из пакла: копрца се, мигољи, клизи. Писац би требало да буде тореадор, али ја се више осећам као бик који покушава да набоде црвено мараму идеја (378).

Декартовско *Мислим, дакле постојим* Тодоровић варира у *Пишем, дакле постојим* што и јесте суштина његовог књижевног идентитета. Међутим, у канадском културном окружењу његово старо Ја мора да умре на неки начин да би он могао да настави да ради једино што уме – да пише. То метафоричко умирање старог и рађање новог идентитета књижевника остварује се писањем аутобиографије кроз коју се живот транспонује у уметност. Рађају се ликови који ће надживети свог аутора, како већ бива у доброј књижевности, а један од њих је и сам аутор. Његова прошлост постаје део уметности да би започела будућност због које је и напустио своју земљу. Тодоровићева визија је болно нежна као пољубац којим се заувек опрашта од вољене особе:

И гледам око себе и видим све своје пријатеље и љубави и другаре како седе са мном. И тако лебдимо нечујно и необично као нека метафора. И ветар нас носи тако да ту и тамо по неко испада, неко у Нови Зеланд, неко у Америку, неко у Холандију, неко у Канаду. И онда бели клоун наређује да пада снег, само још много мекше од правога. И онда је мртва тишина, а можда и није, и чујем само ветар и некога како каже на вавилонском: „Ми смо само ликови чији аутор је мртав“ (382).

Оно што је битно јесте да је аутор створен и да ће кроз своје ликовне бити присутан све док буде имао читалаца у новом окружењу. Његов професионални идентитет суштински је повезан са личним идентитетом, тако да кроз аутора проговара конкретан човек чији интегритет зависи од комплементарности ова два аспекта његове личности.

Југославија одлази у историју

Према терминолошком разграничењу Фрајвалдове, Тодоровићева аутобиографија је више критичког него културолошког типа, што значи да је то историја у чијем је центру појединац, а не друштвена заједница. Међутим, ова дистинкција није довољно дискриминативна, јер се у подлози сваке аутобиографије налази културни и историјски подтекст у који је приповедни субјект уроњен. Једино у изразито исповедним аутобиографијама нема очитог прожимања личног и колективног, док у сваком другом дискурсу те врсте, артикулација личног садржи у извесној мери и артикулацију националног. Лична сторија се приближава колективној

историји јер у процесу писања аутобиографије, аутор мора да се запита: Где ја припадам? Где су моји корени? Из какве земље сам поникао?

Потреба да се припада (вољеној особи, породици, кругу пријатеља, родном месту, свом народу) исконска је потреба човека упркос индивидуацији наметнутој развојем културе. Са друге стране, државни апарат подстиче формирање националног идентитета јер је он неопходан за опстанак друштвене заједнице. Осећај припадања нацији кроз колективну свест изграђеној на заједничком језику, култури и погледу на свет обично настаје спонтано у периоду одрастања, школовања и сазревања, када индивидуално ЈА постаје заменљиво колективним МИ. Хоми Баба користи израз „мноштво као један“ (Bhabha, 294) за тај процес друштвене хомогенизације којим се национално поистовећује са индивидуалним и појединац сматра представником колективног идентитета. Из овог разлога, у културолошкој аутобиографији аутор није само репрезентативни индивидуални већ и колективни субјект одређен националним карактеристикама свога народа.

У друштвима која су рањива или угрожена, неговању те националне свести поклања се посебна пажња. Такав је случај био са новим деколонизованим нацијама или са социјалистичким друштвима источне Европе која су се одупирала империјалистичким настојањима велесила, поред осталог, и националном кохезијом. Генерације су одрастале у убеђењу да је њихов лични идентитет неодвојив од идентитета земље којој припадају и душом и телом.

Поднаслов аутобиографије Драгана Тодоровића гласи *Блуз за Југославију*. Тиме аутор јасно ставља до знања да је његов ретроспективни осврт на сопствени живот не само интроспективна анализа већ и преиспитивање колективног идентитета нације из перспективе Канаде. У извесном смислу, његова животна прича јесте и прича СФРЈ, а Тодоровић репрезентативни Југословен. Он се родио у младој земљи, заједно са њом растао и изграђивао свој идентитет, а када је она нестала, нестао је и Драган Тодоровић, југословенски писац и новинар, да би се родио Драган Тодоровић, канадски аутор српског порекла.

Овим је поражена идеја југословенства која је дуго била окосница друштвене стабилности. „Наша генерација је била одгојена у духу Југославије, у правом духу братства и јединства“ (262), тврди Тодоровић и помиње наслов књиге свога познаника као доказ: *Ти си ја сам ти*. Оно што је имплицирано јесте управо потпуно изједначавање личног и колективног дискурса. Национално биће је било задојено идејом комунизма и оданошћу Титовој визији, ритуалима штафете и првомајским празницима, „милионима каранфила у ваздуху“ (91), суперхеројима рата и мира, дугим ТВ дневницима о невероватним успесима на свим пољима, дневном политиком: „Политика је била наша нада, јер су моји родитељи били у Комунистичкој партији, а она се бринула о својима“ (27). Из свих ових разлога Тодоровић се као дечак заљубљује у комунизам који је врло ус-

пешно инструментализовао потенцијале књижевности у циљу конструисања колективног идентитета. У основној школи су деца певала песму Арсена Дедића *Када би сви људи на свейу* као химну, а у гимназији је Тодоровић већ био охрабрен да пише поезију: „Ако комунисти ишта воле, онда је то масовност, а подстицање људи да пишу поезију се исплатило: стицала се илузија да је цела нација стално певала из љубави према комунизму“ (114). Наравно да је ова еуфорија одржавана на уштрб личног идентитета, али Тодоровић је свестан позитивних ефеката културолошког условљавања под којим је одрастао:

Када је Слободан Милошевић своју мешавину комунизма и национализма поставио у фокус, то код мене није упалило. Ја сам био урођен у своју веру, своју културу и хиљаду година српске историје тако да нисам морао да мрзим Хрвате да бих дефинисао себе. Разлике између нас су биле управо оно због чега је моја генерација волела јединство и идеју Југославије (373).

Ова констатација наводи на размишљање о генерацијском јазу који је од почетка био присутан у Југославији. Предратна генерација се није слагала са револуционарима, што илуструју речи Тодоровићеве баке која каже: „Жао ми је овог детета. Одрашће на вашим лажима“ (54). Ни нова генерација педесетих није делила ставове својих родитеља: „Била су нам потребна наша огледала, јер она наших родитеља нису одражавала наш свет“ (118). Међутим, иако су сви прави хероји пали у рату, револуционарна генерација се одржала на власти довољно дуго да се поглед на свет заснован на националној нетрпељивости изроди у сукобе потпомогнуте утицајима споља. Тодоровић изражава ојађеност својих вршњака чији здрав колективни идентитет није издржао пробу политичке реалности и борбе за моћ:

Ми смо били можда прва права југословенска генерација и били смо подигнути у духу братства и јединства. Осећао сам да ова цркотина од земље – која се сада распадала пред мојим очима и хиљаде грозних црва је грицкало на комаде – није била моја земља. Још горе, више није било ничега да се брани јер није било напада споља. Сами себе смо јели изнутра. (365)

Дух неких претходних времена је истрајавао и деца на екскурзији у Хрватској су за неке још увек била „прљави Срби“ (74), као што ће и Тодоровић после својих неуспеха у канадској емиграцији морати да се запита: „Али ја сам Србин. Питам се, да ли су овде објављивали чланке немачких писаца за време Другог светског рата?“ (378). Колективни идентитет постаје битан у негативном смислу, иако Тодоровић верује да је то само спорадична аберација и да пример Босне доказује одрживост југословенског концепта у свој његовој хетерогености. У Босни су живели људи различитих националности, религија и култура, ступали у мешовите бракове, укрштали европску и оријенталну културу кроз музику и једино ту је човек могао да поједе „српско предјело, хрватску рибу чорбу, муслимански специјалитет дана и аустријски дезерт, за истим столом“ (340). Када је рат избио и у Босни, било је јасно да се идеја југословенства коначно

распада, иако је још увек било доста оних као Тодоровић или једна продавачица у Словенији која му је рекла: „Господине, кажите својим пријатељима тамо да нам много недостајете. Недостаје нам наша Југославија“ (334). Блуз за Југославију блуз је за идеалима које су једни стварали, а други у њих веровали док их трећи нису уништили. Због тога Тодоровић изврће Кенедијеве речи: „Не питај шта твоја домовина може да учини за тебе, већ шта ти можеш да учиниш да се сакријеш од своје домовине“ (358). Национална држава која не може да обезбеди очување колективног интегритета својих држављана не може ни да рачуна на њихову лојалност. Као што се национално тело распада и редукује прво на СРЈ, а затим на СЦГ, тако и национални идентитет уступа место ужем, личном идентитету, на који се појединац ослања у борби за опстанак.

Слика којом почиње *Блуз за Југославијом* јесте лично сећање дечака на клање свиња које он доживљава као врхунац зрелости, снаге и моћи и верује да би и он могао исто тако да коље. При крају аутобиографије, Тодоровић на трен запада у слично стање свести изазвано немоћним гневом:

Лажем. Крадем. Убијам. Десет заповести није написано мојим језиком. Просветлите ме, молим вас! Ако ми неко убије брата, шта треба да урадим? Ако неко уништава моју земљу... (381)

Намерно недовршена реченица даје одговор који је израз његове личне зрелости. Деструктивност не може бити адекватна реакција на злонити лојалност колективном идентитету једина опција. Неки конструктори се морају препустити историји у циљу личног оздрављења, ма како то било болно. Југословенски патриота не мора да постане српски националиста ако тиме изневерава идеале у које је веровао. Уместо тога, постаће српски писац у дијаспори који кроз аутобиографску нарацију обнавља колективно памћење и чува културно наслеђе свог народа. С обзиром на то да је југословенска федерација трајала скоро 74 године, а унутар ње и идеја југословенства приближно толико година, траг тог феномена може да остане сачуван кроз књижевност. Иако колектив још увек није довољно спреман на преиспитивање, појединац може да истражи свој колективни идентитет израстао из нације „обележене културним разликама и хетерогеним историјама супростављених народа, антагонистичких власти и напетих културних локација“ (Bhabha, 299). Мада у његовом дискурсу фигурише ЈА као наративни субјекат, предмет је у великој мери колективно МИ, означено генерацијском и националном припадношћу.

Сложен феномен идентитета се стога може замислити као једна конгломератна стена: мада састављена од комада различите структуре, она је стопљена у чврсту целину коју није лако разломити. Идентитет Драгана Тодоровића је налик таквој стени: чврсто су испреплетени индивидуални, национални и професионални идентитети градећи особен лик аутора који до самоспознаје ипак најлакше долази кроз нарацију.

Литература:

Bhabha, Homi. *Telling tales out of, and in, class* quoted in Ken Gewertz, *Bhabha studies culture and genre with a moral squint*. Harvard Gazette Archive, January 31, 2002

Egan, Susanna and Gabriel Helms. *Auto/biography? Yes. But Canadian?. Canadian Literature* 172, Spring 2002.

Freinjald, Bina Toledo. *Nation and Self-Narration: A View from Québec/Quebec. Canadian Literature* 172, Spring 2002.

Грдинић, Никола. *Аутобиографија – покушај одређења у XVIII столећу*, Зборник I, *Аутобиографије и мемоари*, Радови са научног скупа одржаног у Новом Саду и манастиру Св. Архангела код Ковиља, 18. и 19. октобра 1990. године. Прометеј, Нови Сад, 1993.

Johnson, Rebecca Ruppert, *Autobiography and Transformative Learning: Narrative in Search of Self* u *Journal of Transformative Education* Vol. 1 No. 3, July 2003

Кљајић, Д., *Трећа земља Америка*, 28. новембар 2005 <http://njinj.novosti.co.yu/>

Roy Pascal, *Design and Truth in Autobiography*, Harvard UP, Cambridge Mass., 1960

Starobinski, Jean. „Le Style de l'Autobiographie.“ *Poétique* 3, 1970

Todorovic Dragan. *The Book of Revenge - Blues for Yugoslavia*. Random House Canada, 2006.

THROUGH NARRATION TO IDENTITY: THE AUTOBIOGRAPHY OF DRAGAN TODOROVIC

Summary

The autobiography of Dragan Todorovic, *The Book of Revenge: Blues for Yugoslavia*, is characterised by three endings. Instead of confirming a rounded up narrative focused on the personality and life of an individual, these endings invite the reader to reconsider the seemingly simple linear narrative of the chronological type. The last paragraph but one ends in the words: „Any kind of name is good when you have nothing“ (382), the last paragraph ends in the words: „We are all characters whose author has died“ (382), while the whole book ends with the transcript of the BBC News of 4th February 2003 announcing the latest phase of the disintegration of Yugoslavia through the disbanding of the Yugoslav Assembly and the formation of Serbia and Montenegro (383). The author chooses this narrative strategy in order to point out three themes while he searches for his own identity through narration: 1) a search for a name, even of one's own disease, is part of an individual's effort to define himself as a personality; 2) the narrator as an artist / author searches for himself creating the characters who will outlive him, and 3) a citizen in the tumult of horrible historical events forms his national identity as part of his personal identity. The autobiographical form lends more authenticity to these thematic lines than the third person narration. The aim of this paper is to explore the extent to which the author managed to reach self-knowledge and a clear definition of himself through self-narration.

Vesna Lopičić

Миланка БАБИЋ
Источно Сарајево

ЈЕЗИК И НАЦИОНАЛИЗАМ У БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКИМ РЕЛАЦИЈАМА

Социолингвистичка симболична функција језика испољава се у тенденцији везивања националног идентитета за стандардни језик. Политичке тежње бошњачке националне заједнице у Босни и Херцеговини да у оквиру своје националне културе ту хармонију успостави условиле су преименовање српскохрватског/српског језика за које је било и јесте потребно подастријети и (ваљана) лингвистичка образложења. У раду се говори о примјени и злоупотреби лингвистичких критеријума да се докаже теза о бошњачкој језичкој аутономности.

Кључне ријечи: српски језик, национализам, варијанта стандардног језика, национални идентитет, оријентализми, западноштокавска лексика.

Актуелни тренутак у тенденцијама национално-језичког разглобљавања у Босни и Херцеговини карактеришу три тезе пласиране из угла бошњачке лингвистике. Једна од њих је да је „босански“ језик настао на темељу једне од трију (а помиње се и четврта, црногорска!) варијаната претходног стандардног српскохрватског језика, другом се чак и у дијахронијској перспективи покушава установити његова аутономност, док, трећа, засад мало озбиљно схваћена, упућује на тражење језичке идентификационе посебности у супстандарду, у говорној реализацији језика муслиманске популације. Тако се у средишње подручје сх. говорног простора, национално хетерогено, покушава поставити – из перспективе једне од нација, муслиманскобошњачке – као историјски простор „босанства“ који се очувао као засебна језичка цјелина и у периоду језичког заједништва у југословенским оквирима. А какав-такав, макар и минималан, односно колико-толико логичан лингвистички фундамент неопходан је младој „боснистици“ да се пред јавношћу не би признало да је промјена назива језика утемељена искључиво на екстралингвистичкој чињеници чија је реализација омогућена општом демократизацијом друштвено-политичких прилика, односно примјеном општег права народа на самоопредјељење, а то укључује и право да се у оквиру национално-државне заједнице (ре)имјенује службени језик у складу са политичким тежњама. Потребан јој је и зато што је у ширем лингвистичком контексту, са стране и временске дистанце, тешко постићи и одржати жељену језичку аутономност на чињеници да је преименовање језика условљено створеним и одњегованим антагонизмом према народу који је генетски предак не само језику који тим преименовањем настаје него и нацији која то преименовање изводи.

Немогуће је одавно, и да се стварно жели, оспорити постојање пред-ратних Муслимана, а данашњих Бошњака, као посебне нације, без обзира на етничку еволуцију од не тако далеке хришћанске полазне основе. Тероретски би то било изводљиво, али практично више не јер је религиозни фактор као клица етнодисолуције словенског бића условио у посљедњим вијековима живота на Балкану формирање низа етнографских црта специфичних за одређене друштвене заједнице. У суштини је, дакле, религија и одређење за његовање оријентално-исламске културе и традиције крунска дистинктивна црта која Бошњацима омогућују националну ексклузивност и у историографском посезању у прошлост зауставља их у периоду постосманлијских освајања, најраније. Нејасно је зашто то посленицима националне историје и идеологије у том народу није довољно, када је све друго, укључујући својатање тзв. цркве босанске и богумилске традиције Босне, те покушај успостављања партитета у старини културне традиције са другим народима, посебно са Србима, ствар националне фрустрације. Управо фрустрације те природе условљавају да национализам са свим својим позитивно маркираним одредницама промовисања националног бића прераста у национални егоизам, односно у националшовинизам, који, према лексикографској дефиницији, као „идеолошки и политички израз затварања, самодовољности и култа сопствене нације... потцењује права и вредности других нација“¹. Нарочито је у филологији, на трагу вуковске поставке о језику као гаранту идентификације нације, у посљедњим деценијама БиХ на снази, на жалост, ово изврнуто лице национализма. Оно условљава тенденције да се у оквиру бошњачке друштвене заједнице српско језичко наслеђе отуђује од свог извора и присваја те да се у недостатку довољних дистинкција новоименованог језика у односу на српски, ствара вјештачки стандард уобличен према тзв. западној варијанти српскохрватског језика, што се огледа посебно у употреби кротијама у лексици, неприродних и неуобичајених у компетенцији говорног представника, а потом се све то у перспективи покушава наметнути као јединствени језик Босне државе у који би требало да се врате и језички заблудјели Срби и Хрвати који ту живе.

Тај процес провођења у дјело национално-језичке муслиманскобошњачке хегемоније на подручју БиХ одвијао се, у глобалу, у двије етапе. Најприје је (ауто)реименовањем у тој друштвеној заједници етноним „Муслимани“ претворен у замјенски „Бошњаци“, што је, с амбицијом да се оснажи експанзивни национални идентитет, пратио и назив језика – „бошњачки“, аналогно вуковском принципу да се име језика изводи из имена народа. Потом је тај назив претметнут у „босански“, с нескривеном тежњом да се именом језика обједини БиХ у државним границама и да се његовом имплементацијом у тим оквирима, опет по вуковском принципу, у језичко-националној заједници нађу Босанци „сва три закона“ – исламског, католичког и православног, како доликује јаким нацијама. Тако

1 М. Вујаклија, Лексикон страних речи и израза, Просвета, Београд, 1980, стр 600.

бошњачка лингвистика, нападајући стално Вукове и вуковске принципе у сербокроатистици/србистици, не може да се одмакне од њих иако општа лингвистика издваја и другчије релације између природних идиома и вјештачког какав је књижевни језик.

Општепознато је да сви стандардни језици у свијету нису утемељени на једном престижном дијалекту, што је то случај са српским нпр., него да је у одређеним срединама у ту сврху прихваћен језик колонизатора или урбаних центара, нека од варијаната одређеног полазног природног идиома на основу кога је извршена стандардизација и сл. Ову посљедњу могућност заступају међу Бошњацима који се баве лингвистиком сви они који више не покушавају одржати тезу о самосвојности и посебности свог језика, која је као националромантичарски политизам пропала не издржавши провјеру на критеријумима лингвистичке генезе, структуре и комуникационе разумљивости говорника маркираног и других „блиских“ језичких ентитета. Зато статус сх. варијанте која се „развија“ у посебан језички израз постаје реалнија основа за установљавање назива новом старом језику па се његовом основицом проглашава предратни варијетет српскохрватског језика у БиХ, са равноправно заступљеним дублетним реализацијама „источне“ и „западне“ варијанте. Малу сметњу у том присвајању опет представљају босанско-херцеговачки Срби и Хрвати својим непристајањем да прихвате те идеје и да се коначно „отријежњени“ одрекну година и вијекова „небосанске“ културе. Но и за то постоје објашњења. Језик Срба и Хрвата у БиХ проглашава се наметнутим са стране, односно чином језичке окупације БиХ, вођеном из „страних“ центара, Београда и Загреба! Такви ставови се експлицирају углавном у емоционално острашћеним научно-расправљачким контекстима, што показује и сљедећи цитат:

„Као резултат могућности демократског избора властитог стандардног језика (и његова имена), кад већ сви Босанци нису жељели босанским свој стандардни језик, расијани по својој држави као паучина и након етничких чишћења (еуфемизам за убијања, застрашивања, пљачкања), – у БиХ имамо три стандардна језика јавне комуникације које су наслијеђе трију варијаната, једне властите и двију уобличаваних ван бх. територије и њених културних центара.“²

Пада у очи тендециозност трију кључних семантичких тачака ове прилично збркане конструкције, циљана националхегемонистичким проглаголањем бошњаштва, а огледа се у томе да „сви Босанци нису жељели босанским свој стандардни језик“ (вјероватно недостаје „назвати“), да је језички бх. узус изведен из „трију варијаната, једне властите и двију уобличаваних ван бх. територије“ – страних, а ту је и непотребна дигресија о објашњењу „етничког чишћења“, којим су наравно оштећени само Бошњаци „у увјетима незапамћене суровости када су катили Босне и Хер-

2 Р. Хаџиефендић-Парић, Методе и модели у лингвистици, у зборнику Језик и демократизација, Институт за језик, Сарајево, 2001, стр. 279

цеговине показивали уствари хропац умируће цивилизације која, на прагу 21. стољећа, није имала шифру уласка...”³

Ко су „катили Босне и Херцеговине“ није уопште потребно објашњавати, а и коментар је сувишан. Можда није лоше напоменути да је из личког угла јасно да је језик друштвена категорија и да су за успостављање новог језика из варијанте полазног, уз све насилне политичке интервенције, неопходне стотине година битно измијењеног друштвеног живота да би се заједница која претендује на нови језик удаљила културно и језички од свог узуса. Иначе се варијанта једног језика развија и даље само као варијанта тог језика. А осим тога, принципа ради, уколико је српски језик у БиХ „страни“, не би ли примјеном истог критеријума и језик муслимана у Србији и Црној Гори требало да се и даље зове српски?!

Има у окриљу идеолошки настројене бошњачке лингвистике и „тврђих“ покушаја не само да се успоставе диференцијалне црте језика бошњачког етникума према српском језику него и да се докаже његова генетичка и структурна аутохтоност. Предњачи у томе, посљедњих година, Џевад Јахић, професор лингвистике на Филозофском факултету у федералном Сарајеву, фашистички насрћући (и он такође у тексту „научног“ карактера), на Србе као на народ коме додјељује црте заосталости, простаклука и кољачког примитивлука.

У својој књизи коју (претенциозно⁴) назива *Школски рјечник босанског језика* Јахић није задовољан теоријом да језик његовог народа израста из бх. варијанте српскохрватског стандарда. Пошто су просијане кроз сито помињаних лингвистичких критеријума пропале све тврдње да је језик босанских Муслимана засебан језик, Јахић ту хипотезу покушава да докаже на лексичком плану тврдњом да „лексика босанског језика значи оно његово обиљежје по којем се у првом реду тај језик и препознаје“⁵ Томе у прилог изналази формулу лексичког система за који тврди да је „босански“, а који чине сљедећи слојеви: западноштокавщина, „динарски јужни (новоштокавски, херцеговачки)“, оријентална лексика, романизми и германизми. За разлику од српског, гдје доминира „динарски јужни (новоштокавски, херцеговачки)“ лексички слој, словенска лексика у Јахићевом језику је западноштокавска! Јахић теоретише:

„Босански језик је, дакле, централно језичко подручје на којем се историјски вежу славенска (западноштокавска) и оријентална лексика (ријечи из турског, арапског и перзијског језика) и том својом везаношћу творе аутентичан вокабулар каквог нема нигдје у славенском свијету. И управо тај аутентичан спој босански језик као *ијелину* чини препознатљивим и даје му

3 Исто, стр. 278.

4 У питању је претежно лексика оријенталних језика, мало кориштена и мало позната и муслиманском живљу у БиХ.

5 Џ. Јахић, Школски рјечник босанског језика, Љиљан, Сарајево, ZE-COMPANY, Зеница, 1999, стр. 66.

она његова *реална лингвистичка својства* на основу којих се он сматра јези-ком, лингвистички еволутивно формираним⁶

Посебност језика бошњачког етноса у Јахићевом науковању видљи-ва је и у дијахронији па је тако простор западног штокавског дијалекта (који је према његовим објашњењима народни језик Бошњака) населила славенска етничка група, која се послје претворила у Бошњаке, а која је прије досељења на босански простор, „у тминама историје“ и „прапрос-тора“ могла имати неке разликовне језичке особине у односу на друге блиске групе, а највјероватније се та генеза изводила још на подручју Па-нонске низије, гдје су „Јужни Словени извјесно вријеме боравили прије досељења на југ“⁷

Западноштокавска (= „словенскобошњачка“) лексика, која се пре-ма Јахићевом схватању његовала до најновијег рата у „говору босанске чаршије“, а чији је „религијско-културни настављач, конзерватор и тумач богомилски етнос“⁸ – клица бошњаштва(!), уз оријенталну лексичку заоставштину и најновији принос, представља разликовни специфи-кум на основу кога би језик Бошњака требало да се разликује од српског језика. Тако је ваљда српски преко „старобосанског“ (преко кога је – а како другчије! – „у контакту“ примио и турцизме) у своју културну ба-штину унио ријечи као што су *џреб=џроб, слово=ријеч, жиџије=живоји, баџиџина=очевина, дједовина, рака=џроб, тимуша=џомрчина* и сл. које аутор наводи у уводу књиге као „ријечи сачуване у изворном западно-штокавском гласовно-обличком руху“⁹. Истина, аутор признаје да се ос-нова *џреб* јавља у топонимији и „на свеукупном бх. простору“, а то пот-крјепљује интересантном причicom о симболичком значењу ријечи:

„Тако нпр. у источnobосанском ’мухаџирском дијалекту’ (у говору источно-босанских муџаџира из овога рата) однекуд је оживио микротопоним *Гре-бак* (дотле познат само у уским локалним оквирима), који означава једно брдо, пријевој, између Горажда и Јахорине, преко којег су се источnobосан-ски прогнаници пребацивали до Сарајева и средње Босне. Тај *Гребак* постао је друкчији симбол: симбол спаса и живота, а не смрти, за који је везана ријеч *џреб*, која му је етимологијски у основи. Тако су источnobосански из-гнаници пред четничким злочином бјежали преко *Грејка*, ’обилазећи’ и око свога властитога *џреба*, одлажући тако неминовну људску ’кончину’, за нека друга ’загребна’ времена.“¹⁰

Очигледно је ово (екстра) лингвистичко *дивањење* послужило да би аутор, користећи се асоцијативно успостављеном приликом (и полити-кански исконструисаним наводима), „отпустио вентил“ свога пренапрег-нутог националшовинистичког става, који је прагматичко-стилска до-

6 Исто, стр. 67.

7 Исто, стр. 18–19.

8 Исто, стр. 20.

9 Исто, стр. 21.

10 Исто, стр. 25.

минанта овог друштвенополитички ангажованог општелингвистичко-лексиколошко-лексикографског подухвата. Тешко би било, па и банално, побројати све увреде које Јахић упућује Србима, и српском језику. Немогуће их је игнорисати јер је лингвистика у датом тексту њима подређена, будући неодржива у својим тврдњама да се на дијелу лексичког фонда језика, и то на новопреписаним ријечима из арапских, турских и персијских рјечника може темељити аутохтоност језика Бошњака јер је то једина разликовна црта тог израза од српског. И она је измишљена јер не постоје говорници којима је та лексика позната. С друге стране, није добро ни прећутати их јер и нереаговање може да се схвати као слагање и одобравање. Навешћемо само неколике ауторове антисрпске одреднице, оне „системске“.

Срби су дефинитивно у Јахићевој етнографско-квазилингвистичкој интерпретацији нижа биолошка врста која је узурпирала исконски муслиманскобошњачку Босну и порушила све вриједности њене елитне цивилизације. За њих најчешће синонимно у функцији етнонима он користи изразе „бх. православци“, „четници“, „комите“, динарски сточари и катунари“, и сл. Ево пар навода који то потврђују:

„Рурална национална митологија бх. православаца (и тотално одсуство те митологије, чак и извјесна „успаваност“ националне свијести код „руралних муслимана“¹¹), кроз васцијелу историју Босне врше притисак на та чаршијска језгра, налазећи се стално у једном стању повијесног антагонизма. Са бх. брда и планина сточарско око вијековима „прежа“ на долину и „искоса“ погледа на чаршије, као на свога сталнога потенцијалнога непријатеља, у оном типичном „сточарском“ страху да од тих чаршија не буде преварено. Тај пастирско-митолошки менталитет нигда се није могао помирити с напретком у долини, ни сродити с њим, што се посебно односи на динарски менталитет бх. православаца, класичних балканских сточара, вијековима насељаваних кметова на посједе спахија и других виших слојева у Босни. Они су једном ногом вазда били у чаршији, али другом „за сваки случај“ на терену, катуњу, пашњаку. Тако су чували свој историјски опрез и неповјерење према свему у Босни што је „освајачко“, „турско“, што представља цивилизацију, напредак, али напредак који се одвија у језгру друкчијег национално-вијерског бића, оног муслиманског који чаршијама даје главни тон.“¹²

„Ту културу по Босни су похарали динарски сточари и катунари, до зуба наоружани и опасани мржњом, што бошњачки народ нигда више не би смио заборавити, нити тако лако опростити.“¹³

„Или, једна Бања Лука, из које, рекло би се, готово половина свих бошњачких народних пјесама (што севдалинки, што епских, крајишких). Таква једна Бања Лука, као центар крајишке бошњачке традиције (оне западне), збриса-

11 Употреба наводника уз синтагму „рурални муслимани“ даје значење ексклузивности, у смислу „уколико их има“, док је та одредница за Србе општа.

12 Џ. Јахић, наведено дјело, стр. 53.

13 Исто, стр. 55.

на је с лица земље и претворена у политички центар једне друкчије, њојзи непримјерене културе.“¹⁴

Тако (и много тога још) у „преамбули“ Рјечнику“, а у самом попису и опису лексема издвајамо само неколика примјера који показују ауторову досљедност у шовинизму:

„четник м *припадник српске војске која је кроз историју починила велике злочине над бошњачким становништвом*“¹⁵;

„балванград м *пејор. за динарска босанска насеља попут Соколца, Хан-Пијеска, Пала, и сл.*“¹⁶;

„балванградски адј; м* за менталитет; сиров, динарски, углавном онај православни рурални у Босни. Подругљиво и „балванградски интелектуалци“ или „балванградска револуција“ (Караџићи, Остојићи, Младићи и сл.)“¹⁷;

„касапница ф* ... 3. прен. злочин над људима, клање људи. *Четници су нас водили у ту касапницу.“¹⁸;

„катунар“... *пејор. православни динарски интелектуалац, политичар и сл. сељачког сточарског поријекла.*“¹⁹;

Па ко би звао свој језик именом народа који је предмет толике мржње, идеолошки пласиране и развијене у разним областима националног живота Бошњака, па и у лингвистици.

Трећа теза којом се покушава ишчупати из лингвистичког тијела српског/српскохрватског језика посебан национални језик Бошњака, односно (над)национални језик Босне и шире схваћене „босанске“ нације провлачи се као константна нит кроз подсмјешљиве нападе на неодрживе квазилингвистичке ставове о језику, пласиране од стране бошњачких лингвиста, а заступа Мидхат Риђановић, дугогодишњи професор англистике на Филозофском факултету у федералном Сарајеву. Он је апсолутно свјестан да се примјеном лингвистичке методологије искључује као научна небулоза свака тврдња да се у БиХ може говорити о три различита језика, али не искључује могућност различитог именовања у оквиру посебних нација. Могућност за то изводи из става који у посљедње вријеме заступа, а то је да се у модерној лингвистици тежиште са писаног мора померити на говорни језик, те да се мора дозволити закону језичке економичности да надвлада остала традиционална језичка правила. Тако је у Босни и Херцеговини – аналогно стању у енглеском језику, који нема развијену норму као што је има српски – неопходно напустити сва правила наслијеђена из српскохрватске, традиционалне стандардизације и грама-

14 Исто, стр. 55.

15 Исто, стр. 147.

16 Исто, стр. 106.

17 Исто, стр. 106.

18 Исто, стр. 310.

19 Исто, стр. 311.

тике и дати предност лингвистици живе ријечи и супстандарда. Иако његов „модернистички“ приступ језику у први мах дјелује као неозбиљно карикирање (Тако он у својим јавним обраћањима пише нпр.: *отишио, њешест* = пет-шест, *објенне*=одмах, *џрећеро*, *анамо*=тамо, *ушеса*, *нумију*=не умију и сл.), суштински се у његовом ставу вјешто провлачи нит могућности да се бошњачки комуникациони израз лингвистички дистанцира од српског јер би се напуштањем стандарда српског језика могао умањити степен идентичности. Све то илуструје паралелом коју у једном полемичком тексту, објављеном у сарајевским седмичним новинама *Дани*, успоставља према односима у ширем енглеском говорном подручју:

„Имао сам доброг пријатеља Ирца, којем сам једног дана рекао: *Ма шџа ви хоћете, шџа вам шџолико смеџају Енглези? Изгубили сџе свој језик и џоворџе само енглески, џоџримили сџе џоџџуно џихов начин живџџа... Ја бџх се на ваџем мјесџу одреко шџоџ Ирџџџа и џрешо у Енглеџе... Нећете веровати шџта ми је одговорио: *Ми не џоворџмо Енглеџски, ми џоворџмо Ирџски Енглеџски (!)* Ово најозбиљније. Ко познаје овакве чињенице неће инсистирати на томе да се људи одричу језика своје матере да би џихов језик био потпуно исти као и истоимени језик у другој земљи.“²⁰*

По Риђановићевим упутама, дакле, службени језик би био природни, а не вјештачки, што би онда, логично, остављало могућност да свако говори како хоће и како испадне. Но, чини се да ни он не може без икаквих правила јер је, а допушта му то научни ауторитет, намислио да тај идиом буде приближно једнак његовом идиолекту – са мјешавином српскохрватске лексике, без новосмишљених кроатизама (ту иновацију у бошњачком језику најчешће и напада), затим са много турцизама, архаизама, дијалектизама и приличним слојем интелектуално маркиране лексике.

У ширебошњачком лингвистичком контексту његови ставови се игноришу јер Риђановић дјелује као осамостаљени појединац који разграђује бошњачке лингвистичке ауторитете, указујући им на грешке, посебно на оне које су настале у преписивању граматика српског језика као граматике бошњачког²¹. Не наносе штету ни србистици јер су у бити изграђени на поштовању елементарних општепризнатих лингвистичких критеријума и можда се зато, у узалудном покушају да се ипак одређени лингвистички допринос тренду језичке диобе у Босни и Херцеговини, расплињују у несистематичности и неодређености.

Како год се окрене – а показују то и сва три типа покушаја да се докаже посебност језичког израза бошњачке популације у БиХ, као и сликовито Риђановићево поређење, – територијално или национално схваћена одредница стандардног језика јесте одређени помак, али само до варијанте јер, да се задржимо у свјетским лингвистичким релацијама, очигледно је да је „ирски енглески“ ипак само енглески! Језик јесте динамичан фе-

20 М. Риђановић, *Језик наш насušни*, Дани, бр. 439, Сарајево, 24.11. 1997, стр. 60.

21 Видјети: М. Риђановић, *Тотални промашај*, Приказ Граматике босанског језика Џ. Јахића, С. Халиловића и И. Палића, Шахинпашић, Сарајево, 2003.

номен, али законитостима његових промјена политика не може да влада. Границе језика могу да се шире, али не могу да се измијене тако што ће један народ одлучи да од одређеног временског тренутка не говори више тим језиком.

LANGUAGE AND NATIONALISM IN BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN RELATIONS

Summary

Nationally marked philologies which in the last few years conduct studies of the standard idiom in Bosnia nad Hezegovina, aiming to prove its distinctiveness as the basis for the confirmation of national identity, emphasize and develop variant linguistic features, the use of which is compulsory, especially in more formal occasions – the language of politics, media, schooling and administration. This leads to the ethnically coloured variants of the Serbian language in colloquial speech of an everyday speaker through the usage of unconfirmed forms. Since the introduction of differences between the linguistic idioms of the three national communities in Bosnia and Herzegovina – Croatian and Bosniac on one side and Serbian on the other – is considered to be aggressive, the violations to the linguistic system and stylistic norm occur frequently, unfortunately, often in order to promote the nationalistic and chauvinistic ideas.

Milanka Babić

Драгана КЕРКЕЗ
Никшић

КОНЦЕПТ „ГРЕХ“ КАО ДЕО ЈЕЗИЧКЕ СЛИКЕ СВЕТА КОД СРБА И РУСА

У раду се на два различита начина анализира концепт „грех“ као један од основних аксиолошких концепата код Срба и Руса: с једне стране, у раду је учињен покушај да се одреди инваријантно значење датог концепта; с друге стране, врши се класификација на лексичко-семантичке групе колакација са лексемом „грех“.

Кључне речи: концепт, аксиолошки концепт, добро, лоше, метафоричка спојивост.

Pro et contra теорије језичке концептуализације света. Једна од веома актуелних теорија у савременој лингвистици без сваке сумње јесте теорија језичке концептуализације света, која језик посматра као културни код нације. Међутим, када је реч о домаћим приликама, ствари стоје мало другачије. Код нас су се радови који се баве овом проблематиком појавили са извесном задршком (велики допринос у развијању овога правца у нас дале су својим радовима С. Ристић и М. Радић-Дугоњић¹), премда смо сведоци да се на томе веома интензивно ради, што потврђује и не тако давно објављени Асоцијативни речник² код нас. И као што то обично бива, док једни са пуно одушевљења прихватају одређену теорију, иста та теорија бива дочекана, што би Руси рекли, „в штыки“ а Срби „на нож“, као нешто потпуно неоправдано. Теорији језичке концептуализације света приговара се недовољна „лингвистичност“, или пак да је о томе одавно све и написано. Гледајући на спорења у лингвистици као на једну позитивну покретачку снагу, рећи ћемо и то да се слична спорења, као што су спорења на тему природе језика воде још од времена старих Грка (сетимо се Платона који је писао о томе да ли су речи оруђе спознања или су повезане са ванјезичком стварношћу и Аристотела који је значење речи видео потпуно ван граница језика).

Нама се чини да је језичка концептуализација света неминовност која се може једино намерно и свесно пренебрећи на уштрб саме лингвистике. Стога сматрамо сасвим оправданим мишљење да сваки језик формира

1 Види нпр.: С. Ристић, М. Радић-Дугоњић, Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике), Београд, 1999.

2 Асоцијативни речник српског језика. Део 1, Од стимуланса ка реакцији/П. Пипер, Р. Драгићевић, М. Стефановић, Београдска књига: Службени лист СЦГ: Филолошки факултет, Београд, 2005.

код носиоца одређену слику света у виду семантичке мреже појмова. Језик је, како каже Н. И. Жинкин, саставни део културе и њено оруђе, то је стварност нашег духа, лице наше културе; он у огољеном виду изражава специфичне црте националне менталности.³

Када је реч о концепту „грех“ може се поставити питање оправданости једне овакве теме, будући да Руси и Срби припадају једној, у суштини, истој онтолошкој матрици, те се са правом може очекивати да разлике на нивоу језичке концептуализације нису велике. Нећемо овде понављати већ одавно прихваћено мишљење да контрастивно-компаративна истраживања двају или више језика имају за циљ како утврђивање разлика, тако и сличности. Подсетићемо само на давно изнето, по нашем мишљењу веома тачно, мишљење С. В. Шчербе који каже да се свет који знамо кроз лично искуство, остајући свуда једнак, спознаје на различите начине у различитим језицима, чак и у онима на којима говоре народи који чине извесно јединство са тачке гледишта културе⁴.

Појам „концептша“. *Макро- и микроконцептши*. Један од кључних појмова за нас у овом раду је, свакоко, појам „концепта“, који се, о чему нам говори постојећа литература, поима на различите начине. Нама је најближе лингвокултуролошко схватање „концепта“ као га, између осталих, тумаче и Н. Д. Артјунова и Ј. С. Степанов. Н. Д. Артјунова под концептом поима практичну (практическую (обыденную)) философију која представља резултат међусобног утицаја традиције, фолклора, религије, идеологије, животног искуства, уметности, система вредности.⁵ По Ј. С. Степанову (чије смо мишљење у овом раду прихватили као полазну дефиницију) концепт може да се одреди као концентрат културе у човековој свести, тј. оно кроз шта култура постаје део менталног човековог света. Концепт је, поред тога, оно посредством чега обичан човек сам постаје део културе, а у неким случајевима и утиче на ту културу.⁶

На основу постојећих радова који се баве језичком концептуализацијом света види се да се приликом разматрања неког концепта у језику и описивања концептуализације структуре (концептосфере) текста може

3 „Язык – составная часть культуры и ее орудие, это действительность нашего духа, лик культуры; он выражает в обнаженном виде специфические черты национальной ментальности“. Жинкин Н. И. Язык. Речь. Творчество. М., 1998.

4 “Мир, который нам дан в нашем непосредственном опыте, оставаясь везде одним и тем же, постигается различным образом в различных языках, даже в тех, на которых говорят народы, представляющие собой известное единство с точки зрения культуры“. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т№1, Ленинград, 1958.

5 Уп. Арутюнова Н. Д. Введение // Логический анализ языка: Ментальные действия. М., 1993, стр. 3

6 „У концепта, каже даље Степанов, сложная структура. С одной стороны, к ней принадлежит все, что принадлежит строению понятия; с другой стороны, в структуру концепта входит все то, что и делает его фактом культуры – исходная форма (этимология); сжатая до основных признаков содержания история, современные ассоциации; оценки и т. д.“. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. М.: Академический проект, 2001, с. 42

десити да један концепт који носиоци језика или конкретни аутор доживљавају као потпуно формиране и осмишљене информативне целине, буде заправо део или средство вербализације неког другог концепта. На основу тога врши се подела на микро- и макроконцепте. При томе микроконцепт може у потпуности потпадати под сферу лексичке експликације другог концепта (других концепата) или његово асоцијативно-семантичко поље може делимично да се пресеца са асоцијативно-семантичким пољем макроконцепта.

Микроконцепт, сагласно Е. В. Сергејевој, јесте концепт који има уже значење (мањи обим значења), који делимично или у потпуности може бити део концепта који има шире значење. Под макроконцептом подразумева се концепт који има максимално широко значење, чије асоцијативно-семантичко поље може да садржи и друге концепте (у пуном обиму или делимично). Између макро- и микроконцепта у тексту владају сложени односи: макроконцепт може да функционише у текстовима напореда са микроконцептом или да буде вербализован у виду лексема помоћу којих се експлицира микроконцепт⁷.

Будући да један концепт може да функционише и као микро- и као макроконцепт чини нам се да би било оправдано извршити извесно сужавање датог одређења појма макроконцепта те га одредити као концепт чије асоцијативно-семантичко поље може да садржи и друге концепте (у њиховом пуном или делимичном обиму).

Концепт „грех“ можемо посматрати као микроконцепт (нпр. у односу на концепт „Бог“) и као макроконцепт (у односу на концепт „покајање“).

Концепт „грех“ као аксиолошки концепт. Са тим да је концепт „грех“ један од најважнијих за концептосфере националног језика слажу се многи научници, између осталог Н. Д. Артјунова, А. Вежбицка, В. Г. Гак, Ј. С. Степанов и др. Одиста, грех је нешто што је неодвојиво од промишљања о човеку још од времена првобитног греха наших прародитеља Адама и Еве.

Предмет наше пажње овде није религиозно-философски концепт „греха“ (овде се под религиозно-философским концептом подразумева оно што се најчешће назива научном сликом света). Слажући се са Скљаревском која каже: „В прошлом вся жизнь человека, от рождения до смерти, была наполнена содержанием, отражающим мир православия и религиозно-церковной жизни. Простейшие богословские понятия, евангельские сюжеты, знания об устройстве православного храма и особенностях православного богослужения, имена почитаемых святых, наименования церковной иерархии – эти понятия пронизывали языковое сознание человека, формировали его нравственные ориентиры, а церковные обряды и годовой и недельный круги богослужения упорядочива-

7 Е. В. Сергеева, нав. дело, стр. 17.

ли жизнь⁸, истичемо да је наш задатак овде је да се позабавимо концептом „грех“ као делом језичке слике света која представља одраз једне колективне философије, одраз општеприхваћеног система вредности који је као такав обавезан за све носиоце датог језика. У нашем случају то су Срби и Руси, те сходно томе логично следи да систем хришћанских вредности чини основ аксиолошких концепата, којим безусловно припада и концепт „греха“. Према Слишкину, у систему вредности које су прихваћене у неком друштву ваља разликовати оне вредности које се негују и санкционишу помоћу за то постојећих државних система, и вредности које функционишу на „уровне обыденного сознания“⁹, а које, по нашем мишљењу, леже у основи концепта „грех“

Шта нам кажу речници. Пре него што наставимо са анализом датог концепта неопходно је да направимо једну краћу задршку и наведемо нека речничка одређења саме лексеме „грех“.

Сама реч „грех“, према Скоковом речнику¹⁰, словенског је и прасловенског порекла без балтичких паралела њено је значење сачувано у поствербалу „грешка“, док се хришћанско, теолошко значење развило према латинском „*rascatum*“ и одатле деноминал „грешити“.

На основу прегледане речничке грађе српског и руског језика дошли смо до закључка да најдетаљнију семантизацију „греха“ садржи „Руски семантички речник“¹¹:

ВЕРА, РЕЛИГИЈА, ПРОИЗВЕДЕНИЯ ТВОРЧЕСКОЙ МЫСЛИ: НАУКИ, УЧЕНИЯ; ИСКУССТВА.

ГЛАВНЫЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ПОНЯТИЯ И ПРЕДСТАВЛЕНИЯ

БОЖЕСТВЕННОЕ НАЧАЛО. БОЖЕСТВЕННЫЕ ДЕЯНИЯ И СТРАДАНИЯ

Грех, -а 1. В религиозных представлениях: нарушение религиозных предписаний, заповедей. *Покая́ться в грехах. Иску́пить, замоли́ть грехи.*

ДУХОВНЫЙ МИР: СОЗНАНИЕ, МОРАЛЬ. ЧУВСТВА

СОЗНАНИЕ. ПАМЯТЬ. ЗНАНИЕ. ВОЛЯ. МОРАЛЯ.

МОРАЛЬ. ДОЛГ. СОВЕСТЬ.

ОТСТУПЕЛНИЕ ОТ ПРАВИЛ МОРАЛИ. ПРОТИВОРЕЧИЕ НОРМАМ ПРАВИДНОСТИ

Грех 2. То, что отягощает совесть, живет в ком-н. Как сознание вины. *Г на совести лежи́т у ко́го-н. Взя́ть грех на ду́шу (согреши́ть).* ♦ Грех пополам. Долго ли до греха (до беды). Как на грех. Как смертный грех. Снять грех с души. Замоли́ть грех (грехи). От греха (подальше).

8 Складарская Г. Н. Словарь православной церковной культуры. СПб, 2000, стр. 6

9 Слишкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. М., 2000, стр.12.

О томе види: Е. В. Сергеева, Бог и человек в русском религиозно-философском дискурсе, „Наука“, „Сага“, СПб, 2002.

10 Etimologijski gječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. JAZU, 1971, t. 1

11 Русский семантический словарь. Под общей редакцией академика Н. Ю. Шведовой, т. III, Москва, 2003.

ПОВЕДЕНИЕ, ПОСТУПКИ, НЕ СООТНОСИМЫЕ С КОНКРЕТНЫМ ДУШЕВНЫМ СВОЙСТВОМ, ЧЕРТОЙ ХАРАКТЕРА, СКЛАДОМ НАТУРЫ.
 ПОВЕДЕНИЯ, ПОСТУПКИ, НЕ СВЯЗАННЫЕ С АКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ, ЗНАЧИМОЙ ДЛЯ ОБЩЕСТВА.
 ВОЛЬНОЕ, НЕОСМОТРИТЕЛЬНОЕ, А ТАКЖЕ НЕОСТОРОЖНОЕ ПОВЕДЕНИЕ

Грех 3. Предосудительный поступок. *Вспомнишь о грехах прошлого.* Уменьш.: грешок

ПОВЕДЕНИЕ, ПОСТУПКИ, НЕ СООТНОСИМЫЕ С КОНКРЕТНЫМ ДУШЕВНЫМ СВОЙСТВОМ, ЧЕРТОЙ ХАРАКТЕРА, СКЛАДОМ НАТУРЫ.
 ПОВЕДЕНИЯ, ПОСТУПКИ, НЕ СВЯЗАННЫЕ С АКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ, ЗНАЧИМОЙ ДЛЯ ОБЩЕСТВА.

АНТИОБЩЕСТВЕННОЕ ИЛИ АМОРАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ, ПОСТУПКИ

Први њокушај анализе. Тешко да би се могла наћи озбиљнија замерка оваквој семантизацији лексеме „грех“, без обзира да ли се ради о руском, или пак о српском језику. Међутим, наш задатак је да дођемо до што краћег одређења концепта „грех“ који би садржао сва експлицирана значења која налазимо у речнику.

Као полазно узели смо одређење које је дала А. Вежбицка (истина, на материјалу енглеског језика):

sin (X committed a sin) [грех (X је учинио грех)]

X did something bad [X је учинио нешто лоше]

X knew that it was bad to do it [X је знао да је то лоше учинити]

X knew that God wants people not to do things like this [X је знао да Бог не жели да људи чине такве ствари као што је та]

X did it because X wanted to do it [X је то учинио јер је хтео]

This is bad [То је лоше]¹².

Л. Г. Панова примећује да је такво тумачење структуре речи „грех“ упошћено: и предлаже следеће тумачење:

’для человека, живущего в Боге и понимающего, что действие типа А – плохие, а действие типа Б – хорошие, потому что Бог определил, что А – плохое, а Б – хорошое [грех - это] совершение А и несовершенство Б, в результате чего человек становится виноватым перед Богом и перестает жить в Боге’ (за човека који живи у Господу и који схватио да је радња шииа А – лоше, а радња шииа Б – добро, зато шиио је Господ одредио да је А лоше а Б да је добро (иио је грех) чињење А и нечињење Б, услед чега човек иостијаје кривац њред Господом и ирестијаје да живи у Господу, – ѡрев. Д. К.)¹³.

12 Wierzbicka A. *Semantics. Primes and universals.* Oxford; N. Y., 1996, 280–281.

13 „Такие классические прегрешения, как опущение (т. е. неделание чего-либо) или уныние (т. е. сосотние), не согласуются с акциональным глаголам do и оценочным прилагательным bad“ (ми бисмо се запитали још да ли су исправне компоненте: X је знао да Бог не жели да људи чине такве ствари као што је та; X је то учинио јер је хтео јер проиходи да је грех увек свестан, прим. Д. К.). Панова Л. Г. Грех как религиозный концепт (на примере русского слова „грех“ и итальянского „peccato“). В сб. *Логический анализ языка: Языки этики. М., Языки русской культуры, 2000, с. 167–177.*

При томе Панова каже да реч „Бог“ мора садржати у себи такве компоненте као „онај који није део света“ (у томе се слаже са Вежбицком). Већ ово последње нам указује да је тумачење религијских концепата веома сложен и опасан посао. Тачније, уколико прихватимо то да реч „Бог“ мора садржати у себи такве компоненте као „онај који није део света“, мисли се овог свега, већ чинимо грех, јер, према учењу православне вере, Господ је свуда у нама и око нас, као што је веома дискутабилан и део тумачења „који престаје да живи у Богу“.

Истини за вољу, Панова „грех“ анализира као религијски концепт. Наше мишљење је да је, уколико концепт „грех“ анализирамо преко његове спојивости у језику, правилније му приступити као аксиолошком концепту (како смо га на почетку и одредили) који се без сваке сумње заснива на основним хришћанским вредностима (због тога сматрамо оправданим изостављањем компоненте *X did it because X wanted to do it* [*X* је то учинио јер је хтео] будући да за припадника православне духовне матрице грех може бити свестан и несвестан, док је за католике грех нешто што је увек свесно учињено), али и на синкретизму архаичног мишљења.

С друге стране, да ли је неопходно увођење девербативних именица „действие“ и „совершенство“/„несовершенство“ како би се превазишла мањкавост употребе глагола „чинити“ и да ли се из тумачења види да „грех“ може бити и радња и стање? Мислимо да није. Панова и сама у својој даљој анализи каже још и то да „грех“ у себи увек има перфектно значење. Будући да „грех“ мора бити почињен да би му *X* могао бити причастан, закључак Панове је, по нашем мишљењу, исправан. Међутим, сматрамо да није излишно додати да перфективно значење „греха“ има значење резултативности која се схвата као „актуелност стања *S* у *R*, које је резултат перфектом уведеног догађаја *E*“¹⁴, те стога нема потребе за увођењем девербативне именице у дато тумачење.

Поред тога, „грех“ као аксиолошки концепт је део општекултурног менталног пространства и као таква регулиште однос субјекта према реалности али и однос других према субјекту у односу на ту исту реалност, тако да нам се чини неопходним да у тумачење уведеном треће лице или тзв. Посматрача¹⁵.

Стога, уколико прихватимо концепт „грех“ као део наших наивних представа о човеку (која садрже у себи и наивну етику) и прихватимо мишљење Ј. Д. Апресјана који каже да у основи наивних представа о човеку у језику налази се идеја о дуализму његовог тела и душе, а да се његова нефизичка стања деле на четири типа: 1) **мишљење** (умишљати, представљати, сматрати, памтити, мислити, знати и сл.); 2) **жеља, воља** (хтеати, маштати, тежити, уздржавати се, саблажњавати); 3) **емоције** (бојати

14 Veran Stanojević, Tijana Ašić. Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku. Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac, 2005, str. 49.

15 Термин „Посматрач“ нема једнозначно тумачење. О томе види нпр.: Падучева Е. В. Наблюдатель: типология и возможные трактовки.

се, радовати се, љутити се, волети, мрзети и сл); 4) **говор** (саопштавати, обећавати, молити, захтевати, наређивати)¹⁶, мишљења смо да је у његово тумачење неопходно укључити семантички примитив „сматрати“ као и „Посматрач“, те сходно томе чини нам се да би се опште значење концепта „грех“ могло парафразирати на следећи начин:

[X је учинио нешто лоше]

[X сматра да је то лоше чинити]

[У, Z... сматрају да је то што је X учинио лоше]

[То што је учинио X противно је и вољи Божијој]

Други покушај анализе. Човекова греховност пре свега повезана је са његовом материјалношћу. На повезаност човека са материјалним светом, природом указивали су још Грци, писци средњег века, класични и новији филозофи, али наш задатак, као што смо већ рекли, није анализа постојећих филозофских или религиозно-филозофских учења, као ни учења Цркве. Ми ћемо реч „материјално“ даље у раду користити у једном другом значењу. Наиме, ми ћемо покушати да концепт „грех“, између осталог, сагледамо преко метафоричке спојивости лексеме „грех“. М. К. Голованивска метафоричку спојивост као „символичку слику“ назива материјалном конотацијом. Нас овде занима онај део материјалне конотације дате именице који јој даје способност да се понаша као конкретна именица¹⁷.

На основу овако схваћене метафоричке спојивости и материјалне конотације „греха“ колокације које смо ми пронашли можемо сврстати у следеће групе¹⁸:

Терет: *срп.* грех оптерећује – *рус.* грех отягощает; *срп.* узети грех на душу – *рус.* взять грех на душу, хватить грех на душу; свалить грех на душу; грех му душу притиснуо – совокупность грехов, которые составили гору неподъемную; скинути грех са душе – снять грех с себя; примити грех на себе – принять грех на себя.

Нечистота: упрљати душу грехом – запанять душу грехом; огрезнути у греху – закоснеть в греху (уп.: огрезнути у прљавштини). скинути грех са себе – отмыться от греха; али: страшный как грех – ружан као ђаво; смрад греха;

Простор(затворени/отворени) навести на грех – вводить в грех; живети у греху – жить в грехе; пребывать в (смертном) грехе; бацати у

16 Ю. Д. Апресян, Избранные труды. Т II. Интегральное описание языка и системная лексикография, Москва, 1995, стр. 355–356.

17 Уп.: М. К. Голованивская, Французский менталитет с точки зрения носителя русского языка. М.: Диалог МГУ; 1997, с.20. Према: Е. А. Семухина, Лингвокультурный концепт грех и его вещественная коннотация в русской и французской языковых картинах мира.

18 Подела на групе у руском језику у основи је преузета од Семухине: Е. А. Семухина, ор. cit., с тим што смо ми у овом раду дату поделу донекле изменили и допунили.

грех – низлагать в грех; упасти у грех – впадать в грех; далеко ли до греха – ђаво не спава; отвратиться от греха;

Објекат који се може сакрити: није грех крити – что греха таить; грех не беда, молва не хороша.

Живо, непријатељ: грех гордости је помрачио ум и осећања – грех гордыни помрачил умы и чувства; грех је узео власт над тобом – грех взял власть над тобою; смртни грех – смертный грех; борити се са грехом – бороться с грехом;

Преступ: платити за грех – поплатиться за грехи; плата за грехе – расплата за грехи; бити учесник у греху – причастный к этому греху.

Уместо закључка. Наш циљ у овом раду био је да покажемо, условно говорећи, „употребљивост“ једне језичке теорије, на чију актуелност је утицало више чинилаца, што В. И. Карасик објашњава на следећи начин: „В науке о языке накопилось достаточно много фактографии, требующей осмысления в лингвофилософском аспекте, а в этом ключе, в соответствии с традицией, идущей от Вильгельма фон Гумбольдта, мы говорим о языке как о духе народа и пробуем определить узловые моменты в соотношении сознания, общения, поведения, ценностей, языка. (...) это прикладная сторона лингвистического знания, понимание языка как средства концентрированного осмысления коллективного опыта, который закодирован во всем богатстве значений слов, фразеологических единиц, общеизвестных текстов, формульных этикетных ситуаций и т. д., а этот опыт составляет суть изучаемого иностранного языка, находит прямые выходы в практику рекламного и политического воздействия, пронизывает коммуникативную среду массовой информации“¹⁹.

Узевши у обзир чињеницу да ниједан концепт није једном и заувек дат, да се он временом може мењати, да се концептуално поље може продубљивати и ширити, тумачење које смо понудили не сматрамо нити неподлежним критици, нити непроменљивим управо услед промена концепта до којих временом неминовно долази.

КОНЦЕПТ „ГРЕХ“ КАК ЧАСТЬ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА У СЕРБОВ И РУССКИХ

Резюме

Придерживаясь мнения о том, что в язык проецируются обыденные знания человека о мире, которые могут существенно отличаться от научных, но что и такие знания имеют право на специальный анализ и на объяснение их происхождения, а данной работе предпринимается попытка проанализировать концепт „грех“ в русском и сербском языках. Концепт „грех“ автором понимается как часть той языковой картины мира, которая определяется как ценностная. Помимо того, вещественная коннотация концепта „грех“ представляется в виде нескольких групп, среди которых можно выделить „груз“, „грязь“ и т. д.

Драгана Керкез

19 Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности: Сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2001. – стр.3.

Татјана ПАУНОВИЋ

Ниш

ЈЕЗИК У ПРОЦЕПУ – ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИЈЕ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ¹

У овом раду разматра се утицај енглеског језика на српски језик у два контекста. Са једне стране, у данашње време веома актуелна тема јесте ширење глобалне употребе енглеског језика као *Lingua Franca* – као основног медијума међународне комуникације. У ширем контексту процеса глобализације, и лингвисти и културолози и лаици данас расправљају о утицају енглеског као страног језика на 'мале језике' широм света и на идентитет њихових говорника. Све више аутора бави се питањем утицаја глобализације на језик којим говоримо, проблемом 'англиканизације' српског језика, те последицама и могућим исходом овог све захукталијег процеса. У овом раду разматрају се аргументи у прилог различитим виђењима промена српског језика у контексту овог аспекта друштвеног кретања.

С друге стране, изворни говорници српског језика који живе у земљама енглеског говорног подручја непосредни су учесници процеса у коме два језика и две културе живе у контакту из дана у дан. У овом раду разматра се утицај енглеског као другог језика на матерњи језик Срба у Канади, заснован на анализи корпуса језичких примера из чланака објављених у интернет издањима канадских часописа и дневних листова на српском језику (*Инијернеи новине Србске; Независне новине, Торонто; Кишобран; Чиоде*). Анализа обухвата првенствено лексички ниво, као најотворенији за утицаје, али и примере граматичких, семантичких, прагматских и социолингвистичких аспеката језичке промене.

Поређећи ова два контекста у којима је српски језик данас изложен утицају енглеског језика, аутор налази сличности али и разлике међу њима и истиче значај питања као што су однос језика и идентитета, ставови према језику и социо-културна адаптација.

Кључне речи: глобализација, традиција, међукултурна комуникација, мултикултуралност, вишејезичност, матерњи језик, други језик

1. Увод

1.1. Глобализација

Глобализација, као експанзија глобалних веза у најширем смислу, кроз низ великих глобалних процеса, представља изузетно сложуену историјску појаву: она захвата све сегменте друштва, од економије и политике до друштвених односа и културе. При том се сам термин 'глобализација' односи како на саме те глобалне процесе, тако и на идеје, уверења

¹ Истраживање презентирано у овом раду урађено је у оквиру пројекта Српски језик и друштвена кретања, бр 148024D, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије

и ставове који леже у њиховој основи (уп. <http> 1). Будући да доноси корените промене друштвених релација у свету, глобализација је процес услед кога нестају 'географска ограничења' у друштвеним и културним збивањима (Waters 1995). Коначно, глобализација подразумева глобално ширење производа и технологија, чиме се утиче на живот огромног броја људи у читавом свету, и то све више из дана у дан.

Глобализација дотиче сваког од нас појединачно, што је феномен незабележен у људској историји. Будући својеврсна 'компресија времена-простора' (Harvey 1999), процес који 'повезује удаљене заједнице и проширује досег утицаја моћи' (Baylis & Smith 2005: 24), глобализација је данас ушла у свачије двориште, и не може се игнорисати. Глобализација значи '...ширење, продубљавање и убрзавање међузависности у свим аспектима савременог друштвеног живота, од културе до криминала, од финансија до духовности' (Held and McGrew 1999: 2). Свет је постао једно место – један мегаполис, или, пак, глобално село – већ како га ко види. Коначно, што је најзначајније за тему којом се овде бавимо, глобализација мења 'значање и значај удаљености и националног идентитета' у нашем животу (Scholte, J. A. in Krause & Renwick, p. 44).

Невоља са глобализацијом проистиче из чињенице да иза ових процеса постоји читав спектар различитих идеја и система вредности. Наиме, док неки аутори у глобализацији виде позитиван процес, бар у домену друштвених односа и културе, дотле други верују да глобализација није ништа друго до 'реколонизација у новом руху' (Neeraj 2001: 6–7). За неке је то процес глобалног уједињења, за друге процес геополитичке доминације једног друштвеног, економског, политичког и културног модела над свима другима. За неке је глобализација процес који, омогућајући светску комуникацију, помаже у очувању културних различитости, о којима сада много већи број људи може да чује и сазна, које се сада могу шире промовисати, док други виде глобализацију као ширење стандардизације и униформности. Неки, пак, глобализацију виде као нову, трећу могућност – као процес стварања нових културних идентитета хибридизацијом или 'глокализацијом', јер глобализација отвара могућност за нове синергичке односе између глобалног и локалног (Block and Cameron 2002: 3).

Противници глобализације често истичу да она доводи до кризе националне државе и растакања појма националног суверенитета, стварањем мреже наднационалних политичких и привредних асоцијација, те дерогирањем међународног у име „космополитског“ права (<http> 1). Све то доводи до кризе националног идентитета. Противници глобализације истичу да свет последњих деценија није постао ништа ближи остварењу кантовског идеала 'вечног мира' и 'хуманистичког етоса Оде радости', већ да води само новим сукобима између империја, религија и цивилизација (Вулетић, [хттп](http) 2). Последицама и критичким разматрањем глобализације баве се данас бројни аутори у сфери социологије, политикологије, а и лингвистике (в. Суботић <http> 3; Штиглиц 2002; Клајн 2003; Чомски 1996; Видојевић 2005; и садржаје на <http> 4 и <http> 5).

Очигледно, глобализација носи 'јанусовско лице' (Печујлић [http](http://) 6; Видојевић [http](http://) 7), а национална политика сваке државе суочена је са потребом да предефинише и своју улогу и своје циљеве, притиснута са једне стране глобалним а са друге локалним потребама.

1.2. Енглески као светски језик

Глобализација, праћена (или узрокована) ширењем нових технологија умногоме утиче на комуникацију и језик као главни систем комуникације. У размерама које никада у историји нису биле могуће, један језик, енглески, добио је статус не само светског језика у смислу заједничког комуникационог кода и средства за међународну и међукултурну комуникацију, већ и статус светске силе за себе. Наиме, у енглеском језику многи виде основно оруђе глобализације, без кога ширење глобалних утицаја не би било могуће. Стога се неки од најконтроверзнијих проблема глобализације директно преносе и на сам енглески језик (Пауновић, у штампи). Познавање енглеског језика постало је прави 'капитал', а енглески је данас 'светска монета' (Cameron 2000), будући да у постиндустријском друштву језик није ништа друго него роба (*economic commodity*, Heller 1999). А на тржишту језика, енглески има највећу цену, јер може да нам донесе политичке и економске користи (Block and Cameron 2002). Исто тако, енглески као *lingua franca* доноси не само ново јединство и нове могућности за глобалну сарадњу (Block and Cameron 2002: 22), већ омогућује сваком појединцу да изнова гради свој лични идентитет као јединствену комбинацију глобалног и локалног, при чему је главна – позитивна – карактеристика промовисање индивидуалног идентитета као значајнијег од етничког, друштвеног или политичког.

Језик је дакле, по мишљењу и заговорника и противника глобалних процеса, кључ идентитета и симбол како индивидуалног тако и етничког, националног, социјалног и културног идентитета. При томе локални, матерњи језици, речено језиком Дејвида Кристала, за нас обављају 'функцију исказивања идентитета' и представљају 'језик идентификације' (House 2001), док енглески као наш други / страни језик представља 'језик комуникације', односно средство којим обављамо 'функцију споразумевања'.

1.3. Утицај енглеског на мале језике

Будући да је енглески као страни или други језик део свакодневног живота огромног броја људи², како оних којима је енглески дошао у родну кућу тако и оних који су се преселили на подручја где је енглески први

2 Као матерњи језик га говори преко 300 милиона људи ([www. askoxford. com](http://www.askoxford.com)) – неке процене крећу се око 350–400 милиона људи – а 1.5 милијарда људи користи неки од бројних варијетета енглеског као нематерњи језик (400–500 милиона као други језик а и до 700 милиона до милијарду људи као страни језик

или матерњи језик, културни идентитет већине становника планете данас се формира на размеђу локалне традиције и глобализације.

Те чињенице неки се плаше, неки јој се радују, а неки је нису ни свесни. Питање да ли глобални енглески представља претњу за локалне или, најшире прихваћеном терминологијом речено, 'мале' језике веома је актуелно, те се лингвистичка екологија бави искључиво односом великих и малих језика са различитих аспеката (в. Пипер <http> 8). Они који се боје да би мали, локални језици могли настрадати у том процепу између традиције и глобализације описују овај однос веома мрачним тоновима, чак дотле да истичу да се 'већи језици хране мањима повећавајући број својих говорних представника, поред осталог, људима који се у процесу асимилације одричу својих малих и непрестижних матерњих језика', па је *глошофагија* (Kalve 1981) 'једна врста колективног културног и духовног канибализма...' (према Пипер, <http> 8). У том контексту, говори се не само о језичкој 'искварености', 'загађивању језика' из различитих разлога (в. Пипер, <http> 8), већ, као о коначном исходу, и о смрти језика.

Чешћи су, међутим, умеренији ставови, какве, на пример, заступа Кристал у својој књизи *Смрт језика* (Crystal 2000). Наводећи податак да у свету данас постоји око 6.000 језика, он упозорава да 96% људи говори једним од четири највећа језика, док четвртину укупног броја језика користи мање од 1.000 говорника. Смрт језика јесте нешто што би требало да забрине свакога од нас, био наш сопствени матерњи језик угрожен или не, јер лако ћемо се сложити са Кристалом да се не ради само о вредности светског језичког богатства и разноликости по себи, већ, пре свега, о значају језика као средства за исказивање идентитета, и као средства за бележење и памћење историје и културе сваке друштвене заједнице повезане једним језиком. Будући да језици не умиру само када физички нестану њихови говорници, већ се могу угасити и када их замени неки престижнији језик, услед културне и друштвене асимилације у другу, доминантну, културу, сваки мали језик се данас с правом може запитати да ли треба да брине за свој опстанак.

Да ли глобални енглески језик представља претњу и за наш 'мали' српски језик? Да ли га може потиснути и потпуно искоренити? Или ће га променити до непрепознатљивости? О овим питањима данас се могу чути сасвим различита мишљења. Неки сматрају да су сви локални језици, па и српски, под сталним негативним утицајем енглеског, који виде као 'кварење' матерњег језика и угрожавање његовог бића. Други, пак, истичу да су језици одувек били изложени међусобним утицајима, те да је то део природног тока развоја сваког живог језика. Данас је то енглески, услед политичких, економских, друштвених и културних околности, али је у многим ранијим периодима такав утицај на српски имао француски, немачки, па и латински језик (уп. нпр. Кајић, <http> 9), о турском да и не говоримо (в. Ђукановић, 2005 <http> 10). Стога, како се истиче, енглески има утицаја на друге језике, али им не представља претњу. Штавише, често се

подсећа да је и сам енглески језик увек био потпуно отворен за утицаје других језика, па су у различитим периодима на енглески утицали латински, француски или скандинавски језици.

Са једне стране, дакле, може се чути мишљење да сваки живи језик мора бити слободан да се природно развија у складу са друштвеним околностима у којима 'живи', а то увек подразумева контакте и међусобни утицај других језика, док је само ствар светске политичке ситуације који ће то језик бити. Стога су покушаји да се овакви утицаји сузбију не само неефикасни, већ и непотребни и непожељни. Језик треба пустити да се стара о себи. Такви аутори истичу да је значајније неговати локалну културу, која ће онда наћи начина да преживи кроз сопствени језик, јер праве културне и духовне вредности увек нађу начина да преживе.

Међутим, многи изворни говорници различитих језика ипак осећају притисак енглеског језика као претњу, а многе државе административним мерама или промишљеном политиком у разним доменима покушавају да ограниче утицај енглеског језика на матерњи³. Ипак, чисто административне мере ретко имају ефекта, уколико нису део веома широке језичке политике, како истиче Бугарски (1993; 2002; 2004; 2006).

Најчешће се, међутим, среће мишљење да је неопходно контролисати утицај енглеског језика на матерњи макар у извесној мери, у бар неким доменима. Данас се у јавности овим питањем баве бројни лингвисти и нелингвисти (в. Кавгић [http 16](#); Ђукановић [http 17](#); Пауновић [http 18](#))

Но, како истиче Докмановић ([http 20](#)), 'спознаја сложених друштвених процеса који су у току, као и њихових последица на националне привреде, државу, друштво, породицу и појединце, предуслов је за њихово разумевање.' О глобализацији, енглеском као светском језику, о утицајима (добрим или лошим) енглеског на српски језик данас се много говори. Оно што нам данас можда највише недостаје су, пак, емпиријска истраживања којима би се прецизно утврдило који су то појавни облици могућег утицаја енглеског на српски језик, односно, како се све тај утицај манифестује, које аспекте језичког бића и структуре захвата и у којим лингвистичким, социолингвистичким, прагматским, дискурским па и културолошким доменима се најчешће јавља.

2. О истраживању

Истраживање чије резултате презентирамо у овом раду спроведено је управо са циљем да се на језичком корпусу утврде могући видови утицаја енглеског на српски језик. Мада се, како смо напоменули, данас заиста може рећи да су сви светски језици на изванредан начин у контакту са енглеским, постоји једна ситуација у којој људи дословно живе између

³ На интернету се већ годинама непрекидно воде дебате и дискусије о утицају глобалног енглеског на локалне језике – немачки, италијански, дански, румунски ([http 12](#), [http 13](#), [http 14](#)).

два језика, са два језика, и на размеђу двеју култура. Изворни говорници српског језика који живе у дијаспори непосредни су учесници процеса у коме два језика и две културе живе у контакту из дана у дан. У таквим околностима, вредно је испитати у којој мери се у матерњем језику говорника манифестује утицај другог језика.

У овом раду разматра се утицај енглеског као другог језика на матерњи језик Срба у Канади – средини коју карактерише суштинска мултикултуралност и вишејезичност: Канада је земља емиграната, а, са друге стране, културна политика државе промовише мултикултуралност те су питања језичког и културног идентитета у тој средини веома актуелна, али и сложена. У животу ове групе изворних говорника српског језика преламају се сва она актуелна питања односа језика и идентитета, значаја мотивације и ставова према језику, као и социокултурни фактори који утичу на језик, и потреба за социокултурном адаптацијом.

Шта се збива са матерњим језиком у таквим условима? Академик Драган Недељковић каже; 'У дијаспори нагло се губи језик'. (Недељковић, 1998, <http> 21). Да ли је и зашто је то тако питања су која би свакако било пожељно испитати анализом самих језичких чињеница, анализом језика којим се служе изворни говорници српског језика на енглеском говорном подручју. Уз то, као поглед са стране, таква анализа свакако може да осветли неке аспекте могућег утицаја енглеског на српски језик уопште, дакле, и у нашим условима у Србији, који нам можда промичу из наше сопствене перспективе.

2.1. Корпус

Наше истраживање односи се на енглеско говорно подручје у Канади, а засновано је на анализи корпуса језичких примера из чланака објављених у интернет издањима канадских часописа и дневних листова на српском језику.

Зашто смо се одлучили за овај специфични језички корпус – језик новинских чланака? Прво, они илуструју широк спектар комуникативних контекста, будући да су изабране новине, часописи и публикације намењене различитој публици – различитој и по годинама старости, и по дужини боравка у Канади, и по политичким преференцама, и по интересовањима. Теме чланака обухватају широко поље питања, од историје емиграције и националне историје, до светске и српске политике, репортажа, путописа, извештаја о рок концертима, па све до спорта и интервјуа са познатим личностима, Србима у дијаспори, били они писци, уметници, научници или политичари. Тематска разноврсност обрађених текстова даје увид у веома различите регистре и функционалне стилове, и обиље језички разноврсног материјала.

Друго, језик објављених новинских чланака је јавни језик, па се претпоставља да представља узорак 'најбољег српског језика' у исељеништву. Новинари – аутори текстова, по дефиницији су људи професи-

онално упућени на коришћење језика, те бар до извесне мере воде рачуна о 'исправности' језика који користе. За узорак 'најбољег' језика определили смо се јер смо желели да елиминишемо оне језичке појаве које су карактеристичне за приватну сферу живота и само за одређени тип ситуације, на пример, фамилијарни колоквијални регистар, односно језик који се користи само у веома уском кругу људи (на пример, у имејл порукама које размењују блиски пријатељи). Сматрали смо да је значајније испитати оне могуће утицаје енглеског језика који сежу дубље и захватају шире, који се јављају у ширем распону језичких варијетета.

Језички корпус на коме је истраживање урађено обухвата, дакле, интернет издања часописа и новина на српском језику објављених у Канади. Аутори текстова су Срби који већ неко време живе у Канади / Канађани српског порекла. Обрађени бројеви публикација покривају период од протеклих пет година, од 2002. до 2006., мада корпус укључује и неколико чланака објављених у периоду од 2000. до 2002. године.

Чланци су узети из седам различитих извора, из публикација намењених различитој публици и различитим друштвеним групама и сферама. У **табели 1** ниже дат је преглед броја чланака, публикација из којих су узети, и укупног броја обрађених страница (компјутерског) текста.

Језички корпус састоји се од укупно 230 страница целовитог компјутерског текста у 168 чланака, из следећих извора:

	ПУБЛИКАЦИЈА	СТРАНИЦА ТЕКСТА	ЧЛАНАКА	Шифре коришћене у обради примера
1	НОВИНЕ ТОРОНТО	90	77	N 1, N2,... N 77
2	ИНТЕРНЕТ НОВИНЕ СЕРБСКЕ/ ВЕСТИ	54	33	I 1, I 2, ... I 33
3	КИШОБРАН	36	24	K1, K2, ... K 24
4	НЕЗАВИСНЕ НОВИНЕ ТОРОНТО	27	26	NN1, NN2, ... NN 26
5	ПУБЛИКАЦИЈА Конгреса српског јединства (<i>Serbian Unity Congress</i>)	12	2	S1, S2
6	ЧИОДЕ	10	5	C 1, C2, ... C 5
7	ВИДОВДАН бр. 10, септембар 2000.	1	1	V1
	УКУПНО	230	168	

Табела 1: Преглед извора и чланака у језичком корпусу за истраживање

2.2. Класификација и анализа примера

Класификација примера извршена је на основу уочених карактеристика које би се могле приписати утицају енглеског језика на српски језик. Будући да смо пошли од језичког материјала, у класификацију су увршћени само примери који су нађени у корпусу, те ова класификација ни у ком случају не претендује да буде потпуна и свеобухватна. Међутим, будући да је у релативно малом корпусу нађен релативно велики број примера у

којима се може уочити изванредан степен утицаја енглеског језика, и то готово на свим нивоима језичке структуре и употребе – о чему сведочи јако разурђена класификација примера у чак 39 више или мање различитих категорија – резултати овог истраживања веома су индикативни, и, мада не допуштају дефинитивне генерализације, свакако указују да су неопходна слична истраживања већег обима, у оба контекста у којима је српски језик у контакту са енглеским, дакле, и у дијаспори као и код куће.

Табела 2 даје приказ класификације корпуса од укупно 802 нађена примера у 39 категорија, и број примера у свакој од њих. Примери утицаја на лексичком плану издвојени су од примера утицаја на плану структуре, а посебно су издвојени и примери из домена текста односно дискурса, као и стила, регистра и употребе језика, интерпункције и ортографије.

	Домен утицаја: ЛЕКСИЧКИ НИВО	БРОЈ ПРИМЕРА
1	УМЕТНУТА ЕНГЛЕСКА РЕЧ, ФРАЗА У ОРИГИНАЛНОМ ОБЛИКУ цитирана цела фраза 4 уметнута реч 24 са објашњењем преводом, 'тзв., или, односно' 3 под наводницима или у курсиву 10 са падежним наставком с цртицом 6	47
2	УМЕТНУТА ЕНГЛЕСКА РЕЧ, ФРАЗА ФОНЕТИЗОВАНА (ТАЧНО ИЛИ ПОГРЕШНО) цитат 1 уметнутих 14 'тзв.' 1 наводници 1	17
3	АНГЛИЦИЗАМ, НОВ	8
4	АНГЛИЦИЗАМ, ОДОМАЂЕН као цитат, навод 1 обични, адекватни 58 заједно са нашом речи 3 на ивици адекватне употребе 4 из Србије 1 неприхватљиво 2	69
5	АНГЛИЦИЗАМ СА ГРЕШКОМ У ФОРМИРАЊУ (кад већ постоји други, уобичајени)	7
6	АНГЛИЦИЗАМ УПОТРЕБЉЕН У НЕАДЕКВАТНОМ ИЛИ НЕУОБИЧАЈЕНОМ КОНТЕКСТУ	15
7	АНГЛИЦИЗАМ СА ПОГРЕШНИМ ИЛИ НЕУОБИЧАЈЕНИМ ЗНАЧЕЊЕМ ИЛИ УПОТРЕБОМ	11

8	ЛАЖНИ ПАРОВИ	41
9	АРХАИЗМИ, ТРАДИЦИОНАЛИЗМИ ЛОКАЛИЗМИ, ИЛИ ФАМИЛИЈАРАН ЈЕЗИК	16
10	КЛИШЕИ	12
11	КАЛК ИЛИ ДОСЛОВНИ ПРЕВОД ЛЕКСЕМЕ/ СИНТАГМЕ (релативно уобичајен)	13
12	НЕОБИЧАН КАЛК ИЛИ ДОСЛОВНИ ПРЕВОД – ЛЕКСИЧКИ ИЗВОР ПРОБЛЕМА	39
13	ИЗБОР РЕЧИ – МЕШОВИТИ ЛЕКСИЧКИ ПРОБЛЕМИ	6
14	КОЛОКАЦИЈА	43
	укупно	343
	Домен утицаја: ГРАМАТИЧКА СТРУКТУРА	БРОЈ ПРИМЕРА
15	ПРЕМОДИФИКАЦИЈА ИМЕНОМ У ОРИГИНАЛНОМ ОБЛИКУ	21
16	ПРЕМОДИФИКАЦИЈА ФОНЕТИЗОВАНИМ ИМЕНОМ	19
17	ПРЕМОДИФИКАЦИЈА ДРУГИМ ИМЕНИЦАМА У ОРИГИНАЛНОМ ОБЛИКУ	6
18	ПРЕМОДИФИКАЦИЈА ДРУГИМ ФОНЕТИЗОВАНИМ ИМЕНИЦАМА	8
19	ПРЕМОДИФИКАЦИЈА КАД ЈЕ СВЕ ПРЕВЕДЕНО НА СРПСКИ ИЛИ ЈЕ ИЗВОРНО НА СРПСКОМ	5
20	ПРЕДЛОШКЕ СИНТАГМЕ	23
21	КОНГРУЕНЦИЈА – СЛАГАЊЕ СУБЈЕКТА И ПРЕДИКТА	13
22	СЛАГАЊЕ ИМЕНИЦА И ПРИДЕВА У РОДУ БРОЈУ И ПАДЕЖУ облик падежа 3 употреба падежа 6 слагање у роду, броју или падежу 19	28
23	ГЛАГОЛСКЕ СИНТАГМЕ И ОБЛИЦИ облик 5 пасив 10 употреба 3	18
24	РЕД РЕЧИ	20
25	КЛАУЗЕ форма 4 односне клаузе 9 клаузе које потичу од 'and.' 5	18
26	Остали проблеми структуре реченице	36

27	Дословни превод структуре	30
	укупно	245
	Домен утицаја	БРОЈ ПРИМЕРА
28	ТЕКСТ: БЕЗА ИЗМЕЂУ РЕЧЕНИЦА	5
29	УПОТРЕБА ЈЕЗИКА: РЕГИСТАР, СТИЛ родно одређен језик 1 родно неутралан језик 6 регистар 5 културолошки неспоразум 2	13
	укупно	18
	ИНТЕРПУНКЦИЈА	БРОЈ ПРИМЕРА
30	УПОТРЕБА ЗАПЕТЕ потпуно неразумљиво 5 нема је, а треба да буде употребљена 11 има је, а не треба да буде употребљена 31	47
31	УПОТРЕБА ВЕЛИКИХ СЛОВА	2
32	УПОТРЕБА ДРУГИХ ИНТЕРПУНКЦИЈСКИХ ЗНАКОВА (наводници, црта, цртица...) наводнице 4 цртица 2 црта 1 ознака за годину 1	8
33	ОСТАЛИ ПРОБЛЕМИ	2
	укупно	59
	ОРТОГРАФИЈА	БРОЈ ПРИМЕРА
34	ПИСАЊЕ ИМЕНА – ФОНЕТИЗОВАНО (НАСТАВЦИ ЗА ПАДЕЖ БЕЗ ЦРТИЦЕ)	69
35	ПИСАЊЕ ИМЕНА – ФОНЕТИЗОВАНО, БЕЗ ПАДЕЖНИХ НАСТАВАКА!	2
36	У ОРИГИНАЛНОМ ОБЛИКУ, БЕЗ ПАДЕЖА	40
37	У ОРИГИНАЛУ, СА НАСТАВКОМ ЗА ПАДЕЖ (СА ЦРТИЦОМ)	19
38	У ОРИГИНАЛУ, СА НАСТАВКОМ ЗА ПАДЕЖ (БЕЗ ЦРТИЦЕ)	2
39	ПРЕВЕДЕНО ИМЕ	5
	укупно	137
	УКУПНО ОБРАЂЕНИХ ПРИМЕРА	802

Треба истаћи да се наша анализа не заснива искључиво на примерима који садрже очигледну грешку, који су неприхватљиви или потпуно неграматични. Наш циљ у овом истраживању био је пре да откријемо све могуће врсте утицаја енглеског на српски језик, без обзира да ли је

као последица настала неграматична / неприхватљива конструкција на српском језику, или се ради о непрецизности, лошем стилу, нејасном значењу или делимично прихватљивим структурама. Неки од примера које смо уврстили у ову класификацију били би оцењени као савршено прихватљиви од великог броја изворних говорника српског језика. Па ипак, уколико они садрже било који сегмент у коме се огледа нека карактеристика енглеског језика која није својствена српском, уколико пример у ма којој мери 'звучи енглески', увршћен је у класификацију.

2.3. Анализа примера и дискусија

Када се говори о утицају енглеског на српски језик првенствено се мисли на лексички ниво, односно, на коришћење енглеских речи и израза у српском језику, било у облику правих адаптираних англицизама или у облику уметнутих речи и фраза у оригиналном облику. У корпусу су пронађена укупно 343 примера утицаја на лексичком нивоу, који су класификовани у 14 група.

1) УМЕТНУТА ЕНГЛЕСКА РЕЧ, ФРАЗА У ОРИГИНАЛНОМ ОБЛИКУ

Најчешћи вид утицаја енглеског језика јесте управо ово очигледно 'мешање' два језика у истом даху. Судећи по броју од укупно 64 примера уметања енглеских речи и израза у српску реченицу, ова појава је изузетно раширена, и то не само у фамилијарном колоквијалном језику, већ и у другим областима језичке употребе.

Уметнуте енглеске речи и изрази најчешће су написани у оригиналном енглеском облику (47), било да се ради просто о уметању енглеске речи/ израза (24) или о цитату читаве клаузе, синтагме или фразе (4):

C2 Није ти ово пијаца. **Take it or leave it.**

K5 јер на пану са ценом лепо пише **from 50\$.**

K9 бацам у гепек и **that's it.**

N64 Само сам кликнуо „**Reply to all with History**“.

Анализа примера показује да се, уопште узев, енглеске речи користе првенствено у случајевима када не постоји адекватна реч или израз на српском језику, или када говорници не могу да се сете одговарајуће речи на српском језику, као у примерима:

C2 видим како чека испред **Food Bank**

K5 ради се о феномену званом **small print.**

N19 боравка у Канади, **permanent resident status**, а нарочито

K17 Свакако на **world music**

N10 Пре неких пет година наша Нада Путник била је „**monday night director**“ у два сазива

N60 као и за добијања **стипендије, (scholarship)** на америчким универзитетима

N64 Карибу, мускокс, гризли, **wolverine** и вук

N64 огромне (нарочито пастрмка и **понеки арктички char**).

N60 Они који прођу „**try out**“ и прикључе се школи

N64 компјутерских језика, мрежних протокола и **security detalja**

али такође и када им је тако лакше, јер то захтева мање напора, или, стиче се утисак, чак из стилских разлога – јер енглеска фраза 'боље звучи':

- K20 да сам чуо како имате **спортски background**
- N64 посматрам кроз прозор мог **office-а** ону гомилу
- N64 комплетан свакодневни циркус у **downtown-у** и размишља
- C2 На **king size** krevetu ležalo je nešto
- N64: Жене су увек биле „**bad luck**“ на бродовима, у ратовима
- N62 али не у **fast food** или **food court stilu**.
- K17 у оним злим временима и они траже **good times**
- N51 догодине да уђем у **top 10**

Понекад је употреба енглеске фразе пропраћена објашњењем њеног значења, а у неким случајевима издвојена је из текста наводницама, курзивом, или је уведена речју 'такозвани' и сл. (19):

- I29 Мексику вратила као **усељеник са визом или landed имигрант**.
- K11 Срећом, не прави се у „**low fat**“ варијанти
- I29 **тзв. Visible minority**, односно људи који нису беле коже имају примат при усељењу

У свега 6 случајева реч је употребљена у одговарајућем падежу (падежни наставак са цртицом):

- N64 посматрам кроз прозор мог **office-а** ону гомилу
- N64 разјарени мускокси... **непрегледна стада cariboo-а**

2) УМЕТНУТА ЕНГЛЕСКА РЕЧ ИЛИ ФРАЗА, ФОНЕТИЗОВАНА (шачно или погрешно)

Иако ни изблиза тако бројна као претходна, ова група примера уметнутих енглеских речи и фраза (17), у фонетизованом облику, завређује пажњу. У овим примерима не ради се о англицизмима у правом смислу, јер они (још?) немају готово никакву фреквенцију употребе код изворних говорника у Србији. Заправо, ови су примери по природи исти као и у групи 1, само што нису задржали оригиналан ортографски изглед:

- N64 свакодневицом прилично уштогљеном и празњикавом. **Morgidž-garbidž живот**.
- K10 Није за **sejl**
- K10 немамо **навику за холидејом**.
- K17 Било је то **као кад се склопи пазл** од различитих делова
- K9 **што вози фор вил драјв**
- N62 постао је **популарно место у даунтауну**.
- N67 права појединих **лендид имиграната**
- C2 банкротира и да заврши на **велфери**.
- NN5 организује „**трибјут**“ концерте цез дивама Били Холидеј и Ели Фиццералд

Као и код претходних примера, говорници осећају да је прикладније када овакву реч одвоје на неки начин од остатка текста, онда је њена употреба прихватљива – као у примеру: К 19 где куће често имају **такозвани дек**, терасу иза куће.

Међутим, и сама учесталост употребе ових примера и садржина неких од обрађених чланака указују на један веома важан социолингвистички моменат. Наиме, говорници осећају да је коришћење енглеских речи и фраза у оригиналном облику, без фонетизовања, друштвено прихватљивија појава, да показује бољи укус и бољи стил, да одговара вишем нивоу образовања и 'писменијем' изражавању. Парадоксално, то је у потпуној супротности са нашом језичком нормом у домену ортографије и правописа. У овом контексту, коришћење енглеских речи са српском ортографијом чини се као да је друштвено непожељна појава, која карактерише људе са лошим укусом, без стила, или недовољног образовања. То је, чини се, чак најпрезренији облик утицаја енглеског на српски језик, и многи говорници експлицитно критикују ту навiku коју сматрају производом лењости и небриге за сопствени матерњи језик (мада ти исти говорници штедро користе и цитате енглеских фраза у оригиналу и адаптиране англицизме).

Овакав закључак подржавају и резултати једног истраживања о ставовима према језику (Пауновић, у припреми за штампу), а језички корпус за ово истраживање садржи неколико хумористичких текстова у којима аутор експлицитно исмева управо ову појаву (нпр. *Прича о нашим судбинама*, Кишобран – К 16, *Покондирена Кристиа*, Кишобран – К9, К10). Будући да ови текстови представљају пародију управо овог феномена, те је у њима намерно употребљен изузетно велики број ових примера, некарактеристичан за остатак језичког корпуса, ови текстови изузети су из корпуса истраживања у погледу лексичког домена.

Но, са друге стране, треба имати у виду да је овај феномен вероватно прилично раширен међу српском популацијом у Канади, будући да пици и колумнисти осећају потребу да га критикују као друштвено непожељну појаву. Штавише, на интернету се може наћи читав мали речник оваквих примера српско-енглеског пицина, који сами говорници шаљиво називају **Serbish** (Serbian+English).

У нашем језичком корпусу ови примери нису бројни, управо због тога што смо, како је већ речено, изабрали узорак објављених текстова, у којима се о чистоти и коректности језика водило рачуна. Вероватно би корпус говорног језика свакодневне комуникације (на пример *e-mail* порука) показао другачију фреквенцију употребе оваквих примера. Вероватно је ова појава карактеристична за неформални регистар, за поједине функционалне стилове и за млађе говорнике, или пак говорнике нижег нивоа језичког образовања. Ова питања би свакако требало даље истражити. У сваком случају, и овај мањи број примера у нашем корпусу добро илуструје овај вид утицаја енглеског на српски језик.

Међутим, када је реч о прве две групе наших примера, мада се ради о најтранспарентнијем и најлакше уочљивом облику утицаја, треба истаћи да је он, заправо, најмање занимљив за наше истраживање, управо стога што се манифестује на самој површини језичке употребе, што

су га и сами говорници свесни и што могу да га у великој мери свесно и вољно контролишу. У споменутом истраживању ставова према језику (Пауновић, у припреми за штампу), сами говорници су најчешће наводили 'лењост' и 'немар' као узрок ове појаве. Оно што нас је у овом истраживању много више занимало су могући дубљи, теже приметни утицаји, који сежу дубље у структуру и биће језика и које је, стога, много теже контролисати.

3) АНГЛИЦИЗАМ, НОВ

Трећа врста примера које смо издвојили као посебну категорију су такозвани нови англицизми (8) *e-mail* енглеске речи адаптиране српском стандарду, које у Србији (још) нису одомаћене. Наиме, између ове и претходне групе примера чини се да је разлика у **намери** говорника: док у примерима наведеним горе, (нпр. NN5 организује „tribjut“ koncerte...) говорник свесно посеже за енглеском речи, у примерима ниже чини се да је реч саставни део корпуса српске реченице, да говорник није свестан да је реч страног порекла. Можда овај закључак нема баш јако упориште у самом овом истраживању, али свакако указује на потребу да се ово питање даље истражује. Ако упоредимо примере из претходне и ове категорије, чини се да је оправдано направити разлику између њих, првенствено стога што су примери у овој категорији адекватно морфолошки адаптирани, а неки од њих се све чешће чују и у Србији.

- S1 дубоко **инволвирана** у одлив мозга (brain drain)
- N64 рад у **кјубиклу**
- K5 продавцима, **телемаркетерима**, агентима
- I30 о ваздушном саобраћају и **реадмисији**, како би могао
- C1 позван да **жирирам** предстојећи ликовни програм

Последњи пример у овој групи посебно је занимљив, јер илуструје један важан вид утицаја енглеског на српски језик. Наиме, конверзија именица у глаголе је веома продуктиван процес творбе речи у енглеском језику, за разлику од српског, па се утицај енглеског уочава не само у све већем броју оваквих англицизама, већ и у повећаној продуктивности овог процеса у нашем језику уопште.

4) АНГЛИЦИЗАМ, ОДОМАЋЕН (69)

У испитаном корпусу пронађен је изузетно велики број англицизама, те је ова група примера најбројнија (69), што је, на неки начин, очекивани резултат. У категорију одомаћених англицизама уврстили смо све оне примере који би се могли наћи и очекивати у сличној врсти текстова и у Србији.

- I17 Даница Богићевић, **члан борда директора**
- K17 **твоји фанови и фанови групе** „Леб и сол“
- K7 ви сте добили најбољи могући **дил**
- K9 да **могу у шопинг кад** Ристе нема.

N30 провинцијски **веб-сајт** на којем
 N3 и **са лаптопом** преко кога ћу бити у контакту
 N67 технички саветник Америчког **департмана** за одбрану
 I30 позвао је националну авиокомпанију „**JAT ervejs**“ да успостави

Неки примери били су занимљиви по томе што је говорник имао потребу да уз англицизам употреби и српски синоним. Треба ипак рећи да су неки од англицизама у овој категорији на самој граници прихvatљивости по критеријуму одомаћености и честе употребе, а неки су употребљени у неадекватном контексту (нпр. C1):

N1 окупуљају **велики број обожаватеља и фанова**.
 I5 поред великог броја компанија које нуде своје **сервисе и услуге**
 N67 живот, **заснован на карбону**.
 S1 Врло **агилно** је и Удружење српских жена, чији је лидер

Може се закључити да говор Срба у Канади карактерише изузетно широка употреба англицизама које говорници не осећају као 'претњу' матерњем језику, будући да су доследно морфолошки и фонемски адаптирани и одомаћени употребом. Речи као *импресивно, есенцијално, рефлектираши, репрезентиваши*, ови говорници и не осећају као туђице и користе их у текстовима различитих регистара и стилова изузетно слободно. Штавише, можда је најречитији пример часопис *Видовдан*, који 'постоји од 1998. у Едмонтону, Алберта, Канада', а који у свом поднаслову има слоган '*Ми знамо свој бизнис!*' (В1 бр. 10, септембар 2000.) Вероватно је то последње место на коме бисмо очекивали да видимо англицизам или туђицу – у слогану једне патриотске организације, у заглављу часописа који се зове *Видовдан* и очигледно је посвећен очувању српског идентитета, културе и језика у дијаспори.

5) АНГЛИЦИЗАМ СА ГРЕШКОМ У ФОРМИРАЊУ

Неколико англицизама (7) издвојили смо као посебну групу, будући да је облик употребљене речи неадекватан, или већ постоји одомаћени англицизам другачијег облика:

I6 Имовина ЦШО у Нијагари је **инкорпорисана** одлуком 98 % чланова (овде: претворена у корпорацију)
 N67 јасније разумевање **реалитета** у којем живимо (одомаћено: реалност)
 N10 пропалазим њихов **веб сајт** (одомаћен англицизам постоји, фонемски адаптиран)
 N20 човек који је... у нашој божићној акцији **спонзоровао** 550 деце из Рашке (погрешан суфикс – спонзорисати)
 NN22 да је Квебек **франкофонска** провинција, где је... службени језик француски (одомаћено: франкофони)
 C5 бетонска **конгломерација** мега фирми (одомаћено: конгломерат)
 N67 **резултат је шокирајући** (одомаћено: шокантан)

6) АНГЛИЦИЗАМ У НЕАДЕКВАТНОМ/ НЕУОБИЧАЈЕНОМ КОНТЕКСТУ

У посебну групу класификовали смо примере (15) у којима је употребљени англицизам адекватан по облику и одомаћен, али је овде употребљен у неадекватном, неуобичајеном или потпуно неприхватљивом контексту:

- K6 Стварно не знам кроз какав **тренинг** пролазе људи који то раде
- N67 Међутим, **прогресија научног знања** о свемиру
- N63 то што овде у овом најобичнијем **боксу** за текст треба да стоји
- C5 флаше пива изложене у **миљеу** других неопходних намирница
- K1 публици не ускраћују ни **стандарде** по којима их годинама памте
- N62 Сви ресторани или кафићи би могли имати **соларијуме** како би се у атмосфери трга могло уживати и зими, готово на исти начин као лети
- NN11 широко отворен за путнике намернике... бизнисмене, **артисте**, туристе

7) АНГЛИЦИЗАМ СА ПОГРЕШНИМ / НЕУОБИЧАЈЕНИМ ЗНАЧЕЊЕМ И УПОТРЕБОМ

Ову групу чини 11 англицизама са погрешним или неуобичајеним значењем или употребом. Разлика између ове и претходне групе примера је мала – углавном је то разлика у интензитету контраста, пре него у врсти, али се сви примери могу довести у везу са неком врстом семантичке 'грешке' односно грешке у употреби која проистиче из утицаја енглеског на српски језик. И ова и претходна група примера веома је блиска примерима лажних парова.

- K8 [представа] да ће успешно **кореспондирати** са сваким гледаоцем
- N20 учлањењем **дајете индикацију** да се на ваших \$100 може рачунати
- N64 Многи Франклинови **локалитети** су пронађени

8) ЛАЖНИ ПАРОВИ

У ову групу сврстали смо примере (41) очигледних лажних парова. У појединим примерима употребљена реч у српском језику покрива много уже семантичко поље него енглеска реч из које је англицизам адаптиран, те је англицизам стога употребљен неадекватно. На пример:

- C1 **Грандиозни сликари** (грандиозан vs. *grand*)
- N64 да **тестирају** свој „bad luck“ (тестирати vs. *test*)
- NN17 то скоро **ексклузивно радимо** на српском језику (ексклузивно vs. *exclusively*)
- C2 - ОК. Имаш **кредит**, али за ту резервну (кредит vs. *credit*)
- C5 Свака особа са којом сам **имао шансе** да мало попричам (имати шансе vs. *have a chance*)
- I17 волонтира и обрачунава **таксу** (такса vs. *tax*)
- N10 „**monday night directors**“..., а сваке године поново се бирају **директори** (директор vs. *director*)

N13 Истраживање је укључило и личне и **романтичне** податке и изјаве (романтичан vs. *romantic*)

N42 око појединости смањења производње **петролеја** ‘ (петролеј vs. *petrol*)

N67 наше знање (али правилно знање) **критично утиче** на наше схватање (критично vs. *critically*)

N67 и изабране **специфично** за наш, интелегентни живот (специфично vs. *specifically*)

N67 Сама чињеница..., додата **другој евиденцији** о стварању, (евиденција vs. *evidence*)

S1 Отуда, они који су имали **фамилију** са собом имали су и више шанси (фамилија vs. *family*)

N67 Фотон и електрон су **фамилијарнији** представници ових честица (фамилијаран vs. *familiar*)

K8... драгих нам **карактера** (карактер vs. *character*)

9) АРХАИЗМИ, ТРАДИЦИОНАЛИЗМИ, ЛОКАЛИЗМИ

У корпусу није пронађен велики број архаизама (16), али смо уверени да њихова употреба у потпуно неодговарајућем контексту на неки начин јесте повезана са проблемом односа матерњег и страног језика. Наиме, стиче се утисак да говорници намерно користе ову врсту речи у уверењу да на тај начин доприносе очувању свог језика и идентитета. Многи од ових израза су истовремено и клишеи, а свакако треба напоменути да су непримерени контексту који је често формалан, званичан, рецимо у текстовима о политици, економији или банкарству и индустрији, којима ова врста речи даје неприкладно фамилијаран тон.

C5 око 30 хиљада **душа**

I11 потврда су да ће док је **отселништва и расејања** бити

I17 место за **конач**

I17 оних који су у невољи и **коначили** у Српском центру (текст о имигрантским организацијама)

N28 За ову његову **работу** сазнали су надлежни у школи и обавестили (вест о хапшењу)

N36 Запрепашћене **дуванције** (текст о привреди и здравству) S2 **Лане** су у програму павиљона учествовали (култура)

S2 је постала **газдачица** палате у Сасекс Драјву (политика и друштво)

NN3 „**Сачинитељ ове књиге, Жанета Ђукић-Перишић, успела је** (култура)

NN12 да се свако **пружа према губеру** (економија, банкарство, хипотеке)

NN17 уместо да све... успехе прихватимо, **фалимо** и истичемо, ми константно **кудимо** једно друго!

10) КЛИШЕИ

Можда није очигледно зашто смо у ову класификацију примера у којима се огледа утицај енглеског на српски језик сврстали и ове, њих 12. Ипак, употреба клишеа код ових специфичних говорника нам је занимљива због саме дефиниције клишеа и начина на који се користе. Наиме, употреба клишеа је знак језичког сиромаштва, за клишеом посежемо када нам понестане других језичких средстава, кад имамо тешкоћа да нађемо

реч која нам је потребна да се изразимо – клишеи, излизани од употребе, тешко се заборављају и увек су на дохват руке, а њихова учестала употреба сигуран је знак да говорник има тешкоћа у изражавању на датом језику. Стога сматрамо да се употреба клишеа може узети као још један знак да код наших испитиваних говорника српски узмиче под притиском енглеског језика. Примери употребљених клишеа су добро познати:

- 19 срце када буде ловио у земљи јаворовог листа.
- 115 Хуманост не познаје границе,
- К1 доказујући да музика не познаје границе
- К1 двосатном наступу запалиле салу
- К17 Двочасовни програм подигао је публику на ноге
- 124 се напoкoн oбрeо нa кaлдрми српске престонице у којој

11) КАЛК ИЛИ ДОСЛОВНИ ПРЕВОД ЛЕКСЕМЕ/ СИНТАГМЕ (релативно уобичајен)

У свим примерима класификованим у ову групу (13) постоји неки енглески утицај лексичке природе. Они су некад повезани са лажним паровима, али се преношење из енглеског врши на вишем нивоу, захвата нешто већи део структуре, веће целине. Ипак, и извор и последице су на лексичком плану.

- S1 Тиме је Канада инволвирана у одлив мозга (brain drain)
- S5 зазвонио је телефон. На другом крају је била
- S5 тврђави која надгледа ушће
- K2 Његово задње двориште од јутра се осећа на дим (backyard)
- K6 Имате сопствену фирму и већи партнер вас позива да учествујете...
- K1 са значајним појачањем у звуку
- N6 Глумачку дружину „Малог света“ представља „екипа снова српског филма“: (Serbian film dream team)
- K19 Преко звучног система чује се глас пилота који (sound system = озвучење)

12) НЕОБИЧАН КАЛК ИЛИ ДОСЛОВНИ ПРЕВОД – ЛЕКСИЧКИ ИЗВОР ПРОБЛЕМА

Ова група примера релативно је бројна (39). У њу су сврстани сви примери где је очигледно дошло до дословног превођења из енглеског језика или нешто прихватљивијег калкирања. Мада ови примери најчешће нису неграматични, неадекватни су јер најчешће звуче управо као лош превод, било због избора речи или непрецизности или неуобичајене употребе. У свим примерима, међутим, проблем се може повезати са утицајем енглеског језика.

- N6 па су после пројекције... међусобно поделили утиске (shared their impressions)
- N39 описују Бана као „природно рођеног“ дипломату који има... (a natural diplomat, a born diplomat – помешано)
- N63 градове... за које смо имали индикације да су у великом проблему (in a big trouble)

S2 **Налазе се заједно** викендом у ресторану (*get together*)

NN16 За даља обавештења, **ставите се у везу е-маил-ом** на адресу (*get in touch*)

NN22 који говоре француски **радије него** енглески језик (*rather than* – пре него... а не)

C5 да могу да **је носим на суд** ако хоћу (*take it to court* је идиом, значи, грубо преведено, 'можеш да се сликаш')

I3 **Моји снови су једнаки са реалношћу** (*my dreams equal reality*)

Један број примера био је посебно занимљив, будући да *concern* може да значи 'тицати се' нпр. у *concernign this problem* = што се тиче овог проблема; али овде треба да значи 'односити се на':

IN14 избегавају дружење с вршњацима истог порекла, одричу се својих имена зарад неких нових. **То се углавном тиче младих** који су с родитељима дошли

И уопште, читање неких делова испитиваног корпуса у многама је личило на читање превода студената III године англистике, са том битном разликом што су ови текстови писани изворно на српском језику, а нису преводи са енглеског, и писали су их изворни говорници српског језика. Стога овакви примери показују да се утицај другог језика на матерњи не сме гледати површно, јер се очитује у читавој језичкој структури и употреби, да је тај утицај много озбиљнији и дубљи него пуко убацивање енглеских фраза *and that's it*.

13) ИЗБОР РЕЧИ, МЕШОВИТИ ЛЕКСИЧКИ ПРОБЛЕМИ

Код ових 6 примера било је немогуће прецизно издвојити само један аспект утицаја енглеског језика, али он је несумњив:

N8 Но, статистика **дође** као нешто што ће да поткрепи наше сумње (потпуно неприкладан контекст, формалан)

N 10 Овом **надасве хуманитарном** догађају (нејасно значење) N 30 мада има идеја да би то могло да и да се **изроди**

NN 9 Тешко је издвојити било коју **личност**: да ли Василија (Срђан Гело), Евицу (Милица) (нејасно значење – лажни пар?)

14) КОЛОКАЦИЈА

После употребе англицизама и лажних парова, утицај енглеског језика на српски у нашем корпусу најочигледнији је на плану лексичке употребе која се тиче колокација (43). У сваком од ових примера погрешна колокација може се приписати утицају колокација из енглеског језика.

I3 Друга **легенда**,.. коју је **сазнао** приликом изучавања научновог живота (a legend he learned)

K8 иако он **говори** веома специфичну **причу** о микрокосмосу српске етничке заједнице (tells a story)

N25 Господин Никсон је рекао да **постоји прави рат** за освајање талената (that there is a real war)

C5 Ипак, тај **недостатак** локалаца био је **попуњен** поносом (this lack of locations was compensated by...)

I29 **Усељеници у порасту** (Immigration on the increase)

Дакле, може се закључити да је утицај енглеског на српски језик у домену лексичке форме и употребе велики (43% примера). Он се најчешће очитује у слободном и широком коришћењу одомаћених англицизама, прављењу нових англицизама, те у проблемима који се тичу лажних парова односно непоклапања семантичких поља енглеске и усвојене српске речи, као и проблемима у избору колокација. Типично је, такође и прављење калкова и дословно превођење речи и читавих синтагми. Убацивање енглеских речи и синтагми у ткиво српске реченице такође је уобичајена појава, али, по нашем уверењу, то је најмање значајан вид утицаја енглеског на српски језик у овом контексту.

Оно што сматрамо много значајнијим је чињеница да је на плану граматичке структуре забележен значајан број примера који илуструју неку врсту утицаја енглеског језика – укупно 245 примера (31%), класификованих у 13 група.

Првих пет група садржи укупно 59 различитих примера који садрже структуру премодификације, што представља значајан број. Премодификација именом или именицом је конструкција типична за енглески језик, штавише, многе речи, а нарочито имена, уопште и не могу да се употребе у структури модификације ни на који други начин, па је увежбавање читања и писања адреса, на пример, једна од првих ствари којима учимо ђаке на часовима енглеског као страног језика (*The Prime Minister lives at 10, Downing Street*).

Мада српски језик има релативно слободан ред речи, оваква врста конструкције није ни мало уобичајена у нашем језику, па је зато нашим ученицима потребно доста времена и вежбања да науче да не треба рећи *у хотелу Гранд, него at the Grand Hotel*. Међутим, под утицајем енглеског језика, у српском се све чешће среће структура премодификације именом или пак другом именицом. Овај тип конструкције често се истиче као негативан пример утицаја енглеског на српски језик.

15) ПРЕМОДИФИКАЦИЈА ИМЕНОМ У ОРИГИНАЛНОМ ОБЛИКУ

Значајно је напоменути да ови примери (21) углавном садрже структуру у којој је именом премодификован одређени **тип** именица – школа, културна или административна установа, део града, парк, улица, трг. Понекад су ове синтагме употребљене са падежним наставком одвојеним цртицом, а некада су од остатка текста одвојене наводницама.

- C5 студира на **Dalhousie** факултету;
- C5 на **Queen's** факултету
- K17 на **California Arts** школи
- K13 одржава на **Jericho** плажи;
- N16 у **предивном Hawrelak** парку,
- N64 у **Njildeness Canoe** Асоцијацији,
- N74 сваке друге суботе, на **Rogers** каналу
- NN2 наступа у **Air Canada** центру

NN5 **Harborfront** центар је веома лепо место
NN6 у „**Du Maurier**“ театру
NN3 у „**Praxis Gallery**“ одржана је,
NN6 у **Hummingbird** центру
NN 7 почиње **Labbat Blues** фестивал
NN 7 у **Molson** амфитеатру
NN 23 у **Broken English Theater**-у у Отави
NN 24 у познатом „**Glen Gould**“ студију
I2 **Birdland** позориште;

16) ПРЕМОДИФИКАЦИЈА ФОНЕТИЗОВАНИМ ИМЕНОМ

У готово исто толико примера (19), име употребљено у премодификацији дато је у фонетизованом облику. Може се запазити да у овом случају употребљене именице покривају нешто шири дијапазон места и институција – поред универзитета, школа, центара, позоришта, авенија и паркова, ту је и река, као и клуб, банка и програм.

I9 бројне знаменитости, **Роки планине**,
I9 видео национални **Цаспер парк**;
K15 чикашком **Миленијум парку**,
K15 Орила се **Мичиген авенија** те ноћи
N13 на **Бредли универзитету** у Пеорији
N24 године у **Виндзор регионалном центру за лечење од рака**
N25 извршни директор **Ројал банке**, изјавио је
N42 „**Вајерлес си-џи**„**дигиталне погодности** биле би доступне
N64 пут на Арктички океан низ **Худ реку**
N62 о промени изгледа **Натан Филипс трга (Nathan Phillips Square)**.
N67) са **Туфт универзитета (Tufts Univeristy)**
N70 у **Онтарио клубу** где је;
NN5 **Калибан театар**
N21 упознале са спровођењем **Були програма**

Треба напоменути да аутори често – чак понекад у истој реченици, не само у истом тексту – користе оба начина прављења ове структуре, што је повезано са проблемима на плану ортографије, о којима ће бити речи нешто ниже.

17–18) ПРЕМОДИФИКАЦИЈА ДРУГИМ ИМЕНИЦАМА – У ОРИГИНАЛНОМ ОБЛИКУ / ФОНЕТИЗОВАНА

Осим премодификације именима, у корпусу су пронађени примери (14) где је премодификатор нека заједничка именица, некада у изворном енглеском облику (6), некада фонетизована (8). У овим примерима, спектар референата употребљених именица још је шири – компанија, легитимација, ресторан, директор, сценарио, па чак и сам живот!

K6 убеђивање да вам није потребна нова **long distance компанија** која нуди и
N19 Да ли сте већ извадили **PR легитимацију**?
K7 презентацију о **timeshering компанији**
K7 за обучене **агенте timeshering компанија**;
C5 „**fast food**“ ресторана

N67 предложио нову верзију **Big-Beng** сценарија

N67 потврдио „*ex nihilo*“ стварање

I5 Као **Маркетинг директор**, са

NN 5 организује „**tribjut**“ **концерте** цез дивама Били Холидеј и Ели Фицџералд

N 30 Стив Саливен, председник Националног **ресурс центра** за жртве

K17 на калифорнијском **Арт институту** у Лос Анђелесу,

Посебно је занимљив пример: Н 64 Прича о трагичној експедицији **Капетан John Franklin-a** 1821 године, у коме је име капетана дато у оригиналу, а премодификовано је именицом *капџан* која је фонетизована (*captain*) али није сложена са остатком у падежу (капетана Џона Френклина), те отуда има типичан енглески 'звук'. Ова врста синтагме у српском језику је потпуно неуобичајена, осим у примерима Капетан-Мишино здање или Улица Генерал-Боже Јанковића, где су ове именице срасле са именом што је очигледно и по употреби цртице. Међутим, и овај тип конструкције се под утицајем енглеског језика све чешће користи. Такође је изузетно занимљив и пример: Н 64 **Моргиц-гарбиц живот** у коме је именица премодификована фонетизованом енглеском сложеницом, дакле, пример показује двоструки утицај енглеског.

19) ПРЕМОДИФИКАЦИЈА ПРЕВЕДЕНА НА СРПСКИ ИЛИ ИЗВОРНО НА СРПСКОМ

Конечно, највише забрињавају примери у којима је коришћење премодификације потпуно спонтано – нема ни очигледног повода ни извора у типичним енглеским синтагмама, дакле, када је читава конструкција изворно српска, не садржи ни енглеско име, ни енглеску титулу, нити пак англицизам. Уверени смо да оваква врста утицаја једног језика на други сеже најдубље, најтеже се примећује (и најтеже искорењује) и оставља најтрајније последице на језичку структуру. Мада овакви примери у нашем корпусу нису бројни, они тако познато звуче јер примери овог типа нису карактеристични само за говорнике који живе у енглеској говорној средини, већ итекако и за нашу језичку свакодневицу у Србији:

I22 чланови **те кишобран организације**

K13 У **својој преко 40 година дугој каријери** почела је да наступа...

K17 на **цез одељењу** локалне продавнице плоча

20) ПРЕДЛОШКЕ СИНТАГМЕ, ПОГРЕШНА УПОТРЕБА ПРЕДЛОГА

У примерима сврстаним у ову групу (23) такође је очигледан утицај енглеског језика. Он се огледа или у дословном 'преводу' самог предлога, или пак у облицима неких речи унутар предлошке синтагме који конструкцију чине или неграматичном или неадекватном

C5 **прекршај** је био **за** прекорачење брзине. (a ticket for speeding)
 C5 смо одговорили да смо на путу **до** Халифакса (on our way to Halifax)
 C5 мали, прљави, јеврејски ресторан, **на** улици San Loren (on St Lorain Street)
 K8 на волшебан начин **улази на** нову планету (get on another planet)
 N10 да се место налази **на** Кичилану, уметничком делу Ванкувера (због предлога at за део града)
 N18 да Канада мора да се **врати на** дипломатију **уважавања**. (go back to)
 N65 **По мишљењу** Белића **не постоје** неке велике баријере **у** уклапању играча (без предлога у српском)
 N67 водећи светски **стручњаци у пољу** квантне космологије и квантне физике (in the field of physics)...

Као и код структуре премодификације, проблеми са предлошким синтагмама указују на веома значајан степен утицаја енглеског језика на нивоима знатно дубљим од лексичког. Примери из нашег корпуса указују на то да је ова врста структурног утицаја значајна карактеристика говорника који се свакодневно служе и матерњим и енглеским језиком.

21) КОНГРУЕНЦИЈА – СЛАГАЊЕ СУБЈЕКТА И ПРЕДИКТА

Сви примери (13) сврстани у ову групу могли би се протумачити утицајем карактеристичних елемената граматике енглеског језика. У следећем примеру субјекат и предикат не слажу се у роду:

N10 **Међу гостима** из канадског политичког естаблишмента **били су** Елизабет Витмер, федерални посланик и Карен Редман, провинцијски посланик.

Утицај енглеског језика овде се може објаснити двома карактеристикама. Прво, енглески облици не показују граматичке разлике у роду; друго, енглески ред речи углавном је С+ П, па говорници по навици слажу глаголски облик са именицом која му претходи, гости, а не са субјектом реченице (Елизабет, Карен...). Слични су и примери: N 63 Деци шаљемо поруку да нису **сами**, где нема слагања у роду, а мушки је род употребљен као немаркиран, као и у: N 73 Четири ђака клавира „Oakville Conservatory of Music“ **учествовали су...** Занимљив је и пример K1 Есма Редепова са **оркестром** „Теодосијески“, који **су такође били** гости Фестивала и једноставно **пронашли** пут до публике... Сличан је и пример N 29 наводима **севернокорејских власти да су обавили нуклеарну пробу**, одржали су.

Мада сви ови примери изгледају просто као граматичка грешка, веома је могуће да је 'извор грешке' и у овом последњем примеру још једна карактеристика енглеског језика. Наиме, овде субјекат и предикат нису сложени по броју – заменица *који* односи се на именицу *оркестар*, дакле, у једнини, а глаголски облик *били су* је у множини. Разлог томе могла би бити чињеница да у енглеском језику именице које имају облик једнине али по значењу се односе на групу људи, често имају глагол у множини *The team have won... The police are investigating...* Чини се да је овај граматички принцип примењен у овом српском примеру.

Истине за вољу, треба имати на уму и да се, веома ретко, слични примери могу срести у књижевности на српском језику, те се не може по-

уздано тврдити да је ова карактеристика искључиво последица утицаја енглеског језика, те да су наведени примери потпуно неграматични у српском језику, мада нису у складу са граматичким правилом о конгруенцији, те слагању именица и придева у роду, броју и падежу. Међутим, ниска фреквенција употребе оваквих примера у свакодневном, колоквијалном језику и језику нижег нивоа формалности и регистра у српском језику свакако се могу узети као назнака да је се у примерима из нашег корпуса, бар до извесне мере, огледа и утицај ове карактеристике енглеског језика, веома уобичајене у неким стандардним варијететима. На сличан начин је занимљив и пример:

14 **Школа** на овај начин попуњава свој буџет, да би спремно дочекала почетак нове школске године. **Истичу** да је упис за нову школску годину већ почео, и да су услови исти као и прошле године. **Изјављују** да размишљају и о другим...

– где се глаголски облици у наредне две реченице слажу са именицом 'школа', али на енглески начин – не са граматичким родом саме именице, већ са њеним значењем – 'људи који чине школу и њоме управљају'.

У неким примерима измештен је фокус субјекатске именичке синтагме, па је глаголски облик сложен са погрешном именицом у субјекатској синтагми:

N33, **тела жртва** ће бити одвезена на београдско гробље Орловача, где **ће бити сахрањене у суботу**.

Верујемо да се овакви примери такође могу довести у везу са енглеском структуром *victims' bodies*, односно, са чињеницом да је премодификација типично енглеска структура, па је очекивана позиција главне именице у субјекатској синтагми друго, а не прво место. Можда је овакав закључак недовољно емпиријски утемељен у овом конкретном истраживању, али чињеница је да у енглеском језику позиције у реченици одређују функцију речи у највећој мери, будући да форма често не носи никакве граматичке ознаке сама по себи. Чини нам се да не би требало занемарити утицај енглеског на српски језик ни у овом домену, односно, на овом плану. Занимљив је и пример:

N67 **Растући број врло озбиљних истраживача побијају** научну традицију

– где се предикат не слаже са субјектном у броју, јер *a growing number* на енглеском тражи глагол у множини, а у српском се предикат мора сложити са именицом *број* у једнини.

22) СЛАГАЊЕ ДРУГИХ ИМЕНИЦА И ПРИДЕВА У РОДУ, БРОЈУ И ПАДЕЖУ

Истраживање је показало веома занимљиве врсте утицаја енглеског језика у овој групи примера (28). Јавили су се чак и примери у којима је облик падежа погрешан. У датом корпусу, не може се очекивати да су такве грешке настале из незнања или необразованости говорника – управо зато смо и изабрали језички најбрижљивије прочишћен материјал. От-

куд онда грешке у падежу? Верујемо да се оне и овде могу довести у везу са неким карактеристикама енглеске граматике. Тако у примеру: NN 15 Састављен је од 24 чланова може да потиче од чињенице да у енглеском језику сваки број већи од 1 захтева облик множине.

Неки од проблема са употребом падежа у синтагмама такође се могу довести у везу са енглеским језиком. На пример, у енглеском су могуће конструкције и *the need for* и *the need of*, прва угрубо везана за значења акузатива, а друга често са занчењима генитива, као у примеру I 12 Присутни су **нагласили потребу међусобног измирења**, ускладивања, док се пример K 18 **а својим богатим златним везом посебно је запажена** и елегантна црнотравска народна ношња можда може довести у везу са предлогом *by* који се најчешће користи да означи и вршиоца радње у пасивним конструкцијама у енглеском језику, али и у синтагмама *by its ritch embroidery...*

Неки од проблема са слагањем у роду, броју и падежу могу се приписати неоправданом померању фокуса:

N64 Пристали смо да будемо добри пореске платише.

I5 сувласник листа „Новине Торонто“ које постоје од 1994 године

I11 У издању „Кишобрана“ (најзападније српске новине на свету)

У примеру N 64, слагање треба да се изврши с десна у лево, у примеру I 5 потребно је слагање са именицом *лист* а не *новине*, а чак и у примеру I 11, у коме се лист 'Кишобран' поднасловом хвали да има свих седам падежа, читава синтагма у загради није исправно сложена са главном именицом *новине*, која је *pluralia tantum* у српском језику!

У овој групи примера најзанимљивијим сматрамо N 20 извршена у црквама **неколико дана пре и на сам Божић...** Овај пример показује типичан утицај енглеског језика - предлози *пре* и *на* у српском захтевају различите падеже именице *Божић*, а координисани су пре именице, тако да је она сложена само са другим али не и са првим. У енглеском се понављање именице избегава кад год је то могуће, а предлоге је увек могуће лако координисати испред именице јер нема падежних наставака. Оваква конструкција, са координацијом предлога испред именице чак и кад они траже различите падеже још један је важан утицај енглеског језика. Овакве конструкције све чешће се могу чути и код нас, мада нису у складу са језичким стандардом.

Још један типичан утицај енглеског језика показује пример N 67 предложио нову верзију Big-Beng сценарија, **„теорија инфлационог свемира“...**, јер у српском језику, за разлику од енглеског, и апозиција мора да буде у истом падежу као и именица на коју се односи, а не у номинативу.

23) ГЛАГОЛСКЕ СИНТАГМЕ, ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ

У ову групу сврстани су примери (18) у којима су се проблеми са глаголским облицима тицали или употребе, нарочито перфекта и аориста у приповедању, или, пак, творбе облика као у:

N63 „Помогните свој народ,

N61 стварима и сусретајући се са многим људима којима

N64 **Можда требамо да се запитамо**, после овакве једне приче

NN17 добровољно се **предавајући** асимилацији

Грешке у творби облика на посредан начин указују на 'удаљавање' од сопственог језика. Очигледно, академик Недељковић (http 21) је у праву: у дијаспори се губи матерњи језик, не само у домену финеса језичке употребе, већ и на плану огољене творбе основних глаголских облика.

Још један важан аспект утицаја енглеског језика на српски огледа се у употреби пасивних глаголских конструкција у српском језику много чешће и шире него што је то карактеристично за српски језик, у контекстима где то уопште није природно и уобичајено.

N62 Људима не треба речи..., **сами су привучени његовим магнетизмом**

N67 **Понашање** ових честица **је управљано** једним мало схваћеним аспектом

N67 не постоје нигде **све док нису посматрани на одређеном месту**

Основна семантичка функција пасивног облика је да премести фокус са вршиоца радње на саму радњу или њене последице, променом реченичне перспективе. У српском језику, то је такође функција пасива, али са значајном разликом у томе што у српском за ову прагматску функцију имамо на располагању још један облик који се, заправо, много чешће користи од пасива – обезличене конструкције, односно безличне пасивне конструкције (Станојчић и Поповић 2004).

Дакле, уместо **K5 чувених реченица које су често употребљаване тамо далеко одакле смо дошли**, много уобичајеније би било рећи 'чувених реченица које се *тамо често уобичајено употребљавају*'. Употреба пасивних конструкција у примерима које смо сврстали у ову групу заиста је неуобичајена и готово неприхватљива, мада саме реченице нису неграматичне, као, на пример: N 67 ако је почетак **био управљан** са шест фундаменталних бројева.

24) РЕД РЕЧИ

У неким од 20 примера сврстаних у ову групу, ред речи је готово или у потпуности неграматичан, али у неким примерима реч је о стилу односно природности, тачније, уобичајености.

C5. **Много ме је зачудило што свака особа била је из Торонта,**

N5 **Вероватно ће се за њих чути више ускоро.** (типично енглески: *soon* на крају реченице)

N67 од чега се свемир састојао **кад је био мање од једне секунде стар** (типично енглески: *old* на крају реченице)

N74 **До сада добитнице су биле** Биса Шћекић, Марина Глоговац и

13 учесник скупа посвећеног Николи Тесли који ће се одржати у Српској академији наука и уметности у Београду следећег месеца.

Последњи од наведених примера указује на још један могући, веома суптилан аспект утицаја енглеског језика. Наиме, мада је у српском ред речи релативно слободан, и овакве реченице звуче сасвим граматич-

ки прихватљиво, брижљива анализа корпуса открила је изузетно велики број примера у којима су адвербијали за место, време и начин увек низани истим овим редом. Ако имамо на уму да је у енглеском језику редослед адвербијала иза глагола строго утврђен – адвербијал за начин је најближи глаголу, затим следи онај за место а тек на крају адвербијал за време – стиче се утисак да су наши говорници под утицајем енглеског језика сувише често користили управо овај редослед адвербијала, без обзира на бројне друге могућности, те на захтеве ширег контекста и потребан фокус. Ово питање свакако би било потребно даље истражити емпијски, испитивањем прихватљивости реченица, или другим методима.

Још један аспект утицаја енглеског језика који је само назначен у нашем корпусу, а који би се могао детаљније емпијски испитивати је прагматски. Наиме, мада је било немогуће сврстати такве примере у нашу схему класификације, примећено је да необично велики број реченица у испитиваним текстовима има финални фокус, као у примеру N 77 **Надајмо се да ће успети овај племенити и национално веома значајан подухват**. То прагматско средство у широкој је употреби и у енглеском и у српском језику, те је заиста било немогуће утврдити у којим случајевима је то оправдано ширим контекстом а у којима не, поготову зато што, како смо више пута истакли, српски допушта велики број комбинација у погледу реда речи. Ипак, утисак је да се можда и у претераној употреби контрастивног фокуса огледа, на изванредан начин, утицај енглеског језика,

25) КЛАУЗЕ

Од језичких карактеристика уочених на нивоу клауза и делова сложених реченица (18), посебно су занимљиве оне које се тичу релативних клауза у енглеском и односних реченица у српском језику. Наиме, релативне клаузе покривају шири спектар функција и користе се у већем броју ситуација него односне реченице у српском језику, па у неким случајевима релативној реченици кореспондира заправо адвербијална клауза у српском. Управо зато што покривају широк спектар значења и употреба, релативне клаузе се веома често користе у енглеском језику, и покривају шири спектар ситуација него односне реченице у српском. Један вид утицаја енглеског језика је чињеница да је у нашем корпусу нађен некарактеристично велики број примера са односним реченицама. Они који су били граматични, и чију неадекватност у датом контексту није било могуће поуздано утврдити, нисмо, међутим, могли да уврстимо у корпус, јер за то не би било оправдања. Стога су у корпус уврштени само они примери где је употреба односне клаузе неуобичајена или се може директно повезати са енглеском релативном клаузом. У примеру:

15 Ивана Ђорђевић је сувласник листа „Новине Торонто“ које постоје од 1994. године где ради као новинар

– у кореспондентној реченици на енглеском језику обе информације би биле исказане релативним клаузама... *which was founded in 1994* и *where*

she works, те би, дакле, обе клаузе имале истог референта, 'Новине Торонто', и не би било важно којим су редоследом нанизане иза референтне именичке синтагме. У српском језику, пак, зависна реченица *где ради као новинар* сувише је далеко од референта 'Новине Торонто', требало би да следи непосредно иза њега.

Такође, занимљив је пример:

N32 **Шутић, који је председник Националне асоцијације истраживача**, истакао је ...

Кореспондентна енглеска реченица употребљеној српској реченици садржала би релативну клаузу (*Šutić, who is the president of...*). Уместо овде употребљеног облика, 'превода' релативне клаузе, у овом реченичном контексту природнија би била апозиција – именичка синтагма у номинативу. Мада се свакако не може рећи да су примери овог типа неприхватљиви, чињеница је да корпус који смо испитали карактерише веома висока фреквенција односних клауза (које се увек могу довести у везу са релативном клаузом која би природно била употребљена у датом контексту у енглеском језику), и у оним ситуацијама у којима је говорнику у српском језику на располагању шири спектар конструкција којима би се дато значење могло исказати. У овом погледу илустративан је и пример:

N64 ветар непрестано, дува по 2–3 дана орканском јачином, **када наравно нема мрдања из шатора...**

Наиме, у датом контексту, у енглеској реченици поново би било потпуно природно употребити релативну клаузу, јер се релативне клаузе са *when* и *where* веома често користе у енглеском језику, док би се у српском језику могло рећи, на пример, '... *јачином, и шага, наравно...*' Врло су слични и следећи примери, с тим што је овај други потпуно неприхватљив као граматична конструкција:

NN22 да је Квебек франкофонска провинција, **где је главни и службени језик француски** у којој је

N15 Алекс Чизом је редитељка из Лидса чија је пријатељица Душка Радосављевић, драматург у позоришту у Њукаслу, била разлог што је Угљеша посетио Хадерсфилд 2001. представљајући свој први комад **и која је радила баш на преводу његове нове драме „Hadersfeld“**

Занимљиви су и следећи примери:

K18 није потребно наглашавати, нарочито **посматрајући последице** петнаестогодишње антисрпске пропаганде.

K18 **Окупљајући представнике преко 20 европских земаља**, Фестивал је већ годинама једна од највећих туристичких атракција

У енглеској варијанти, ове реченице би садржале релативну клаузу редуковану на партицип презента, а прилог времена садашњег није увек кореспондентан облик за овај партицип, тачније, кореспондира само оним значењима овог партиципа којима се исказује истовременост радње. У случајевима када је партицип производ редуковања релативне клаузе, кореспондентни облици су неки типови зависних – односних или адвербијалних – реченица у српском језику. У овим примерима, прилог

времена садашњег и партицип презента су нека врста граматичког лажног пара, те је употреба прилога садашњег у овим примерима не само неубичајена већ и потпуно неприхватљива, неадекватна.

Још један вид утицаја енглеског језика тиче се везника *and* у енглеском језику и облика који му одговарају у српском језику. Наиме, употреба и спектар значења овог везника далеко су шири од оних које у српском има саставни везник *и*, али се ипак *and* најчешће 'преводи' – односно, у нашем истраживању неоправдано замењује са *и*, као у примерима:

N61. Нема препрека за њих **и оно што фасцинира, ове новине** осећају као своје
N22 Ботулиnum је једна од најтоксичнијих супстанци које човек познаје **и делује** тако што прекида сигнал из нерва

26) ОСТАЛИ ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРЕ РЕЧЕНИЦЕ

У ову групу сврстали смо примере (36) у којима се ради о сложеном утицају енглеског језика на плану реченичне структуре. Мала је разлика између ове и следеће групе примера, где смо сврстали сасвим очигледне примере дословног 'превођења' енглеских конструкција. Неке од примера сврстали смо овде јер нису у потпуности очигледни односно дословни преводи, као што је, на пример:

NN 4 Већина чланова овог позоришта је већ имала велико сценско искуство **као глумци** (experience as actors)
K19 **За мене је ово трећи пут у граду, а први пут после седам година.** (енглеска конструкција)
N13 извршено је на Бредли универзитету у **Пеорији, држава Илиноис** (енглеска конструкција)
S1 у **граду Валдор, провинција Квебек**, трансформисано у SNO (енглеска конструкција)
N11 јер сам свестан **чињенице колико је** и родитељима и деци тешко (свестан колико је тешко/ свестан чињенице да је тешко)

Следећи примери су неадекватни у српском језику. Чињеница да у српском не постоје граматички чланови не значи да функција детерминације не постоји. У следећим примерима недостају детерминаторска значења – у овом глобалном истраживању, једна недавна студија... више о шом граду, ша студија... једна интересантна прича....

N13 Дакле, Србија је прва... у **глобалном истраживању**.
N24 **Најновија студија** повезала је појаву рака дојке са бављењем пољопривредом (прва реченица у тексту)
K19 бар ћете знати **више о граду** и биће вам интересантније
N14 Студија сугерише да с аспекта земаља домаћина закључке треба схватити
N66 **Интересантна прича** је везана за Михајла

У енглеском су реченице које садрже двоструку негацију неграматичне (негативан облик глагола и субјекат који садржи негативну одредницу). У српском је, пак, оваква конструкција граматички обавезна. Стога верујемо да примери попут следећег представљају 'компромис' који су говорници покушали да направе између опречних захтева ова два језика,

јер је у првом делу реченице направљена дупла негација, али не и у другом.

N67 све дотле док се не оде у детаље или **док се поставе питања**.

У енглеском је обавезно присуство детерминатора испред именице, па ту функцију врши неколико врста речи, између осталог, присвојни придеви *tu, your* итд. Под утицајем енглеског језика долази до претеране и непотребне употребе присвојних заменица *мој, твој, њихов* у српском језику, а типични су и проблеми са употребом заменице сваког лица *свој* – која нема пандан у енглеском језику. Ову појаву могу да илуструју следећи примери из корпуса:

NN18 радници јавног сектора су се напакон вратили на посао, после најдуже штрајка у историји **њиховог** синдиката.

S2 Коло српских сестара „Кнегиња Зорка“ са **њиховом** председницом Билком Миrownовић,

N67 Овај посао сам радио **све до моје пензије**

27) ДОСЛОВАН ПРЕВОД СТРУКТУРЕ

Примери које смо сврстали у ову групу (30) необично су бројни, а говоре сами за себе. Ради се о дословном преводу енглеских конструкција, дакле, ради се о утицају на плану реченичне структуре. Ови би се примери могли сврстати у различите друге групе, али смо изабрали да их издвојимо управо због тога што се ради о очигледном дословном преводу „реч за реч“, док је утицај енглеског језика у примерима сврстаним у проблеме са падежима, колокацијом, конгруенцијом или редом речи суптилнији и теже уочљив.

Број примера ове врсте није мали и указује да је процес дословног превођења са енглеског веома важан вид испољавања утицаја енглеског на српски језик код ове групе говорника:

K5: **превари или буди преварен** / 'нека те преваре'

K19 Он каже: „Ох, најзад, било је већ време.“ / 'крајње време'

K19 он спада у један од **два-три најбоља града на свету за живот / ?**

K19 **То је велика разлика од неких америчких градова** где / по томе се веома разликује од..'

K19 **Зато је то нешто што је релативно.** / 'зато је то релативно... релативна ствар'

N3 Од нас све почиње а, богами, **све и завршава...** / 'Са нама почиње..'

N24 **После узимања у обзир** традиционалних фактора ризика за појаву рака / *After having concerned....* 'пошто смо, узевши'

N64 који са својом породицом **чини многа добра дела у оплемењивању и пуњењу туђих светова.**

C5 Бити у овом месту а не видети његову прву грађевину – Fort Henry, **значило би као да нисте били у Кингстону**

I3 „Једна голубица му је била омиљена. **Изгледа да је била јака веза између њих** / *there was* – 'постојала је'

N67 **Растући број врло озбиљних истраживача побијају** научну традицију / *a growing number...* – 'све већи број'

N67 да закључе да субатомске честице, **као фотони**, / 'као што су...'

N67 честице материје поседују четири карактеристике: позицију, масу, обртај и електронски набој. **Само једна од ових** може бити проматрана / *only one of these* – деиктичка реч, 'само једна од њих'

S1 Тако се 1979. године, први пут од 1947. године, у Канаду уселило **мање од 1.000 из Југославије**. / У српском се број не користи као заменица на овај начин - 'мање од хиљаду људи из...'

28) ТЕКСТ: ВЕЗА ИЗМЕЂУ РЕЧЕНИЦА

На нивоу текста, у корпусу није нађен неки посебно очигледан вид утицаја енглеског језика, осим неколико већ описаних примера у којима се ради о употреби деиктичких елемената. Свега 5 примера употребе кохезивних елемената указује на могући утицај енглеског језика на плану структуре текста. Мада су у ових неколико примера употребљене уобичајене речи *шако*, *шакође*, и *јер*, начин њихове употребе чини се необичан, односно, налик употреби *therefore*, *so* и *thus* у енглеском језику. У енглеском су то адвербијални конјунктори који стоје на почетку реченице и одвајају се зарезом. Значења која они исказују у српском некада је природније исказати речцама, или зависним реченицама са одговарајућим везницима. Ни код ових примера не ради се о томе да је употребљена неграматична реченица, већ пре о учесталости и природности употребе изабраних конструкција у тексту датог стила и регистра (новински чланци, вести, репортаже).

S1 **Тако**, лицемерје се винуло путем врлине и са висине

I3 портрет Николе Тесле и сличност с његовим ликом, већ да прикаже и нешто од научновог живота и његовог односа према Нијагари, **такође** да репрезентује његова генијална остварења.

S1. **Тако**, основана је Српска народна одбрана и у Канади. Њен

S1 **Јер**, у исељеништву се рефлектирају догађаји из земље матице

29) СТИЛ, РЕГИСТАР

Коначно, на нивоу употребе језика у домену функционалних стилова, регистра и социо-лингвистичких елемената, уочено је неколико ствари у малом броју примера (13).

Прво, избор речи није увек адекватан, примерен укупном регистру и нивоу формалности у тексту. У примеру K13 због своје хуманитарне активности двапут је предложена за Нобелову награду употребљена реч одудара од тона читавог текста, будући неформална. Сличан је и пример: N 39. **Поједини** га критикују да није довољно „јак“ или N 63 Што је најгоре, **нема шансе** да се било шта промени на боље у блиској будућности. У овом примеру употребљена је фраза 'нема шансе', која је код нас карактеристична за веома неформални језик, а овај пример јавља се у иначе прилично формалном контексту. Проблем је вероватно у чињеници да *there is no chance* нема тако сужено поље употребе као српска фраза.

Што се тиче родног одређења у језику, корпус нуди 6 примера који садрже елементе родног одређења. У чак 5 од 6 примера употребљен по-

литички коректан родно одређени језик – употреба оба облика као у NN 4 или адекватни родни облик као у NN 22 и NN 24, и N 71, док је само у једном примеру, N 13, употребљен родно некоректан облик (можемо претпоставити, пре из граматичких, но из социолингвистичких разлога, али за овакво тумачење немамо никакво емпиријско упориште).

NN4 Игра 12 глумаца и глумица, а у носећим улогама или употреба адекватног родног облика као у

NN22 Министарка за језике *Дајана Лемокс*

NN22 Министарка Лемокс је рекла

NN24 Министарка за високошколске институције, Дајана Канингам,

N71 сусрео са **посланицом** у федералном парламенту Канаде, госпођом **Yasmin Rantsi**.

N13 Један од истраживача, Миранда Хити, обелоданила је прошле недеље у америчком стручном часопису

Ако би се наш језички корпус упоредио са карактеристичним корпусом новинских текстова објављених у Србији, верујемо да би однос употребе родно коректних облика у ова два језичка узорка био несразмеран, но, ово питање остаје за даље емпиријско истраживање, а овде можемо изнети само претпоставку да се у овом домену такође може радити о једном специфичном виду (позитивног) културолошког утицаја енглеског језика на српски језик наших говорника.

Занимљиво је да је само један пример из нашег корпуса показао спремност говорника да се поигравају укрштајући оба своја језика, правећи језичку игру која укључује и енглески и српски језик:

N64 Судбина?!? Можда. Hood?!?

Говорећи о реци која се зове Худ (the Hood River), а забринут за опасности које га тамо вребају, говорник се пита да ли је то можда судбина, или зла срећа, односно *хџ*, као у *худа срећа*.

Ово указује да се и поетска функција језика може специфично манифестовати код говорника који су у контакту са два језика.

30) УПОТРЕБА ЗАПЕТЕ

Извесни проблеми са интерпункцијом јавили су се у чак 59 примера. Најбројнији су примери у којима постоје проблеми са употребом запете (47), а ми смо издвојили оне код којих је грешку било могуће на изванредан начин повезати са енглеским језиком.

У великом броју примера запета је употребљена неадекватно и то тако да је, прво, реченична структура неразумљива, друго, да није употребљен овај интерпункцијски знак а неопходан је због значења реченице, и, треће, запета је употребљена на неодговарајућем месту у реченици. Уз оградну да се у једном броју случајева можда ради о обичним грешкама у куцању, учесталост ове врсте проблема указује на још један могући вид утицаја енглеског језика.

Наиме, запета свакако не одваја субјекат од предикта у енглеском језику, осим ако фокус није измештен тако да се нарушава основни ред речи. У српском језику запета такође не стоји између субјекта и предикта. У великом броју наших примера, међутим, аутори текстова одвајају субјекат од предикта запетом. Будући да се то дешава у заиста значајном броју примера, може се помислити да је то систематски утицај навике да се у енглеском језику запета користи уколико субјекат није на почетку реченице. То се можда може применити на примере

N71 са проблемима који су **узроковани, сада већ** петнаестогодишњим прекидом директног авио саобраћаја

S1 Тик уз нашу **зграду, била је** Богословија, испод мале степенице

N18 док би у контактима са председником **Бушом, двојица** лидера требало да се, између осталог, позабаве проблемом

N64 Бојим се, да наша **деца, неће** имати ту прилику

N 64 **Верујем, да ће многи од вас помислити**

31) УПОТРЕБА ВЕЛИКОГ СЛОВА

Мада се обрађеним текстовима често могу уочити стратегије за избегавање одлуке о томе шта се, у складу са српским правописом, пише почетним великим словом, осим 2 примера у овом домену нема очигледних утицаја енглеског језика. Занимљив је једино пример: N 64 животињама које се ретко срећу другде: **Карибу**, мускокс, гризли, волверине и вук

32) УПОТРЕБА ОСТАЛИХ ИНТЕРПУНКЦИЈСКИХ ЗНАКОВА

Могуће је да су грешке у интерпункцији у 8 примера сврстаних у ову групу настале под утицајем енглеског језика. У примеру – I 4 о организовању забаве, **18-г** новембра ове године, – врло је могуће да је употребљени облик редног броја искован под утицајем конвенције из енглеског језика. Наиме, у енглеском се редни бројеви означавају тако што се иза броја додају словни знаци који означавају последњи консонант у редном броју, нпр. 1st, 2nd, 3rd, 4th, 7th; у српским новинским текстовима уобичајено је и карактеристично (мада по важећем правопису српског језика неисправно) да се редни број означава тако што се на бројку додаје читав последњи слог речи 3-ег, 4-ог, 7-ог. У наведеном примеру чини се да је из енглеског у српски пренета конвенција о додавању само последњег консонанта иза бројке.

У следећим примерима наводници су погрешно употребљени, као да је намера била да се речи употребе иронично, што контекст не подржава ни у једном од ових примера.

N63 о хуманитарним акцијама и о тим „**великим**“ људима који су истрајни у жељи да помогну и дају

N64 Највећи „**непријатељ**“ нам је ветар.

N64 Организам, ненавикао на вечити дан, често не може да се навикне на нови режим „**рада**“.

У примеру – N 64 у потрази за **северно-западним пролазом за Кину** и Индију – ради се о погрешном морфолошком облику речи. Могло би се помислити да је и овај пример манифестација утицаја енглеског језика. Наиме, у енглеском се сложеница *north-west* (или *northwest*) формира од целих речи у пуном облику (*north* и *west*), што је аутор урадио и у овом примеру, уместо српског облика *северо-западни*.

33) ОСТАЛО

Примећена је још једна појава коју смо желели да истакнемо у овом истраживању, јер је блиско повезана са питањем употребе матерњег језика и свести о значају језика за очување не само националног већ и личног идентитета. Наиме, позната је чињеница да наша српска презимена која се завршавају на *-ић* не могу ортографски доследно да се представе у енглеском језику, те се Срби приклањају различитим ортографским решењима. У случају да оставе сам ослово *и* (са дијакритичким знаком или без њега), могуће је да ће изговор њиховог презимена бити неправилан када га читају странци. Стога се често прибегава представљању гласа */ћ/* помоћу графема *ch*. Но, онда се може доћи у ситуацију у којој се сасвим недоследно само финално *ћ* представља на тај начин, а остали африкати и фрикативи не, као у примерима:

S1 где ради госпођа **Sofija Skorich**, која је и активан члан Друштва за књижевност и културу наших исељеника у Канади. Биљана Djelevich је покретач друге српске библиотеке „Грачанича“ у Виндзору.

S1 године из организације се издвојио... **Milutin Bajcetic**.

Тако господин Бајчетић врло лако, због ортографске недоследности, постаје Бајкетић.

Као што се и очекивало, веома су бројни били примери ортографске природе (укупно чак 137 примера), односно примери у којима се осећа утицај енглеског језика. Највећи број примера тиче се писања страних имена.

34–35) ФОНЕТИЗОВАНО (НАСТАВЦИ ЗА ПАДЕЖ БЕЗ ЦРТИЦЕ/ нема падежа)

Убедљиво највећи број примера (69) садржи имена дата у фонетизованом облику, где су падежни наставци додати на именицу директно, без цртице. То је, очиледно, прихваћено као норма, односно, као најприхватљивији начин представљања страних имена:

C5 у **Халифаксу**;

C5 реклама за **Мекдоналдс, Тим Хортонс**,

I3 указује скулптор **Лес Дрездејл**;

I4 цркви Светог Саве у **Кливленду**

I12 у Српском центру у **Мисисаги**

I17 када **торонтски Рапторси** угошћавају **Сакраменто Кингсе**

NN7 **посвећено Дејвиду Боуију**

I18 **Табла Београд гарденс (београдски вртови)**

I18 будућег становника Београд гарденса

N14 Џон Бери с Универзитета Квинс каже да веза

N60 школе Карлоса Риваса (Carlos Rivas) из Торонта

I9 који је боравио у Алберти, у западној Канади, у месту Вајткоурт, што у преводу значи Бели град, северно од Калгарија

Оно, међутим, што не може бити норма, јесте, како илуструју 2 примера у корпусу, употреба фонетизованог имена без ознаке за падеж када то контекст захтева, као у примерима

N66 играо фудбал у Олимпик Клејм... па у Метролајнс и после тога у португалској Супри

I1 у Канади нови живот у Норт Бац

36) У ОРИГИНАЛУ БЕЗ ПАДЕЖА

Ипак, у једва нешто мањем броју примера (40), имена су дата у оригиналном енглеском облику, и то без икаквих наставака за падеже:

C2 видим како чека испред Food Bank

N1 у „Opera House“ одржан је

N7 ко те вечери није био у „Opera House“ – стварно има за чим да жали

N15 гостује у The Betty Oliphant Theatre

N73 Четири ђака клавира „Oakville Conservatory of Music“ учествовали

I27 Разговор вођен у „Cristopher House“ у Торонту између

37–38) У ОРИГИНАЛУ СА ПАДЕЖОМ ОДВОЈЕНИМ ЦРТИЦОМ (19) ИЛИ БЕЗ ЦРТИЦЕ (2)

Има и примера у коме је на имена у оригиналном облику додат падежни наставак са цртицом, и таквих примера је приличан број, док се на именице у оригиналу падежни наставци додају у само два примера. Треба, међутим, обратити пажњу на примере као што је Н 71 ниже, јер је падежни наставак додат само на презиме, те је име заправо премодификатор презимена, без падежног наставка (као у брод *Кайетан Џона Фиццералда*)

C5 Поред *Maisonneuv-a*,

C5 другачију од *Missisauge* или *Scarsbourough-a*

C5 родно место оца Канаде *Sir John A. MacDonald-a*.

C5 хладног *Keith's-a*;

K19 У *Бурнабу-ју* се налази и

K19 Становници Ванкувера се тако поносе својим *Sky Train-ом*,

K24 уписан у анале „*Wexford*“-а

N5 момци из *Bypass-a* успоставили су

N64 баш на *Gore Mountain-у*

N64 И ето нас сада на *Hood River-у*

N71 господина *Jean C. Lapierre-a*

NN23 пре две године, у *Broken English Theater-у* у Отави

N9 копродукцији словеначког „*Emotionfilma*“ и „*Toke-Mebius filma*“ из Немачке

N66 *Marc Janković* је фудбал почео активно да игра,... тако да је *Marcu* фудбал ипак постао

Међутим, општи утисак након овог истраживања – који није било могуће класификовати – јесте да заправо не постоји никаква ортографска норма која би се доследно примењивала када је у питању писање страних имена. Нема доследности ни унутар једног регистра, функционалног стила, ни у оквиру једног часописа, па, истини за вољу ни унутар једног јединог текста, а има примера и где се два или три од описаних система комбинују у истој реченици!

C5 Пролазим кроз **Whitby, Otavu, Port Hope** – места.... смештен **Pol Bernardo**, масовни убица из **St. Catherin's-a.....** пуштена **Karla Homolka**, неверна жена **Pol Bernarda**

C5 застава **Quebec-a.....**

C5 ка тргу **Žak Kartier**

N21 у **Гвелфу, Кичинеру и Бранфорду**. У том периоду посетиле су **Family and Children Service in Guelph, Children's Aid Society**,... и многе основне школе

N64 баш за ову реку, **Hood River**, највише... упутио узводно **реком Худ**....(у самом наслову овог истог текста 'Низ реку Hood')

39) ПРЕВЕДЕНО ИМЕ УСТАНОВЕ

У пет примера у корпусу, име (неке установе или часописа) преведено је на српски језик:

N13 у **наредном издању америчког часописа „Журнал личности и социјалне психологије“**.

N50 Магазин „Дојче шпрахвелт“ („Свет немачког језика“) објавио је

N62 У **ојшћини Торонто (City Hall)**

NN6 У **Музеју керамичке уметности**

NN24 директор **Краљевске опере** у Канади НН

Истини за вољу, на крају треба истаћи и то да је у прегледаним чланцима и текстовима нађен добар број примера који показују да је аутор посебну пажњу поклањао чистоти свог језика, избору речи и структури реченице, те показао велику брижљивост да се не користе туђице и да текст буде правописно и 'чист'. Можемо илустровати ово са неколико примера, јер они заправо нису ушли у корпус примера за класификацију.

N14 да они који покушавају да се **утопе** у нову културу

N23 Рик Холеј, **професор са Универзитета Манитоба**, не верује

N24 Ен Чејмберс, професор онкологије са Медицинског факултета при Универзитету Западни Онтарио

NN1 **Музеј Royal Ontario** организује дешавања под називом „Петком увече“;

NN9 наступила у београдском Центру „Сава“;

NN13 **Институт за породицу Веније из Отаве** испитао је

K1 на сцени познатог музичког центра „Park West“, који

K12 наступом у клубу *The Drink* у улици Ричардс.

I1 у **расејању**,

I9 у месту **Вајккоурт**, што у преводу значи Бели град

3. ЗАКЉУЧАК

Каквим закључцима могу да воде резултати истраживања представљеног у овом раду?

Прво, мада то свакако зависи од жанра, регистра, стила, нивоа формалности, а вероватно и од социокултурних фактора, утицај енглеског језика на српски у условима паралелног живота у два језика, или, тачније, са два језика, несумњиво је веома велики. Он се не очитује увек као граматичка или лексичка грешка, неприхватљива или неграматична конструкција, или грешка у употреби. Утицај енглеског језика често се манифестује у учесталости или начину употребе неког граматички или лексички прихватљивог облика, као суптилнији утицај на избор и преференце у употреби код говорника, али се несумњиво протеже на све језичке нивое и све лингвистичке домене, од морфологије до текста/дискурса, прагматике и употребе језика. Стога би било веома занимљиво упоредити ову ситуацију језика у контакту са ситуацијом у којој при учењу страног језика матерњи језик утиче на језик који се учи као страни, што доводи до стварања низа 'међујезика' код говорника, при чему је сваки међујезик на изванредан начин систем за себе. Да ли се и у овом контексту језика у контакту, код изворних говорника на чији матерњи језик утиче други којим се свакодневно служе, може говорити о својеврсном 'међујезику' који, као систем, има специфичне карактеристике и начин функционисања? Евентуални одговор на ово питање могло би да да само екстензивно лонгитудинално испитивање језика већег броја говорника. Можда би такво испитивање показало да се код ових говорника не ради о губљењу, већ о специфичном развоју матерњег језика сада међу-језика.

Друго, употреба англицизама на нивоу лексике, осим што се може сматрати друштвено непожељном појавом, не угрожава биће језика у великој мери. У околностима брзог развоја и ширења технологија паралелан увоз лексике јесте неминовна ствар, јер језици који те технологије увозе често, као српски, немају довољно активне творбене капацитете нити довољно времена да прате увоз технологија стварањем домаћих речи (уп. Ђукановић 2005). Поред тога, коришћење англицизама и оригиналних енглеских лексема и цитата није лингвистичко, већ социолингвистичко питање, и зависи од укупног друштвеног и културног окружења, те, тачније, има сопствени независни живот у сваком нашем малом – а глобалном – 'селу'. На овом нивоу међујезичког утицаја – уз чињеницу да су 'говорници' ипак само људи, а људски је ићи линијом најмањег отпора и прихватати најједноставнија решења која нам се нуде – главни фактори су заправо ставови говорника према језику, првом и другом (и свим додатним језицима), потреба за дефинисањем и исказивањем сопственог и колективног идентитета, у чему социокултурна адаптација игра веома важну улогу. Утолико, од односа једне заједнице, али и сваког појединца у њој, према култури у којој живи зависи и степен лексичког међуутицаја језика који су у контакту у датом контексту. Међутим, овај вид ути-

цаја, кроз лексичко међујезичко поигравање, протеже се на домен једнак домену било ког другог жаргона, и, искуство нас учи, има управо такву судбину.

Треће, најважнији (и најзанимљивији) су управо они видови међујезичког утицаја који сежу дубље од транспарентног нивоа лексичких позајмљеница, цитата, и ортографије имена, који утичу на дубље нивое језичке структуре, а којих су говорници врло ретко свесни. Они могу произвести суштинске и дугорочне последице и могу водити промени неких сегмената једног језичког система под утицајем другог. Да ли су такве промене пожељне, неважне, или непожељне питање је из домена језичке политике, језичке стандардизације и културне политике, које се обично артикулишу на националном или државном нивоу. И овде, међутим, пресудну улогу играју ставови сваког појединачног говорника према овом питању, који се данас формирају на размеђу локалног и глобалног.

Можда се чини да је истраживање чије смо резултате представили у овом раду сувише специфично јер је ограничено на специфичан корпус српског језика којим се служе људи који живе на енглеском говорном подручју, те да није директно повезано са судбином српског језика 'код куће', али верујемо да су примери које смо овде навели довољно илустративни, те да показују могуће правце и домене језичког међуутицаја типичног за сваку ситуацију језика у контакту, а више нема никакве сумње да се језички идентитет огромног броја изворних говорника српског језика данас доиста формира на размеђу локалног и глобалног.

Не треба, међутим, потценити ни моћ средстава које свако друштво има на располагању, а то су образовни систем, медији и средства телекомуникација, и институције културе, које могу, ако делују на основу брижљиво осмишљене и дугорочне политике, бар у извесној мери да утичу на формирање ставова о језику код људи, па тиме и на судбину сопственог језика. Уколико заиста брине о свом језику, једно друштво мора да ради на подизању свести и неговању позитивних ставова према сопственом језику. Ако не можемо да утичемо на факторе као што је светски престиж нашег језика у смислу богатства и глобалне моћи, можемо га промовисати кроз национални образовни систем, кроз брижљивије неговање језичког стандарда у медијима, кроз подизање квалитета језика коме смо изложени кроз музику, филм, телевизију, и, што је данас изузетно важно, чинећи језик присутним у електронским технологијама. Када је српски језик у питању, један позитиван пример за то је пројекат Растко, али још много тога се може учинити. Електронски речници и електронски корпус српског језика свакако би били значајан допринос остварењу овог циља. Међутим, далеко најважнији јесте развој савремене дескриптивне лингвистике – описивање језика којим говоре људи 'на терену', и начина на који се он данас заиста користи у нашој језичкој заједници, те емпиријска истраживања којима би се прецизно утврдило који су то појавни облици могућег утицаја енглеског на српски језик – како се све

тај утицај манифестује, које аспекте језичког бића и структуре захвата, и у којим лингвистичким, социолингвистичким, прагматским, дискурским па и културолошким доменима се најчешће јавља.

Литература:

- Baylis, J. & S. Smith (2005), *The Globalization of World Politics*, OUP, p24.
- Block, D. and D. Cameron (Eds.) (2002). *Globalization and language teaching*. London and New York: Routledge.
- Bugarski, R. (1993), *Jezici*, Novi Sad: Matica srpska.
- Bugarski, R. (2002), *Nova lica jezika: sociolingvističke teme*, Beograd: Čigoja, bib. XX vek.
- Bugarski, R. (2004), *Engleski kao dodatni jezik*, *Philologia*, br 2. Beograd: UG Philologija. 7–12.
- Bugarski, R. (2006), *Jezik, žargon i verbalne magle*, intervju, *Vreme* br 677, <http://www.vreme.com/cms/view.php?print=yes&id=361991>
- Cameron, D. (2000). *Good to Talk? Living and Working in a Communication Culture*, London: Sage.
- Čomski, N. (1996), *Svetski poredak stari i novi*, Beograd: SKC.
- Crystal, D. (2000), *Language Death*, Cambridge: Cambridge University Press
- Dokmanović, Mirjana, [http 20 – Reč urednika](http://20-reč-urednika.globalizacija.com), homepage, *Globalizacija.com*, *Časopis za političku teoriju i istraživanja globalizacije, razvoja i rodnosti*, http://www.globalizacija.com/doc_sr/_edn1
- Đukanović, V. (2005), [http 10 – Uticaj informacionih tehnologija na srpski jezik, e-volucija, br. 10](http://10-uticaj-informacionih-tehnologija-na-srpski-jezik-evolucija.br.10.html), <http://www.bos.org.yu/cepit/evolucija/html/10/index.htm>
- Đukanović, V. (2006), [http 17 – Naš nacionalni problem je polupismenost](http://17-nas-nacionalni-problem-je-polupismenost.intervju.glas-javnosti.internet-izdanje.22-23.04.2006), intervju, *Glas javnosti*, internet izdanje, 22–23.04.2006.
- Harvey, D. (1999), *Limits to Capital*, London: Verso.
- Harvey, D. (2000), *Spaces of Hope*, Berkeley: University of California Press.
- Held, D. and A. McGrew (1999), *Introduction*, in *The Global Transformations*, Cambridge: Polity Press, pp. 1–32
- Held, D. and A. McGrew (eds.) (2003), *The Global Transformation Reader*, Cambridge: Polity Press.
- Heller, M. (1999), *Linguistic Minorities and Modernity: A Sociolinguistic Etnography*, London: Longman.
- House, J. (2001), *English as a lingua franca for Europe*, http://www.guardian.co.uk/Gweekly/Global_English
- [http 1](http://1-globalizacija.com) – *Globalizacija.com*, *Časopis za političku teoriju i istraživanja globalizacije, razvoja i rodnosti*, http://www.globalizacija.com/doc_sr/_edn1
- [http 12](http://12-the-fate-of-european-languages-in-the-age-of-globalization-global-english-and-local-language-policies-what-denmark-needs-by-robert-phillipson.html) – *The fate of European languages in the age of globalization: Global English and local language policies. What Denmark needs*, by Robert Phillipson. <http://www.nyu.edu/deutscheshaus/futureofgerman/debates.html>
- [http 13](http://13-bbc-news-online-talking-point-debates-european-monday-30-april-2001-should-europe-speak-english-bbc-news-online-world-europe-wednesday-20-september-2000-english-threat-to-italiano.html) – *BBC News Online: Talking Point: Debates: (European Monday, 30 April, 2001), Should Europe speak English?; BBC News Online: World: Europe (Wednesday, 20 September, 2000), English threat to Italiano*, http://news.bbc.co.uk/2/low/talking_point/debates/special/default.stm

- http 14 – Dnevnik Novi Sad, internet izdanje, 20.10.2002.
- http 2 – Vladimir Vuletić, Globalizacija – proces i/ili projekt, Vukadinović, Đ., Nova srpska politička misao, Nova edicija, vol. XI. no. 1–4, Vukadinović, Đ., Uvodnik, Nova srpska politička misao, Nova edicija, vol. XI. no. 1–4, <http://www.nspm.org.yu/Izdanja/sdz%204%20Globalizacija%20sadrzaj.htm>
- http 4 – <http://www.sociology.emory.edu/globalization/glossary.html>
- http 5 – <http://www.sociology.emory.edu/globalization/issues01.html>
- http 6 – Miroslav Pečujlić, *Planetary Centaur: Two Faces of Globalization*, New Serbian Political thought, Journal for Political Theory and Social Research, <http://www.nspm.org.yu/index.htm>
- http 7 – Zoran Vidojević, Globalization of democracy and democratization of globalization, Nova srpska politička misao Nova srpska politička misao, Nova edicija, vol. XI. no. 1–4, <http://www.nspm.org.yu/Izdanja/sdz%204%20Globalizacija%20sadrzaj.htm>
- Kajić, B., http 9 – Posredna latinizacija srpskog jezika, http://host.sezampro.yu/jezikdanas/12-00/12-00_4.htm
- Kalve, L. Ž, (1981), *Lingvistika i kolonijalizam: Mala rasprava o glotofagiji*, Beograd: BIGZ (biblioteka XX vek).
- Kavgić, A., http 16 – *Jezik u službi informacionih tehnologija i obratno*, e-volucija, br 10, <http://www.bos.org.yu/cepit/evolucija/html/10/index.htm> Evolucija br 10
- Klajn, Naomi (2003), *Ne logo*, Beograd: Samizdat.
- Klein, N. (2000), *No Logo*, London: Flamingo.
- Nedeljković, D. (1998), http 21 – *O jednoj nenapisanoj, a kao hleb potrebnoj knjizi*, Reč na drugoj plenarnoj sednici Desetog kongresa istoričara Jugoslavije, u Beogradu, 17. januara 1998.; *Srpsko nasleđe: istorijske sveske*, br 4, april 1998.
- Neeraj, J. (2001), *Globalisation or Recolonisation*, Pune: Elgar p. 6–7
- Paunović, T. (u štampi), *Professor Higgins is not yet out, or Why do we teach Phonetics?*, proceedings of the conference English Language and Literature Studies, Interfaces and Integrations, 2004, ELLSII 75, Filološki fakultet, Beograd.
- Paunović, Z., http 18 – *'Ostao je neubeđen': Koliko loši prevodi stranih filmova, serija i knjiga kvare srpski jezik*, intervju, Glas javnosti, internet izdanje, utorak, 25. 2. 2003
- Phillipson, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford: OUP.
- Piper, P., http 8 – O velikim i malim jezicima u svetlu lingvističke ekologije, http://www.rastko.org.yu/rastko-lu/index_1.html
- Portes, A. (1997). *Globalization from Below: The Rise of Translational Communities*. Oxford: ESRC Translational Communities Working Paper WPTC-98-01, <http://www.transcom.oxford.ac.uk>
- Scholte, J. A. (1996), *Globalization and Collective Identities*, in *Identities in International Relations*, Krause J. & N. Renwick (Eds.), London: Macmillan p. 44.
- Scholte, J. A. (2000), *Globalization. A critical introduction*, London: Macmillan.
- Stanojčić, Ž. i LJ. Popović (2004), *Gramatika srpskoga jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Štiglic, Dž. (2002), *Protivrečnosti globalizacije*, Beograd: Socijalna misao.
- Stiglitz, J. (2003), *Globalization and Its Discontents*, London: Penguin.
- Subotić, M., http 3 – *Kritike procesa globalizacije: primer Rusije i Srbije*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju UDK:316.32:327(470)(497.11), www.sac.org.yu/komunikacija/casopisi/fd/XXI/d16/html_ser_lat

Vidojević, Z. (2005), (Ne)moć globalizacije: Kuda vodi globalizacija, Beograd: Filip Višnjić, Institut društvenih nauka, str. 417.

Vidovdan, (2000). Edmontonu, Alberta, Kanada, V1 br. 10, septembar 2000.

Waters, M. (1995), Globalization, New York-London: Routledge, p3.

CLEFT LANGUAGE – BETWEEN TRADITION AND GLOBALIZATION

Summary

In this paper the author investigates the possible influence exerted by the English language on Serbian as one of the so-called 'small languages' of the world, but in a specific context. While the expansion of Global English as the *lingua franca* of today has brought about vivid debates about the fate of local languages in the new social and political circumstances all around the globe - and in our local environment as well - because English has, in a way, indeed become a second (or additional) language to a huge number of people all around the world, what the author wants to highlight in this paper is another kind of context in which two languages live in contact - the language used by native speakers of Serbian living in an English-speaking community, in Canada. The research presented here is focused on different characteristics of the Serbian language which may have evolved with these speakers as a result of their being bilingual. The language material investigated here comprises newspaper and magazine articles taken from the internet editions of Canadian publications in Serbian (*Internet novine Serbske; Nezavisne novine, Toronto; Kišobran; Čiode*). The analysis comprises all linguistic levels at which some kind of influence has been observed, not only lexical as the most obvious one, but, more importantly, also the grammatical, semantic, pragmatic and socio-linguistic aspects of language form and usage. The author concludes that the findings of this research, although pertaining to this specific context of language usage, may be relevant for any other situation in which the language identity of a speaker is formed under the influence of two or more languages, pointing out the importance of the issues such as the relationship of language and identity, attitudes towards languages and the need for socio-cultural adaptation.

Tatjana Paunović

Дејан КАРАВЕСОВИЋ
Крагујевац

ЛАЖНИ ПРИЈАТЕЉИ У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ У РЕГИСТРУ ВИЗУЕЛНИХ МЕДИЈА

У раду су размотрени разноврсни видови неадекватне употребе обличних сличних, а значењски неподударних термина (тзв. „лажних пријатеља“) у енглеском и српском језику. Уочени примери су преузети из телевизијских емисија и специјализованих публикација. Циљ истраживања је да се утврди карактер исказа у којима се поменути „лажни пријатељи“ јављају, ниво њихове адаптације и интеграције, и распон потенцијалне (не)прихватљивости у савременом српском језику, уз осврт на главне тенденције везане за њихову појаву.

Кључне речи: лажни пријатељи, позајмљенице, језичка интерференција, контактни језици

Увод

Рад се заснива на анализи око стотину примера који су преузети из разноврсних телевизијских емисија и часописа, од којих је за овај реферат издвојено око четрдесет¹. Изабрани примери представљају случајеве неадекватне језичке употребе формално сличних језичких јединица на свим нивоима језичке структуре, независно од тога да ли је у питању стручна терминологија или свакодневни говор. Основни принцип селекције је подразумевао да се као „лажни пријатељ“ идентификује онај формално сличан елемент једног језика који при спецификованој употреби унутар одређене групе говорника доводи до отежане или неадекватне комуникације између онога ко дату информацију пружа (енкодера) и онога ко ту информације прима (декодера). У појединим случајевима порекло неких уочених „лажних пријатеља“ није сасвим јасно, те се код њих понекад не може јасно утврдити језик давалац. Како је енглески језик изузетно присутан у свим медијима, подразумевано је да су речи које исказују велико формално поклапање у енглеском и српском довољан основ за њихово семантичко и граматичко контрастирање као могућ извор појаве грешака.

1 На крају рада је, ради лакшег сналажења, дат избор одабраних примера који су наведени у контексту у коме су забележени. С обзиром да су као извори за корпус коришћени многобројни часописи и телевизијске емисије, набрајање свих извора поименице преоптеретило би рад. Из тог разлога извори нису директно навођени у самом раду, а комплетна листа примера и извора може се наћи на интернет адреси: <http://falsefriendsfiles.googlepages.com>

Полазна претпоставка је била да ће се највећи број примера наћи у језику технике, при превођењу телевизијских серија и филмова, као и у области економских тема и у политичким емисијама. Првенствени циљ овога рада није да пружи свеобухватни приказ „лажних пријатеља“ који се могу јавити у домену визуелних медија, већ да кроз селективне примере ослика новије тенденције везане за ову тематику и тиме постави одређена питања у вези са овом појавом. Тиме би се могао стећи бољи увид у некритичко увођење страних речи у српски језик и дати подстицај за шира истраживања.

Одређење термина „лажни пријатељ“ и најчешћи домени појављивања

Према дефиницији, „лажни пријатељи“ или „лажни парови“ (енглески: *false friends*) представљају речи двају језика које су облички веома сличне, било у писању или изговору, а које имају потпуно или делимично различито значење (Ивир 1985, Бунтић 2003, Гајић 1984). Углавном су то *интернационализми*, речи које су присутне у многим језицима света, али се могу наћи и примери који нису део лексичког фонда који деле многобројни језици. Оно што је заједничко свим овим изразима је то да су употребљени у значењима која још увек нису системски консолидована, тј. прихваћена од стране језичке заједнице и њихов лексички статус је у најмању руку нејасан.

Често се у центар пажње поставља претпоставка да су „лажни пријатељи“ одраз непознавања неког од страних језика, па се у довољној мери не истиче чињеница да овај језички феномен осликава и недовољно познавање матерњег, у овом случају српског језика. Како појаве ове врсте могу имати значајан утицај на савремени српски језик, вреди размотрити поједине аспекте њиховог јављања. Ово тим пре што неки говорници упорно инсистирају на употреби терминологије из страног језика, што доводи до ефекта повишене фреквенције коришћења одређених израза који су несвојствени српском језику, а што у јавности ствара лошу представу о општој прихватљивости ових облика.

Разлози за појаву оваквих грешака су многоструки. Као најчешталији се могу издвојити: непознавање страног језика, тј. језика даваоца; жеља да се одређеним исказима да̑ призиву стилистичке обележености и престижа (Baker 1992: 25); делимично преклапање семантичких домена које покривају употребљене речи у полазном и циљном језику, а ваља поменути и то да је неажурност речника при бележењу таквих одредница фактор који умногоме доприноси овој врсти неадекватне језичке употребе. Најчешће је у питању претерана жеља да се говорник представи образованијим него што јесте кроз употребу речи које ни сам не разуме, те се покушај да се језички прецизније изрази претвара у своју супротност.

Семантички „лажни пријатељи“

Семантичке класификације „лажних пријатеља“ се претежно ослањају на поделу засновану на степену непоклапања денотативних и конотативних елемената одређених термина у оквиру два језика. Углавном се прави подела на „лажне пријатеље“ са делимичним значењским поклапањем и оне са потпуним значењским непоклапањем. Понекад се чисто лексичко значење двају формалних облика у различитим језицима може малтене у потпуности поклапати, али се зато при њиховој прагматичкој реализацији јавља диспарат у намеравању и протумаченом значењу и самим тим се и они могу сврстати међу поменуте облике.

Огроман утицај енглеског језика на уплив страних речи у српски и друге језике ову појаву језичке интерференције чини израженијом. Данас је просто незамисливо говорити о техничким детаљима у рачунарству, техници, науци и политици не користећи речи које су у српски језик ушле из енглеског. Проблеми настају када се одређени видови специјализоване језичке употребе проширују на свакодневни говор, у домене телевизије и популарних часописа и новина, тј. када се терминологија подесна у једном специјализованом контексту или функционалном стилу користи у неодговарајућим оквирима, реметећи тиме уобичајену комуникацију. Набасамо ли читајући новине или гледајући телевизију на примере типа: *Можемо да останемо у својим канцеларијама са ресијекцијом*¹ или на *Шоу је посматрало билион гледалаца*², велика је вероватноћа да ћемо остати збуњени бесмисленостју ових исказа. Можемо се с правом запитати да ли се телевизијске емисије снимају и „новине штампају и за људе који нису учили стране језике и немају десетине речника страних речи у кући?“ како се с правом пита Димитрије Бунтић (2003: 12) у свом чланку.

Регистри у којима се „лажни пријатељи“ углавном јављају најчешће обухватају језик технике, политике и рекламе, као и емисије које теже да им циљна група гледалаца или читалаца буде „урбана“ по природи. Тако ћемо у рачунарским часописима наћи рачунарску матичну плочу која представља *ултимативни* уређај, а не *свеобухватан, најсавременији*³ (нејасно је какав је ултиматум у питању); после периода проведеног у имагинарном свету се можемо вратити у *реално* време, наспрот *садашњем* времену (можда нереалном?); прикупљамо *интелигенцију* која нам је потребна, а не *подашке* (јер интелигенције, чини се, никад доста); наше *имице* (и добре и лоше), а не *електронске коице* нарезујемо на ди-

1 Енг. We can stay in our respective offices. [срп. Можемо остати у својим засебним канцеларијама]

2 Енг. The show was seen by a billion viewers. [срп. Емисију је посматрала милијарда гледалаца]

3 Примери на српском који су штампани масним словима представљају забележене „лажне пријатеље“, док примери на српском који су штампани подвученим курсивом у оквиру коментара представљају примере оптималног превода енглеског термина у датом контексту. Енглески термини су, наравно, штампани енглеским алфабетом.

скове; затим, као новитет у компанији Сименс се формирају **дивизије**, не одељења за информатичке послове (за борбу рачунара, можда?) Уместо предности, ни **бенефиције** које нам одређени електронски чипови нуде нису нам страни, док су нам фотографије јасније када су начињене дигиталном **камером**, насупротив оних начињених дигиталним фото-апаратом. Као што је већ поменуто, у политици се врло радо слуша о преговорима о **асоцијацији** и стабилизацији са Европском унијом, мада се чини да би се мало ко бунио и да су у питању преговори о стабилизацији и придруживању, обука припадника полиције се одвија у **маршалској** служби, уместо у шерифској, док се у ратним дејствима у Судану слабом **ојозицијом** назива заправо слаб оштор који пружају наоружани герилци. У овом смислу се такође говори о томе шта **публика** жели, а не јавности чиме се, изгледа, читава популација поистовећује са естрадним конзументима.

Није новост да се у рекламирању мало води рачуна о садржају онога о чему се говори како би се постигао ефекат веће примамљивости за предмет рекламирања. У сваком случају, веома незграпно звуче рекламе које се емитују и по неколико десетина пута на дан, а које у себи садрже изразе који су често неразумљиви општој популацији. Тако се гел за туширање одликује јединственом сензацијом свежине, а не осећајем свежине, док дезодоранс има **формулацију** тако чисту да не оставља трагове, уместо очигледно адекватнијег израза формуле. Често се срећу термини везани за занимања, па тако лик из једне хумористичке серије, при помену да жели да промени занимање, изјављује да жели да постане **chef** што на енглеском не означава никакву управну функцију, већ главног куваца у ресторану; енглеска реч **impressionist** не подразумева следбеника уметничког правца импресионизма, већ имитатора; **assistant professor** није еквивалентан нашем асистенту, већ доценту, **honorary roadie** није хонорарно запослен већ је почасни помоћник на путу, а **officer** у полицији не подразумева командну службу, већ хијерархијски најнижег припадника реда и закона – позорника; **trainee** не подразумева никакав тренинг у ужем смислу речи, већ приправника који је вероватно примљен после разговора за посао, а не пословног интервјуа.

Поједини изрази су постали актуелни у новије време те се ретко могу наћи у глосарима „лажних пријатеља“. Они махом представљају примере из технике, о чему је већ било речи, али има и примера где је контекст тај који односи превагу у вези са тиме да ли ће одређени елемент бити схваћен као „лажни пријатељ“ или не: **drug** се у медицинском контексту пре схвата као лек, медикамент, а не дрога; **homey** означава момка „из краја“/суседства, никако хомића, док **boy scout** подразумева младог извиђача, а не скаућа. **Soda** у контексту пића означава газирано соко и особа која не познаје енглески језик у довољној мери лако може протумачити да се поменута реч односи на неку другу врсту хемијског једињења (рецимо, кухињска сода); реч **stereo** као именица у енглеском се односи на

уређај који се у српском популарно назива *музичком линијом*, а *senior* у копулативној конструкцији може означити и *старију особу*, а не како би се у српском најчешће разумело – најстаријег учесника тима на спортском такмичењу. Коначно, забележени су и примери који одражавају грубо огрешење о језик, а тиме и озбиљан нехат неуког „преводиоца“ (нпр. *colon* [дебело црево]– *колоњска вода*).

Структурни „лажни пријатељи“

Иако се у литератури о њима махом говори у односу на значењски аспект, поједине инстанце поистовећивања граматичких и творбених процеса двају језика би се такође могле окарактерисати као специфичне појаве „лажног пријатељства“. Често се граматичке категорије које се у датим примерима испољавају и преклапају у неким случајевима могу илустровати интерференцију за више категорија. „Лажни пријатељи“ се могу наћи на практично свим нивоима језичке анализе:

лексички „лажни пријатељи“, који су и најчешћи, описани су кроз примере типа *gymnasium* [шверетана, сјорџска дворана]/*гимназија*, *novel* [роман]/*новела*, *chef* [кувар] / *шеф* [руководилац], *opposition* [оппозиција] / *оппозиција* [политички опоненти]), и пошто су они опширно илустровани у претходном делу излагања, нема потребе додатно се задржавати на њима.

На фонолошком плану имамо погрешну аналогију сегмената двају језика где се често енглеска фонема без еквивалента у српском неадекватно преноси у српски. На пример, имамо пар *wow* енгл/*вау* срп, где је узвик који у енглеском означава пријатно изненађење неадекватно трансфонетизован према приближној графемској аналогiji. Непостојање енглеског билабијалног полувокала [w] у српском језику се надомешћује лабио-денталним [v], уместо артикулационо много блиским српским самогласником [u] – вероватно под утицајем немачког језика где постоји кореспонденција између графеме *w* и фонеме [v]. Тако у српском добијамо изговор [vau], што подсећа на ономотопеју лавежи и може збунити старије говорнике српског који можда нису упознати са енглеским термином, па погрешно закључују да ликови на телевизији из неког разлога лају; такође, према сличном покушају трансфонемизације, веома рогобатно делују случајеви где се интернет адресе наводе са почетним *ве-ве-ве* (енг. *www*), уместо прихваћеног назива за ову графему – дубл-ве.

Што се тиче морфолошког плана, јављају се случајеви код којих се интерференција јавља у оквиру структуре речи српске лексеме, као на пример код пара *the coolest* енгл/*најкул* срп – где је творбени образац синтетичког суперлатива у енглеском неодговарајуће транспонован на српски. Овде би било подесније употребити аналитички облик суперлатива (нпр. *највише кул* или *сасвим кул*), а чини се да би у духу српског било још прикладније употребити неки од синонима и тако избећи поређење новијег англицизма *кул*.

На разини морфосинтаксе јављају се примери код којих нису испоштовани принципи комбиновања синтагматских јединица. У рекламирању су чести примери типа *Nescafé three-in-one/ Nescafé **џри** у **један***, где се у другом делу енглеске синтагме не јавља конгруенција предлога *in* и броја *one*. За разлику од енглеског, у српском је очекивано да се после предлога *у* (са статичким значењем капацитета) јави зависни падеж броја *један*, те бисмо тако добили *џри у једном*, тј. предлошку допуну у локативу; примери истог типа су и забележени изрази **Вениш џри у један** или **нови Калџониш џри у један** уместо *Вениш џри у једном*, тј. *Калџониш џри у једном*),

На синтаксичком нивоу забележени су примери који се донекле преклапају са морфосинтаксичким доменом – чисто синтаксички примери интерференције нису уочени у анализираном корпусу, али се као занимљив пример може поменути изјава једног од званичника српске Владе који је изјавио да његов циљ неће бити испуњен док не види „да је Србија у потпуности **асоцирана** у Европску унију“, чиме се дати термин (који је већ погрешно употребљен у синтагми *преговори о **асоцијацији** и **стабилизацији***) по аналогији са енглеским синтаксичким моделом употребљава као придевски део копулативне конструкције. Такође, уочена је и појава селективне употребе рекцијског зависног падежа код вишечланих именских синтагми које означавају страна лична имена, па имамо *наџраду уручену **Бил Гејтсу*** уместо *Билу Гејтсу*.

Као што је већ речено, разлози због којих долази до појаве лажних пријатеља су и стилистичке природе, те се у многим примерима примећује диспарат на стилистичком плану (нпр. *Због чега је џако лош **имиц** о нама?* – где лексема *имиц* за неке говорнике представља стилски обележен елемент у односу на одговарајући домаћи синоним *предсјава о нама*).

Распон адаптације и интеграције у српском језику

На крају, када се говори о нивоу адаптације и интеграције ових облика у српски језик, на основу забележене фреквенције појављивања може се закључити да су одређени изрази веома близу потпуне асимилације у српски језик (нпр. **стерео** [музичка линија], **камера** [фото-апарат], (пословни) **интервју** [пословни разговор]) и они се све више доживљавају као речи које добијају свој домаћи статус и које млађа популација веома добро разуме. Код ових одредница се ниво поклапања значењског домена у енглеском у великој мери изједначио са одговарајућим нивоом у српском језику. Из наведеног излагања се може закључити да се највећи број забележених примера јавља у говору забавних емисија намењених млађој публици, говорима политичара и техничким публикацијама, те се може рећи да су у овом погледу резултати истраживања очекивани. Распон прихватљивости израза се креће од делимично прихватљивих слушајева (нпр. *I'm spending some **quality time** with my grandson./Само прово-*

дим *квалифетно време* са својим унуком.) до потпуно неприхватљивих (нпр. *Cause we're ingenious!* /*Јер смо ђенији!*), који, како је речено, не представљају ништа друго до веома грубе грешке при превођењу.

С друге стране, поједини случајеви представљају јасне примере окационализирања, тренутних лексичких реализација, који неретко звуче врло незграпно. Ту је јасно да је њихова интеграција у српски лексикон у поменутом смислу мало вероватна (нпр. парови *public/публика, homey/хомић, trainee /тренер*). Они остају као сведочанство о веома раширеном немару према матерњем језику с једне стране, и недовољној посвећености преводачкој и лекторској професији с друге.

Ситуација је добрим делом погоршана неодговарајућом референтном литературом – скоро сви билингвални енглеско-српски/српско-енглески речници и многи језички приручници не придају довољан значај овом проблему. И поред бројних радова на ову тему, лингвисти га често третирају као тривијалну и маргиналну појаву, чиме се ствар препушта случају. Међутим, јасно је да непрегледан утицај енглеског језика путем медија у великој мери доприноси да „лажни пријатељи“ постају суморни део наше језичке свакодневице. У том светлу, овај рад треба схватити као додатни допринос овом све чешћем и озбиљнијем проблему.

Додатак: Селективни корпус израза који су употребљени у излагању

Одредница са леве стране представља енглески елемент док одредница са десне стране представља аналогни „лажни пријатељ“ који је забележен у српском језику. Курзивом у угластим заградама је (поред примера на српском) дато одговарајуће значење енглеског термина који је претходно назначен масним словима.

assistant ⇔ **асистент**

Assistant Professor of Anthropology at the University of Pennsylvania.

Асистент на Универзитету у Пенсилванији. [*доцент*]

association ⇔ **асоцијација**

Stabilisation and Association **negotiations**

Преговори о **асоцијацији** и стабилизацији [*придруживању*]

benefit ⇔ **бенифиција**

Бенифиција коју нуде ови чипови... [*користи*]

camera ⇔ **камера**

This is a very sophisticated **camera**, you know?

Ово је веома софистицирана **камера**? [*фотоапарат*]

chef ⇔ **шеф**

I'm going to be a **chef**!

Постаћу **шеф**! [*кувар*]

colon ⇔ **колоњска вода**

I thank God every day for your father's healthy **colon**!

Сваког дана захваљујем богу за за **колоњску воду** за здравље вашег оца. [*дебело црево*]

division ⇔ **дивизија**

Један од новитета је и Сименсова **дивизија** за ИТ решења... [*одељење*]

drug ⇔ **дрога**

Please, no more **drugs**! [in a hospital]

Молим вас, немојте ми више давати **дрогу!** [лекови]

formulation ⇒ **формулацијом**

Нови Нивеа дезодоранс, са **формулацијом** тако чистом да не оставља трагове... [формула]

homey ⇒ **хомић**

You are allowed to contact your **homeys**.

Дозвољено ти је да конатктираш са својим **хомићима**. [момцима „из краја“]

honorary ⇒ **хонорарни**

Honorary roadie!

Хонорарни роуди! [почасни]

image ⇒ **имиџ**

И онда снимљени **имиџ** нарежете а ДВД. [електронску копију]

impressionist ⇒ **импресиониста**

It's been a long time since we've had an **impressionist** in the show.

Прошло је доста времена од када смо имали **импресионисту** у емисији. [имитатора]

intelligence ⇒ **интелигенцију**

... and they were getting some **intelligence**.

... и онда су прибавили неку **интелигенцију**. [погајке]

interview ⇒ **интервју**

Two men will be competing at the most demanding business **interview** in the world. Двојица младића ће се такмичити на најзахтевнијем **интервјуу** за посао на свету. [разговору за посао]

marshal ⇒ **маршалска**

... а обука ће се одвијати уз помоћ америчке **маршалске** службе. [шерифске]

(most) **human** ⇒ **најхуманији**.

Of all the friends I had on my journeys, he was the **most... human**.

Од свих пријатеља са којима сам путовао, он је био... **најхуманији**. [најсличнији човеку, најљудскији]

officer ⇒ **официр**

Come on in, **officer**.

Уђите, **официру**. [позорнице]

opposition ⇒ **опозиција**

When the soldiers landed, the **opposition** was light.

Када су се војници искрцали, **опозиција** је била слаба. [опшор]

physical ⇒ **физика**

If things get **physical**...

Ако ствари крену **по физици**... [воде ка сексу, ка телесним уживањима]

public ⇒ **публика**

I'm just telling you what the **public** wants!

Само вам кажем шта **публика** жели! [јавности]

real ⇒ **реално**

Враћамо се у **реално** време. [садашње, у стварности]

scout ⇒ **скаут**

Strange, I always thought you're a boy **scout**.

Чудно, али увек сам мислио да си ти **скаут**. [извиђач]

senior ⇒ **сениор**

I'm a **senior**.

Ја сам **сениор**. [старија особа]

sensation ⇒ **сензација**

Јединствена **сензација** свежине ананаса! [осећај]

soda ⇒ **сода**

I've gotta **soda** for the minor.

Имам **соду** за малолетника. [газирани сок]

stereo ⇒ **стерео**

And don't touch the **stereo!**

И не пипајте **стерео!** [музичку линију, музички стуб]

trainee ⇔ **трениер**

I ended up marrying Greg, the water-bed **trainee**.

Завршила сам тако што сам се удала за Грега, **трениера** на воденим креветима. [при-
правник]

ultimate ⇔ **ултимативну**

Ова плоча представља **ултимативни** уређај... [најсавременији, врхунски]

Литература:

Бунтић, Димитрије (1994): „Лажни пријатељи“ у лингвистици, Виша технолошко-техничка школа у Крушевцу, Крушевац

Бунтић, Димитрије (2003): „Музеалци“ и „старијети“ или Обогаћивање / обогаћивање језика, Језик данас, бр.17, Матица српска, Нови Сад

Baker, Mona (1992): *In Other Words: a Coursebook in Translation*, Routledge Taylor & Francis Group, London

Гајић, Ранка (1984): „Лажни парови“ у енглеском и српскохрватском језику, магистарски рад, Катедра за англистику, Филолошки факултет у Београду, Београд

Ивир, Владимир (1985): *Теорија и техника превођења, 2. издање*, Центар „Карловачка гимназија“, Сремски Карловци и Завод за издавање уџбеника у Новом Саду, Нови Сад

Lipka, Leonhard (1992): *An Outline of English Lexicology – 2nd edition*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen

Прћић, Твртко (1997): *Семантика и прагматика речи*, Издавачка књижевна Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад

Прћић, Твртко (1997): *Продуктивност у творби речи* (рукопис)

Sabaté, M. – Chesñevar, C. (1998) „Pragmatic Aspects of False Friends in Computer Science Literature“. *Perspectives: Studies in Translation*, Vol. 6, No.1, pp.47–60, Ed. Museum Tusulanum Press, Univ. of Copenhagen, Denmark. [преузето са интернет адресе: <http://cs.uns.edu.ar/%7Ecic/1998/1998-translate/1998-translate.pdf>]

Филиповић, Рудолф (1986): *Теорија језика у контакту*, ЈАЗУ – Школска књига, Загреб

Речници:

Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 11th ed. (2003), Merriam-Webster's Inc., Springfield, MA

Oxford English Serbian Student's Dictionary (2006), Oxford University Press, Oxford

Речник српскохрватскога књижевног језика (1967/1990), 2. фототипско издање, Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб

The New Oxford Dictionary of English (2001), edited by Judy Pearsall, Oxford University Press, Oxford

Хлебец, Борис (1997): *Српско-енглески речник лажних парова*, Требник, Београд

FALSE FRIENDS IN ENGLISH AND SERBIAN IN THE REGISTER OF VISUAL MEDIA

Summary

This paper investigates various types of the inappropriate use of formally similar, yet semantically disparate terms, the so-called „false friends“, in English and Serbian. The examples have been excerpted from television shows and specialised publications. The goal of the research is to determine the nature of the utterance in which the excerpted „false friends“ can be found, levels of their adoption and integration into Serbian, the scope of a potential acceptance in the contemporary Serbian language, with a brief overview of the main tendencies in relation to this phenomenon.

Dejan Karavesović

Славко Ж. СТАНОЈЧИЋ
Крагујевац

ПРЕЗЕНТАЦИЈА РЕЦЕПЦИЈЕ НЕМАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА У ДИСКУРСУ РОМАНА¹

У раду се на примеру дискурса романа „Очеви и оци“ показује да је и дискурс романа у целини, као и дискурс делова романа који су обележени као дискурс доминантних ликова заправо тип дискурса који текстлингвистика дефинише као директни говор, који се пре свега анализира с обзиром на у њему присутне елементе нематерњег језика..

Кључне речи: психоллингвистика, дискурс романа, директни говор, прагматика, нематерњи језик

1. Овај општи појам и у психоллингвистици, али и у текстлингвистици², исказан насловом мога реферата, дефинисаћу, у великој мери прагматички, на примеру језика главе III романа „Очеви и оци“ писца типичне београдске урбане средине Слободана Селенића (стр. 98–120, издања Просвете, Београд, 1985, стр. 1–361). Природно, с обзиром на пропозиције саопштења на овом научном састанку (обим, време излагања и сл.), дефинисаћу сам приступио сасвим селективно – на врло ограниченом језичком материјалу. И то – приступио сам непосредно дескриптивно, са само појединачним уопштавањем, онда када је то било у интересу потреба увида психоллингвистичке методологије у процесу настанка писаног прозног дела.

2. Дакле, глава III романа „Очеви и оци“ у целини је у форми писма другог главног лика – *Елизабете Блејк*, супруге Стевана Медаковића и мајке трећег главног лика романа – њиховог сина, Михајла Медаковића. Писмо је упућено Рашели Алкалај, у Енглеску, и носи датуме: „Октобер – Новембер, 1925“, „Децембар, 1925“, „Јануар, 1926“, „27. јануар, 1926, Свети Сава Дан“ и „Март, 1926“. И по форми, и по циљу, типично *писмо*, са свим карактеристикама епистоларног дискурса – „које подразумевају тежњу ка очуваности целовитости исказа“, али „и... тежњу ка сегментовању исказа“³

1 Овај рад је израђен у оквиру Пројекта 148024D, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

2 Fairclough, N., *Analysing Discourse*, London – New York, 2003, 41–47.

3 Људмила Поповић, *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика*, Београд, 2000, 119.

Писац је цело ово писмо уобличио тако да ослика Енглескињину перцепцију *српског језика* и (а) са његове *формалне* стране, и (б) са његове *денотативне* стране.

Разуме се, и једну и другу перцепцију, како сам горе нагласио, истраживач ће морати да прикаже селективно, по принципу узорка, јер би детаљан опис перцепције са формалне стране значио приказивање готово сваке речи (лексема са свим њеним реализацијама, што значи и у нивоима фонологије, морфонологије, облика, морфосинтаксе). Приказ било кога формалног фрагмента може се уопштити на све фрагменте. За приказ перцепције денотативне стране – потребно је, природно, мање простора, али и ту ћу појаве приказивати до крајности селективно, и на принципу изабраног узорка.

3. (а) Да презентује перцепцију српског језика с формалне стране – Слободан Селенић је већ у 26 редова уводног текста Елизабетиног писма концентрисао формална језичка факта српског језика како их је перципирала *Енглескиња која се удала за Србина* и с њим дошла да живи у Београду.

На нивоу *фонологије* и *морфонологије* то су Елизабетине реализације типа:

србском < српском; *роџаци* < рођаци; *шалием* < шаљем [према латиничкој ортографији *šaljet*]; *болие* < боље [bolje]; *лијубав* < љубав [ljubav]; *нечу* < нећу; *обечала* < обећала [obećala] (98).

На нивоу *морфосинтаксе* (под чим у овом случају разумем погрешну употребу *облика* у синтаксичким структурама) то су Елизабетине реализације, пре свега, падежних и предлошко-падежних конструкција, одн. других конструкција, као што су

(1) у употреби падежних облика:

Да ли ми двоје кажемо *један другом* <... једно другом. – Ја сам *од прве дане у Београд* писала <... од првих дана у Београду писала. – Твоја писма велико задовољство чине *у мој живош* <... чине *у мом живошу*. – Као да долазе *из један свети* што је умро *пре хиљада* година <... *из једног света* што је умро *пре хиљаду* година. – Само *због српски језик* <... *због српског језика* (98);

(2) у употреби синтаксичких конструкција, одн. реда речи у тим конструкцијама:

Овде *би у србском, знам, тебе звало Рашела* < Овде *би се, знам, ти у српском звала Рашела*. – Али ја то не могу, *што сам навикла да ти си Rachel* < ... *зашто што сам навикла да си ти Rachel*. – Врло је *шешко како ја да почнем* < Врло *ми је тешко да почнем*. – Мада *ја страшим се да неко други то види* < Мада *се ја страшим*... – Све што сам написала *од моје стиизање* у Београд < Све што сам написала *од мога доласка* у Београд. – Елизабета (*шако моје име је сада*) <... (тако је сада моје име) (98);

(3) у употреби фразема који су директни (и дословни) превод са енглеског језика на српски, на пример – у поздравној реченици на крају писма:

Лијубав за шебе и мој роџак Archibald < Love to you and my cousin Archibald (98).

4. Исти тип *перцепције форми* видимо кроз цело писмо, па тако налазимо конструкције:

Стан где **че ми** живети леп је (99). – **Наша куча још градију** (99). – Сепаратна **куча у башта** (99). – **У породична куча** није сувише **рџаво** (99). – **Има** нека викторијанска црта **на њега** (99). – Али ја сам **Нанка** сасвим друкчије сликала (101). – **Полуспавам**, халат ставим, једва знам шта је **догађајуче**¹ (103), имала сам дан за моја освета (109). – **Са професор Јованович ми видимо се** ретко **за вечера у кафана** (111).

Све наведене конструкције, а има их у целом дискурсу Елизабетиних писама велики број, комбинација су *неграматичких конструиција српског језика, енглеске перцепције гласова српског језика и дословних превода енглеских конструиција на српски језик*. Уз њих, природно, налазе се и делови енглеског текста, од којих неки и „посрбљени“, тј. у српској транскрипцији, као и енглеске основе многих лексема са наставцима српске промене, на пример:

А они мене још *скрућинизују* < And they still scrutinize me (99). – Он *квоћује* неки Hans Günter < He quotes... (108). – Нанка... јесте благослов из неба *компарирана* са Гордана < ...compared with Gordana (104). – Имагинуј, Rachel, да овде жена тресе теписи < Imagine, Rachel... (114). – *Немој бићти погрешна* да мислиш да сам ја *носталцик* < Do not be wrong thinking that I am nostalgic (119).

Све то, наравно, у реченицама које треба да изграде лик жене која као Енглескиња тек учи српски језик, дакле – и са дословним превођењем енглеске идиоматике на српски језик (нпр.: *Немој бићти погрешна* да мислиш... < Do not be wrong to think... и слични случајеви).

5. На **лексичком нивоу** перцепције формалне стране српског језика сигурно се може узети да су истога ранга многи примери употребе лексема *фамилијарног* карактера, дакле – оних које су узете из фамилијарног слоја језика. Такви су, у језичком осликавању лика „Елизабета Блејк“, између осталих, примери:

Па ја, тотално **збркана**, пристанем, мислим, најболије је да будем по-сестрима (102–103). – Међутим, ништа, он не примечује да је **бићанга**, опседнут, мени каже, он је баш читао, морам и ја да читам... (108–109). – Када је киша, ја зато са моје уске ципеле стално **злимим се** (113). – **Иззустирао сам** крикит (220). – Шта се збива у Мајкловој **збрканој** главици (220). – Не знам, можда сам ја **караконцула**, сувише захтевам од мужа (208). – Онако мали... раширио новине и чита. Као **машор** (209)

1 ... шта је догађајуче < ... шта је догађајуће / догађајући < енглески: ... what is happening.

– и други слични примери, у којима би уместо *фамилијарних лексема*, у *формалнијем књижевном језику*, сигурно биле употребљене друге лексеми. На пример, уместо **збркан**, **-а**, **-о** – лексема *збуњен*, *-а*, *-о*; уместо **бишанга** – *невасишан*; уместо **злибийи се** – *ујадаиши у блаши*; уместо **изгустираиши** – *немаиши вољу више за (нешиши)*; уместо **караконцула** – *вешишица*; уместо **мајшор** – *одрасшиао* и сл.

Приказани т и п формалне перцепције српског језика писац Слободан Селенић доследно примењује и на остале главе романа, главе V (стр. 207–235) и VII (стр. 287–303), дакле – са гледишта истраживача – и на новом језичком материјалу. Наравно, у моме магистарском раду с тематиком *репрезентације и идентитетска у прозној књижевном дискурсу* (из 2005. године), у семантичкој анализи тих делова дискурса целине романа, типски приказује много већи број примера са нивоа морфологије, лексике, морфосинтаксе и фразеологије, а за детаљни опис њихов упућује на анализу и ових поглавља (в. т. 72–78 магистарског рада).

6. (б) Перцепцију српског језика са денотативне стране у Енглескињиним новоусвојеном српском језику – Слободан Селенић презентује, уз горе приказану перцепцију *обличке стране* српског језика, и дескрипцијом начина на који Елизабета Блејк формулише нека своја запажања **појмова-идеја** које се износе српским језиком, у који она тек улази.

За приказ ове стране стварања идентитета и његовог репрезентовања истраживачу се на првом месту намеће Елизабетина интерпретација идеја које она сазнаје од многих (епизодних) ликова који се појављују у овом поглављу кроз њену призму. Због простора, то ћу приказати на само два примера. При томе, наравно, јасно је, међутим, да је перцепција коју, описаном *формом* језика, исказује лик „Елизабета Блејк“ у ствари – *пишичево*, Селенићево уочавање и сликовито дефинисање менталитета београдске средине тридесетих година XX века, при чему је углавном у форми исказа оцењивачке природе („*evaluative statements*“)².

Ту, дакле, *денотативну* страну језичког исказа (омеђеног дискурса) поглавља III приказаћу на само две целине, које ћу обележити условним (вишечланим) називима *појмова* који су центар тих дискурских јединица. При томе изједначићу термин *појам* са термином *ситуација*, који се, као прецизнији, и мање везан за логику, што значи да је више интегрисан са текстлингвистиком – данас користи у лингвистици³.

На, пример, међу многима, такав је:

(1) Појам „наметљива фамилијарност у менталитету“ – изражен је следећом језички изграђеном сликом, коју формулише лик „Елизабета Блејк“:

2 Fairclough, N., *Analysing Discourse*, London – New York, 2003, 172–173).

3 В.: V. Polovina, *Diskurs u funkciji kognitivne analize jezičkih kategorija*, Semantika i tekstlingvistika, Beograd, 1999, str. 125–135.

Прво сам љута на други, а онда на себе. Зар сам глупа? То је почело са та проклета роџака Гордана... долази та Гордана, седи доле поред и каже: ја нисам блиска род са Стеван, али врло волим Стеван и отац Милутин,... и зато мене та Гордана пита хочу ја, као што она хоче, да будем посестрима. Ја немам ни најтања идеја шта је посестрима, али Стеван далеко, не може ми брзо помогне... па ја, тотално збркана, пристанем, мислим, најболије је да будем посестрима. Али то је била велика грешка, јер тада Гордана почне плаче, каже, сада смо до смрти везани, она и ја, и лијуби мене, грли, сузе низ образе њој котрлају... (102–103).

Или:

(2) Појам „**класа у енглеском друштву: класа у српском друштву**“ – у језику Елизабете Блејк дефинише се *поређењем конверзација друштва* – *них слојева*, а само поређење је у корист оновременог српског друштва:

Сасвим друкчије у Енглеска, знаш и сама. Тамо прости људи говоре о наднице, пиво, футбол мечеви, а горња класа не говори веч глуми конверзација да не би били вулгарни као нижа класа, а ја сам то увек мрзела, та уображена поза, страх да говори есенцијалне ствари, па је за мене овде прави тиетар у коме сам си учесник, и уживам. Човек види и зна да ови људи маре и да они мисле да вредно је трудити се, пошто је могуће мењати... То је велика разлика и, ја мислим, у великој предности, коју имају Срби над Енглези (107).

7. За илустрацију Селенићевог оваквог метода *коришћења језичких средстава у сликању (презентацији) говорника једног језика, а тиме и – његовог менталитета*, управо је врло карактеристичан пример и *језичке анализе* коју он „ставља у уста“ лика Елизабете Блек онда кад описује њено запажање о *радним навикама средине у којој се нашла*. У једном примеру, наиме, писац Слободан Селенић кроз речи Елизабете Блејк каже:

А шта ради културни радник, питам ја, а Стеван каже он не *ради* него се *бави*... То ја нисам кадра да разумем... Видиш такав карактер не постоји у Енглеска, али ја мислим то је добро за Енглеска. Господин Барјактаревић мора, за сигурно, ништа не зна, кад се *са све бави* (110).

Јасно је да Селенић супротставља у овој реченици семантичке вредности два глагола – *ради* и *бави се* (*нечим*), од којих се у београдској друштвеној средини овај други врло често употребљава најчешће као лексема која је у сфери интелектуалних послова. А Речник Матице српске (1, Нови Сад, 1967), на пример, наводи два главна значења овога глагола: 1. *бити негде, задржавати се, налазити се, проводити време, пребивати*; 2. а. *занимати се, бити заузет, бринути се, бити обузет* и б. *проучавати (што), ширити (што), имати за предмет*, а у њиховој дефиницији ни у једном случају не идентификује лексему *бави се* – лексемом *ради*.

Из даљег „Елизабетиног“ текста конотација глагола *бави се* – сасвим је јасна: врста рада коју подразумева делатност лика „господин Барјактаревић“ никако није једнака са оним што подразумева глагол *ра-*

дигити. Рад садржан у појму и лексеми *бавити се* само је имитација рада којом се *попуњава време*, а никако креативна активност, активност која ствара материјалне или духовне вредности. Елеменат *провођења времена*, које не мора давати никакве резултате, и налази се у првом значењу глагола *бавити се* које речник даје.

8. У закључку, дакле, може се рећи да је и у овом сегменту анализирани језички материјал углавном показао да је и дискурс романа „Очеви и оци“ у целини, као и дискурс делова романа који су обележени као дискурс доминантних ликова: „Стеван Медаковић“, „Елизабета Блејк“, „Рашела Алкалај“, „Нанка Марковић“ – заправо тип дискурса који текстлингвистика дефинише као *директни говор* који је условљен „одређеним догађајима, односно ситуацијама које су типичне као текстуални оквир за навођење нечијих одавно упамћених речи“, те да се „памћење директног говора не би могло разумети без претходно дискурсом исказаних таквих ситуација“ У теоријској текстлингвистици наведено је шест најшире дефинисаних ситуација⁴, с тим што дате дефиниције имплицирају *ошворености система ситуација*.

У моме раду на језику Слободана Селенића у целини романа „Очеви и оци“ то је резултирало и анализом омеђеног дискурса како у оквиру ситуација (појмова), тако и у оквиру подситуација (подпојмова). То је, наравно, врло детаљна подела, чије би и врло апстрактно, уопштено, приказивање увелико значило и понављање резултата анализе који су формулисани у одговарајућим поглављима. Ти резултати, за ову прилику, виде се и само у поглављу које приказује језик главе III романа „Очеви и оци“ (стр. 98–120), баш као и у осталим поглављима романа.

Природно, констатацији да је анализирани дискурс тип дискурса који текстлингвистика дефинише као *директни говор* који је условљен „одређеним догађајима, односно ситуацијама које су типичне као текстуални оквир за навођење нечијих одавно упамћених речи“ треба додати и прецизирање да је то реализација директног говора у специфичном виду исказаног тока свести, унутрашњих монолога, реминисценција на дијалоге и другог што је особина, у крајњој анализи, мемоарског текста, па и текста писама који сигурно имају највећи број особина које припадају и биографијама⁵.

4 V. Polovina, Diskurs u funkciji kognitivne analize jezičkih kategorija, Semantika i tekstlingvistika, Beograd, 1999, str. 128 i dalje.

5 B.: V. Polovina, Diskurs u funkciji kognitivne analize jezičkih kategorija, Semantika i tekstlingvistika, Beograd, 1999, str. 130.

THE PRESENTATION OF RECEPTION OF NON-NATIVE LANGUAGE IN A NOVEL DISCOURSE

Summary

In the paper, as a part of the preliminary phase of author's future psycholinguistic research, a selective description of the limited discourse in the Chapter III of Sl. Selenic's novel „Očevi i oci“ is presented. The selection includes the writer's presentation of perception of the non-native language by English woman Elisabeth Blake, Stevan Medaković's wife and mother of the third main personage in the novel – their son Mihajlo Medaković. As to relevant domains of the perception of given language (Serbian), in paper are described (a) the perception viewed of the formal and lexical aspects, and (b) the perception of the denotational aspects, supported by a number of selected examples.

Slavko Stanojčić

